

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

На правах рукопису

ОРТИНСЬКА НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12:342.7–053.6(043.5)

**ПРАВОВИЙ СТАТУС НЕПОВНОЛІТНІХ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант:
Жаровська Ірина Мирославівна,
доктор юридичних наук, доцент

Львів – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 НАУКОЗНАВЧІ КОНЦЕПТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ	18
1.1 Теоретико-правовий аналіз правового статусу особи: демаркація дискусійних аспектів поняття та структури	18
1.2 Методологічні засади дослідження правового статусу неповнолітніх	43
1.3 Категорія «неповнолітні»: проблемні темпоральні смисли понятійного апарату	53
1.4 Історико-правовий аналіз розвитку правового статусу неповнолітніх	60
1.5 Особливості правового статусу неповнолітніх у сучасному транзитивному суспільстві	75
Висновки до розділу 1	86
РОЗДІЛ 2 ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ	93
2.1 Правосуб'єктність неповнолітніх як первинний базисний сегмент набуття ними правового статусу	93
2.2 Громадянство як преференційна основа забезпечення належного правового статусу неповнолітнього	102
2.3 Ключові принципи правового статусу неповнолітніх	112
Висновки до розділу 2	127
РОЗДІЛ 3 ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ	132
3.1 Загальна дескрипція прав неповнолітнього	132
3.2 Види прав неповнолітнього: питання класифікації	143
3.3 Характеристика окремих видів прав неповнолітніх	153
3.3.1 Фізичні права неповнолітніх	153

3.3.2 Особисті права неповнолітніх	164
3.3.3 Соціальні та економічні права неповнолітніх	173
3.3.4 Політичні права неповнолітніх	177
3.3.5 Культурні права неповнолітніх	185
3.4 Загальнотеоретична характеристика правової множини обов'язків неповнолітніх	193
Висновки до розділу 3	201
РОЗДІЛ 4 ДОПОМІЖНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО	206
4.1 Гарантії прав та свобод неповнолітніх	206
4.2 Відповідальність у системі правового статусу неповнолітніх	229
4.2.1 Консекутивність причин злочинної поведінки неповнолітніх та правова політика, спрямована на їх подолання	229
4.2.2 Особливості відповідальності неповнолітніх	239
4.2.3 Ювенальна юстиція	263
4.2.4 Система відновного правосуддя неповнолітніх як ефективний спосіб вирішення конфлікту	275
Висновки до розділу 4	288
РОЗДІЛ 5 ПРАВОВИЙ СТАТУС НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ У РЕТРОСПЕКЦІЇ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА	292
5.1 Загальнотеоретичні диференціатори впливу глобалізації на правовий статус неповнолітніх	292
5.2 Основні правові проблеми впливу глобалізації на правовий статус неповнолітніх в Україні	303
5.2.1 Проблеми кризи сучасної сім'ї та їхня артикуляція неповнолітніми як матриця негативу для їх правового статусу	303
5.2.2 Проблеми глобалізації освітнього простору та його вплив на правовий статус неповнолітніх	318

5.2.3 Експлікація факторів впливу інформаційного суспільства на правовий статус неповнолітніх	330
5.2.4 Агресивна поведінка неповнолітніх під впливом глобалізованого медіапростору	336
5.3 Правова соціалізація неповнолітніх в Україні	346
5.3.1 Український контент інноваційних потреб правової соціалізації неповнолітніх як домінантного явища, що впливає на їхній правовий статус	346
5.3.2 Роль агентів правової соціалізації у формуванні особистості неповнолітнього та удосконалення правової політики України щодо правового статусу неповнолітніх	356
Висновки до розділу 5	369
ВИСНОВКИ	376
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	391
ДОДАТКИ	454

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Останніми десятиліттями у світі активно обговорюють імплементацію теоретичних засад правової держави у практику. Права людини ще ніколи в історії наукостворення не ставали такими універсально значущими для держави, суспільства та всього міжнародного простору, як тепер. Найбільш уразливими суб'єктами права є неповнолітні, що й зумовлює необхідність спеціального дослідження їхніх прав та теоретико-правового осмислення регулювання останніх в нинішніх умовах. Державна політика цієї сфери в нашій країні має дещо декларативний характер, що не сприяє повній реалізації міжнародних стандартів. Даються взнаки і внутрішні економічні та воєнно-політичні проблеми.

Актуалізується задекларована проблематика також і тому, що соціальне становище неповнолітніх у сучасному транзитивному суспільстві зумовлене активізацією низки деструктивних чинників, серед яких: екологічні проблеми, що негативно впливають на здоров'я дітей; популяризація форм соціальних відносин, що призводять до саморуйнації особистості підлітків; неефективність механізмів правового виховання, які не відповідають сучасному рівню розвитку молодого покоління; проблеми освітньої та соціально-адаптивної сфери; низький рівень соціально-економічного забезпечення населення громадян держави; криза сімейних та моральних цінностей суспільства; виклики, що пов'язані з глобальними проблемами суспільства, зокрема інформаційними. Тому для успішного творення нового статусу держави концепція прав має бути спрямована на забезпечення, охорону і захист прав та свобод неповнолітніх, оновлення підходів до раціоналізації правового статусу неповнолітнього.

Перманентним для науки і практики виступає дослідження прав різних категорій дітей, оскільки на кожному віковому етапі розвитку дітей не зникають різні правові і соціальні проблеми. Відтак держава, система права і суспільство не можуть залишатися осторонь проблеми відповідальності за захист прав цих індивідів. Концентрація уваги на категорії неповнолітніх у віці від 14 до 18 років,

які, як і всі діти, є вразливими, пояснюється тим, що вони у перспективі становлять ресурс для одержання повного загального правового статусу. Гуманне ставлення до неповнолітніх, забезпечення їхніх прав та створення сприятливих умов для їхнього становлення і розвитку – належать до основних концептів обновлюваного демократичного суспільства, виконати які досить складно, але необхідно. Тому поставлені завдання у державній політиці треба спрямувати на такі рівні їх вирішення: на підготовку неповнолітніх до самостійного життя на засадах поваги до права; утвердження прав і свобод громадян; формування почуття відповідальності; забезпечення рівності, справедливості, солідарності. Неповнолітні потребують особливої уваги з боку держави і суспільства, а захист їхніх прав та свобод є пріоритетним завданням на національному та міжнародному рівні.

Актуальність теми роботи викликана також відсутністю у вітчизняній юриспруденції комплексних досліджень правового статусу неповнолітніх. Донедавна цю проблему розглядали переважно в межах окремих галузей права: сімейного, трудового, кримінального тощо. Водночас концептуальні основи захисту прав і свобод дітей, гарантії їхнього захисту досліджували такі вітчизняні та зарубіжні науковці: І. Бандурко, О. Бутко, Ю. Губаль, Л. Кривачук, Н. Оніщенко, С. Саблук, О. Садіна. Останнім часом активізувалися дослідження в ювенальному праві, з-поміж яких відзначимо доробки С. Алфьорова, В. Вітвіцької, С. Ветошкіна, Р. Опацького, Н. Крестовської. Загалом правовий статус особи та його складові елементи, значення правового статусу в державно-правовій реальності проаналізовано у працях Ю. Бисаги, С. Бостана, Т. Гарасиміва, П. Гуралю, О. Зайчука, Є. Зозулі, І. Жаровської, М. Кельмана, В. Ковальчука, О. Копиленка, П. Рабіновича, С. Сливки, О. Скакун та інших визначних науковців. Історичні аспекти розвитку та становлення цього правового явища досліджували такі науковці, як В. Єрмолаєв, В. Макарчук, М. Никифорак та інші. Проте на сучасному етапі розвитку юридичної науки вважаємо за необхідне перейти від фрагментарного аналізу проблем правового регулювання статусу дітей до ґрунтового комплексного наукового дослідження правового

статусу неповнолітніх у нинішніх цілковито не прогнозованих умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими Національною академією правових наук України 03.03.2016, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є комплексне загальнотеоретичне дослідження дискретно-правового феномена правового статусу неповнолітніх на основі розробленого авторського міждисциплінарного методологіювання з врахуванням просторово-темпорального підходу, аналізу забезпечувальних, основних та допоміжних елементів правового статусу неповнолітніх та його особливостей в сучасному глобалізованому суспільстві на підставі як транзитивних, так і континуальних видозмін.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- встановити на основі аналізу наявних наукових позицій найбільш прийнятний підхід до осмислення поняття і структури правового статусу особи та на його основі визначити структуру правового статусу неповнолітнього;
- визначити концептуальні основи методології пізнання проблеми правового статусу неповнолітніх на сучасному етапі розвитку державно-правової науки;
- дати поглиблену інтерпретацію семантики поняття «неповнолітні» через визначення темпоральних рамок та відділити її від синонімічних термінологічних категорій;
- встановити особливості правового статусу неповнолітніх у сучасному транзитивному суспільстві;
- проаналізувати правосуб'єктність неповнолітніх як базисний сигмент набуття ними правового статусу;

- охарактеризувати громадянство як преференційну основу забезпечення належного правового статусу неповнолітнього;
- розкрити ключові принципи правового статусу неповнолітніх;
- провести загальну дескрипцію прав неповнолітнього;
- обґрунтувати види прав неповнолітнього як основні елементи його правового статусу;
- розглянути загальну характеристику окремих видів прав неповнолітніх з-поміж яких: фізичні, особисті, соціально-економічні, політичні та культурні;
- подати загальнотеоретичну характеристику правової множинності обов'язків неповнолітніх;
- проаналізувати в комплексі відповідальність у системі правового статусу неповнолітніх через аналіз причин злочинної поведінки цієї категорії осіб, виокремлення особливостей відповідальності неповнолітніх, здійснити аналіз функціонування ювенальної юстиції та системи відновного правосуддя неповнолітніх;
- з'ясувати загальнотеоретичні диференціатори впливу глобалізації на правовий статус неповнолітніх;
- висвітлити основні правові проблеми впливу глобалізації на правовий статус неповнолітніх в Україні, з-поміж яких криза сучасної сім'ї; глобалізація освітнього простору; вплив інформаційного суспільства; проблеми агресивної поведінки неповнолітніх під впливом глобалізованого медіапростору та визначити шляхи можливі шляхи подолання цих кризового явищ;
- розкрити значення правової соціалізації неповнолітніх в Україні шляхом аналізу інноваційних потреб правової соціалізації неповнолітніх в нашій державі та визначення ролі її агентів у формуванні особистості неповнолітнього та напрямів вдосконалення правової політики держави щодо правового статусу неповнолітніх.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, на основі яких формується правовий статус неповнолітніх.

Предмет дослідження – правовий статус неповнолітніх в теоретико-

правовому осмисленні.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система концептуальних підходів та загальнонаукових і спеціально-наукових (спеціально-правових) методів. Комплекс використаних методів зумовлений передусім використанням сукупності аргументованих підходів, з-поміж них такі, що викликані специфікою об'єкта, предмета та завдань дослідження.

В основу методології правового статусу неповнолітніх покладено авторську концепцію міждисциплінарного методологіювання, просторово-темпорального підходу та методу доповнюваності, що довершує комплементарно-цілісну ідею. Філософсько-світоглядною основою дослідження послужив принцип плюралізму під час вибору методологічних підходів, методів та прийомів.

З-поміж філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів використано такі: діалектичний – для аналізу правового статусу неповнолітніх у процесі генезису (розділ 1); феноменологічний – дав змогу усвідомити становище неповнолітнього крізь призму свідомості окремого індивіда (підрозділи 1.4, 4.2.1, 5.2–5.5); герменевтичний, що першочергово адаптується через тлумачення й інтерпретації юридичних текстів (підрозділи 3.3, 3.4, 4.2); системний – сприяв розгляду правового статусу як цілісних сукупностей різноманітних елементів, що взаємодіють між собою (підрозділ 1.2.); структурний – передбачав аналіз правового статусу в концепті всієї державної та правової системи (Розділ 2); синергетичний – дав змогу проаналізувати принципи еволюції правового статусу неповнолітніх в глобалізаційних умовах, виявити кризові деформації та їхні причини, забезпечити оцінку самовпорядкованого розвитку та стійкості особи (розділи 5); метод абстрагування – дав змогу відмежуватися від політичних особливостей історичного періоду окремої держави та ідеологічних уподобань дослідника, які не є істотними для цього теоретичного аналізу (підрозділи 3.1, 3.2, 3.4); метод класифікації уможливив диференціювання окремих елементів правового статусу неповнолітніх (підрозділи 3.2, 3.4); юридико-статистичний – використано для ілюстрації матеріального критерію виміру соціального становища неповнолітніх, їх рівня правосвідомості, правової культури, політико-

правових поглядів та інтересів (Розділ 5); юридико-догматичний – для аналізу чинних нормативних актів та визначення в них факторів, через які виявляється становище неповнолітніх (підрозділи 1.4, 2.2, 2.3); порівняльний – слугував аналізу особливостей правової політики у сфері закріплення правового статусу неповнолітніх в різних державах (Розділи 3, 4); метод правового моделювання – використано при створенні моделі правової соціалізації неповнолітніх у демократичній, правовій державі шляхом уявної ідеалізації та абстрагування (Розділ 5); юридико-лінгвістичний і комунікативний – використаний для обґрунтування особливостей мовного вираження правової норми та догматичної конструкції (підрозділ 1.2, 1.3).

Результати запропонованого наукового дослідження спираються на таку емпіричну базу: рішення органів державної влади, узагальнення судової практики, державно-правової практики багатьох іноземних держав (США, Німеччини, Франції, Швеції, Данії, Норвегії, Нідерландів, Франції, Бельгії, Великобританії, Чехії, Швейцарії, Росії, Білорусі), статистичні дані, результати соціопитувань та опитувань, проведених за авторськими анкетами у 2014–2017 роках (респондентами були 100 представників органів публічної влади, котрі працюють з неповнолітніми, 400 студентів Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка», 300 неповнолітніх, що здобувають загальну та професійно-технічну освіту в Київській, Львівській, Івано-Франківській та Хмельницькій областях).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що репрезентована робота є першим у вітчизняній науці загальної теорії держави і права монографічним дослідженням проблем, пов'язаних з обґрунтуванням правового статусу неповнолітніх на основі авторської ідеї комплексного методологіювання через переосмислення просторово-темпорального підходу до досліджуваного феномена. В результаті проведеного дослідження вироблено концепцію правового статусу неповнолітніх через здійснення загальнотеоретичного аналізу, дослідження та з'ясування принципів, на яких він ґрунтується, їх правосуб'єктності, громадянства, прав, гарантій їх реалізації,

обов'язків, особливостей відповідальності та правового становища в сучасному глобалізаційному суспільстві, а також запропоновано ряд наукових положень та висновків, які містять елементи теоретичної і практичної новизни, зокрема:

вперше:

– здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз складу правового статусу неповнолітнього та мотивовано належність до нього таких елементів:

- 1) права та обов'язки – основні, центральні, базові елементи правового статусу;
- 2) елементи, що створюють передумови для реалізації повною мірою цих прав та обов'язків: громадянство; правосуб'єктність; принципи правового статусу;
- 3) додаткові елементи: гарантії прав неповнолітнього; відповідальність неповнолітнього за правопорушення.

– обґрунтовано нормативно-правову необхідність в розмежуванні таких понять, як «діти» та «неповнолітні» через віднесення до останніх дітей вікової межі від чотирнадцяти років до повноліття; доведено необхідність спеціального правового підходу до цієї вікової категорії, зумовленої її фізичним та інтелектуальним становленням й етапом підготовки до повноліття;

– виокремлено особливості правового статусу неповнолітніх: відсутність повної дієздатності; наявність ширшої сфери нормативно закріплених прав порівняно з повнолітніми; сфера суб'єктивних обов'язків є вузькою, ніж в інших суб'єктів права; відсутність зовнішньої відокремленості як повноцінного суб'єкта правового життя і здатності виробляти, виражати та виконувати персоніфіковану волю; наявність видових розбіжностей у відносинах, у які неповнолітні можуть вступати самостійно; перебування під особливим захистом держави й соціуму;

– піддано критиці правову політику держави у сфері емансипації, оскільки немає єдності в підходах: з одного боку- неповнолітньому надається право бути активним учасником фінансово-господарської сфери, вільно розпоряджатися економічними ресурсами, створювати сім'ю, виховувати дітей, також передбачається комплекс обов'язків, пов'язаних із цими правами; з іншого - особа позбавляється права на повноцінну участь в управлінні державними справами, тобто впливу на політику, яка забезпечує, зокрема, її підприємницькі, економічні

та сімейно-побутові інтереси;

- виокремлено особливості громадянства неповнолітніх, з-поміж яких: вагома потреба в піклуванні й охороні з боку держави; неповний обсяг політичних прав; потреба добровільної згоди для набуття і зміни громадянства; особлива актуальність у державній політиці застосування принципу нероз'єднання сім'ї;

- виокремлено принципи правового статусу неповнолітніх, які поділено на загальні (базові) та спеціальні: цінності неповнолітнього віку, державної турботи, підтримки й захисту неповнолітніх; загальної міжнародної й посиленої охорони та захисту прав і законних інтересів неповнолітніх; пріоритету прав та законних інтересів неповнолітніх перед інтересами повнолітніх і державними інтересами; пріоритету сімейного виховання неповнолітніх; комплексність правового регулювання питань правового статусу неповнолітніх;

- визначено ознаки прав неповнолітніх: перевага прав над обов'язками; наявність мінімальних міжнародних стандартів прав неповнолітнього та передбачення органічної комплексної реалізації в національному законодавстві універсальних і загальнолюдських цінностей світової цивілізації; наявність додаткових прав, порівняно з іншими загальними суб'єктами права, як-от: право жити в сім'ї, право на піклування з боку батьків тощо; строковий характер системи прав; звуженість обсягу прав; відсутність можливості повної самостійної, автономної реалізації прав, внаслідок чого на батьків чи органи державної влади покладається обов'язок сприяти реалізації прав неповнолітнього;

- диференційовано обов'язки неповнолітнього як загальні конституційні та особливі як-от: обов'язок вчитися і здобувати середню освіту; обов'язки, пов'язані з майбутнім проходженням військової служби; обов'язки, пов'язані із взаємовідносинами між дітьми й батьками, у сім'ї та родині; обов'язки неповнолітніх, котрі є засновниками і членами дитячих та молодіжних організацій;

- подано комплексно на теоретико-правовому рівні особливості відповідальності неповнолітніх, а саме: співзалежність відповідальності від віку неповнолітнього; застосовування виховних заходів, а не каральних; обмеження

застосування певних видів покарань та спеціальні умови відбування покарання; відповідальність неповнолітніх, що перебуває у тісному зв'язку з відповідальністю батьків чи осіб, які їх замінюють; констатованість неповноліття як обставини, що пом'якшує відповідальність; наявність особливого процесуального статусу неповнолітнього;

удосконалено:

– наукову доктрину щодо сутності правосуб'єктності неповнолітнього шляхом визначення правової сутності її складових, правової природи неповної дієздатності неповнолітніх та мотивування необхідності надання інституту емансипації зворотної дії у разі зловживання або явно нерозумного розпорядження своїми доходами;

– методологію дослідження правового статусу неповнолітніх у площині комплексності, єдиноначальності, прогностичності та аксіологічності обрання наукових підходів;

– науково-понятійний апарат на основі розмежування категорій, які стосуються сфери неповнолітніх, – «діти», «малолітні», «молодь», «підлітки», «особи юного віку» і, власне, саме поняття «неповнолітні»;

– наявні теоретичні підходи до розуміння правового статусу особи, згруповані у три наукові школи через узагальнення його з: роллю і значенням людини в державі й суспільстві; нормативно визначеною системою прав та обов'язків; системою прав та обов'язків, а також іншими правовими елементами, що сприяють механізму захисту й охорони особи в державі;

– розуміння прав неповнолітньої особи через репрезентування визначення, яке детермінує їх як загальноцивілізаційні цінності, що виражають можливості особи у проміжку від чотирнадцятиліття до повноліття на гармонійний розвиток і зростання, реалізацію особистості в інтересах суспільства відповідно до законодавства, традицій народу, досягнень національної та світової культури в певних історико-соціальних умовах;

– класифікацію прав неповнолітніх за територіальним критерієм – міжнародні, регіональні внутрішньодержавні права; за родовою

характеристикою – загальні права неповнолітнього як людської істоти; права неповнолітнього як дитини; спеціальні права неповнолітнього; права неповнолітніх зі спеціальним правовим статусом;

– правове регулювання правового статусу неповнолітніх в Україні шляхом прийняття змін до чинної законодавчої бази у сфері правового статусу дітей з чітким визначенням вікових меж неповнолітства, їхні спеціальні права та обов'язки, свободи та охоронювані законом інтереси, гарантії їх реалізації;

– наукове розуміння особливостей правової соціалізації неповнолітніх;

– систему гарантій прав неповнолітнього та шляхів удосконалення гарантій прав і свобод неповнолітніх в Україні;

набули подальшого розвитку:

– обґрунтування потреби нормативного удосконалення певних видів прав неповнолітніх, з-поміж яких: права на життя через доведення необхідності негайної зміни міжнародних підходів до статусу неповнолітнього як комбатанта шляхом підвищення вікової межі до рівня повноліття; права на свободу совісті і віросповідання – закріплення можливості неповнолітнього із 16-річного віку брати участь в релігійних обрядах та релігійному навчанні самостійно, навіть якщо на це немає згоди батьків; право неповнолітнього на соціальний захист і достатній життєвий рівень на підставі додаткової конкретизації; виборче право – зменшення віку виборців на місцевих виборах та на референдумі до 16 років тощо.

– теоретико-правові положення щодо причини злочинної поведінки неповнолітніх та відповідальності неповнолітніх, котрі мають значне відставання у психічному розвитку;

– твердження про потребу трансформації підходів до відповідальності неповнолітніх та необхідності широкого впровадження ювенальної юстиції, відновного правосуддя, а також ознаки відновного правосуддя неповнолітніх і переваги медіації перед заходами виховного характеру чи кримінальним покаранням;

– положення про види змінних характеристик сімейних відносин, що

особливо впливають на правовий статус неповнолітнього: дисбаланс сімейних ролей; неповні сім'ї; трудове сирітство дітей заробітчан; зловживання з боку батьків алкоголем, наркотиками, ведення аморального способу життя; одностатеві шлюби;

– наукові погляди на прояви глобалізації освіти, що трансформують правовий статус неповнолітніх, внаслідок виокремлення наступних: нерівномірність доступу до якісних освітніх послуг; відкритість освітнього середовища; демонополізація державної освіти; тенденції до створення міжнародної освітньої системи; синергетичність освіти; глобально-ціннісне спрямування розвитку неповнолітніх; принцип індивідуалізації освітніх підходів до неповнолітнього; інформатизація освіти та комп'ютерна грамотність учасників освітнього процесу; дисонанс у принципах побудови освітнього простору;

– теоретичне осмислення факторів впливу інформаційного суспільства на правовий статус неповнолітнього;

– питання щодо заходів протидії негативному впливу медіапростору глобалізованого суспільства на агресивну поведінку неповнолітніх;

– концепцію про роль агентів правової соціалізації через акцентуацію тих, хто має особливий вплив на неповнолітніх, та пропозиції щодо шляхів удосконалення їхнього функціонування.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації висновки і пропозиції сприятимуть удосконаленню концептуальних положень теорії держави і права та мають практичну цінність для вітчизняних державотворчих процесів. Обґрунтовані в дисертації узагальнення, висновки і пропозиції спроектовані на використання у:

– *правотворчості* – як теоретико-методологічна основа для удосконалення політико-правової системи української держави, особливо для розроблення програм практичних заходів щодо усунення недоліків функціонування інститутів, що забезпечують правовий статус неповнолітніх (довідка Інституту законодавства Верховної ради України № 22/282-1-15 від 20.06. 2017 р.);

– *правореалізації* – для підвищення рівня знань, правової культури та

правосвідомості всіх правореалізуючих суб'єктів, що безпосередньо здійснюють діяльність у сфері забезпечення прав та свобод неповнолітніх (довідка Департаменту персоналу, організації освітньої та наукової діяльності Міністерства внутрішніх справ України 322/ 2 -2748 від 25 червня 2017 р.);

– *науково-дослідній роботі* – для поглиблення знань про правовий статус неповнолітніх, розвиток науки теорії держави і права для подальшого наукового осмислення проблем подолання недоліків у сфері захисту прав та свобод неповнолітніх;

– *навчальному процесі* – під час викладання дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Історія політичних і правових вчень», «Соціологія права», «Конституційне право», «Адміністративне право» та низки інших галузевих наук, а також підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (довідка Національного університету «Львівська політехніка» № 26-01-1147 від 26.06.2017).

Особистий внесок дисертанта. Сформульовані й обґрунтовані в дисертації концептуальні положення, висновки і пропозиції одержані особисто здобувачем на основі аналітичного осмислення спеціальної літератури, міжнародних та внутрішньодержавних джерел законодавства, матеріалів практики діяльності органів влади, статистичних даних, інформаційних довідок тощо.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана й обговорена на засіданні кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Результати роботи оприлюднено на науково-практичних заходах: «Передовые научные разработки» (м. Прага (Чехія), 27 серпня – 5 вересня 2014 р.); «Perspektywice opracowania sa nauka i technikami» (м. Перемишль (Польща), 7–15 листопада 2014 р.); «Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов» (м. Кишинів (Молдова), 7–8 листопада 2014 р.); «Modern scientific potential -2015» (м. Шеффілд (Великобританія), 28 лютого – 7 березня 2015 р.); «Державотворення і правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 16 квітня 2015 р.); International scientific and

practical congress (м. Давос (Швейцарія), 28 липня 2015); *Pravna veda a prax: vyzvy modernych europskych integracnych procesov* (м. Братіслава (Словачія), 27–28 листопада 2015 р.); «Бъдещите изследвания-2016» (м.Софія (Болгарія), 15–22 лютого, 2016 р.); «Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства» (м. Харків, 19–20 лютого 2016 року); «Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку» (м. Запоріжжя, 26–28 березня 2016 р.); «Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства» (м. Київ, 10–11 квітня 2016 р.); «Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича» (м. Львів, 19 травня 2016 р.); «Стан та перспективи розвитку юридичної науки» (м. Дніпро, 2–3 вересня 2016 р.); «Наука України: проблеми сьогодення та перспективи розвитку» (м. Київ, 23–24 вересня 2016 р.); «Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Херсон, 7–8 жовтня 2016 р.); «ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні» (м. Львів, 18 листопада 2016 р.); *Innovative educational technologies: european union experience and its implementation to the training of lawyers* (м. Сладковічово (Словачія), 26–28 грудня 2016 р.); «Бъдещите изследвания–2017» (м. Софія (Болгарія), 15–22 лютого 2017 р.); «Найновите научни постижения–2017» (м. Софія (Болгарія), 15–22 березня 2017 р.). «Сучасні тенденції в юридичній науці України» (м. Київ, 29–30 червня 2017 р.);

Публікації. Основні положення та результати дисертації опубліковано в трьох монографіях, 37 статтях, з яких вісім – в іноземних профільних виданнях, 17 – у журналах, що включені до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз та в 22 збірниках тез наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1

НАУКОЗНАВЧІ КОНЦЕПТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1 Теоретико-правовий аналіз правового статусу особи: демаркація дискусійних аспектів поняття та структури

У праві є сталі категорії, науково обґрунтовані досить давно. Однією з них, як видається, мала б бути категорія «правовий статус», оскільки про роль права в житті людини і місце людини в праві тощо наукові дискусії тривають уже сторіччями, від початку існування самого права, а можливо й філософії. Перші згадки про юридичний (правовий) статус були ще в працях давньоримських учених. За допомогою цього терміна вони сформулювали категорії, що відображають окремі аспекти правового становища людини: стан свободи – *status libertatus*, стан громадянства – *status civitatus*, сімейний стан – *status familiae* [600, с.98]. Родоначальниками доктрини людини у праві вважаються американські соціологи та соціальні психологи Р. Лінтон, Я. Морено, Т. Парсонс, які є розробниками рольової теорії особистості [501, с.81].

Однак мусимо категорично заперечити думку про широку наукову розробленість цих питань. Для чіткого регулювання перманентним є визначення юридичного значення термінів. Сьогодні однією з найістотніших прогалин у правознавстві, і не тільки у вітчизняному, є відсутність чіткого розуміння категорії «правовий статус». Пояснюється це тим, що в певний проміжок розвитку правової думки доцільність законодавчого закріплення стандартів правового статусу окремої особи, тим паче тих чи інших груп населення, заперечувалася. Тільки в середині XX століття з'являються перші комплексні теоретичні дослідження правових статусів.

Дореволюційні науковці первинні дослідження цієї категорії здійснювали здебільшого в контексті поняття людини у праві та прав людини як суспільної

категорії (М. Ковалевський, А. Рождественський, Є. Трубецькой) [203; 465; 557, с. 224].

Довгий час радянські дослідники не розвивали правових категорій, що індивідуалізували особу. Вони ототожнювали правовий статус із дієздатністю та правоздатністю і не розглядали правового статусу як окремої категорії у праві. С. Братусь («Юридичні особи в радянському цивільному праві» (1947) [62, с.363]), визнаючи окрему людину або колективне утворення особою, тим самим визнає за ними правоздатність. Правоздатність, стверджує він, – це право бути суб'єктом прав та обов'язків.

У подальшому В. Міцкевич («Суб'єкти радянського права» (1963) [307, с. 213]) все-таки ототожнює правовий статус та правосуб'єктність, але вже через категорію прав та обов'язків. Дослідник визначав правоздатність як визнану державою юридичну здатність особи бути носієм передбачених законом прав та обов'язків, особливу соціальну властивість, якість суб'єктів права.

Правосуб'єктність – це властивість, якість суб'єкта, його здатність мати і самостійно здійснювати права й обов'язки. Правовий же статус – це не властивість, не якість, а становище, стан особи (громадянина). Із цього зовсім не випливає, що правосуб'єктність громадянина не має ніякого стосунку до його правового становища. Будучи складовою частиною правового статусу, правосуб'єктність не може не характеризувати правового становища громадян, проте це все ж таки різні категорії. Ця думка, вперше висловлена в середині 60-х років XX століття, з часом одержала широке визнання в юридичній літературі.

Уже в 70-х роках минулого сторіччя категорія «правовий статус» стала предметом самостійного дослідження, її досить широко вже вивчали вчені-правознавці (наприклад, праця В. А. Патюліна «Держава і особистість в СРСР» (1974) [375, с.246]), які встановили, що правоздатність і правовий статус – різні явища і категорії, котрі співвідносяться як частина і ціле.

Сьогодні є суттєвими загальні правові вимоги до правового статусу кожної особи у правовій державі, що характеризуються закріпленням і захистом широкої

сфери політичних прав, котрі забезпечують особі можливість бути учасником правотворчого і державотворчого процесу, простежується також посилена увага до особистих прав людини, визнання її життя і свободи правовою цінністю, забезпечення організаційних та інституційно-процесуальних гарантій судового та іншого способів захисту, створення міжнародних судових інстанцій, широка можливість у сфері приватної власності та права займатися підприємницькою діяльністю, увага до трудових прав громадян тощо.

Водночас в умовах перехідного періоду до нового суспільного ладу й нової епохи, як ніколи раніше, важливо осмислити проблеми співвідношення та взаємодії держави з правами і свободами людини з погляду органічного поєднання універсальних, загальнолюдських цінностей. У сучасних умовах постійно виникають нові явища, які потребують глибокого осмислення й узагальнення. Це стосується і потенційних можливостей політико-правових інститутів, їх значущості, ефективності, ступеня впливу на розвиток суспільства. Додамо, що вага цих інститутів істотно зросла в умовах правової реформи пострадянського періоду, що сприяло актуалізації цієї проблеми і появі низки досліджень, зокрема пов'язаних із спеціальними правовими статусами деяких категорій осіб, а це жінки, діти, державні службовці, працівники, пенсіонери, інваліди тощо. Тому важливим є аналіз не тільки загального правового статусу людини і громадянина, а окремих категорій суб'єктів права. Тож наше дослідження присвячено одній з найважливіших категорій – неповнолітнім.

Значення і роль людини у праві виражаються через поняття правового статусу. Дослідження особливостей місця певної категорії суб'єктів права, у нашому випадку неповнолітніх, перманентно зумовлює необхідність аналізу категорії «правовий статус». Як зазначає М. Матузов, багатоманітні зв'язки права й особи можна охарактеризувати через поняття правового статусу, в якому відображаються всі основні сторони юридичного буття індивіда, його інтереси, потреби, взаємини з державою, трудова і громадська діяльність, соціальні потреби та їх задоволення [295, с. 264]. Це комплексна категорія, яка інтегрує багато чинників, що сукупно дають змогу узагальнити місце особи у праві, державі й

суспільстві.

Багатогранність категорії «правовий статус» зумовила широкі наукові дискусії і щодо її дефініції. Поки що в науці немає сталого, класичного визначення цього поняття. У цьому контексті не погоджуємось із Д. Єрмоленком [164], який твердить про однаковість юридичної спільноти у своїх поглядах на сутність та природу правового статусу особи.

Дослідивши низку позицій авторів щодо поняття «правовий статус», виокремимо такі його трактування.

По-перше, правовий статус узагальнюють з роллю і значенням людини в державі та суспільстві. Першим таке розуміння мотивував М. Строгович [530, с.190]. В унісон йому В. Корельський та В. Перевалов стверджують, що правовий статус особистості – це «правовий стан людини, що відображає її фактичний стан у взаємовідносинах із суспільством та державою» [545]. На переконання Ю. Тодики, правовий статус особи – це правове положення індивіда, що відображає його фактичний стан у взаєминах із суспільством, державою, іншими людьми [554, с.186]. О. Скакун звертає увагу на роль у суспільстві, вказуючи, що правовий статус особи – юридично закріплене становище людини в суспільстві, відповідно до якого особа як суб'єкт права вступає у правовідносини, координує свою діяльність і поведінку в суспільстві [499, с.57]. Схожу позицію відстоюють С. Алексєєв [544] та М. Кравчук [248].

Загалом ми поділяємо позицію цитованих авторів. На нашу думку, правовий статус особистості висвітлює роль і значення особи в суспільстві, у правовідносинах, суспільній діяльності та соціальному розвитку, а також ілюструє взаємодію та взаємовплив у парадигмі системи «людини – держава – суспільство». Як динамічна категорія правової реальності, правовий статус виступає найважливішим способом ефективного задоволення потреб та інтересів кожної людини. Будучи серцевиною нормативного вираження основних принципів взаємовідносин між особистістю і державою, правовий статус, по суті, є системою еталонів, зразків поведінки людей, що заохочуються і захищаються від порушення державою і, як правило, схвалювані суспільством. Правовий

статус – комплексна, інтеграційна категорія, що відображає взаємини особистості і суспільства, громадянина і держави, індивіда і колективу, інші соціальні зв'язки.

Фіксуючи взаємозв'язки в державі, правовий статус відображає демократичність суспільства та реальний стан відносин, що в ньому панують. М. Марченко доводить, що правовий статус є складовою частиною системи прав, існує як відносно самостійний регулятор суспільних відносин [338, с.267].

Правовий статус як юридична категорія не лише визначає стандарти можливої та необхідної поведінки, що забезпечують нормальну життєдіяльність соціального середовища, а й характеризують реальну взаємодію держави й особи [112, с.45-46]. Правовий статус відображає реальний рівень демократії, захищеність прав і свобод людини, взаємини між особою та публічно-правовими органами, рівень захищеності особи в суспільстві.

Отже, категорія «правовий статус» не є чимось постійним, статичним. Навпаки, його зміст динамічно змінюється разом з розвитком реальних суспільних відносин, зі зміною ситуації в суспільстві. Водночас важливо враховувати, що правовий статус особистості – це не «дар» держави, а соціальні можливості, що забезпечують людині певний стандарт життя. Законодавець не може штучно «занижувати» або «завищувати» обсяг прав і свобод, даний обсяг пов'язаний з умовами соціальної взаємодії людей. Перевищення меж реальних можливостей особистості, зафіксоване в законодавстві, зробить права людини фікцією, порожнім побажанням; штучне обмеження прав призведе в підсумку до дисфункції соціальної системи [32].

По-друге, правовий статус людини і громадянина можна трактувати і як визначену систему прав та обов'язків, які законодавчо закріплені державою в конституціях та інших нормативно-правових актах [277, с.21-35] (О. Лукашева), або закріплені в нормах права (Т. Кашаніна, А. Кашанін, А. Піголкін) [193, с. 127; 380, с.132-150]. До цієї групи можна віднести позицію і представників радянської школи права (Б. Камінського [190, с.23] П. Недбайла [326, с.12] М. Строговича [529, с.294] О. Черданцева [596, с.294], Ц. Ямпольської [626, с.159]), і визнаних метрів сучасної юриспруденції, таких як П. Рабінович [453, с.32],

Ю. Шемшученко і В. Бабкін [393, с.400].

Статус може визначатися сукупністю певних можливостей та зобов'язань. Для людини правовий статус відображається в парадигмах «що я можу робити» і «що я не можу робити», тому багато науковців визначають правовий статус саме через систему прав та обов'язків особи. Такий вузький підхід до проблеми змісту правового статусу особистості має право на існування і займає своє місце в системі понятійного апарату теорії права.

Ми все-таки не схилиємося до такої позиції, оскільки правовий статус не може ґрунтуватися лише на законодавчих нормах, що регулюють права й обов'язки, це ширша система, яка в демократичному суспільстві має вмещувати весь комплекс правових явищ щодо гарантування високого рівня захищеності та значущості особи. Попри те, що сьогодні спостерігаємо збагачення прав людини через імплементацію міжнародних стандартів у цій сфері, практика реалізації прав людини на державному рівні наразі ще далека від ідеалу. Тому посилення механізму державних гарантій реалізації прав людини, механізму їх охорони й захисту має бути елементом правового статусу. У такий спосіб усувається проблема декларативності, недієвості й неефективності правової політики держави у сфері прав людини. Тому більш аргументованим вважаємо умовно виділений нами третій науковий підхід.

Маємо на увазі погляди науковців щодо тлумачення правового статусу як системи прав та обов'язків, а також інших правових елементів, що сприяють механізму захисту й охорони особи в державі. Вихідні положення тут належать М. Матузову, який запропонував до правового статусу відносити «все те, що так або інакше, з правового погляду, визначає, гарантує, характеризує, оформлює положення громадян в державі» [296, с.87].

Л. Воеводін наголошує, що саме права і свободи утворюють ядро правового статусу. Однак, як слушно зазначає науковець, правовий статус – це складний комплексний інститут, який охоплює низку інших інститутів [84, с.3]. С. Лаврентьев у цьому контексті також стверджує, що статус особистості став тією конкретною і юридично значущою формою, в якій виражені права і свободи

людини та які зумовили і багато в чому досі є найважливішою причиною справді демократичних змін у житті нашого суспільства [270, с.3].

Відповідно, М. Вітрук визначає правовий статус як систему юридичних прав, свобод, обов'язків і законних інтересів у їх єдності, основу чи ядро правового становища [78, с.31].

Сучасна концепція основних прав і свобод людини проголошує гарантованість з боку держави прав і свобод людини та громадянина, право на їхній захист та пріоритет відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, а також містить положення про те, що безпосередньо чинні права і свободи людини та громадянина визначають сенс, зміст та застосування законів, а також діяльність органів законодавчої, виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Отож, правовий статус особи створює пріоритет діяльності держави та її органів для захисту прав і свобод людини.

Правовий статус особи у правовій демократичній та соціальній державі, як слушно зауважує О. Горбань, має: 1) відповідати міжнародно-правовим стандартам (нормам) про права і свободи; 2) характеризуватися повнотою обсягу прав і свобод, тобто правовий статус особистості має містити політичні, соціально-економічні, культурні, особисті права; 3) передбачати рівність прав, свобод та обов'язків, адже якщо рівні права, але нерівні обов'язки, правова рівність зникає; 4) встановлювати гарантії прав та свобод для забезпечення їх реальності, фактичного здійснення; 5) не допускати використання прав і свобод, що суперечать інтересам суспільства й держави [103, с.27].

Виходячи з викладених положень, можна зробити висновок, що правовий статус особи – це одна з найважливіших політико-юридичних категорій, яка нерозривно пов'язана із соціально-класовою структурою суспільства, рівнем демократії, станом законності, природою людини. Що глибше відображені в нормах права інтереси особистості й суспільства, то ширшою є їх соціальна база й ефективніші правові засоби захисту громадян у державі.

Викладене також вказує на те, що правовий статус має багатокomпонентний характер. Складові цього статусу різні автори обґрунтовують по-своєму, але

загалом можна виокремити вузьке трактування складу правового статусу, як сукупності прав та обов'язків суб'єкта, і широке трактування, яке, окрім базових елементів (прав та обов'язків), містить інші складники, щодо сутності яких також дискутують науковці. Вважаємо, що про їхню природу влучно висловився С. Бабенко: «Правовий статус громадянина не може бути чимось раз назавжди даним, незмінним, він розвивається і зміцнюється разом з розвитком суспільства і держави, наповнюється новим, більш глибоким змістом, збагачується додатковими рисами, ознаками. Тому введення до правового статусу нових елементів збагачує його не кількісно, а насамперед якісно, заторкуючи зміст, розкриваючи більш повно сутність цього явища і те, що виражає його поняття. У цьому сенсі збільшення кількості елементів у правовому статусі є закономірним» [26, с.27].

Зауважмо, що під поняттям «елемент» розуміють поняття об'єкта, що входить до складу визначеної системи і розглядається в її межах як неподільний [581, с.127]. У нашому випадку елементи правового статусу розглядаємо як складові, які створюють його систему та відображають його правову природу, визначають відмінність від інших суміжних категорій.

Як ми вже зазначали вище, у широкому розумінні в структурі правового статусу науковці виокремлюють, окрім прав та обов'язків, різні складники. Скажімо, М. Авдеєвкова та Ю. Дмитрієв виділяє такі: 1) порядок набуття і втрати правового статусу; 2) права та обов'язки; 3) відповідальність; 4) гарантії дотримання прав і свобод; 5) правові стани [2, с. 14]. На думку М. Матузова, зміст і структуру правового статусу особистості формують такі основні елементи: 1) відповідні правові норми; 2) правосуб'єктність; 3) загальні для всіх суб'єктивні права, свободи та обов'язки; 4) законні інтереси; 5) громадянство; 6) юридична відповідальність; 7) правові принципи; 8) правовідносини загального (статутного) характеру [294]. Л. Воеводін як обов'язкові структурні елементи правового статусу виділяє: громадянство, загальну правоздатність, статутні права й обов'язки, юридичні гарантії прав та обов'язків і принципи правового становища громадян [84, с.7]. О. Зайчук та Н. Оніщенко називають такі складники: права,

свободи, законні інтереси та обов'язки суб'єкта суспільних відносин [547]. На думку А. Панчишина, до структури правового статусу як інтегрованого поняття належать: правові норми, що визначають статус; основні права, свободи, законні інтереси та обов'язки; правосуб'єктність; правові принципи; громадянство; гарантії прав і свобод; юридична відповідальність; правовідносини загального типу [372, с.95-96]. І. Магновський відзначає, що конституційно-правовий статус складається з таких елементів: а) правові норми, які встановлюють цей статус; б) його правові принципи; в) правосуб'єктність; г) основні права, свободи та обов'язки індивіда; д) гарантії прав, свобод та обов'язків; е) громадянство; є) юридична відповідальність [281, с.18].

Залежно від сфери наукових інтересів та предметного дослідження науковці акцентують на вагомості наукового значення якогось одного з елементів правового статусу. Так, до обов'язкових елементів В. Кучинський відносить законні інтереси [267, с.29], А. Колодій та А. Олійник – статутні правові норми і правовідносини [210], Є. Охотський – обмеження, гарантії та економічне забезпечення [107, с.54], Р. Халфіна – соціальні блага [591] І. Полховська називає: права, свободи та обов'язки як його основу; громадянство; правосуб'єктність; гарантії прав і свобод; юридичну відповідальність. При цьому особливого значення автор надає такому елементу, як принципи [397, с.19-23]. На думку М. Іншина, чи не найважливішим чинником визначення правового статусу особи є з'ясування її місця в суспільній організації праці [188, с.104]. А. Хабібулін і Р. Рахімов як вагому складову правового статусу виділяють державну ідентичність, практично ототожнюючи це поняття з громадянством [590, с.6].

Попри сказане, деякі наукові позиції категорично відхиляють можливість врахування окремих елементів. Так, Т. Шамба вважає, що введення до правового статусу безлічі різних за природою елементів призводить до його, так би мовити, перевантаження і перешкоджає його вивченню [602, с.111] (до речі, з такою позицією погоджується чимало сучасних науковців, зокрема К. Автухов [3, с.161]). В. Горшенью, віддаючи перевагу вузькому розумінню правового статусу, зазначає, що громадянство, правосуб'єктність і загальні правовідносини

виконують відносно правового статусу функції або передумов, або похідного елемента, продукту прояву правового статусу [106, с.57]. О. Лукашева зазначає, що низку додаткових елементів варто вважати або передумовами правового статусу, «достатусними» елементами (громадянство, загальна правоздатність), або «післястатусними» елементами – елементами вторинними щодо основних (наприклад, юридична відповідальність вторинна щодо обов'язків), або взагалі категоріями, які виходять далеко за межі правового статусу (гарантії) [277, с.92-93]. Г. Якімов розділяє поняття правового статусу особи і правового статусу громадянина. Автор мотивує це тим, що громадянство входить до правового статусу громадянина, який можна змінювати зі зміною громадянства і який не є елементом правового статусу особи [623, с.63].

Ми навели погляди різних науковців щодо складників правового статусу особи, а далі висловимо свою позицію із цього питання.

Права та обов'язки є основними, центральними елементами правового статусу. У демократичних державах людина визнається найвищою цінністю, тому на державному рівні декларується пріоритет її прав перед правами і держави, і посадових осіб тощо. Права є результатом політико-правового розвитку суспільства. Права людини – це завжди конкретні соціальні можливості, які, відповідаючи міжнародним стандартам, враховують також і специфічні внутрішньо-соціальні умови, що виступають чинниками і середовищем реалізації відповідних прав.

Система взаємовідносин між особистістю і державою не буде повною і гармонійною, якщо не виділити так званий зустрічний принцип – виконання особистістю покладених на неї обов'язків та відповідальність останньої за порушення чинного законодавства.

Юридичні обов'язки – це встановлені і гарантовані державою вимоги до поведінки суб'єктів, офіційно закріплена міра необхідної діяльності в інтересах сторони, якій належить суб'єктивне право. Якщо права – це мірило можливої поведінки, то обов'язки – мірило необхідної поведінки [372, с.96].

Безумовно, що права й обов'язки мають антонімічну (протилежну) природу.

За сутністю та змістом обов'язок є протилежний суб'єктивному праву, оскільки зобов'язує особу шляхом того чи іншого обтяження, а суб'єктивне право її уповноважує, надаючи свободу вибору та реалізації. Водночас варто наголосити і на взаємопов'язаності та взаємозалежності цих понять.

Правовий статус особи в демократичній державі – це не тільки міра можливої, але й необхідної поведінки. На наше переконання, окрім основних елементів (прав та обов'язків) правового статусу, варто виділити елементи, що створюють передумови для їх реалізації повною мірою. Назвемо їх забезпечувальними. Маємо на увазі правосуб'єктність і громадянство, а також принципи правового статусу.

Громадянство – це стійкий правовий зв'язок між особою і державою. На противагу вище цитованій позиції Г. Якімова про те, що громадянство не входить до правового статусу особи, оскільки є елементом тільки правового статусу громадянина, відзначимо, що конституційний статус громадянина є складовою частиною, видом загального правового статусу, тому, відповідно, входить до правового статусу особи. Правовий статус – це соціально допустимі та необхідні можливості особи не просто як індивіда, а як громадянина держави, оскільки вони гарантовані авторитетом держави. Зміст правового статусу загалом визначає межі діяльності громадянина щодо інших осіб, колективів, держави, природи, межі його активної і пасивної життєдіяльності [59, с.179].

Тож громадянство є загальним елементом, що створює передумови для реалізації прав і свобод, оскільки саме держава визначає їх повноту, механізми реалізації, засоби захисту і контролю за виконанням обов'язків. Однак громадянство як правове явище поширюється не тільки на територію держави, але й здійснює свої повноваження стосовно особи на території інших держав та на міжнародному рівні. Отже, громадянство є вагомим елементом правового статусу, оскільки рівень демократичності держави, відстоювання принципу верховенства права, пріоритету прав і свобод громадян прямо вказують на рівень визначеності й демократичності правового статусу громадян.

Отож, науково обґрунтованою є позиція Ю. Тодики, що громадянство як

елемент правового статусу особи характеризується такими ознаками: а) це такий політико-правовий стан, що виражається, з одного боку, в його загальному правовому закріпленні, а з іншого – в індивідуальному документальному юридичному оформленні громадянства кожної людини (паспорт громадянина, свідоцтво про народження); б) стійкий характер відносин громадянства, який, як правило, існує постійно від народження до смерті громадянина (цей зв'язок оснований на визнанні та повазі гідності, основних прав і свобод людини); г) поширення на громадянина України суверенної влади держави і всередині країни, і за її межами; д) громадянство України є єдиним і рівним; е) володіння громадянством – загальна, універсальна умова повної правосуб'єктності особи [554, с.368].

Правосуб'єктність охоплює правоздатність, дієздатність та деліктоздатність особи. Правоздатність як самостійна категорія є вираженням абстрактної можливості особи бути носієм прав та обов'язків, дієздатність – своїми діями набувати цих прав, а деліктоздатність – бути відповідальною. Правосуб'єктність є юридично значущою властивістю, її не можна визначити через чітко встановлену сукупність прав, якими особа наділена законодавством, тому що обсяг цих прав у різний час є різним. Правосуб'єктність саме і є системоутворювальним елементом відносно інших складників правового статусу особистості. Щоправда, такої позиції дотримуються не всі науковці. Так, дослідниця С. Саблук вважає, що правовий статус і правоздатність – це різні явища і категорії [473, с.144].

Принципи правового статусу проявляються практично в усіх сферах суспільного існування і в усіх суспільних явищах. Вони визначають загальні засади, основні положення для правового статусу. Так, П. Полежай вбачає цінність принципів для права в тому, що саме в них найяскравіше виражена його сутність у всій багатоманітності утворювальних її сторін і закономірностей, що відображають найістотніші риси змісту правового регулювання суспільних відносин [392, с.49]; надають глибоку єдність правовому регулюванню суспільних відносин [622, с.53]. Р. Давид акцентує на вагомості принципів права для законодавчої системи, оскільки остання не може обійтися без таких корегувань

або застережень; їх відсутність може призвести до розбіжності між правом і справедливістю [120, с.108]. Особливе значення принципи мають і для застосування права, оскільки допомагають під час інтерпретації норм права; виступають підставами для перегляду правових актів; допомагають подолати прогалини у праві [391, с.22].

Зрештою, принципи права мають вагоме значення не тільки для правових, але й для державно-політичних явищ. Принципи не формулюють конкретних прав та обов'язків і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, проте від того, на яких принципах оснований правовий порядок, можна великою мірою судити про характер самої держави (демократична, тоталітарна тощо). Іншими словами, це своєрідна система координат, у межах якої розвивається право, й одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку [174, с.192-193].

Однак, на нашу думку, чи не найвагоміше значення принципи права мають для окремої особистості. Адже, по-перше, для окремої особи право, правова система, правореалізація та державно-політична реальність – це фактично основні чинники, що визначають її соціально-правовий простір, політико-правову реальність. По-друге, для окремої особи є вагомим її спеціальний статус у державі як суб'єкта права з комплексом специфічних прав та обов'язків, а визначення принципів, на які опирається правовий статус – це окреслення основи правового життя особистості. Тому роль принципів права для окремого громадянина держави є досить значною. Загальні ідеї, на яких ґрунтується право, оточують життя кожної особи. У сучасних умовах гуманізації суспільства саме людина є основною цінністю держави і права. Визначення принципів правового статусу як його складової частини безпосередньо створює основу для правової захищеності людини.

Далі розглянемо ті елементи правового статусу, які забезпечують належний рівень свободи особи в суспільстві, допомагають демократизувати правовий статус. Їх ми визначатимемо як допоміжні. До цих елементів віднесемо гарантії прав особи (тобто категорія, підсилююча для прав) та відповідальність

(допоміжна категорія для обов'язків).

О. Зайчук та Н. Оніщенко визначають гарантії як систему узгоджених чинників, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод [548, с.35]. С. Комаров визначає їх як сукупність умов і засобів, які сприяють безперешкодній реалізації правових норм, користуванню суб'єктивними правами та виконанню юридичних обов'язків [215, с.293].

Зазначимо, що необхідним елементом правового статусу гарантії виступають тому, що без них система прав особи втрачає свою дієвість, перетворюючись на правову фікцію. Як зазначають М. Цвік, В. Ткаченко та О. Петришин, здійснення прав і свобод громадян забезпечується системою політичних, економічних, організаційних, а також юридичних гарантій, без яких реалізація прав була б неможливою [174, с.197].

Першочергово важливо зосередитися на правових гарантіях, які містять «сукупність закріплених у правових нормах умов і засобів, а також організаційно-правову діяльність юрисдикційних органів по їх застосуванню, спрямовану на забезпечення безперешодної реалізації та захист прав, свобод та обов'язків особистості» [36, с.48].

Водночас додамо, що В. Сівов, Ю. Просвірнін, В. Кузнецова, А. Безуглов, А. Ярматов, О. Скакун, О. Гумін, Є. Пряхін [114, с.36] заперечують необхідність віднесення цієї категорії до складу правового статусу, вважаючи, що гарантії лише створюють умови для безперешодної та ефективної реалізації прав; є підставами успішного здійснення прав та обов'язків; умовами, що забезпечують сприятливу діяльність державних органів у співпраці з людиною; факторами реалізації правового статусу [455; 491; 446; 35; 498, с.95,8,55,54,9,379]. Свою позицію, наприклад, О. Скакун обґрунтовує тим, що, як він зазначає, «гарантії реалізації прав і обов'язків істотно впливають на зміст і соціальне значення правового статусу особи. Без створення державою умов для здійснення прав, свобод, обов'язків вони залишаються «заявами про наміри». Однак загальносоціальні (економічні, політичні, ідеологічні та ін.) і спеціально-соціальні (юридичні) гарантії є факторами реалізації правового статусу особи, а не

елементами структури його системи» [498, с.379].

На нашу думку, гарантії все-таки потрібно визначати елементом статусу, оскільки більшість основних прав і свобод не можуть обійтись без правореалізаційного механізму, який покликаний забезпечити їх в процесі правозастосовної діяльності, тому визначення гарантій у складі статусу перетворює його на реально діючий, а не фіктивний. Про види такого статусу зазначає А. Шульга. Реальність чи фіктивність правового статусу визначається насамперед реальністю або фіктивністю прав і свобод, закріплених за особистістю. Реальність прав і свобод пов'язана з дієвістю їхніх гарантій. Наприклад, так звана «сталінська конституція» (Конституція СРСР 1936 р.) за своїм змістом була однією з найдемократичніших у світі, вона надавала громадянам широкі права і свободи, які насправді були порожньою декларацією, фікцією, не відповідали реальному стану речей в економіці, політиці, діяльності правоохоронних органів [614, с.20] .

Допоміжним, підсилюючим елементом обов'язків є відповідальність. В. Котюк визначає відповідальність як міру покарання правопорушника шляхом позбавлення його визначених соціальних благ або цінностей (матеріальних, духовних, особистих), що йому належали до факту правопорушення, від імені держави (суспільства), на основі закону або іншого нормативного акта з метою запобігти правопорушенням у перспективі й відновити (відшкодувати) порушені суб'єктивні права на матеріальні і духовні цінності [246, с.121].

Важливо, щоб відповідальність у демократичній державі не зводилася до покарання особи за правопорушення, її значення набагато ширше – оцінка з боку держави й суспільства діяльності суб'єкта, превентивна функція та засіб забезпечення прав і свобод інших осіб. Трансформація поняття «відповідальність» має відбуватися з урахуванням, насамперед, змін цінностей суспільства, де головною постає проблема зв'язку людини із суспільством, тобто її спроможність відповідати перед соціумом за порушення встановлених правил, а також зміни державного устрою і прагнення створити демократичну високорозвинену країну [239].

Дискусійним є питання введення до системи правового статусу такої категорії, як законний інтерес.

Внесення законних інтересів до складу спеціального правового статусу відстоюють, окрім теоретиків права, представники галузевих наук. Так, В. Селіверстов вказує на необхідність введення законних інтересів до правового статусу засуджених. Науковець мотивує це можливістю усунення наявних суперечностей у сфері дозволеної поведінки цих осіб, нечітким трактуванням їхніх суб'єктивних прав, тому саме законні інтереси, на переконання В. Селівестрова, зможуть усунути протиріччя в теорії і практиці виконання покарання [486, с.96]. Втім, у багатьох науковців викликає сумнів твердження, що саме законні інтереси стануть тією «панацеєю», що покращать демократичні підходи до статусу засуджених.

«Законні інтереси... навряд чи доцільно виділяти як самостійний елемент правового статусу особи. Інтерес передує правам та обов'язкам незалежно від того, дістає він пряме закріплення в законодавстві чи просто підлягає правовому захисту з боку держави» [202, с.30]. О. Скакун зауважує, що «як категорія позаправова або «доправова», інтерес закріплюється не лише в конкретних правових розпорядженнях, а й у принципах права. Він сприяє формуванню правової настанови особи. Можливе виділення законного інтересу як елемента структури соціального, а не правового статусу» [498, с.379].

Ми ж цілком обґрунтовано вважаємо позицію науковців щодо невведення законних інтересів до системи правового статусу, оскільки він: а) у правовій державі відображений у суб'єктивному праві осіб, що визначається базовим елементом правового статусу; б) зіставляється і тісно переплітається з принципами правового статусу; в) обтяжує структуру другорядними, малозначущими елементами.

Менше дискусій серед науковців викликають види правового статусу.

Здебільшого виділяють загальний, спеціальний та індивідуальний правовий статус. Щоправда, Ю. Тодика та О. Тодика наводять ширший перелік: 1) загальний або конституційний статус людини і громадянина; 2) спеціальний

або родовий статус окремих категорій громадян; 3) індивідуальний статус, який характеризує стать, вік, сімейний стан тощо; 4) статус фізичних і юридичних осіб; 5) статус іноземців, осіб без громадянства, осіб із подвійним громадянством, біженців; 6) галузеві правові статуси (адміністративно-процесуальний, кримінально-процесуальний тощо); 7) статус осіб, які працюють у різних сферах [554, с.150]. Втім, науковці визнають основними саме перші три наведені види правового статусу.

Загальний правовий статус містить основні права й обов'язки суб'єктів права, має всеохопний, неіндивідуальний характер. Тобто він не залежить від відносин (скажімо, не є особливістю лише правовідносин), професійного спрямування, соціального становища тощо. Загальний правовий статус визначає юридичні властивості, якості, що характерні для всіх суб'єктів. Такий вид статусу є першочерговим, це основа, від нього уже варіюються всі інші види статусів. Щодо спеціальних та індивідуальних статусів, то вони не можуть суперечити загальному статусу і відрізняються від нього «тільки ступенем конкретизації» [114, с.33]. Вони повинні відповідати загальному статусу як базовому, первинному, вихідному.

Загальний правовий статус людини охоплює права та весь комплекс заходів, що їх захищають та відповідають міжнародним, загальноцивілізаційним стандартам розвитку права. Демократична держава захищає правовий статус на рівні Основного Закону України, при цьому імплементуючи та визнаючи міжнародні цінності пріоритетними для правових відносин. Однак на рівні Конституції не можна визначити повною мірою весь конгломерат елементів правового статусу особи. «Конституція закріплює лише ті права, свободи та обов'язки, які життєво важливі і найбільш соціально значимі як для окремої людини, так і загалом для суспільства та держави» [371, с.132]. Якщо Конституція буде «утримувати вичерпний перелік інформації, то Основний Закон перетвориться на багатотомний grosbux, що містить положення, які неминуче суперечитимуть формі» [272, с.33]. Тому загальний правовий статус є ширшою категорією, ніж конституційний статус особи.

Загальний правовий статус не в змозі врахувати всього різноманіття суб'єктів права, їх особливостей, відмінностей, специфіки. Тому до нього не входять численні суб'єктивні права й обов'язки, адже постійно виникають якісь нові права й обов'язки у суб'єктів, водночас інші припиняються залежно від характеру правовідносин, у які вони вступають, характеристик.

Існування спеціального правового статусу пов'язують з певною групою спеціальних суб'єктів. Для цього статусу характерна наявність спеціальних прав та обов'язків.

Індивідуальний правовий статус особистості фіксує особливості окремої особи (стать, вік, сімейний стан, виконувана робота тощо), він є сукупністю персоніфікованих прав та обов'язків громадянина. Індивідуальний правовий статус особистості властивий окремій особі, залежить тільки від її особистого становища й ознак, що для неї характерні. Такий статус найбільш динамічний, на нього першочергово впливають зміни, які відбуваються в житті людини, він визначається активністю особистості в різних сферах суспільних відносин.

Далі спробуємо розмежувати поняття правового і соціального статусу. Розпочнімо із тлумачення самого слова «статус». Тож, у перекладі з латинського «статус» означає положення, стан чого-небудь або будь-кого, наприклад, «статус людини», «статус особи», «статус громадянина», «статус органу» тощо [53, с.578]. Відтак виникає потреба в юридичному аналізі понять «людина», «особа» та «особистість». Відзначимо, що їх досліджують у межах всіх гуманітарних наук, а первинним є їх філософське розуміння. Наприклад, для німецької класичної філософії характерне уявлення про людину як про суб'єкт духовної діяльності, що створює світ культури, як про носія загальнозначущого пізнання, всезагального суспільного початку – розуму [582, с.769].

У сучасній же юридичній літературі категорію «людина» використовують як найзагальнішу, що відображає одночасно сукупність соціальних і біологічних характеристик, відображених відповідно в поняттях «особистість» та «індивід». Говорячи про людину, мають на увазі саме те, що вона являє собою як «істота біосоціальна». У праві поняття «особа» використовують як родове щодо понять

«людина» і «громадянин». Людина – природно-соціальна істота, носій невідчужуваних (природних) прав. Громадянин – це людина, яка на правовій основі належить певній державі. Як людина він є носієм природних прав, а як громадянин – суб'єктом прав, що випливають з його громадянства. Окрім громадян, особливий правовий статус у державі мають іноземці та особи без громадянства. Отже, поняття «особа» позначає водночас людину, громадянина, іноземця та особу без громадянства [611].

Д. Єрмоленко зазначає, що поняття «людина» й «особа» відрізняються між собою не за обсягом, а за змістом, в тому сенсі, що вагоме значення має соціальна природа людини, яку відображає поняття «особа», що вказує на зв'язок людини із соціальними законами її буття [164, с.92].

Особистість – це масштабне поняття, і зводити його лише до духовного світу не варто. Тлумачення особистості має мати інтегральний характер, що об'єднує соціальні і біологічні риси. Усі ці риси можна згрупувати в чотири категорії: 1) біологічні риси особистості: стать, стан здоров'я, візуальний вигляд тощо; 2) риси індивідуальної психіки і темпераменту; 3) риси, які набуває особа: знання, рівень культури, звички, поведінка; 4) риси, що характеризують особистість у соціальних зв'язках. Однак, окрім вказаних індивідуальних рис, певні зовнішні детермінанти істотно впливають на особистість. Тому можна зробити висновок, що особистість як юридична категорія потребує плюралістичних методів дослідження, оскільки є комплексною науковою категорією.

В сучасній науці немає універсального і загальноприйнятого визначення цієї категорії, оскільки є величезна кількість надзвичайно різноманітних (а подекуди і протилежних) підходів до вивчення цієї проблеми. Тому потрібно згрупувати найпоширеніші наукові погляди. Ключовими положеннями, на яких вибудовуються основні визначення особистості, є: а) наявність у неї певних індивідуальних відмінностей, тобто таких особливих якостей, завдяки яким кожна окремо взята людина відрізняється від усіх інших людей; б) особистість є своєрідним ядром, що зв'язує воедино різні психічні процеси індивіда і наділяє

його поведінку необхідною послідовністю і стійкістю; в) особистість потрібно розглядати як суб'єкт впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, враховуючи генетичну і біологічну схильність, соціальний досвід і мінливі обставини мікро- і макросоціуму; г) особистість, наділена стійкими рисами, які забезпечують їй відносну незмінність і сталість у часі і в мінливих ситуаціях [586, с.10]. Отож, особистість – це людина, що має індивідуальні, властиві тільки їй соціальні та біологічні особливості.

Проте лише такої характеристики людини недостатньо для означення її не просто як живої істоти, а як особистості. Людина, перебуваючи в соціальних зв'язках, впливає на суспільні відносини та сама зазнає впливу зовнішніх чинників. Тому термін «особистість» має двояку характеристику: з одного боку, це людська істота як суб'єкт відносин та свідомої діяльності, а з іншого – стійка система соціально вагомих характеристик індивіда як члена суспільства та суб'єкта соціальних відносин.

Отож, правовий статус ґрунтується на соціальній природі особистості, але повністю не збігається з нею. Людина, як особистість, формується тільки в суспільстві. Особистість, як продукт суспільства, характеризується в єдності її індивідуальних, соціальних і біологічних рис і містить, зокрема: 1) ознаки, що характеризують соціальні зв'язки і відносини людини (економічні, політичні, національні, класові, юридичні, моральні тощо); 2) набуті особистим досвідом знання, навички, звички, культурний рівень; 3) біологічно обумовлені риси: інстинкти, темперамент, відчуття, елементарні потреби, стан здоров'я; 4) риси індивідуальної психіки та мислення, здатності пізнавати світ, продукувати твори літератури, науки і мистецтва. Все це охоплює поняття «статус особи» [103, с.27].

«Статус» є сукупністю прав та обов'язків, що визначають юридичний стан особи, державного органу чи міжнародної організації; комплексний показник становища певного прошарку, групи чи індивідів у соціальній системі, тобто один з найважливіших параметрів соціальної стратифікації [393, с.357]. Соціальний статус – соціальна позиція людини в межах групи або спільноти, яка пов'язана з її певними правами та обов'язками. Саме за допомогою поняття «статус» ми

ідентифікуємо один одного в різних соціальних структурах [509, с.151].

Особистісні та соціальні особливості позиціонують людину в зовнішньому середовищі, стаючи основою її соціального статусу. Соціальний статус, відповідно, здійснює узагальнювальний вплив на статус людини у праві. Залежно від того, яку позицію займає людина завдяки природним ознакам (раса, соціальне походження) чи завдяки власним зусиллям (освіта, природні здібності), розрізняють відповідно «приписаний» і «досягнений» статус [582, с.488].

Правовий статус – це не тільки встановлені державою права й обов’язки суб’єкта права. Це набагато ширша категорія, яка охоплює активну поведінку суб’єкта, а саме щодо реалізації прав та виконання обов’язків, щодо охорони і набуття гарантій цих прав, відносин громадянства, настання відповідальності тощо. Тому цінним для теоретичного розуміння є беззаперечна констатація того, що особистісні характеристики вагомо впливають на правовий статус людини.

У додержавному суспільстві певний соціальний статус існував, а правового не існувало, оскільки не було права. Подібний позаправовий стан можна відобразити поняттям соціально-нормативного статусу, тобто такого статусу, який визначається відповідними соціальними нормами і відносинами. У державному суспільстві соціальний статус виступає загальною категорією щодо правового статусу. В основі правового статусу лежить фактичний соціальний статус, тобто реальний стан людини у цій системі суспільних відносин.

Сучасні стандарти правового статусу людини, закріплені в міжнародно-правових документах і у внутрішньодержавному законодавстві, є наслідком тривалої боротьби суспільства з державою. Пошук оптимальних моделей взаємовідносин держави, влади з особистістю завжди був складною проблемою. З часом змінювався обсяг прав і свобод, які держава надавала своїм громадянам. Оптимальні моделі вирішальною мірою залежали від характеру суспільства, типу власності, демократії, розвиненості економіки, культури та інших об’єктивних умов. Багато в чому вони визначалися владою, законами, правлячими класами, тобто суб’єктивними чинниками. Під час пошуку моделей взаємовідносин держави з особою найбільша складність завжди полягала у встановленні такої

системи і порядку, за яких і особистість мала б змогу безперешкодно розвивати свій потенціал, і визнавалися б загальнодержавні цілі, тобто те, що об'єднує всіх. Подібний баланс і виражається у правовому статусі.

Людина, існуючи в соціальному середовищі, є соціальною істотою, тому набуває рис, які встановлює для неї суспільство. Людина приносить у суспільні відносини особистісні характеристики, тож процес соціалізації має двосторонній характер.

Соціальний статус і правовий статус, як його елемент, обумовлені історичними особливостями, типом держави, у якій живе особа, політичним режимом та рівнем розвитку держави, громадянського суспільства, правової системи. «Юридичний статус людини і громадянина загалом і зокрема обумовлюється особливостями соціального статусу, який існує в певний період розвитку суспільства і держави» [85, с.28]. Саме соціальний статус визначає правовий, тому потрібно з'ясувати, що розуміти під цим загальним поняттям. Найчастіше соціальний статус пояснюють із психологічного погляду як становище особистості в системі міжособистісних взаємин, яке визначає її права, обов'язки і привілеї, а також міру психологічного впливу на членів групи [252, с.512]. Проте більш переконливою видається позиція, за якою ототожнюють соціальний статус із належністю до певної соціальної групи, при цьому розуміючи його як соціальну систему, визначену за низкою економічних, професійних, етнічних та інших специфічних для цієї системи ознак.

В основі правового статусу лежить фактичний соціальний статус, тобто реальний стан людини в конкретній системі суспільних відносин. Правовий статус неповнолітніх як соціальний інститут також виникає на основі формування стійких потреб суспільства і під час розвитку послідовно проходить всі етапи, характерні для соціального інституту: 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій; 2) формування загальних цілей; 3) поява соціальних норм і правил в ході стихійної соціальної взаємодії, здійснюваного за допомогою проб і помилок; 4) поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами; 5) прийняття норм та їх практичне застосування; 6) встановлення системи санкцій

для підтримки норм і правил; 7) створення системи статусів і ролей.

Фіксуючи зовнішні правові умови становища особистості в межах того чи іншого суспільного ладу, категорія «правовий статус» при діалектико-матеріалістичному поясненні цього прояву права слугує і для формулювання висновків про зміст економічних, класових, політичних, національних відносин, які визначають реальний стан особистості як їх індивідуального носія [339, с.245]. Тобто з погляду згадуваної попередньо позиції, право в широкому розумінні санкціонує соціальні норми, переводячи їх на мову права, тому не може бути розбіжностей між правовим і соціальним статусом.

Звернімо увагу на ще один важливий аспект. Соціальний статус, звичайно, впливає на правовий, визначаючи його основу та місце особи в соціальних відносинах, однак ототожнювати абсолютно їх не можна. Соціальний статус передбачає соціальну категоризацію, а правовий – має індивідуалізований характер. Тут погоджуємося з думкою науковця, що «правовий статус як абстрактна категорія безглузда без існування поняття такого ж абстрактного суб'єкта, котрий має таке ж абстрактне буття, а подальша конкретизація (деталізація) правового статусу обов'язково тягнутиме конкретизацію суб'єкта права» [111, с.202].

Окрім того, не всі соціальні зв'язки врегульовані правовими засобами, має існувати сфера індивідуальності, що не піддається регулюванню. Право не може регулювати всі сфери суспільного життя, тому повністю ототожнювати правовий і соціальний статус є помилкою.

Ще одним особливим відмежуванням правового і соціального статусу є те, що правовий статус становить певну інституційну структуру і потребує окремих організаційно-владних інституцій. Навіть для елементарного закріплення прав людини в Конституції виникає необхідність здійснення законодавчої діяльності, відбувається певний законодавчий процес. Для соціального статусу оформленого і формально закріпленого функціонування непотрібно. Вказане зумовлює ще одну відмінність. Соціальний статус є лабільним, змінюється безпроблемно, на вимогу часу. А юридичний статус може відставати відповідно від соціальних змін та не

відповідати реальній динаміці життя. Формування правового становища особистості, на думку О. Бережнова, йде поки переважно шляхом вираження її фактичного становища. Однак ця обставина, зазначає науковець, не відкидає, наприклад, того, що правове становище особистості на певному етапі може серйозно «відстати від життя», тож не відповідатиме фактичному стану індивідів [38, с.26]. Тому, на думку О. Бережнова, у практичному сенсі потрібно орієнтуватися на ефект взаємодії правового і соціального статусів особистості, розглядаючи таку взаємодію як найважливіше джерело їх розвитку [37, с.26].

У зв'язку з тим, що правовий статус є складною, комплексною категорією, яка відображає комплекс зв'язків людини із суспільством, державою, колективом, оточенням, які врегульовані правом, соціальний статус є основою правового статусу і виступає його родовою першоосновою.

Далі розмежуємо поняття «правовий статус» і «правове становище». Усі наукові думки з цього приводу можна поділити на дві групи.

Перша група науковців ототожнює розуміння правового статусу і правового становища, вважаючи їх синонімами. Свою позицію частина з них мотивує тим, що законодавство, юридична практика, засоби масової інформації, а також міжнародні акти про права людини не вказують на якусь відмінність між ними (М. Матузов, Д. Баграх, В. Кучинський, С. Черниченко, В. Карташкін) [293; 268; 192, с.5-6,45]. Дехто обґрунтовує свою думку й етимологічними причинами, оскільки слово «статус» латинського походження і в перекладі означає «становище, стан чого-небудь», відповідно, розрізнення лише вносить плутанину у термінологію (О. Музичук [320, с.318]).

Друга група науковців пропонує розмежовувати поняття «правовий статус» і «правове становище» індивіда. Знов-таки, думки і в цій групі розділилися залежно від підстав, які вони доводять для розмежування понять.

Також науковці вказують на доцільність розмежовування правового статусу і правового становища як цілого і частини, оскільки перший є частиною другого [78, с.113-115].

Як вказує О. Богомазова, у правовій доктрині виділяють три види правових

статусів: загальний правовий статус громадян, спеціальний правовий статус будь-якої категорії громадян та індивідуальний правовий статус. Із соціально-юридичного погляду, правове становище жінок – це не що інше, як різновид спеціального правового статусу [52, с.142]. За аналогією логічно вказати, що правове становище неповнолітнього можна розуміти як спеціальний правовий статус неповнолітнього. Застосування поняття «правове становище» дозволить конкретизувати, персоніфікувати становище окремих категорій неповнолітніх, визначити особливості кожної з них (неповнолітні-інваліди, неповнолітні-злочинці, неповнолітні, позбавлені батьківського піклування) у загальній групі суб'єктів. Проте, звернемо увагу, то в такому разі збігаються два поняття: правове становище і спеціальний правовий статус.

На нашу думку, все ж відмінність між правовим статусом і правовим становищем полягає в іншому: правовий статус визначає місце суб'єкта саме в правовій системі суспільства, а поняття «правове становище» констатує реальні правовідносини індивіда в широкому соціальному контексті.

Отже, правове становище людини (в нашому дослідженні неповнолітнього) і правовий статус у суспільстві, як правило, не збігаються повною мірою. Їхній збіг можливий лише за абсолютної відсутності неформальних аспектів регулювання правовідносин і загальної законослухняності громадян. І, навпаки, що значніший у суспільстві вплив норм-звичаїв, релігійних чи моральних норм, то істотнішою буде розбіжність між правовим становищем і правовим статусом.

Варто погодитися з позицією С. Алексєєва, який відзначає, що поняттю «статус» повною мірою відповідає стабільна, основоположна інтенція у правовому стані суб'єкта, яка охоплює правосуб'єктність у єдності з іншими загальними (конституційними) правами й обов'язками. Конкретні права й обов'язки відображають специфіку реального правового становища особи, пов'язаного з наявністю тих чи інших юридичних фактів, ніж основи загального становища особи у цій правовій системі [8, с.142-143]. Як вважає С. Алексєєв (а його підтримують й інші науковці, наприклад В. Білоус [47, с.124]), за своїм функціональним призначенням правовий статус є статичною категорією, оскільки

фіксує правовий стан громадянина, юридичні ж факти вказують на динаміку категорії «правове становище». Отже, правовий статус сприймається лише як нормативна категорія, яка переростає у правове становище під час реалізації правового статусу.

Такий підхід відображений і в нашому дослідженні, оскільки ми визначаємо не тільки структуру правового статусу, але й тенденції розвитку його в майбутній соціальній реальності.

1.2 Методологічні засади дослідження правового статусу неповнолітніх

Проблематика правового статусу є однією із центральних у теорії держави і права. Особливості її дослідження базисно залежить від обраного науковцями методологічного підґрунтя. «Існує методологія як світоглядна система кожного конкретного вченого, тобто вона завжди суб'єктивна», – переконує М. Костицький [243, с. 12].

У сучасному розумінні під науковою методологією варто розуміти систему принципів розробки і використання методів не лише пізнання навколишнього світу, а і його практичного перетворення, змін суспільних реалій у процесі практичної людської життєдіяльності [209, с.78]. Методологія аналізу юридичного явища відіграє визначальну роль у формулюванні правильних висновків, тому методологічні підходи є вагомим чинником наукового пошуку і дають поштовх до формування практичних правових реалій. С. Гусарев слушно зазначає, що «методологія правознавства, ... по суті, й виконує функцію вихідних начал праворозуміння, закладає основи правового пізнання дійсності» [116].

Проблема методології полягає загалом у відсутності комплексного методологічного підходу до розв'язання проблем у сфері закріплення, охорони і захисту прав неповнолітніх. Фахівці стверджують, що ця сфера відносин найтісніше пов'язана з такими важливими і дотичними до неї сферами державного управління, як державна демографічна політика, державна політика щодо сім'ї, молодіжна політика, політика у сфері освіти, суспільної моралі тощо.

Іншими словами, потрібно враховувати особливості всіх інших сфер нормативно-правового регулювання, які так чи інакше пов'язані з правами дитини [345, с.13]. Окрім того, варто вказати на ще одне відхилення в комплексності аналізу – це відсутність єдиного підходу в межах української системи права щодо правового статусу неповнолітніх, тобто комплексного його розуміння в середині різних галузей права. І оскільки саме комплексність характерна для правового статусу неповнолітніх, дослідження потрібно здійснювати на основі і з урахуванням концептуальних підходів, що склалися в різних галузях юридичної науки: теорії права і держави, конституційного, адміністративного, цивільного, сімейного права тощо. І не тільки тому, що неповнолітній – це особистість у різних її правових ролях: людина, громадянин, іноземець, особа без громадянства та ін. Але й тому, що правовідносини, в яких бере участь неповнолітній, багатоваріантні, піддаються багатогалузевому правовому регулюванню і у функціонуванні держави сфера захисту неповнолітніх має посідати пріоритетне місце.

В основу методологіювання ми поставили міждисциплінарну концепцію з урахуванням просторово-темпорального підходу. Відтак варто зауважити, що будь-який діалог неминуче передбачає перебування в єдиному, нерозділеному, тобто синкретичному, просторі. Проте в загальнокультурному значенні процеси культурогенезу невіддільні просторовим і часовим вимірам [368, с.34].

Так, ще від античності і до нашого часу соціально-правове знання пройшло тривалий шлях осмислення цього феномена. Зміст поняття правового статусу, зокрема правового статусу неповнолітніх, змінювався залежно від соціально-економічних, морально-етичних, релігійних та наукових поглядів.

Задеклароване комплексне методологіювання вимагає аналізу правового статусу неповнолітніх як абстрактної правової категорії, саме розвиток, зміна, регенерація вказує на сучасний стан досліджуваного явища, надає можливість встановити трансформаційні змінні, недоліки та позитиву прояву в, в кінцевому результаті, спрогнозувати вектор розвитку у глобалізованому соціумі. Отож саме просторово-темпоральний підхід надає можливість історико-правового аналізу

статусу неповнолітніх, їх особливостей у сучасному транзитивному суспільстві та дає можливість спрогнозувати наступні змінні правового статусу досліджуваної категорії дітей через аналіз постійних та контингуальних чинників.

У сучасних умовах в усьому світовому співтоваристві, в Україні також, відбулися глибокі зміни в суспільній свідомості. Соціальні відносини характеризуються висуненням на перший план проблеми становлення та забезпечення прав і свобод людини. В Україні діє близько 300 нормативних актів, які регулюють сферу захисту й охорони прав неповнолітніх. Однак це не викоренило проблеми неналежного захисту прав дітей в Україні. Втім, акцентування тільки на правах людини в сьогочасних умовах є недостатнім, оскільки ця правова категорія дуже тісно пов'язана з іншими як, наприклад, суб'єктивні обов'язки, правова відповідальність, соціалізація, громадянство тощо, і саме завдяки комплексному їх дослідженню можна реально оцінити людину як суб'єкта правових відносин.

Важливо також дослідити вплив соціальних чинників на правовий статус неповнолітніх у сучасних умовах розвитку суспільства та визначити тенденції в майбутньому, оскільки глобалізаційні детермінанти впливають на всі правові явища, зокрема на особистість, оскільки специфічний характер сьогодення вимагає принципово нового, відмінного від попередніх, характеру взаємин між поколіннями.

Якість правового регулювання у цій сфері може бути показником ефективної системи права конкретної держави, а розуміння необхідності правового забезпечення захисту дитинства та сім'ї має стати невід'ємним елементом держави соціально-демократичної орієнтації.

Існування й оновлення міжнародних ювенальних еталонів та створення комплексного правового регулювання і забезпечення прав, свобод та законних інтересів неповнолітнього можливі тільки на основі наукових знань, а результативна правозастосовна діяльність у цьому напрямі вимагає удосконалення теоретико-правового підходу.

Правовий статус особистості є однією із центральних категорій загальної

теорії права і галузевих юридичних дисциплін, тож увага правознавців до нього цілком зрозуміла, адже він постає у трьох привабливих для наукового дослідження «вимірах»: є серцевиною нормативного вираження основних принципів співвідношення публічних і приватних інтересів, мірилом соціальної свободи, а одночасно й джерелом і похідною соціальної активності людини [478]. Проблематика правового статусу неповнолітніх досить складна і, по суті, у вітчизняній правовій літературі належно не досліджена, оскільки немає спеціальних досліджень проблем обов'язків неповнолітніх, їх правосвідомості, молодіжної правової психології, правового менталітету та інших значущих правових інститутів, які сьогодні набули особливої актуальності і повинні бути вивчені.

У правовій науці поняття правового статусу неповнолітнього також не визначено. Окремі його аспекти були предметом вивчення і суспільних наук (філософії, психології, історії, політології, соціології), і спеціальних галузей правового знання (філософії права, психології права, теорії держави і права, історії права, соціології права тощо). Разом з тим, потрібно враховувати, що регулювання відносин з участю неповнолітніх здійснюється на різногалузевих рівнях, з урахуванням того, що кожна з галузей права реалізує свої цілі і завдання, застосовуючи при цьому свої галузеві методи правового регулювання відповідних відносин. Вироблення в теорії права поняття правового статусу має вагоме значення не тільки для загальнотеоретичної юриспруденції, а, насамперед, цивільного і сімейного права, правозастосовної практики, де більш ефективно можна було б здійснювати захист прав неповнолітніх як особливих суб'єктів. Об'єктивна необхідність у виробленні такого поняття зумовлена не тільки приватними потребами окремої науки, а й загальносоціальними причинами: істотними змінами політичного, соціально-економічного та національно-геополітичного устрою.

Охарактеризувати правовий статус неповнолітнього – означає розкрити його специфіку, елементи, принципи, види, співвідношення з іншими правовими явищами. Крім того, важливо розглянути чинники, які впливають на реалізацію

правового статусу неповнолітніх у сучасній правовій державі, а також визначити шляхи подолання суперечностей між правовим статусом неповнолітніх і їх фактичним становищем у суспільстві. Цим пояснюється, зокрема, те, що розв'язання порушеної правової проблеми є важливим завданням на шляху здійснення соціально-економічних реформ, спрямованих на побудову європейської держави.

Вагомим також є соціальний підхід у методологуванні. Для сучасного розвитку юридичної науки характерно те, що вона дедалі більше відчуває вплив зростаючого потоку наукової інформації, стикається з постійним збільшенням обсягу знань і поглибленням їхнього змісту. Сучасний розвиток міжнародної та внутрішньодержавної правової реальності характеризується низкою нерозв'язаних проблем, серед яких домінантна – це правове становище, захист прав і свобод особливих категорій суб'єктів права. До них, зокрема, і відносяться неповнолітні, оскільки вони є найбільш вразливою частиною суспільства. Неповнолітній вік – це період бурхливого розквіту всіх сил і здібностей людини: інтелектуальних, фізичних, вольових, емоційних. Нинішнє право має бути орієнтоване на людину ринкових відносин, інформаційного суспільства, постмодерної культури; людину творчу, непередбачливу, ризикову, розумну, здатну до самообмеження, сповнену почуттям людської, громадянської, національної гідності, людину автономну й чутливу до будь-якого порушення її прав, образ, приниження гідності, несправедливості тощо [60, с.69]. Разом з тим, на молоді роки припадає і пік негативних девіацій. Становлення сучасної молоді відбувається в дуже складних умовах відходу в минуле старих цінностей і формування нових соціальних відносин. Звідси розгубленість, песимізм, зневіра у майбутньому, посилення агресивності й екстремізму, шовінізм і зростання криміногенності [385, с.12]. У цей час особистість не є повною мірою сформованою, їй ще не властива повна соціалізація, правові навички.

Зважаючи на це, вікову категорію неповнолітніх справедливо вважають найбільш соціально невизначеною. Саме вона потребує створення особливих умов для подолання кризових соціальних, геополітичних, економічних,

культурологічних трансформаційних деформацій, оскільки неповнолітні не володіють стійкими соціальними навичками. Вік, взятий сам собою, відображає лише тривалість індивідуального існування. Проте всі природні властивості людини (зокрема стать, вік, етнічна належність, інтелектуальні та фізичні характеристики) опосередковані суспільством, системою суспільних відносин. Поведінка особи істотно залежить від ступеня її соціалізації та долученості до суспільних відносин. Як стверджує В. Нерсисянц, «розвиненості та зрілості в організації життя неможливо досягти без засвоєння і практичного утвердження людьми вимог права як імперативних велінь власної людської природи, свого розуму, совісті і волі» [328, с.42].

Правовий статус неповнолітнього безпосередньо пов'язаний із зовнішніми чинниками, тому зосередження уваги лише на його елементах вказує на вузький аспект розгляду проблеми. Тісний зв'язок правового статусу простежується із соціалізацією неповнолітнього. Право нерозривно пов'язане із соціалізацією, тому потрібно говорити про таке явище, як правова соціалізація. Право не існує за межами суспільства, але й суспільство треба розуміти як сукупність активних індивідів, що мають суперечливі і водночас однотипні з іншими інтереси, які вони не можуть самотійно реалізувати, тому єдиною можливим способом їхнього існування є соціальне спілкування у формі взаємин одного з іншим та всіма іншими.

Правосвідомість неповнолітніх у нашій державі формувалася і надалі формується в період кризи. Зміни, які відбулися в нашому суспільстві, значно змінили якість життя. Зміна в Україні суспільно-політичного ладу зруйнувала усталену систему цінностей, що породило втрату в людей довіри до ідеалів суспільства та держави, можливостей їх реалізації; зараз панує життєва дезорієнтація, страх перед завтрашнім днем, невизначеність, невпевненість у власних силах, недовіра до державних інститутів [312, с.180-181]. Безпосереднім результатом є деформація ціннісних орієнтирів суспільства. Відчуття кризи призводить до недовіри до чинної системи права. Спостерігається негативне ставлення до законів, які не можуть забезпечити правову захищеність

громадянина. Результат відсутності єдиної в масштабах країни системи правового виховання та цілеспрямованого механізму правової соціалізації індивідів призводить до росту злочинності, збою правових реформ, зменшення реальної сили права. У глобалізованому суспільстві такий стан речей є недопустимим. Як слушно стверджує С. Алексєєв, людство не має іншого шляху або іншого способу розв'язання глобальних проблем, що загрожують тяжкими наслідками для людського роду, як поставити в центр свого життя сучасне право. Тільки право здатне протистояти можливій катастрофі, що загрожує людству в ситуації (умовах) «майбутньої анархії», «вільності», свавілля влади, тероризму [7, с.270].

Однак, на жаль, це не єдина методологічна прогалина у сфері правового статусу неповнолітніх. На сьогодні відсутній прогностичний підхід у методологуванні цього правового явища. Як вказує Ю. Тодика, «права особистості важливо розглядати і з погляду концепції сталого розвитку відносно політичної, соціальної, демографічної, екологічної та міжнародної сфер суспільного розвитку» [554, с.3]. Суспільство не стоїть на місці. Правовий статус, мабуть, найбільше серед усіх політико-правових явищ підпадає під вплив новітніх соціальних процесів і повинен «йти в ногу» з ними. Тому нормотворча діяльність має працювати на випередження, використовуючи прогностичний підхід.

Так, зараз під впливом інформаційної революції відбуваються істотні зміни в цивілізаційній парадигмі, де центральні позиції починають займати світ людини. Процес гуманізації суспільства є безперервним, тому потребує футурологічного підходу до всіх державно-правових явищ. Так, наприклад, дослідження незалежного вченого Д. Чеймі засвідчило, що понад 30 країнам світу загрожує «стареча» криза. За даними експерта, до 2075 року населення Землі становитиме близько 10 млрд людей, причому вік більшості перевищуватиме 65 років [27].

Неповнолітні, зрозуміло, є обов'язковим й особливо значущим компонентом у структурі людського потенціалу, оскільки згодом саме вони визначатимуть соціальну поведінку, зрештою, від них залежить розвиток планети Земля. Завдання сучасного суспільства – підготувати їх до майбутнього життя, забезпечивши їм такий правовий статус, який гарантував би їм всебічний

розвиток особистості.

Неповнолітні як суб'єкти права та первинні суб'єкти соціального виховання особливо сприятливі до всіх майбутніх трансформацій. Вони здатні швидше сублімувати одержаний правовий досвід, і в майбутньому саме ця категорія формуватиме правову реальність. Вказане актуалізує проблему закріплення й захисту прав та свобод неповнолітніх на сучасному етапі розвитку державності.

Наведемо й відмінний від нашого підхід, який також наявний у науковій літературі. К. Девіс, який висловлює думку про дитинство як про соціально й економічно відносно невеликий життєвий період порівняно з дорослістю, зокрема зазначає, що «найважливіші функції для суспільства людина виконує, будучи дорослою, а не в дитячому віці. Отже, ставлення суспільства до дитини є головно підготовчим, а його оцінка – в основному потенційною. Будь-яке вчення, що ставить недоліки дітей на перше місце, а потреби суспільства – на друге, є соціологічною аномалією» [636, р. 217].

У теоретико-методологічному сенсі трансформація сучасної реальності породжує нові підходи і засади наукового пошуку постмодерну, сутність сучасних тенденцій спрямовано на критику класичних уявлень про можливість раціонального устрою світу, місця в ньому людини і держави та права. Ідеологічним полем інтересу до прав людини, зокрема й категорії неповнолітніх, став неогуманізм, що означає відповідальність перед іншими і світом за свої вчинки. Варто зауважити, що філософсько-правовий постмодерн представляє, передусім, нове розуміння світу і людини в ньому, основане серед іншого на визнанні, що кожен має власну гідність, незалежно від віку, соціального стану, національної або расової належності. Ментальним простором для реальних світових соціальних процесів, що відбуваються у XXI столітті, стала відмова від старої метафізики поширення нової наукової і юридичної парадигми, що визнає різноманітність.

У межах методології проблематики потрібно розв'язати ще одну дуалістичну дилему – міжнародний підхід до правового статусу неповнолітніх й імплементація позитивних світових юридичних стандартів у національну чинну

систему законодавства. Безперечно, існують міжнародні стандарти та зарубіжний досвід правового статусу неповнолітніх. Тож постає запитання: якою мірою, наскільки і в якій частині імплементувати такий досвід у національний правовий простір?

Загалом на основі міжнародних норм та європейського законодавства встановлюються стандарти цього інституту. Серед таких документів виділяють міжнародні договори, резолюції міжнародних організацій, насамперед, Організації Об'єднаних Націй та її підрозділів: дитячого фонду ООН-UNICEF; комітету ООН у справах освіти, науки і культури; Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ); Міжнародної організації праці (МОП). До них, зокрема, можна віднести норми та принципи, що зазначені в Декларації прав дитини, Конвенції про права дитини, Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, Європейській конвенції про здійснення прав дітей, Європейській конвенції про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, Європейській конвенції про контакт з дітьми та безліч інших. Однак досі невирішеними є багато питань щодо статусу неповнолітнього. Більшість цих стандартів імплементовані в національне законодавство та стали фундаментом для формування інституту прав неповнолітніх. Тому можемо констатувати, що сьогодення є тільки етапом у генезисі правового регулювання спеціального статусу неповнолітніх, який надалі буде розширюватися та видозмінюватися.

У цьому контексті варто погодитися з М. Кельманом у тому, що перед сучасним правознавством на зламі тисячоліть постає принципово новий, унікальний, гносеологічно ускладнений пласт проблем, вирішення яких вимагає від правознавців максимального зосередження на фундаментальних, складних теоретичних і практичних питаннях юридичної науки [195, с.7]. Методологічною основою формування правового статусу неповнолітніх мають бути ментально-моральні субстанції нашого суспільства. Розвиток суспільства, інноваційні технології, глобалізаційні чинники мають двоякий вплив на суспільство – і позитивний, що викликано тісною співпрацею та новітнім прогресом, і

радикально негативний, оскільки призводять до втрати власного національного чинника. Неповнолітні ж є тими членами суспільства, що розвиватимуть його і власну національну сферу, тому правове виховання у сфері поваги до вітчизняних морально-етичних засад, традиційних культурно-правових основ є запорукою розвитку адекватного, високоморального, соціально-правового покоління. Відповідно варто наголосити на недопустимості «сліпого» перенесення зарубіжного досвіду в національну систему законодавства України.

Важливою методологічною складовою не тільки наукового дослідження, але й практичного втілення, встановлення та реалізації прав неповнолітніх має стати доктрина цінності кожної людини, кожної дитини незалежно від віку чи фізичного, морального, психологічного стану. Незахищена когорта неповнолітніх особливо потребує реального захисту їхніх прав. Тому однією із загальнолюдських цінностей, властивих сучасним демократичним країнам, є особливе ставлення держави та особливий захист прав дитини, оскільки проблематику статусу неповнолітніх сучасні українські законотворці характеризують як «найважливіше питання майбутнього розвитку нашого суспільства» [555, с.4].

Ще одну методологічну проблему юриспруденції у сфері неповнолітніх вбачаємо у відсутності збалансованості й адекватності в підході. Особливо це проявляється на законодавчому рівні. Як правильно відзначають представники Української Гельсінської спілки з прав людини, «державна політика розглядає дитину не як суб'єкта власних прав, а лише як об'єкт захисту» [405, с.359]. В Україні прийнято низку законодавчих та підзаконних актів, що стосуються неповнолітніх. Наведемо лише деякі з них: «Про охорону дитинства» [433], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [420], «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» [418], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [431], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [441], «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», «Про попередження насильства в сім'ї» [434], «Про

сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [442] тощо. Всі вони спрямовані захистити та охороняти основні права і свободи неповнолітніх. Це та необхідна функція, яку, безумовно, повинна здійснювати державна влада в цивілізованому суспільстві.

Втім, проблема в іншому. Гарантування прав та свобод неповнолітніх, захист та охорона їх статусу має відбуватися повсякчас, своєчасно і правова політика має відповідати сучасним запитам молодого покоління. Окрім захисту й охорони неповнолітніх, держава повинна створювати відповідні необхідні умови для формування соціальної, емоційної, психологічної та культурної складової в неповнолітнього такого рівня, щоб у подальшому, «вийшовши» із цієї категорії, він зміг функціонувати в правовій та суспільній реальності. Для цього потрібно ставитися до неповнолітнього не як до суто об'єкта захисту, а як до особистості з такими ж основними правами і свободами, які мають дорослі члени суспільства.

Методологічні проблеми зумовили ряд теоретико-правових невизначеностей та дискусійних аспектів. Тому первинно необхідно дослідити основні правові категорії, серед юридичне розуміння терміна «неповнолітні». Цьому й присвячуються наступні підрозділи нашої роботи.

1.3 Категорія «неповнолітні»: проблемні темпоральні смисли понятійного апарату

Проблема правового статусу неповнолітніх є актуальною для всіх часів існування людства. Метою держави щодо правового статусу неповнолітніх є не тільки встановлення, охорона і захист їхніх прав та свобод, але й, що не менш важливо, формування в них якостей та знань для майбутнього співіснування в соціумі вже як дорослої особистості, яка повинна бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві і підтримувати визнані, загальноприйняті стандарти правової поведінки.

Суспільство щоразу розвивається, а сучасне транзитивне суспільство розвивається в рази швидше, ніж, скажімо, сторіччя тому. Із цієї підстави

розвитку, акумуляції, видозміні та трансформації підлягають усі державно-правові явища. Інститут прав людини тут не виняток. До прикладу, сьогодні в наукових колах активно обговорюють можливість обґрунтування і закріплення не тільки четвертого, але й наступних поколінь прав людини. Неповнолітні, відповідно до своєї вікової категорії, наділені антропологічною властивістю сублімувати сучасні чинники та трансформувати їх у новітнє русло і роблять це набагато швидше й ефективніше, ніж старше покоління громадян. Ось чому важливо вже на етапі дитинства та юності сформувати в особи належне ставлення до права, першочергово це можна здійснити через належну правову політику у сфері правового статусу неповнолітніх.

Попри поверхову розробленість, ця сфера має певні проблеми методологічного, теоретико-правового, галузевого та імплементаційно-інституційного рівнів. Особливої актуальності зараз набуває проблема понятійно-категорійного апарату у сфері правового статусу неповнолітніх, оскільки саме теоретична невизначеність призводить до колізій та прогалин у практичній сфері реалізації.

У юриспруденції не менш важливими, ніж у точних науках, є якісні та кількісні показники, що дають змогу визначити нормативні і прикладні характеристики державно-правового явища. Нечіткість термінів і понять спричиняє неоднозначність тлумачення нормативних актів, тому не тільки з теоретичного, а й з практичного погляду понятійно-категорійний апарат посідає домінантне місце і дозволяє скорегувати методологічні підходи та прийоми.

Понятійно-категорійний апарат у сфері правового статусу неповнолітніх має низку проблем. Невизначеність наукового сприйняття проявляється навіть у первинних субстанціях. Зокрема, відсутнє чітке розмежування між спільними категоріями, що стосується сфери неповнолітніх, з-поміж них, наприклад, «діти», «малолітні», «молодь», «підлітки», «особи юного віку» та, власне, саме поняття «неповнолітні». Часто ставлять знак «рівності» між цими поняттями, хоча, безумовно, це не правильно.

Наголошуючи на значущості понять у праві, М. Полянський писав, що

надання належної форми під час визначення терміна є дуже важливим, іноді це має значення не менше, ніж навіть якесь технічне відкриття [398]. Відповідно юридичний термін – це слово чи словосполучення, вжите в законодавстві, що є узагальненим найменуванням юридичного поняття, має точний і визначений зміст, вирізняється смисловою однозначністю та функціональною стійкістю [99, с.57].

Далі визначимося з ключовим юридичним терміном – «неповнолітній». Безсумнівно, що неповнолітньою є людина молодшої вікової категорії. Щоправда, дискусійними є межі цієї вікової категорії, точніше – нижня межа, оскільки визначити верхній віковий ценз практично не є проблемою. Так, проаналізувавши міжнародні ювенальні еталони, ми доходимо висновку, що верхню вікову межу неповноліття потрібно встановити на рівні 18 років, оскільки починаючи саме з цього віку фізична особа практично стає повноправним членом суспільства. Хоча, зауважмо, вік повноліття визнається національною особливістю держави, скажімо, у деяких країнах він вищий за 18 років, наприклад, у Португалії, Буркіна-Фасо, Парагваї, Ліхтенштейні – 20 років, у Болівії, Того, Сенегалі – 21 рік. Додамо, що повноліття держава встановлює не довільно, а на основі припущення про те, що саме в цьому віці людина досягає необхідної фізичної і психічної зрілості, стає здатною адекватно оцінювати навколишню дійсність і керувати своєю поведінкою, реалізуючи свій вибір і, відповідно до закону, права та обов'язки.

Звернімо увагу, що 18 років не є сталою безапеляційною межею і за кордоном, і в Україні. Як і міжнародні норми, зокрема ст. 1 «Конвенції прав дитини», внутрішньодержавні, серед яких ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [404], ст. 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [442] декларують, що є особливі норми права, які, як виняток, застосовуються індивідуально до якоїсь особи, відповідно до них повноліття може бути досягнуте раніше. Тобто ювенальні стандарти допускають зменшення верхнього вікового цензу неповноліття, і відбувається це лише на розсуд окремих держав.

Водночас спеціальні міжнародні норми дозволяють і збільшення визначеної верхньої межі неповноліття, особливо у сфері покарання та здійснення правосуддя. Наприклад, Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх [311], у ст. 2.2 під неповнолітніми розуміють дитину (нагадаємо, що це особа до 18 років) або молоду людину, які в межах чинної правової системи можуть бути притягнені за правопорушення до відповідальності у формі, яка відрізняється від форми відповідальності, котру застосовують до дорослого.

Повноліття містить правову і соціально-психологічну складові частини. Правовий вік повноліття не обов'язково збігається з віком фізіологічного повноліття (Рекомендація N Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про нові підходи до злочинності серед неповнолітніх і про значення правосуддя у справах неповнолітніх» [429]). У деяких випадках суб'єкт права може досягнути юридичного повноліття, але не досягти морально-психологічного, тому, використовуючи принцип гуманності покарання, міжнародне право дозволяє до осіб, яким понад 18 років, застосовувати покарання, що передбачені для неповнолітніх. Знов-таки, верхня межа поняття, яке тлумачимо, може бути збільшена залежно від норм внутрішньодержавного законодавства.

Щодо визначення нижньої межі настання неповноліття є набагато більше колізій. Переважна частина міжнародних актів взагалі не містить вказівки на нижню межу, класично зазначаючи, що неповнолітнім є будь-яка особа у віці до 18 років. Тобто йдеться про синонімічне розуміння термінів «дитина» та «неповнолітній». Однак термін «дитина» чітко визначено в міжнародних актах, нижньою межею вважається момент народження, оскільки саме з цього моменту можна вважати біологічну істоту такою, що має правовий статус. А щодо визначення неповнолітніх одностайної думки немає. Так, у п. 11а Правил Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі [408] зазначено, що неповнолітнім є будь-яка особа віком до 18 років. За логікою можна зробити висновок, що цей акт нижньою межею неповноліття також вважає

момент народження. Те саме знаходимо і в національному українському законодавстві (ст. 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні») [442].

Звернімо увагу на ще один парадокс: термін «неповнолітні» вживається в міжнародних актах у довільній формі. Можна знайти навіть термін початку неповноліття – трирічний вік особи. Так, серед нормативних актів країн СНД натрапляємо на Угоду про співробітництво міністерств внутрішніх справ з питань повернення неповнолітніх до держав їх проживання [518], де термін «неповнолітній» означає будь-яку особу віком понад 3 роки, але яка не досягла повноліття відповідно до законодавства держави, на території якої її затримали, і за цим же законодавством не має права самостійно визначати місце свого проживання.

Як вказує І. Бандурка, у сімейному та цивільному законодавстві поняття «дитина» вживають з різним змістом. За Сімейним кодексом України, дитиною є особа, яка не досягла повноліття. У більшості сімейних правовідносин не має значення обсяг право- та дієздатності дитини. У цивільному праві поняття «дитина» вжито у значенні особи, яка перебуває у кровному спорідненні першого ступеня по прямій лінії з іншими особами (батьками). А основне значення надається право- і дієздатності фізичної особи, які змінюються залежно від віку і не завжди збігаються з повноліттям особи [29, с.18].

Щодо терміна «неповнолітній», то, зазначимо, ст. 32 Цивільного кодексу України [594] (ЦКУ), в унісон ст. 26 Цивільного кодексу Російської Федерації [109] та ст. 25 Цивільного кодексу Республіки Білорусь [108], визначає, що настання в особи чотирнадцятирічного віку є нижньою межею статусу неповнолітнього. Тобто всі діти від народження до 14 років мають юридичний статус малолітніх, а з 14 до 18 – статус неповнолітніх.

Кримінальне право використовує саме термін «неповнолітній». Влучно пояснює це О. Бутько. Неповнолітній – це особа, що перебуває в проміжному віковому стані між підлітковим періодом і повноліттям. І оскільки саме в цей період активність дитини зростає, розширюється коло її спілкування, інтересів і

впливу на неї, на цьому етапі починають проявлятися елементи девіантної поведінки і правопорушень. Із цієї причини представники галузей юридичної науки, пов'язаних з юридичною відповідальністю, і пропонують брати за основу для обґрунтування ювенальної юстиції термін «неповнолітній» [64, с.43 -44]. Отож, термін «дитина» кримінальне право не застосовує, тому що суб'єктом протиправної поведінки є саме неповнолітній, якщо ж береться до уваги об'єкт злочину людини у віці від народження до повноліття, то чинний Кримінальний кодекс застосовує термін «дитина» (ст. 117 «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини», ст. 137 «Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей», ст. 150 «Експлуатація дітей», ст. 150-1 «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом», ст. 150-1 «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом»).

Отже, галузеве законодавство набагато чіткіше врегульовує застосування термінів: «дитина» – це ширша вікова категорія, а «неповнолітній» – це дитина у віці 14–18 років.

Звернімо увагу й на розрізнення термінів «неповнолітній» та «молодь». У міжнародному праві подекуди ці терміни вживають як синоніми, наприклад, у ст. 1 Керівних принципів запобігання злочинності серед неповнолітніх ООН (Ер-Рядські керівні принципи) [196]. У Конвенції про права дитини [218] та Мінімальних стандартних правилах ООН, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх [311], вказано, як ми вже зазначали, що неповнолітнім є дитина або молода людина, яку за правопорушення можуть притягти до відповідальності, яка за формою відрізняється від відповідальності, застосовуваної до дорослої людини.

Чіткіше віковий ценз молоді визначає національне законодавство. Так, у ст. 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [442] зазначено, що молодь – це громадяни України віком від 14 до 35 років. У Російській Федерації більшість регіонів мають власні законодавчі акти, це вік від 27 до 30 років, тому у правових колах цієї держави актуалізують питання універсалізації правового розуміння. Проблема тут виникає не тільки в

термінах, але й в галузі практичного застосування законодавства. Дослідниця молодіжної політики Л. Кривачук акцентує увагу на існуванні суперечності щодо демографічної групи населення віком від 14 до 18 років, оскільки і в науковій, і в спеціальній літературі цю групу населення розглядають і в дитячому, і в молодіжному аспектах. Тому, на думку науковця, виникають певні труднощі в комплексному розв'язанні проблем, реалізації низки державних програм, ускладнюється можливість користування досягненнями спеціалістів різних галузей щодо демографічної групи населення віком від 14 до 18 років [256, с.91]. Вказане спричиняє неузгодженість державної політики щодо охорони, захисту і розвитку цієї соціально-демографічної групи.

В англomовній філософській та соціологічній літературі найбільшого поширення набув термін «юність» (adolescence), а не «молодість» (youth). Англійський дослідник проблем молоді Х. Сіболд вважає, що юність – це статус з невизначеною і розкиданою провідною лінією, яка зумовлює відповідно невизначену і безладну, плутану поведінку [655, с.3].

Юриспруденція повинна бути точною не менше, ніж природничі галузі знань, і вагоме місце в систематизації й узагальненні правових стандартів та підходів відіграє теорія держави і права. Ця наука створює понятійний апарат для всієї системи знань, що охоплює правознавство. Якщо в міжнародних та внутрішньодержавних актах певні особливості, пов'язані з галузевими вимогами, можна ще допустити, то для теоретичної юриспруденції це неприпустимо. Тому існування одного явища, що має різну лінгвістичну назву та дуалістичне тлумачення (як-от діти та неповнолітні), щонайменше, позбавлене логіки.

Розв'язати цю проблему можна в один із таких способів:

1) до осіб від народження до досягнення 18 років застосовувати загальний термін «діти». У такому разі варто чітко дотримуватися формули «діти = малолітні (від 0 до 14 років) + неповнолітні (від 14 до 18 років)». Недоліком такої позиції є те, що поняттям «діти» часто відображають не вікові, а сімейні особливості статусу індивіда, адже дитина залишається такою для своїх батьків незалежно від віку;

2) до згадуваної вікової категорії застосовувати термін «неповнолітні». Недолік цієї позиції полягає в невизначеності поняття, тому що відбувається підміна двох понять одним терміном, де не зовсім чітко зрозуміло, які вікові межі взято до уваги: «0–18» чи «14–18» відповідно.

Переконаливішим вважаємо обґрунтування першої позиції. Адже, по-перше, міжнародне законодавство, яке створює основні стандарти правового статусу, визначає загальноприйнятою саме категорію «діти». По-друге, така категорія відображає юридичний зміст правового статусу цих осіб, містить вказівку на дитинство як вік, який потребує особливої уваги й охорони з боку держави і суспільства. По-третє, універсальне поняття «дитина» може стати основою для формулювання понять дітей особливого статусу – «неповнолітні», «малолітні», «дитина-біженець», «дитина-іноземець», «дитина-інвалід», «дитина-сирота». Із цього приводу О. Бутько визначає, що категорії «малолітній», «новонароджений», «дитина до року», «до 5 років», «підліток», «неповнолітній» та інші охоплюються загальним поняття «дитина», водночас вони можуть бути підставою для формування самостійних видів правового статусу дітей [64, с.37-38].

Загальноприйнятою є така класифікація дитинства за віковими ознаками: період новонародженості (перші чотири тижні життя – 28 днів); грудний вік (з 29-го дня життя до року); ясельний або переддошкільний вік (до 3 років); дошкільний вік (від 3 до 7 років); молодший шкільний вік (від 7 до 11 років); підлітковий вік (від 12 до 16 років); неповнолітній вік (від 14 до 18 років).

Отже, у межах нашого дослідження термін «неповнолітні» вживатимемо на позначення вікової категорії дітей у віці від чотирнадцяти років до повноліття (зазвичай 18 років).

1.4 Історико-правовий аналіз розвитку правового статусу неповнолітніх

Розвиток уявлень про статус неповнолітніх в історії людської думки потрібно розглядати конкретно-історично з урахуванням реального середовища, в якому ці ідеї й уявлення виникли і набули поширення. «В цілому еволюція

тракується як багатоаспектна коеволюція (зв'язана еволюція), як закономірний природно-історичний процес» [607, с.80]. Важливість та об'єктивність вивчення проблеми еволюції правового статусу обумовлена й тим, що тільки простеживши історію виникнення, розвитку та формування інституту правового статусу, враховуючи соціальний та правовий статус людини в різні історичні епохи, а також з огляду на попередній історичний досвід, можна забезпечити на сучасному етапі такий правовий статус у суспільстві, за якого реально охоронялися б честь та гідність людини, були б сприятливі умови для вільної реалізації її прав і свобод, широкі гарантії цього статусу.

Дослідження проблем еволюції правового статусу для теоретичної юриспруденції цінне з таких міркувань: по-перше, аналіз генезису розвитку правового явища дає змогу встановити основи його існування в конкретну епоху розвитку цивілізації; по-друге, аналіз минулого досвіду є методологічною основою для прогностичної діяльності – через аналіз історичних парадигм можна встановити тенденції розвитку правового статусу в майбутньому. Тому генезису правового статусу неповнолітніх буде присвячений цей підрозділ.

Додержавне суспільство побудоване на ідеї спільної діяльності та загальних інтересів осіб, які їх об'єднують. Виділення неповнолітніх як особливої категорії не відбувається, оскільки колективна свідомість та умови існування передбачають спільну племінну колективну діяльність, свідомість та співжиття. Особливістю виховання в дохристиянський час було залучення дітей з раннього віку до посильної праці: збирання ягід, плодів, випасання свійської птиці; тварин, спалювання хмизу на ділянках, розчищених від лісу під посів злакових культур тощо [145]. Повноліття характеризується не віковими особливостями, а фізичним розвитком – можливістю йти в бій, полювати та виконувати всі інші функції на рівні з дорослими.

Епоха Античності характеризується відсутністю особливого становища неповнолітніх. Дітовбивство в тодішній історії було повсякденним і загальноприйнятим актом. У Стародавньому Римі *pater familias* мав право розпоряджатися життям дітей, вбити, якщо не міг прогодувати, або продати. З

часом такий підхід пом'якшився, хоча все-таки влада була повною, зводилася до права батька застосовувати стосовно дітей домашні заходи покарання та обов'язку дітей поважати батьків, тому діти не могли висувати до них жодних претензій щодо визнання їхніх прав. За Законами XII таблиць, вбивство неповнолітнього не вважалось злочином. Для прикладу, Аристотель вважав цілком справедливим закон, який забороняв годувати дітей-калік. Неповнолітніх, які не могли заробляти на себе, розглядали як нижчих істот, які прирівнювалися до власності батьків [552].

У розглядуваний період категорія «діти» була поруч з такими категоріями, як «раби», «челядь» [82, с.472]. У тогочасних державах дозволялося використовувати працю неповнолітніх рабів, зокрема в період патріархального рабства, коли раби ще мали незначні права. У середземноморських країнах у давнину дітей, як помічників, що несли військово спорядження, брали у військові походи [651]. Батьківська влада була настільки великою, що він міг вирішувати питання про свободу, життя і смерть членів родини. Право продажу дітей діяло приблизно до XIV століття. Батьки розпоряджалися шлюбної долею своїх неповнолітніх дітей: одружували синів і видавали заміж доньок по своїй волі, без їх згоди.

Визначальну роль у подоланні погляду на дитину як на різновид майна, що було властиве античному суспільству, відіграло прийняття християнства [630, с.57-64]. Турботу про неповнолітніх почали розглядати як милостиню для спасіння душі і як покаяння. Проте раннє християнство дозволяло тілесні покарання під час виховання для плекання поваги до батьків і старших. Право покарання було майже безконтрольним, оскільки діти позбавлялися права звертатися до суду зі скаргою на батьків і підлягали за це публічному тілесному покаранню з подальшою видачею їх батькам: «так їх за таке бити батогом» [507, с.248, 433]. Отож, соціальний та правовий статус неповнолітнього не визнавав за ним більшості прав, навіть фізичних, державна політика не була спрямована на захист його прав та інтересів.

Ставлення до дитини в Середньовіччі, на думку Ф. Ар'єса, не було

особливим, до дитини ставилися як до маленького дорослого. Діти в нашому розумінні в західній культурі за старого ладу працювали, одягалися і розважалися так само, як дорослі, і лише в XVII–XVIII століттях з'являється розуміння, що діти істотно відрізняються від дорослих [23]. Практично до початку XVIII сторіччя неповнолітні мали обмежені права, серед них закріпленими були право на фізичне існування, спадкування, право на шлюб та зароджувався інститут відповідальності неповнолітніх. Зокрема, сформувалися норми щодо заборони смертної кари та можливості пом'якшення праці неповнолітніх.

На історичній території нашої держави перші кроки задля захисту прав дітей зробив Ярослав Мудрий, упорядник «Руської правди». Так, у Київській Русі часів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха існувало гуманне ставлення до дітей, особливо тих, які залишилися без батьків, та покинутих. Найбільшим обов'язком для себе великі князі вважали опіку над бідними, тими, хто потребує допомоги, та дітьми. Зокрема, Ярослав Мудрий створив училище для сиріт, у якому на його утриманні були 300 юнаків, а Володимир Мономах повчав, що не варто бідних забувати, потрібно їх по змозі годувати, а сиріт забезпечувати [82].

Згодом розширюється спектр особистих прав, неповнолітні одержують певні цивільно-майнові права. Зокрема, якщо в попередні епохи батьків не карали (або карали незначними санкціями) за вбивство дитини, то християнські часи визнавали такі дії гріховними і протиправними. «Руська правда» досить докладно регулювала питання успадкування дітьми майна батьків. Успадковувати могли лише сини, доньки спадкоємцями не вважалися, оскільки панувало переконання, що, одружившись, вони виносили б майно за межі свого роду. Щобільше, не було рівності і серед синів-спадкоємців, оскільки діяв принцип мінорату (порядок спадкування, коли майно передається молодшому за віком у роді або сім'ї). Так, відповідно до ст. 100 Розширеної редакції «Руської правди» батьківський двір без поділу переходив до молодшого сина [468]. Це, безсумнівно, вказує на нерівність у правовому статусі неповнолітніх залежно від статі, а також черговості народження. Регулювання спадкових відносин світськими нормами підтверджує той факт, що діти були правоздатними з моменту народження. Додамо, що діти,

народжені в шлюбі, мали більше прав при спадкуванні, ніж позашлюбні діти.

О. Квас так описує становище дітей в історичній ретроспективі на теренах українських земель: «Становище дитини в українській родині минулого було неоднозначним. Незважаючи на бажання мати дітей, зневажливе ставлення до безплідних жінок, поводження з дитиною часто було суворим, застосовувалися репресивні методи виховання. Саме дитинство було швидкоплинним. Уже з трирічного віку діти були позбавлені опіки з боку старших, а з чотирирічного – активно включалися у трудове життя. Власне, це можна простежити за термінологією на позначення дитини різного віку. Складним було життя незаконнонароджених дітей, які часто не мали жодних прав. Дещо кращим було становище сиріт» [194]. Також, додамо, що право регулювало сімейні та спадкові відносини, проте інші елементи та особливості правового статусу з поміж яких особисті та фізичні права не врегульовувалися законодавством. Тобто можна вказувати на фрагментарність правового регулювання цієї сфери.

У Середні віки та Новий час любов до неповнолітніх набуває сили, але поширюється тільки на покинутих, бідних дітей. Проте методи впливу з часом стають більш гнучкими, ґрунтовані на переконанні словом, а не агресивним впливом. Завдяки просвітницьким ідеям любов до дітей поступово стає нормативною установкою культури. У той час визначилася позитивна тенденція, яка була характерна лише для освіченої та багатії верхівки суспільства. У середовищі селянства і новонароджуваного пролетаріату утилітарне ставлення до дітей все ще зберігає чільні позиції. Неповнолітні були для сім'ї «живим капіталом» як працівники, що приносять фінансовий дохід, і як гарантія забезпечення в старості. Переважною домінантою у змісті правового статусу є комплекс обов'язків: слухняності, покірного ставлення до виховних заходів впливу, працювати, виконувати волю батьків щодо своєї долі.

Правовий статус неповнолітнього в сім'ї хоч і не був найкращим, проте був не настільки принизливий, як становище незаконнонародженого неповнолітнього. Суспільство мало особливе ставлення до позашлюбних неповнолітніх. Захищаючи дітей, які народилися у шлюбі, С. Оріховський кляне розпусту, з якої

позашлюбні «народилися погордженими, зненавидженими, проклятими такою мірою, що, крім спільного повітря, зовсім не прагнуть, щоб для них закони були спільними із законнародженими». Він схиляється до думки, що «вони безчестять усі публічні посади не лише своїм дотиком, а й навіть поглядом. Вони не мають права бути свідками, не мають доступу до почестей, їм не доручаються державні посади, вони не допускаються навіть до презирливих ремесел, і, нарешті, для них немає місця в державі: вони швидше якісь тіні, а не люди, лише збитки для держави, а не якась їх частка. Вони не допускаються до священнодійств, не можуть торкатися вівтаря, здійснювати церковну службу, бути священиками. Це забороняється законом церкви» [445].

У період Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої правове становище дитини визначалося Судебником Казимира IV та трьома Литовськими статутами. Відповідно до III Литовського статуту комплекс прав дитини залежав, насамперед, від того, чи були вони законнародженими. З норм правової пам'ятки випливає, що для незаконних дітей не передбачалася загальна правова охорона. Винний у їх вбивстві не зазнавав особистого покарання, а лише сплачував штраф матері, розмір якого був порівняно невеликий. Якщо ж матері не було, то особа, що скоїла вбивство, не була відповідальною. Незаконні діти юридично не мали жодного зв'язку зі своїм батьком, якому заборонялося заповідати їм будь-яке майно.

Права, за якими судиться малоросійський народ (1743) та Зібрання малоросійських прав (1807) вмістили норми Литовських статутів практично без змін. Так, зберігається поділ дітей на законнароджених та незаконнароджених, зберігається й батьківська влада над дітьми, зокрема, батько міг продати свого сина чи закласти під час голоду, дитина не могла звернутися по захист до суду, у випадку порушення батьками своїх прав, усе майно, що одержувала дитина, належало її батьку, батьки могли відмовитись від дітей з таких причин: підняття руки на батьків, негідна поведінка доньки, небажання надати допомогу немічним батькам тощо [407, с.51,54].

Законодавчо обмежено батьківську владу було в період царювання Петра I.

У спеціальному указі обмежувалися звичаї змушувати дітей одружуватися проти їх волі за батьківським бажанням: «А понеже много случается, что и невольно сочетанные не дерзают во время брака смело спорить и принуждение объявляют, приводит родителей обоих совокупляющихся персон к присяге в том, что один по неволею-ль сына женят, а другие по неволею-ль замуж дочь отдают» [394]. Указ також забороняв батькам давати обітниці чернецтва від імені своїх неповнолітніх дітей. «Сей обычай душепагубный есть, – мовиться в додатку до Духовного регламенту, – и хотя чада воли родительской подлежат; но не как скоти безсловестнии в том найпаче, что требует самих их разсуждения и воли, яковое есть избрание жития» [395].

Іншою важливою проблемою було регулювання майнових відносин між батьками і дітьми. З часом відбулося відокремлення майна членів сім'ї. Указ від 11 червня 1686 року визначав, що вотчини, куплені батьком спільно з дітьми, є власністю батька і дітей, зазначених в купчі. Отже, діти ставали співвласниками майна, але за життя батьків вони не мали права розпоряджатися ним.

У Зводі законів Російської імперії 1832 року, який поширював свою дію і на територію України, дітей було поділено залежно від фізичної зрілості на три групи: перша – від народження до 14 років, друга – з 14 до 17 років, третя – із 17 до 21 року. При цьому особа до 17 років визнавалася малолітньою, а із 17 до 21 року – неповнолітньою. Малолітній був позбавлений цивільної дієздатності, проте особа з 14 років мала право голосу, коли визначали їй опікуна. Існував поділ і на дітей законних, незаконних, узаконених та усиновлених [485].

Для розкриття правового становища неповнолітніх вагомим є вік вступу у шлюбно-сімейні відносини, оскільки з цього моменту особа вважалась повнолітньою. Історико-правовий аналіз об'єктивних умов вступу у шлюб засвідчив, що церковне право визначало досить ранній вік осіб, котрі вступали у шлюб: 15 і 12 років для чоловіка і жінки відповідно. На відміну від світського законодавства церковне право ґрунтувалося на звичаях і законах східних і південних країн, де статеві зрілість наставала раніше. За світським законодавством, шлюбний вік наставав у 18 років для чоловіків і 16 років – для

жінок. З дозволу єпархіальних архієреїв вступ у шлюб міг бути дозволений до досягнення цього віку, але не більше ніж на 6 місяців. Ці правила визначали шлюбний вік незалежно від віросповідання осіб, що вступають у шлюб, поширювалися на всіх християн, мусульман, євреїв. Вік визнавався обов'язковою умовою шлюбу. Шлюб, укладений з його порушенням, визнавався недійсним, а подружжя підлягали розлученню.

У 1830 році було визнано за необхідне підвищити вік вступу у шлюб. Указ від 19 липня забороняв священикам вінчати шлюби «нареченого не менше 18 років, а нареченої не раніше 16 для запобігання... тих шкідливих, відомих з досвіду наслідків, які походять від поєднання шлюбом неповнолітніх».

Правовий статус особи є складеною категорією, одним з елементів якого є відповідальність. З часом суспільство визнає заборону смертної кари для неповнолітньої особи та можливість пом'якшення відповідальності.

Так, у збірнику німецьких законів «Саксонське зерцало» XIII століття і в кримінально-судовому положенні короля Карла V «Кароліна» встановлювалася заборона на застосування смертної кари стосовно осіб у віці до 14 років, також містилися застереження, які допускали застосування смертної кари стосовно неповнолітніх злочинців. Зокрема, у ст. CL-XIV «Кароліни» зазначалося, що коли злодій за віком наближається до 14 років і вчинив крадіжку, яка визнавалася значною або була вчинена за обставин, які обтяжують покарання (поєднана з насильством чи вчинена втретє), тоді застосовувався принцип «злий умисел замінює недостатній вік» і до неповнолітнього застосовувалось покарання у вигляді смертної кари [191, с.31].

Згодом обов'язкове пом'якшення покарання для злочинців віком від 10 до 17 років було передбачено в указі 1760 року [536, с.419]. Іншим актом, який позитивно врегулював питання малолітства та неповноліття (обставини, що пом'якшують відповідальність і збільшують розмір покарання стосовно винних осіб), було Уложення про кримінальні та виправні справи (1845) [540, с.371 -372]. За Магдебурзьким правом неповнолітні також звільнялися від страти і тілесних покарань.

На зміну соціального становища неповнолітнього та суспільної думки істотно впливали тогочасні мислителі. Гуманісти Західної і Східної Європи виділяють дитячий вік як особливий період у житті людини, надають йому характер цінності і намагаються звернути увагу суспільства на його важливість. У працях мислителів доби Ренесансу поступово перемагає розуміння цінності дітей і дитинства, важливості належного виховання дитини, причому не тільки домашнього, а й суспільного. Окремі автори близько підходять до усвідомлення тотожності дітей і дорослих у тому сенсі, що й ті, й інші володіють людською гідністю – основним правом людини, фундаментом усіх інших прав людини. Гуманістичне розуміння права дитини на виховання в сім'ї та на захист з боку батьків, на освіту, зародившись у Західній Європі, поступово набувало суспільного визнання на українських землях, де в колі філософів та педагогів було вироблено уявлення про цінність дітей і дитинства [388, с.8].

Активізувався науковий інтерес до становища дитини в суспільстві в межах гуманітарних наук аж у XVII столітті. Першою науковою працею з проблем дитинства була робота німецького лікаря Д. Тідемана «Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини» (1787), яка започаткувала наукове вивчення психіки дитини. У педагогіці визначають важливе значення наукового спадку. К. Вентцель першим визнав дитину повноцінним членом суспільства, заговорив про захист прав неповнолітніх на законодавчому рівні та 1917 року представив власну Декларацію прав дитини. «Потрібно невпинно працювати над тим, щоб пробудити у дорослого покоління усвідомлення незаконності і несправедливості тієї влади, якою воно користується над молодим поколінням», – писав К. Вентцель [72, с.19].

Дитинство стало об'єктом повноцінного наукового дослідження у XIX сторіччя, яке Е. Кай назвала «століттям дитини», позаяк воно «висунуло дитину на видніше місце й зробило її предметом строгої науки» [115, с.9].

Зміна суспільної думки дає змогу створити перші інституційні механізми захисту прав дітей, зокрема неповнолітніх.

Тогочасний період ознаменувався створенням громадських організацій,

нормативних актів та судових установ для захисту прав дітей. Саме у XVIII столітті була зафіксована перша молодіжна організація – Парубоцька громада. Вона захищала інтереси юнаків та дівчат, пропагувала мирний спосіб вирішення проблем та організовувала дозвілля. Цей стало досить серйозним кроком до розширення прав і свобод неповнолітніх, оскільки до їхньої думки дослухалися.

Першими кроками в цьому напрямі було створення в Нью-Йорку 1875 року Національного товариства захисту дітей від жорстокого поводження. Потім аналогічні громадські організації створили в Англії, Франції, Пруссії. У Франції 1889 року було видано закон Русселя «про малолітніх, безпомічних, занедбаних і тих, що терплять погане поводження», який надавав суду право позбавляти батьківських прав людей, котрі погано ставилися до своїх дітей або не піклувалися про них. Цей акт офіційно визнав за неповнолітніми право на піклування батьків, право на гуманне ставлення і виховання, право на захист життя і здоров'я від жорстокої поведінки і насильства.

У Російській імперії Кримінальне Уложення 1903 року у ст. 420 та ст. 421 передбачало покарання батьків за жорстоке поводження з донькою [562, с.162].

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, завжди були під опікою громади чи забезпечених благодійників. Однак згодом держава для боротьби з масовою неповнолітньою злочинністю створює будинки-притулки («houses of refuge») для таких дітей (перший почав діяти в Нью-Йорку 1825 року).

У штаті Іллінойс (США) було прийнято перший закон про делінквентну поведінку і створено перший суд у справах неповнолітніх, діяльність якого ґрунтувалась на юридичній доктрині «*parens patriae*». Доктрина означає, що держава в особі відповідних органів, передовсім судів, має діяти в інтересах дитини. Вчинивши кримінально карану дію, неповнолітній вважається не злочинцем, а делінквентом. Головною метою судів є захист і реабілітація неповнолітніх, а також виконання певних батьківських функцій, якщо батьки не можуть контролювати поведінку дитини, адекватно виховувати її і гарантувати належний розвиток. Тому застосування терміна «делінквент» говорить про те, що

дитина потребує турботи, піклування і лікування (treatment).

Втім, варто погодитись з думкою М. Самченко, яка зауважила, що попри зміни, які відбувалися в законодавстві у XVIII–XIX століттях, і закріплення в кримінальному законодавстві низки норм, що передбачали відповідальність за застосування насильства стосовно неповнолітніх, потрібно вказати на їхню поодинокість і розрізненість [484, с.30-31]. Варто констатувати, що захист прав неповнолітніх та розширення їх правового статусу в досліджуваній період не відзначалося комплексністю в підходах, а саме розвиток міжнародного права стимулював відповідні внутрішньодержавні зміни.

У міжнародному праві ідея захисту дітей розвивалася поступово впродовж багатьох сторіч. Проте активізувався цей процес тільки в XIX столітті, коли до створення концепції захисту прав дітей призвели посягання дорослих на їх особисті інтереси. Почалося це зі створення інституту суспільної опіки, що було першою практичною спробою захистити права дитини. Вінцем цих дій було видання в Англії 1908 року Children Charter, або Habeas corpus. Цей закон набув чинності з 1909-го. Це була спроба першої кодифікації прав неповнолітніх, що в майбутньому стала основою для більш повного законодавства. Закон установлював однакові права для всіх дітей – законно і незаконно народжених, визнавав необхідність ввічливого ставлення до них.

Після цього в Бельгії 1912 року був прийнятий Закон про захист дитинства. У 1919-му створена Народна організація опіки над дітьми, яка мала координувати всі дії, покликані забезпечити реалізацію ідеї захисту прав дітей. Діяльність цієї організації викликала інтерес в інших країнах, що стало початком міжнародного співробітництва у цій галузі. Першим міжнародним документом, в якому порушувалася проблема прав дітей, була Женевська декларація 1923 року. Уперше в історії людства було сформульовано право дитини на допомогу, виховання, захист, тобто в тих сферах життя, де раніше йшлося тільки про філантропію. Декларація спрямована на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дітей. Однак цей документ мав лише декларативний характер, і тому реальний правовий захист був можливий через

створення норм національного права на основі прийняття державами міжнародних договорів [73, с.93].

Проаналізувавши стан розвитку правового регулювання, ми дійшли висновку, що початком правової діяльності в галузі захисту прав дитини можна вважати створення Міжнародного союзу захисту дітей (1923), який через 5 років створив основоположний міжнародний спеціальний акт – Декларацію прав дитини.

Створення судів щодо неповнолітніх було вагомим етапом розширення спеціального статусу цієї категорії суб'єктів права. В Ірландії суд створено 1904 року шляхом виділення спеціальної сесії загального суду; у Єгипті суд створено 1904 року, прийнято Закон «Про створення суду у справах неповнолітніх у м. Александрія» та Закон «Про створення суду у справах неповнолітніх у м. Каїрі»; у Нідерландах суд створено 1905 року, суди характеризувалися максимально спрощеною системою здійснення правосуддя; у Франції суди створено у 1914-му шляхом формування автономної системи судів у справах неповнолітніх; у Бельгії ювенальна юстиція започаткована 1912 року прийняттям Закону Картон-де-Віарта; в Австрії опікунські суди для неповнолітніх створені 1908-го; в Іспанії опікунські суди створені 1918 року; в Італії суди створено у 1908-му шляхом прийняття Закону «Про спеціалізовані суди у справах неповнолітніх»; у Португалії 1911 року створено трибунали у справах неповнолітніх, поєднані з опікунськими судами; автономна судова система у справах неповнолітніх була створена також у Росії (1910), Угорщині (1908), Румунії (1913), Польщі (1919), Швейцарії (1911–1913), Японії (1923), Греції (1939) [185].

Кінець XIX – початок XX століття ознаменований якісним стрибком у розвитку дитинства, поступовому перетворенні його з об'єкта дій дорослих на відносно самостійний суб'єкт, здатний впливати на життя суспільства, роль і місце дітей у ньому як активних юних громадян. У різних державах ці процеси відбувалися з різним ступенем інтенсивності, загалом же вони вплинули на формування поглядів дітей, їхню самореалізацію [213, с.14]. Отже, до початку

XX століття формуються основні принципи державної політики щодо законодавчого закріплення інтересів різних категорій неповнолітніх: законних, позашлюбних, усиновлених й узаконених. Оформляються форми захисту прав неповнолітніх та обмеження батьківської влади над ними.

Тим часом у 1924 році Ліга Націй прийняла Женевську декларацію, що закликає чоловіків і жінок усього світу створювати для дитини умови нормального духовного і фізичного розвитку [168]. Я. Корчак різко критикував цю Декларацію прав дитини за її рекомендаційний характер [241, с.15-39]. На його думку, цей орган міг би бути більш імперативним у створенні юридичних норм, що регулюють буття дитини і взаємини дітей та дорослих. Вагомим проривом стали післявоєнні часи. У 1946 році Генеральна Асамблея ООН заснувала Дитячий фонд ООН (United Nations Children's Fund; ЮНІСЕФ) для допомоги дітям, котрі постраждали під час Другої світової війни. У 1959 році Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію прав дитини, яка проголошувала забезпечення «щасливого дитинства» для дітей.

Проте декларування прав і формального закріплення правового статусу недостатньо для існування неповнолітнього в суспільстві на засадах поваги до його особистості. У післявоєнний період у Радянському Союзі існувало багато норм, що стосувалися спеціального статусу для неповнолітніх, необхідний реальний захист прав неповнолітнього. Історичні реалії не завжди дозволяли розвинути спеціальний статус неповнолітнього. Особливо це помітно у сфері трудових відносин. Як стверджує О. Гавриш, у Радянському Союзі «у післявоєнний період, за умови відсутності достатньої кількості дорослих робітників, уряд розгорнув широкомасштабну кампанію з примусової мобілізації дітей та підлітків, яка відбувалась, в основному, через заклади системи трудових резервів. Залучення неповнолітніх до відбудовчих процесів часто відбувалось без урахування найнеобхідніших потреб людини. Хоча, не слід забувати про те, що використання дитячої праці було достатньо чітко регламентовано у післявоєнному трудовому праві. Така суперечлива ситуація дозволяє стверджувати, що у повоєнні роки політика радянського керівництва була

спрямована на зростання кількісних показників залучення до відбудови промислового потенціалу УРСР робочої сили. Це було зумовлено великими втратами населення під час війни та необхідністю виконання державних планів. Та зазначимо, що дитяча праця в роки повоєнного лихоліття не лише була одним із вирішальних чинників відновлення держави, а й відігравала визначальну роль у виживанні самої дитини та її сім'ї» [93, с.175].

Водночас держава брала на себе повне забезпечення неповнолітніх, їх освіту, добробут, фізичний розвиток. Це зумовлено тим, що радянська влада, беручи на себе турботу про освіту, формувала монополію ідеологічного впливу на них, створюючи людину, яка відповідала б «ідеалам комунізму», а насправді свято вірила у вказані ідеали і не ставила їх під сумнів.

Першим актом, який передбачав реформу у відносинах, учасниками яких були діти, на території України був Декрет РНК УСРР від 20 лютого 1919 року «Про цивільний шлюб та про ведення книг актів громадянського стану», який батьківську владу над дітьми замінив обов'язком виховання дітей з урахуванням поглядів і самих дітей, і суспільства загалом. У 1926 року було прийнято Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану, де «батьків і надалі з політичних міркувань у державі розглядали як вихователів, опікунів дітей, які у силу закону зобов'язувались до виконання цих обов'язків до того моменту, коли вважалося за доцільне замінити їх іншими особами» [97, с.455].

О. Нечаєва, на підставі аналізу указу Президіуму Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року «Про підвищення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотніми матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» і заснування ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства», оцінює «заслуги» радянської держави в регулюванні сфери неповнолітніх так: у результаті «був відкритий шлях до безвідповідального ставлення до батьківських прав та обов'язків і до формування не одного покоління дітей, які вирости, за загальним правилом, із фізичними і моральними вадами... – цей парадокс пустив глибоке коріння, що створило сприятливий ґрунт для всякого неблагополуччя у фізичному

і моральному розвитку майбутніх поколінь» [331, с.104]. Проблема, яка дісталась нашій державі з того періоду, полягає в тому, що батьки не схильні повною мірою бути відповідальні за своїх дітей, переносячи обов'язок їх виховання на школу, суспільство і державу.

Потрібно визнати, що в загальному радянське право визначало спеціальний статус неповнолітніх у широкому розумінні, зокрема визначалася загальна початкова освіта кожної особи незалежно від її соціального статусу та соціального статусу її батьків; суцільне оздоровлення та безкоштовне лікування дітей до 18 років; заборона примусової праці дітей і встановлення покарання для осіб, які займаються примусовою експлуатацією дитячої праці; боротьба з дитячою безпритульністю; заборона смертної кари та пом'якшення відповідальності для неповнолітніх; низка державних органів у справах неповнолітніх, державних установ для дітей, які потребують особливої уваги з боку держави. Проте, заради справедливості, потрібно зазначити, що походження та політична позиція родини неповнолітнього відігравали вагомий роль для можливості реалізації прав особою.

Після багаторічної підготовки 1989 року була прийнята Конвенція ООН «Про права дитини». Якщо оцінювати цей документ з погляду його значення для правового становища дитини, потрібно зауважити, що Конвенція містить багато спільних, принципових положень, які безпосередньо стосуються правового статусу неповнолітнього.

Загальні положення Конвенції «Про права дитини», своєю чергою, можна розділити на суто декларативні складники її преамбули, які формують «дух» нормативного акта та визначають основні положення статусу дітей, та норми конкретного змісту. Конвенція пропонує низку важливих формулювань, серед яких саме поняття «дитина».

Із 1990 року Україна є учасницею Конвенції ООН «Про права дитини». На думку С. Саблук, саме з цього моменту вперше в історії України дитину починають розглядати не як пасивний об'єкт батьківської влади, а як пасивний суб'єкт батьківської турботи, тобто дитина наділена самостійним правовим

статусом. Батьківське піклування можна охарактеризувати як турботу з боку батьків у сфері особистих і майнових прав та інтересів дітей, а також дисциплінарну залежність батьків від дітей (це найперше проявляється у відповідальності батьків за правопорушення дитини) [475].

Сьогодні правові норми щодо прав неповнолітніх містяться в широкому комплексі правових актів. Серед таких документів виділяють міжнародні договори, резолюції міжнародних організацій, насамперед, Організації Об'єднаних Націй та її підрозділів: дитячого фонду ООН-UNICEF; комітету ООН у справах освіти, науки і культури; Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ); Міжнародної організації праці (МОП). Однак досі невирішеними є багато питань щодо статусу неповнолітнього. Тому можемо констатувати, що сьогодення є тільки етапом у генезисі правового регулювання спеціального статусу неповнолітніх, який надалі буде розширюватися та видозмінюватися.

1.5 Особливості правового статусу неповнолітніх у сучасному транзитивному суспільстві

Геополітичні суспільні зміни змінюють і соціальну реальність, передбачаючи створення найкращих умов для окремої людини щодо розвитку її особистості, захисту її потреб та законних інтересів. Сучасній людині суспільство і держава повинні надавати можливості діяти і жити відповідно до принципів справедливості, рівності та солідарності. Проте лише декларативного, філософського підходу недостатньо. Потрібні правові важелі та механізми для забезпечення життя людини, формулювання її поглядів та уподобань, прав і свобод як ціннісні категорії для держави та суспільства.

Сучасне суспільство носить назву транзитивного. Особливо вплив такої транзитивності помічається в державах з перехідною економікою та політичною системою, до яких якраз можна віднести Україну. Науковці визначають основною характеристикою такого суспільства це перехідний етап, коли поряд із презумпцією розриву з минулим порядком речей зберігається значна частина

наступництва відносно його, особливо стосовно кадрів і функціонування економіки [524, с.50].

Проте, вважаємо, що акцент не на старому порядку, а на нових просторових та часових підходах слід робити акцент. Як вказує О. Данил'ян, транзитивне суспільство - це таке становище соціальної системи, в якому внаслідок раптових (різких) змін на макросоціальному рівні при достатньо малих змінах на мікрорівні відбуваються порушення її рівноважного положення, що викликає потребу в перетворенні головних сфер суспільства для досягнення нової просторово-часової упорядкованості [121, с.13].

Сучасна правова енциклопедія виділяє наступні ознаки транзитивного суспільства: 1) невідповідність соціальних інститутів реальним суспільним потребам (деструктивні зміни у соціальних групах (сім'я, трудові колективи, тощо), що своєю чергою викликає 2) соціальну фрустрацію, маргіналізацію населення, масові заворушення; зростання соціальної активності (участі) населення (масове освоєння нових занять та/або технологій, формування нових соціальних організацій, започаткування нових соціальних рухів, поява нових неформальних лідерів, формулювання та пропагування нових ідей та ідеологічних систем); зміни у соціальній структурі, зокрема руйнування старих соціальних бар'єрів та виникнення нових; 5) зміни ідентичності індивіда (громадянство, стан, клас); 6) трансформація соціальних інститутів, що включає їх зникнення, виникнення, деформацію, удосконалення; 7) зміни в організації управління суспільством; 8) зміна цінностей, що є особливо важливим компонентом транзитивного періоду в житті суспільства (наклад, у посттоталітарних суспільствах відбувається перехід від соціалістичних цінностей до ліберальних цінностей); 9) зміна нормативного регулювання [535, с.406, 408].

Отож, П. Козловські вказував, що нині побутують дві протилежні теорії епохи. Одна розглядає сучасність як час модерну, який іще не «втїлив у життя свій недосить чіткий проект». Інша вбачає в сьогоденні «епоху постмодерну, яка не тільки зберегла такі характерні імпульси модерну, як правова держава і права людини, але й одночасно розвинула їх до нового синтезу субстанціонального і

нових тенденцій» [402]. Отож аналіз статусу неповнолітніх потребує акценту на тому, що сучасне суспільство абсорбує класичні та новітні підходи у виробленні правової політики у зазначеній сфері.

Сучасна юридична наука одним з найважливіших принципів права визнає гуманізацію, оскільки цивілізоване суспільство в основу свого існування та розвитку ставить права і свободи окремої особи. Людина в праві існує не як абстрактна категорія, а є її суб'єктом, що наділений правовим статусом. За В. Нерсисянцом, людина за своєю природою є істотою правовою [328, с.40]. Людина є носієм права, здатна та має можливості для його реалізації.

Антропологічний підхід подолав легістську методологію у праворозумінні. Людина як жива істота наділяється центральною роллю в суспільних і політико-правових відносинах, є основою права, що функціонує для забезпечення людського розвитку й особистої гідності. Саме людина є творцем права, цивілізоване суспільство наділяє особу не тільки охороною і захистом, але й можливістю брати активну участь в управлінні державними справами.

Суб'єкт права – це особа (фізична або юридична), що володіє, за законом, здатністю мати і здійснювати безпосередньо або через представника права і юридичні обов'язки. Неповнолітні також є суб'єктами права і їхній статус повинен бути центром правової системи у правовій і соціальній державі. Однак неповнолітні є спеціальними суб'єктами права, тобто володіють спеціальним правовим статусом. Спеціальність цього статусу проявляється зумовлює соціальне становище неповнолітнього. Загалом специфічність цієї когорти суб'єктів права «полягає в неможливості останньої внаслідок її фізичної і розумової незрілості самостійно реалізовувати всі притаманні їй права» [124, с.30].

Спочатку слід розглянути соціальний статус цієї категорії осіб. Станом на 2017 рік Державна служба статистики подає такі загальні дані: в Україні проживає 1 080 100 неповнолітніх – у віці від 14 до 18 років [128]. Вказані дані подано без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Кількість офіційно зареєстрованих переселенців в Україні

становить 1 695 270, зокрема 215 464 дитини, станом на січень 2016 року [657].

Більшість домогосподарств в Україні мають одну дитину (75,7%), дві дитини (21,1%) а три – тільки 3,1%. Загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на кінець 2015 року становила 73 182 особи, а кількість дітей, яких усиновили протягом 2015-го, сягає 3212, з них 404 дитини взяли на виховання іноземці. Такі статистичні дані засвідчують прогрес державної політики, бо, наприклад, 2008 року дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, було у 1,5 рази більше – 103 542 особи.

Стан здоров'я неповнолітніх також є низького рівня. Так, на 2015 рік констатовано інвалідність у 170 000 дітей [584]. Маємо визнати і недостатній рівень захищеності прав дітей. Скажімо, лише за 2015 рік до Уповноваженого з прав людини було 922 звернення щодо порушення прав неповнолітніх, більшість з них мали соціальний характер [516].

За даними Державної пенітенціарної служби, соціально-демографічна та кримінально-правова характеристика засуджених, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції, свідчить про складність цієї категорії неповнолітніх. Аналіз статистичних даних засвідчує, що з-поміж неповнолітніх, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції, більшість було засуджено за тяжкі злочини 72% (1398), за злочини середньої тяжкості – 24% (471) [412]. У 2015 році постраждало від злочинів 2600 неповнолітніх [494]. За даними науковців, 1/3 дівчат і 1/4 хлопців піддаються сексуальному насильству, не досягнувши повноліття [443].

За даними МОП, у світі нараховують 246 млн працюючих дітей (кожна шоста дитина у віці від 5 до 17 років працює), з них 180 млн працюють в умовах, небезпечних для здоров'я, що перешкоджають нормальному фізичному і моральному розвитку дитини [531]. У нас статистика така: згідно з результатами обстеження, рівень дитячої праці серед дітей віком 5–15 років в Україні становить 5,3%.

Соціальне становище неповнолітніх не можна назвати задовільним, воно вимагає найпильнішої уваги з погляду юриспруденції. Саме належне закріплення

їх правового статусу може вирішити проблему.

Виокремлюють характерні риси неповнолітніх як специфічної соціальної групи (соціальний статус): 1) вік, тобто це особлива категорія дітей з 14 до 18 років; 2) строковість перебування в досліджуваній соціальній групі, тобто з досягненням 18 років особи переходять в наступну соціальну категорію, вважаються дорослими (у соціальному розумінні) та повнолітніми (у юридичному тлумаченні); 3) соціальне середовище ставиться до неповнолітніх як до «свого майбутнього», вважаючи їх ключовим елементом продовження роду, а якщо глобально – то й життя на Землі; 4) потребують від суспільства й держави надання їм необхідного мінімуму виховання і навчання, оскільки неповнолітні морально-психологічно ще не досягли того рівня, коли можливий ефективний саморозвиток особистості; 5) неповнолітні не є «заангажованими» старими, тому схильні свідомо чи навіть підсвідомо швидше орієнтуватися на нові вимоги суспільного життя, динамічніше оволодіння потрібними їм знаннями, вміннями, навичками; 6) ця категорія людей має не повною мірою сформовану світоглядну позицію. У цей проміжок існування особи вже розкрито її таланти, схильності та уподобання, особа має уявлення про моральні і правові норми, що діють у суспільстві, про устрій держави й соціуму, але стійка політична, національна, соціальна, життєва позиція лише формується; 7) порівняно з дорослими неповнолітні більш залежні від соціального оточення, першочергово сім'ї та колективу друзів; 8) неповнолітні потребують нагляду і піклування; 9) вони потребують матеріальної і моральної, соціально-психологічної підтримки і супроводу; 10) неадаптованість до самотійних суспільних відносин, оскільки вони не захищені від негативного зовнішнього впливу, легко можуть стати суб'єктом злочинного посягання та мають підвищену віктимність.

Вітчизняний дослідник ювенальної юстиції Р. Опацький вказує, що як соціально-демографічна група суспільства неповнолітні характеризуються не лише віковими ознаками, але й місцем, яке вони посідають у соціальній структурі суспільства, особливостями соціального становлення і розвитку. Науковець виділяє такі особливості неповнолітніх: вирізняються несформованістю ціннісних

та духовно-моральних орієнтирів, браком життєвого досвіду, їм властиве обмежене долучення до соціально-економічних відносин, при цьому вони найбільше забезпечують соціальну мобільність та є джерелом економічної ініціативи, як і будь-яка соціальна група, мають власні цілі й інтереси, формують собі образ майбутнього і виконують функцію соціального відтворення, є джерелом інновацій тощо [347, с.53].

Неповнолітні є особливо активною складовою частиною сучасного суспільства. Вони належать до покоління, яке реалізовуватиме позитивні ціннісні установки сучасників, реформуватиме суспільство, державу і загалом усю політико-правову систему. У них закладено надію державорозбудовного процесу в нашій країні, зрештою, й у світі загалом. Неповнолітні найбільш продуктивні в соціально-демографічному розумінні. Вони є незамінним елементом у природному процесі зміни поколінь, забезпечення кількісного оновлення населення й досягнення його тривалого існування.

У правовій, демократичній державі має бути забезпечена свобода особистості, її права і свободи, тому особливостями правового статусу неповнолітнього у такій державі повинно бути: 1) ґрунтування правового статусу особи на міжнародних еталонах ціннісного сприйняття особистості; 2) комплексність та масштабність прав і свобод неповнолітнього; 3) реальне втілення принципу рівності особи; 4) реальність правових гарантій захисту прав і свобод неповнолітнього, оскільки «юридичний статус особи регламентується тим об'ємом можливостей і свободи, які суспільство і держава можуть реально гарантувати індивіду» [538, с.29]; 5) забезпечення неповнолітнім належного рівня освіти і виховання, можливостей для самовдосконалення; 6) створення комплексу заходів на державному і громадському рівні щодо підтримки, опіки та піклування неповнолітнього, забезпечення умов належної соціалізації та збереження сімейних і морально-національних цінностей.

Правовий статус – це ідеальний зразок, змодельований державою і закріплений у нормах права, відповідно до якого потім формується реальне правове становище особистості, зокрема й неповнолітнього.

І. Бандурко визначає, що правовий статус дитини – це об'єктивовані і формалізовані у праві можливості, необхідні дитині для її всебічного розвитку, правовий стан, який відображає становище дитини у взаємодіях з іншими суб'єктами права [29, с.6]. Автор зводить правовий статус до основного елемента – прав неповнолітнього. Ми ж відстоюємо позицію ширшого розуміння цієї категорії.

О. Марковичева наголошує, що під правовим статусом неповнолітнього потрібно розуміти його юридично закріплене становище в суспільстві, що проходить через систему прав, свобод та обов'язків, законодавчо встановлених і гарантованих державою [286, 16-18].

Іноземні фахівці до елементів правового статусу дитини, виходячи із загальної концепції правового становища особистості, відносять: 1) громадянство дітей; 2) принципи правового становища дітей; 3) права, свободи та обов'язки; 4) правоздатність та дієздатність; 5) гарантії прав дитини, а також засоби і способи їх захисту [63, с.69]. Попереднє дослідження правового статусу особи (висвітлено в підрозділі 1.2) вказує на прийнятність такого підходу, з необхідністю введення відповідальності як елемента.

Правовий статус неповнолітнього є спеціальним. У наукових колах існує позиція, що правовий статус дитини є своєрідною надбудовою над загальним правовим статусом особи, а не спеціальним статусом [64, с.69]. Не цілком розуміючи особливості «надбудови», заперечуємо таку позицію, оскільки правовий статус дитини має ряд особливостей, що й загальна категорія суб'єктів права. На нашу думку, особливості правового статусу неповнолітнього полягають в такому.

1. Особливості в основних елементах правового статусу – наявність спеціальних прав та обов'язків.

С. Алексєєв вважає, що суб'єкт права – це учасник суспільних відносин, який за своїми властивостями фактично може бути носієм суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Така людина повинна володіти: а) зовнішньою відокремленістю; б) персоніфікованістю; в) здатністю виробляти, виражати та

виконувати персоніфіковану волю.

Розкриємо це твердження стосовно неповнолітнього. Міжнародні стандарти в галузі прав неповнолітніх виділяють загальні і спеціальні норми, які, наприклад, містяться в Конвенції про права дитини, де широко закріплено права неповнолітнього, які можна розділити на такі види: (1) права неповнолітнього як людської істоти; (2) права неповнолітнього як дитини; (3) специфічні права неповнолітнього. Отож, у контексті захисту й закріплення прав неповнолітні мають такі самі а, можливо, й ширші права, ніж повнолітні суб'єкти права.

Щодо питання обов'язків, то ми не можемо поставити знак «дорівнює» між неповнолітніми та повнолітніми, оскільки держава і право, враховуючи їх недозрілість, відсутність повної соціалізації, досвіду та знань, визначає досліджувану категорію осіб здатною бути відповідальними щодо вузьких категорій правопорушень, зазвичай важких та особливо важких злочинів, щоправда, тут визначено обмеження санкцій – «ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років» [218] (п. 1 ст. 37 Конвенції про права дитини).

Зі свого боку відзначимо, що дві з трьох ознак, які назвав С. Алексєєв, – зовнішня відокремленість і здатність виробляти, виражати та виконувати персоніфіковану волю – повною мірою не властиві неповнолітнім. Хоча визнаємо, що персоніфікованістю має бути наділена кожна людина ще від народження. Право на ім'я, особисту недоторканність, повагу до честі, гідності не мають вікового обмеження. Стаття 7 Конвенції про права дитини визначає, що вона «має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування».

Спеціальні права неповнолітнього, по-перше, закріплюють за ним низку пільг, які являються в наданні додаткових, особливих прав (переваг) або у звільненні від обов'язків. Для правових пільг характерно те, що вони пов'язані з більш повним задоволенням інтересів та потреб суб'єктів, полегшенням умов їх

життєдіяльності, що обов'язково має здійснюватися в межах чинного законодавства. Встановлюючи пільги, законодавець має на меті соціально захистити, поліпшити становище окремих осіб, задовольнити їхні інтереси в більш сприятливому режимі. Тобто соціальна мета має в цьому випадку першочергове значення, оскільки не будь-яке збільшення прав та звільнення від обов'язків є пільгами. По-друге, правові пільги є винятком із загальних правил, це спосіб юридичної диференціації [346, с.22]. Отож пільги неповнолітніх – це механізм доповнення основних прав і свобод суб'єкта специфічними можливостями юридичного характеру.

2. Ще одна особливість досліджуваної категорії суб'єктів пов'язана з тим, що вони особисто не можуть повною мірою здійснювати всі правові відносини від свого імені. Це зумовлено відсутністю в них повної дієздатності, оскільки в найважливіші правові відносини вони вступають не особисто, а через батьків чи осіб, які їх замінюють. Тому можемо констатувати таку особливість неповнолітніх як суб'єкта права – відсутність повної дієздатності.

Об'єктом відносин за участю неповнолітніх є їхні інтереси, навколо яких формується поведінка суб'єктів цих відносин. Реалізаторами прав та законних інтересів є батьки або особи, що їх замінюють, у виняткових випадках це можуть бути органи державної влади або місцевого самоврядування. Існують розбіжності у відносинах, у які неповнолітні можуть вступати самостійно нарівні з дорослими суб'єктами права, та особливими відносинами, які не визнають неповнолітнього повноцінним суб'єктом права. Стаття 11 Конституції Швейцарії вказує, що неповнолітні «здійснюють свої права самі в тій мірі, що вони здатні зрозуміти» [578]. Стаття 32 Цивільного кодексу України вказує, що «фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право: 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку)

та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку)» [594]. При цьому законодавець встановлює чітку норму про те, що неповнолітня особа вчиняє інші правочини, ніж ті, які перераховані вище, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

3. Особливі гарантії захисту неповнолітніх. Неповнолітні в суспільному просторі є незахищеною категорією суб'єктів, тому що для реалізації свого правового статусу, який наданий їм державою, необхідна допомога батьків, піклувальників чи уповноважених органів державної влади. Досліджувана категорія суб'єктів права потребує особливої уваги і турботи з боку держави й соціуму, і це обов'язково має бути зазначено в нормативних документах. При цьому важливо встановити не тільки права неповнолітнього, які зумовлені його емоційним та психологічним розвитком, але й гарантії реалізації цих прав шляхом становлення з боку держави засобів і процедур правового та організаційного характеру: діяльність соціальних служб, реабілітаційних центрів, сімейних центрів, спеціалізованих освітніх та виховних закладів, широка діяльність громадських організацій, які забезпечують соціальне становище неповнолітніх, функціонування уповноваженого з прав дитини та інших спеціалізованих установ. Правове регулювання щодо неповнолітнього має бути спрямоване на забезпечення його фізичного та психічного розвитку, забезпечення добробуту й підготовку до дорослого самостійного життя суб'єкта права.

Нинішнє право має бути орієнтоване на людину у правових відносинах інформаційного суспільства, постмодерної культури; людину творчу, непередбачливу, ризикову, розумну, здатну до самообмеження, сповнену почуттям людської, громадянської, національної гідності, людину автономну й чутливу до будь-якого порушення її прав, образ, приниження гідності, несправедливості тощо.

4. Неповна відповідальність, тобто можливість притягнення до відповідальності щодо вузьких категорій правопорушень, як ми вже зазначали, зазвичай важких та особливо важких злочинів. Держава визначає, що неповнолітні є не повною мірою зрілі, вони ще не отримали від суспільства

можливість для повної соціалізації, бракує їм досвіду і знань, тому притягнення до відповідальності на рівні з дорослими не є прийнятним для цієї категорії суб'єктів права.

5. Правовий статус неповнолітнього відрізняється від правового статусу громадянина динамікою, рухливістю, що обумовлено об'єктивними чинниками, зокрема зміною віку, юридичними фактами, які є підставами для виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків неповнолітнього. Така динаміка характерна тільки для правового статусу неповнолітнього, оскільки загальний правовий статус, навпаки, характеризується стабільністю, чіткістю і довготривалістю, на відміну від динамічного статусу неповнолітнього. Неповнолітні – це особлива суспільна група, що обумовлено особливостями способу життя, поведінки, свідомості, зокрема правової.

Якщо розглядати правовий статус неповнолітнього як частину правового статусу фізичної особи, то він буде конкретним проявом його загального правового статусу, тобто спеціальним правовим статусом, оскільки ця категорія осіб набуває додаткові права і переваги. Спеціальний правовий статус неповнолітнього необхідний як засіб посилення гарантій прав і подолання соціальної нерівності, для захисту й охорони неповнолітнього суспільством і державою.

Виникає запитання: щодо якого статусу правовий статус неповнолітнього виступає спеціальним. На перший погляд, відповідь очевидна – відносно загального правового статусу людини. Проте аналіз наукової літератури дає змогу розширити це трактування. Вважається, що «загальний правовий статус дитини як категорія, як різновид правового статусу особистості цілком має право на існування» [64, с.71]. Неповнолітньому властиве поєднання таких характеристик – як дитина, що потребує опіки, та представник молодого покоління, що вимагає гарантій розвитку і самореалізації.

З уваги на сказане можна висновувати про необхідність віднесення правового статусу неповнолітнього до спеціального, що належить суб'єктам окремої соціальної групи, виділеної за ознакою їх особливої соціальної ролі,

обумовленої необхідністю їх спеціального захисту державою шляхом створення додаткових гарантій охорони прав і законних інтересів, що пов'язано з незахищеністю та незрілістю, а також віковими особливостями неповнолітнього. Як вказує О. Бутько, правовий статус цієї категорії осіб потрібно оцінювати як ядро (серцевину) нормативно-правового вираження основних засад взаємовідносин особистості і держави, оскільки в ньому ці основні засади повинні бути представлені в найчистішому, бездоганному вигляді і втілювати віру та моральність, які є найбільшими цінностями людської спільноти [64, с. 65].

Отож, вважаємо, можна виокремити такі особливості правового статусу неповнолітніх: відсутність повної дієздатності; у контексті нормативного закріплення прав, неповнолітні мають ширші права, ніж повнолітні суб'єкти права; сфера суб'єктивних обов'язків неповнолітніх є вужчою, ніж у загальних суб'єктів права, оскільки держава, враховуючи їх недозрілість, відсутність повної соціалізації, досвіду та знань, визначає досліджувану категорію осіб здатними бути відповідальними за вчинення важких та особливо важких злочинів; зовнішня відокремленість як повноцінного суб'єкта правового життя і здатність виробляти, виражати та виконувати персоніфіковану волю повною мірою не властиві неповнолітнім, оскільки вказану діяльність вони здійснюють не самостійно, а через повнолітнього суб'єкта або державу; наявність видових розбіжностей у відносинах, у які неповнолітні можуть вступати самостійно нарівні з дорослими суб'єктами права, та особливі відносини, які не визнають неповнолітнього повноцінним суб'єктом права; враховуючи емоційну та розумову незрілість, цей суб'єкт права потребує особливої уваги і турботи з боку держави й соціуму.

Висновки до розділу 1

Проведений у першому розділі аналіз наукознавчих концептів дослідження правового статусу неповнолітніх можемо підсумувати такими висновками.

1. Сьогодні однією з найістотніших прогалин у правознавстві є відсутність чіткого розуміння категорії «правовий статус».

Наявні наукові позиції щодо тлумачення цього поняття можна так згрупувати. По-перше, правовий статус узагальнюють з роллю і значенням людини в державі й суспільстві (М. Строгович, В. Корельський, В. Перевалов, Ю. Тодика, О. Скакун, С. Алексєєв, М. Кравчук). Друга група науковців правовий статус вважає нормативно визначеною системою прав та обов'язків особи (О. Лукашова, Т. Кашаніна, А. Кашанін, А. Піголкін, Б. Камінський, П. Недбайло, М. Строгович, О. Черданцев, Ц. Ямпольська, П. Рабінович, Ю. Шемшученко і В. Бабкін). Ми не схилиємося до такої позиції, оскільки правовий статус не може ґрунтуватися лише на законодавчих нормах, що регулюють права й обов'язки, це ширша система, яка в демократичному суспільстві має вміщувати весь комплекс правових явищ щодо гарантування високого рівня захищеності та вагомості особи. Попри те, що сьогодні права людини значно збагачуються через імплементацію міжнародних стандартів у цій сфері, все ж практика реалізації прав людини на державному рівні далека від ідеалу. Тому посилення механізму державних гарантій реалізації прав людини, механізм їх охорони та захисту має бути елементом правового статусу. У такий спосіб усувається проблема декларативності, а отже, недієвості, неефективності правової політики держави у сфері прав людини. Тому більш аргументованою вважаємо позицію третьої групи науковців, які розуміють правовий статус як систему прав та обов'язків, а також інших правових елементів, що сприяють механізму захисту й охорони особи в державі (М. Матузов, Л. Воєводін, С. Лаврентьєв, М. Вітрук).

2. Авторська позиція зводиться до того, що до складу правового статусу неповнолітнього входять такі елементи: 1) права та обов'язки – основні, центральні, базові елементи правового статусу; 2) елементи, що створюють передумови для реалізації повною мірою цих прав та обов'язків: громадянство як стійкий правовий зв'язок між особою і державою, оскільки саме остання визначає повноту прав особи, механізми реалізації, засоби захисту і контролю за виконанням обов'язків; правосуб'єктність як системоутворювальний елемент щодо інших складових правового статусу особистості; принципи правового статусу, що визначають загальні засади, основні його положення; 3) додаткові

елементи: гарантії прав особи, оскільки більшість основних прав і свобод не можуть обійтись без правореалізуючого механізму, який покликаний забезпечити їх у процесі правозастосовної діяльності, тому визначення гарантій у складі статусу перетворює його на реально-дієвий, а не фіктивний; відповідальність особи за правопорушення, що в демократичній державі не зводилась до покарання особи, її значення набагато ширше – оцінка з боку держави й суспільства діяльності суб'єкта, превентивна функція та засіб забезпечення прав і свобод інших осіб.

3. Неповнолітні піддаються негативному впливу з боку суспільства, тому потребують особливого ставлення з боку держави та соціуму щодо охорони й захисту їхніх прав. Методологія є основою формування правової політики становлення за реалізації прав неповнолітніх, тому її проблеми безпосередньо впливають на практичну систему права. Проблем методологування досліджуваної сфери є дуже багато, і природно, що кожен дослідник вибирає власний напрям наукового пошуку. Проблематика правового статусу неповнолітніх досить складна і, по суті, у вітчизняній правовій літературі належною мірою не досліджена, оскільки немає спеціальних праць, у яких було б розглянуто проблеми обов'язків неповнолітніх, їх правосвідомості, молодіжної правової психології, правового менталітету та інших значущих правових інститутів, які сьогодні набули особливої актуальності і мають бути вивчені.

4. На сучасному етапі розвитку держави і права визначено типові нерозв'язані проблеми, серед яких питання комплексності, єдиноначальності, прогностичності та аксіологічності в підходах до методологування правового статусу неповнолітніх. Проблеми міждисциплінарного, комплексного підходу до інституту правового статусу неповнолітніх ґрунтуються на акумулятивній діяльності держави, відповідних державних органів, представників громадськості, сім'ї, всього суспільства та дитини як самостійної особистості. Зараз під впливом інформаційної революції відбуваються істотні зміни в цивілізаційній парадигмі, де центральні позиції починають займати світ людини та світ культури. Усе це пов'язано з необхідністю утвердження в житті людей гуманістичних цінностей.

Суспільство не стоїть на місці. Правовий статус, напевно, найбільше серед усіх політико-правових явищ підпадає під вплив новітніх соціальних процесів та повинен «йти в ногу» з ними. Тому нормотворча діяльність має працювати на випередження, використовуючи прогностичний підхід. Неповнолітні є обов'язковим та особливо значущим компонентом у структурі людського потенціалу, тому що згодом саме на теперішніх неповнолітніх буде основана соціальна поведінка і від них залежатиме розвиток планети Земля.

Аксіологічний підхід визначає цінність особистості неповнолітнього у праві, де він сприймається не тільки як об'єкт захисту, але як повноцінний суб'єкт правової реальності. Правовий постмодерн являє собою, передусім, нове розуміння світу і людини в ньому, основане, зокрема, на визнанні, що кожен має власну гідність, незалежно від віку, соціального стану, національної або расової належності. Методологічною основою становлення та реалізації правового становища неповнолітніх має стати доктрина, за якою визнається цінність кожної людини, кожної дитини незалежно від віку чи фізичного, морального або психологічного стану. Водночас неповнолітні особливо потребують реального захисту їхніх прав. Тому однією із загальнолюдських цінностей, характерних для сучасних демократичних країн, є особливе ставлення держави та особливий захист прав неповнолітніх.

5. Особливої актуальності набуває сьогодні проблема понятійно-категорійного апарату у сфері правового статусу неповнолітніх, оскільки саме теоретична невизначеність призводить до колізій та прогалин у практичній сфері реалізації. Зокрема, відсутнє чітке розмежування категорій, які стосуються сфери неповнолітніх, – «діти», «малолітні», «молодь», «підлітки», «особи юного віку» і, власне, саме поняття «неповнолітні». Дискусійними є й вікові межі досліджуваної категорії. Аналізуючи міжнародні ювенальні еталони, доходимо висновку, що верхню вікову межу неповноліття варто встановити на рівні 18 років, хоча вік повноліття визначається як національна особливість держави. Повноліття держава встановлює не довільно, а на основі припущення про те, що саме в цьому віці людина досягає необхідної фізичної і психічної зрілості, стає здатною адекватно

оцінювати навколишню дійсність і керувати своєю поведінкою, реалізуючи свій вибір і, відповідно до закону, певні права й обов'язки. Ювенальні стандарти дозволяють зменшити верхній віковий ценз, хоча (лише на розсуд окремих держав) дозволяють також збільшити визначену верхню межу, особливо у сфері покарання і здійснення правосуддя (зазвичай, до 21 року).

У більшості міжнародних актів взагалі не вказано нижньої межі, лише зазначено, що неповнолітнім є будь-яка особа у віці до 18 років. Тож йдеться про синонімічне розуміння термінів «дитина» і «неповнолітній». Тому існування одного явища, що має різну лінгвістичну назву та дуалістичне тлумачення, щонайменше, позбавлено логіки. Розв'язати цю проблему можна в один із таких способів:

1) до осіб від народження до досягнення 18 років застосовувати загальний термін «діти». У такому разі варто чітко дотримуватися формули «діти = малолітні (від 0 до 14 років) + неповнолітні (від 14 до 18 < років)». Недоліком такої позиції є те, що поняття «діти» часто відображає не вікові, а сімейні особливості статусу індивіда, адже дитина залишається такою для батьків незалежно від віку;

2) до згадуваної вікової категорії застосовувати термін «неповнолітні». Недолік цієї позиції полягає в невизначеності поняття, тому що відбувається підміна двох понять одним терміном, де не зовсім чітко зрозуміло, які вікові межі взято до уваги: «0-18» чи «14-18» відповідно.

Переконаливішим вважаємо обґрунтування першої позиції. Адже, по-перше, міжнародне законодавство, яке створює основні стандарти правового статусу, визначає загальноприйнятою саме категорію «діти». По-друге, така категорія відображає юридичний зміст правового статусу цих осіб, маючи вказівку на дитинство як на вік, який потребує особливої уваги й охорони з боку держави й суспільства. По-третє, універсальне поняття «дитина» може стати основою для формулювання понять дітей особливого статусу – «неповнолітні», «малолітні», «дитина-біженець», «дитина-іноземець», «дитина-інвалід», «дитина-сирота». Отож, у межах цього дослідження термін неповнолітні ми вживали щодо дітей у

віці 14–18 років. І вважаємо за необхідне, що така ж позиція має бути прийнята в законодавчій системі усіх галузей права.

6. Починаючи з додержавного суспільства і донині правовий статус неповнолітнього пройшов тривалий період становлення. Зміст поняття правового статусу неповнолітніх змінювався залежно від соціально-економічних, морально-етичних, релігійних та наукових поглядів.

Додержавне суспільство сприймало неповнолітніх як челядь та рабів, які позбавлені правового статусу. Рабовласницька та ранньофеодальна держава встановлювала такі риси правового статусу неповнолітніх: відносини в суспільстві будувалися на багатовіковому звичаї; неповнолітній не повною мірою володів правоздатністю; батьківська влада мала незаперечний авторитет; застосовувалися фізичні методи виховання; вплив церкви на державні відносини дещо поліпшив становище неповнолітніх, однак неістотно; згодом було здійснено диференціацію прав неповнолітніх залежно від стану, до якого вони належали, і походження, де в найгіршому становищі були незаконнонароджені особи; зароджується світське правове закріплення прав неповнолітніх; зароджується інститут пом'якшення відповідальності та заборони смертної кари неповнолітніх.

XVIII–XIX століття ознаменувалися деяким прогресом у становленні прав неповнолітніх. У той час уже діє чітка заборона насильства стосовно цієї категорії осіб, розвиваються гуманістичні доктрини у філософській думці, підвищується рівень правової культури суспільства. До XX сторіччя формуються концепції захисту прав дітей та основні принципи щодо законодавчого забезпечення інтересів різних категорій дітей: законних, позашлюбних, дітей-сиріт, оформляються форми захисту прав неповнолітніх та обмеження авторитарного впливу батьківської волі.

Вагомим поштовхом щодо гуманізації становища неповнолітніх стало створення перших міжнародних норм, спеціальних судів щодо неповнолітніх та окремих громадських об'єднань і рухів, які захищають їхні права. Зокрема, розробляють стандарти праці неповнолітніх, їхні фізичні та особисті права, декларується принцип рівності незалежно від походження й соціального стану,

особливу увагу приділено освітнім правам неповнолітнього. Міжнародне законодавство та більшість внутрішньодержавних правових норм з післявоєнних часів не тільки декларують, а реально забезпечують спеціальний статус неповнолітніх.

7. Виокремлено такі особливості правового статусу неповнолітніх в сучасному транзитивному суспільстві: відсутність повної дієздатності; у контексті нормативного закріплення прав – ширші права, ніж у повнолітніх суб'єктів права; сфера суб'єктивних обов'язків є вужчою, ніж у загальних суб'єктів права, оскільки держава, враховуючи їх незрілість, відсутність повної соціалізації, досвіду і знань, визначає неповнолітніх здатними нести відповідальність щодо вузьких категорій правопорушень, зазвичай важких та особливо важких злочинів, окрім того, визначено особливості у видах покарання; зовнішня відокремленість як повноцінного суб'єкта правового життя і здатність виробляти, виражати та виконувати персоніфіковану волю повною мірою не властиві неповнолітнім через те, що вказану діяльність вони здійснюють не самостійно, а через повнолітнього суб'єкта або державу; наявність видових розбіжностей у відносинах, у які неповнолітні можуть вступати самостійно на рівні з дорослими суб'єктами права, та особливі відносини, які не визнають неповнолітнього повноцінним суб'єктом права; враховуючи емоційну і розумову незрілість, неповнолітні потребують особливої уваги і турботи з боку держави й соціуму.

РОЗДІЛ 2

ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1 Правосуб'єктність неповнолітніх як первинний базисний сегмент набуття ними правового статусу

Правосуб'єктність є найвагомішою передумовою наділення суб'єкта правами та обов'язками, тому є основним правозабезпечувальним елементом правового статусу. Як ми вже згадували, на певних історичних етапах розвитку правової доктрини ототожнювали поняття «правовий статус» та «правосуб'єктність». Сьогодні наукова спільнота все ж погоджується з положенням про ширший характер категорії «правовий статус», ніж «правосуб'єктність».

Термін «правосуб'єктність» у науковій літературі дефініціюється у двох аспектах. За нашими спостереженнями, правосуб'єктність трактують як передумову участі у правовідносинах [591, с.120] та якісну характеристику індивіда як суб'єкта права [497, с.704], його юридичну властивість (так, І. Малейн наголошував, що мати її – означає бути суб'єктом права [284, с.115 -123]).

Отож, щодо неповнолітніх визначити сутність правосуб'єктності – означає з'ясувати, чи може особа цієї вікової категорії бути суб'єктом права і якою мірою. Міжнародні стандарти (зокрема, ст. 6 Загальної декларації прав людини [172], ст. 16 Міжнародного пакту про громадські і політичні права [309]) проголошують, що кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності. Правосуб'єктність – це невідчужувана категорія. Її не можна забрати від особи, ця категорія є визначенням можливості суб'єкта бути суб'єктом права від народження. Можливість мати права в демократичному суспільстві не залежать від віку чи інших дискримінаційних чинників. Правосуб'єктність – це категорія, що визначає неповнолітнього як суб'єкта права.

Для визнання неповнолітнього суб'єктом права потрібно визначити, у які сфери правовідносин він може вступати. Згрупуймо їх:

1) правовідносини побутового характеру забезпечують нормальні умови життя неповнолітнього. Вони зосереджені у сфері взаємодії неповнолітнього із сім'єю, його освітнім простором, трудовою діяльністю тощо;

2) правовідносини, що характерні в разі відсутності належного сімейного середовища, як-от: відносини щодо опіки, піклування, усиновлення, встановлення батьківства, боротьба з безпритульністю тощо;

3) правовідносини, пов'язані з неналежним станом здоров'я неповнолітнього – встановлення інвалідності, соціальне забезпечення дітей з інвалідністю, реабілітація здоров'я неповнолітнього, аліментні правовідносини тощо;

4) виключні правовідносини, що виникають у разі військових конфліктів та екстремальних ситуацій, які вимагають особливої ролі державних органів в охороні життя та здоров'я неповнолітніх;

5) відносини, що виникають у зв'язку з правопорушеннями, вчиненими неповнолітніми або щодо них, з їх подальшою структуризацією залежно від віку дитини, від виду вчиненого правопорушення та застосованих заходів відповідальності;

6) правовідносини, що виникають у зв'язку з функціонуванням різних правозахисних механізмів прав дитини.

Особливість правосуб'єктності неповнолітніх все ж існує. Правосуб'єктність визначає межі правових можливостей особи [249, с.17-18], від неї залежить потенційний обсяг прав та обов'язків. Правосуб'єктність означає, з одного боку, наділення суб'єктів певними соціально-правовими можливостями, з іншого – закріплення їх меж. Вона не має конкретного змісту, а тому не може виконувати цих функцій. У всіх випадках закон, визнаючи особу правосуб'єктною, вказує, в чому саме виявляється її правосуб'єктність [321, с.107]. Обсяг правосуб'єктності є інший, ніж у повнолітніх осіб, оскільки права та обов'язки неповнолітніх мають низку особливостей, зокрема щодо можливості їх

реалізації. Той факт, що неповнолітні реалізують деякі права через своїх законних представників, не вказує на відсутність в них правосуб'єктності. Вони все ж виступають суб'єктами права та учасниками правовідносин, однак з особливостями. Навіть деякі науковці виводять поняття «неповнолітні» з особливостей їх правосуб'єктності: неповнолітній – це той, хто не досяг певного віку, з яким закон пов'язує його повну цивільну дієздатність, тобто можливість реалізовувати в повному обсязі передбачені Конституцією та іншими законами суб'єктивні права, свободи та юридичні обов'язки [300, с.118].

Правосуб'єктність, як елемент статусу особи, що визначає (обумовлює) наявність або відсутність, обсяг та умови реалізації прав і свобод особи, має найважливіше, принципове значення. Правосуб'єктність є складеною категорією, охоплює правоздатність, дієздатність та деліктоздатність суб'єкта права (щодо введення останньої, до речі, тривають дискусії).

Правоздатність В. Нерсисянц визначає «як абстрактну здатність (можливість) суб'єкта права мати відповідні права і обов'язки, передбачені чинним правом» [327, с.510], що є невід'ємною властивістю особистості і її дія не потребує жодного додаткового нормативного дозволу. Правоздатність – це неодмінний і постійний громадянський стан особи, передумова її правового статусу. Правоздатність існує там, де взагалі є правове регулювання. Неможливо визнати кого-небудь неправоздатним. Будь-який громадянин, зокрема й неповнолітній, впевнений, що він є правоздатним, тобто носієм відповідних прав і свобод [542, с.486-487].

Дієздатність – це юридична (визнана законом) здатність особистості своїми діями набувати і здійснювати права, свободи, обов'язки відповідно до своїх законних інтересів або інтересів інших зацікавлених осіб, за допомогою участі у правовідносинах, регульованих нормами права.

Дієздатність не є даною від природи властивістю людини. З погляду сутності юриспруденції, вона є соціально-економічною якістю особи, яка полягає в державному визнанні за нею можливості участі у правовідносинах в ролі носія прав та обов'язків [184, с.210-211]. Особа може бути учасником правовідносин

через визнання за нею цього права державою. Для реалізації прав та обов'язків юридичне значення має вольовий чинник, тобто можливість і здатність керувати своїми діями, усвідомлювати їх, бути вільним у виборі варіанту поведінки. Щодо неповнолітнього вольовий чинник має принципові особливості. Воля дитини є особливою рисою індивіда, а отже, і її здатність та можливість здійснювати права і виконувати обов'язки формується поступово в процесі розвитку і зростання. Зважаючи на це, на кожному конкретному етапі життя дитини воля доповнюється або замінюється волею батьків чи осіб, які їх замінюють. Період дитинства (неповноліття) встановлюється державою з урахуванням фізичних і психічних можливостей організму для формування здатності виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю [9, с.139].

Повна дієздатність – здатність громадянина своїми діями набувати і здійснювати будь-які допустимі законом майнові та особисті немайнові права, брати на себе і виконувати будь-які обов'язки, тобто реалізувати належну йому правоздатність у повному обсязі. За загальним правилом повна дієздатність виникає з настанням повноліття.

Отож, обсяг дієздатності зростає у зв'язку зі збільшенням віку особи, набуттям нею соціальних якостей, правового досвіду і формуванням зрілості в поглядах і діях. Діти у віці 14–18 років, безумовно, мають ширший обсяг дієздатності, ніж малолітні, однак про повний обсяг говорити ще зарано, оскільки своїми діями безпосередньо реалізовувати комплекс прав та обов'язків, а також інших елементів правового статусу, вони ще не можуть. Це зумовлено, з одного боку, суб'єктивними характеристиками, тобто незрілістю особи, з іншого – державною правовою політикою, оскільки, не надаючи неповнолітнім повної дієздатності, держава захищає суспільні відносини від нестійкості, забезпечує належну правову поведінку суб'єктів права та захищає неповнолітніх від можливих правопорушень, в яких вони можуть виступати і суб'єктом, і потерпілим.

Дієздатність неповнолітніх (особи віком від 14 до 18 років), з одного боку, дозволяє їм реалізовувати всі ті конституційні права, які властиві особам, котрі не

досягли 14-річного віку. З іншого боку, правові можливості неповнолітніх значно розширюються на тлі дієздатності малолітніх, про що свідчать положення чинного законодавства, зокрема, як ми вже зазначали, ст. 32 Цивільного кодексу України [594].

Представники і зарубіжної (О. Бутко [64, с.137-138]), і національної (С. Саблук [474, с.102]) школи права визнають, що правоздатність і дієздатність – це юридично визнані властивості особистості дитини, обумовлені віковими властивостями, які змінюються залежно від віку, з яким закон пов’язує надання дитині прав та регулює поступове покладення на неї обов’язків.

Повна дієздатність передбачає настання такої вікової зрілості, коли суб’єкт права повною мірою може реалізовувати права та обов’язки. Завдання права – встановити той хронологічний момент, коли обсяг цих навичок досягає рівня, достатнього для «допуску» конкретної людини до участі в правовому житті суспільства. Як правило, ця проблема вирішується шляхом поетапного розширення правосуб’єктності у міру зрілості [587, с.55].

Як доводять науковці, головна складність полягає у визначенні тих критеріїв, які дозволяли б встановлювати досягнення мінімуму інтелектуальних і вольових здібностей, властивих соціально зрілій людині. Адже абсолютно очевидно, що цей мінімум не може з’являтися в усіх в один строго фіксований момент життя. Тому право, прагнучи до визначеності, замість того, щоб вирішувати це питання щоразу в індивідуальному порядку, встановлює для всіх певний стандарт, щоправда, допускає й можливість відхилень від нього. Фактично, на думку В. Кулапова, встановлення єдиного віку настання повної правосуб’єктності є не що інше, як юридична фікція [265, с.149-155]. Спростовує цю правову фікцію процес правової емансипації.

Зауважмо, що в аспекті дієздатності тільки для досліджуваної вікової категорії (неповнолітніх) характерний такий правовий процес, як емансипація – оголошення їх повністю дієздатними до досягнення повноліття. Втім, маємо констатувати, що вказане явище наразі недостатньо розроблене в загальнотеоретичній юриспруденції. Його досліджують переважно представники

цивілістичної науки, вказуючи, що суть цього інституту полягає в тому, щоб зробити неповнолітніх незалежними від їх законних представників у разі зайняття підприємницькою діяльністю, укладення важливих угод або під час розпорядження своїми грошовими доходами. Суть емансипації полягає в тому, що неповнолітній переходить з категорії громадян, які володіють частковою цивільною дієздатністю, у категорію суб'єктів повністю дієздатних, тому в цивільно-правових відносинах він прирівнюється до повнолітніх громадян, зберігаючи при цьому свій фактичний соціальний статус [238, с.98].

Отже, емансипація першочергово спрямована на захист стабільності господарського обороту й урегулювання договірних відносин. Також вказаний процес необхідний для упорядкування шлюбно-сімейних відносин.

Прагнення до емансипації має і психологічне пояснення. Особистість у цьому віці прагне до звільнення від батьківської системи норм та цінностей і намагається створити нову, власну систему. Ця тенденція пов'язана з іншою – емансипацією підлітків від батьків, у процесі якої підліток досягає певного рівня автономії від дорослих. Його починає обтяжувати соціальна і моральна залежність від батьків та вчителів, їх системи цінностей. Він прагне позбутися цієї залежності і набути свободи в поведінці, виборі власного стилю спілкування з дорослими, формуванні власної морально-ціннісної системи [458]. Нормативна, поведінкова та емоційна емансипація від дорослих перебуває на вершині активізації саме в старшому підлітковому віці. Прагнення до автономії особистості цього віку найбільше проявляється в контексті нормативного виокремлення [595, с.74].

Не всі особи після досягнення віку, що встановлений національним законодавством (Україна, Росія – 16 років, Франція – 15 років), можуть одержати право на повну дієздатність. Ці випадки радше є винятками, ніж загальним правилом. Узагальнимо їх у такі підстави емансипації:

1) реєстрація шлюбу (набувається без визначення віку з моменту реєстрації без спеціальної процедури, оскільки сам процес реєстрації шлюбу є презумпцією для повної дієздатності);

- 2) особа записана батьком чи матір'ю дитини;
- 3) неповнолітній працює за трудовим договором;
- 4) особа бажає вести підприємницьку діяльність.

Отож, можна сказати, що підставами емансипації є особливості неповнолітнього в цивільній і сімейній сфері.

Відзначимо, що навіть коли особи, які позбавляються з часом обставин, котрі надали їм право на емансипацію, все-таки за ними залишається повна дієздатність. Закон не передбачає можливості подальшого обмеження дієздатності емансипованої особи. Однак за наявності достатніх підстав варто було б надати суду таке право, якщо підліток зловживає або явно нерозумно розпоряджається своїм заробітком. Така пропозиція вмотивована тим, що захист прав та інтересів неповнолітніх є прерогативою для державної політики і суспільних відносин.

Дозвіл на емансипацію надають уповноважені органи (органи опіки та піклування), проте негативне рішення може бути оскаржено в судовому порядку. Така позиція законодавця, з одного боку, забезпечує можливість одержання повної дієздатності у спрощеному порядку. Тобто законодавець не визначив правовідносини у сфері емансипації настільки важливими для суспільства і держави, щоб їх вирішували лише в судовому порядку, на противагу, наприклад, визнання особи безвісти відсутньою чи недієздатною. Відносини набуття неповнолітнім дієздатності вирішує орган, який найповніше може розібратися в особливостях конкретної справи.

Важливо, що для емансипації потрібен дозвіл батьків чи осіб, які їх замінюють, у такий спосіб враховується думка суб'єкта, який відповідальний за неповнолітнього до досягнення ним повноліття.

У літературі зазначено, що, вирішуючи питання про надання конкретній неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, суд повинен враховувати не стільки її вік, скільки її психічну зрілість, від рівня якої залежить можливість неповнолітньої особи не тільки розуміти значення власних дій та керувати ними, але й бути відповідальною за свої вчинки. І хоча чинне законодавство про це нічого не говорить, напрошується висновок, що в цій категорії справ необхідна

участь фахівця-психолога, який давав би висновок про ступінь психологічного розвитку неповнолітнього [54, с.111]. Звертаємо увагу, що не тільки в судовому порядку, але й на первинній стадії ухвалення рішення про емансипацію важливо враховувати думку спеціалістів. Науковці пропонують удосконалити правове регулювання емансипації в чинному законодавстві в такому: безкоштовна правова допомога неповнолітньому, звільнення неповнолітніх від сплати державного мита (судового збору) як процесуальної гарантії, яка забезпечила б останнім реальну можливість звернення до суду та ведення справи на рівних з дорослими учасниками процесу, можливість ініціювання справи про емансипацію неповнолітнього органами опіки і піклування чи прокурором, закріплення винятків для отримання згоди батьків у разі, якщо один з них позбавлений батьківських прав або втратив дієздатність, ухиляється без поважних причин від виховання дитини, або його місце перебування не відоме [54, с.109-113], внесення вказівки про відсутність емансипованої особи утримувати непрацездатних батьків до 18 років та позбавлення обов'язку утримувати емансипованих дітей [119].

Акцентуємо увагу, що емансипація має галузевий характер і не поширюється на повний обсяг дієздатності фізичної особи. Тобто емансипована особа позбавлена комплексу деяких прав до досягнення повноліття в загальному порядку. Першочергово це стосується політичних прав, зокрема активного виборчого права (наприклад, за ст. 2 ЗУ «Про вибори народних депутатів України» право голосу на виборах депутатів мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років [412]). Крім того, емансипована неповнолітня особа не може бути призначена опікуном чи піклувальником, також вона не має права усиновити дитину. Оголошення неповнолітнього емансипованим не спричинює зміни його статусу у трудових правовідносинах. Призвати на військову службу можуть лише тих, кому вже виповнилось 18 років. Отже, з емансипацією пов'язані зміни лише в окремих цивільних і сімейних правовідносинах. В іншому особа і надалі залишається дитиною і володіє відповідними правами, зокрема на її правовий статус поширюються норми про гарантії прав дитини [278].

Така позиція нормотворця позбавлена єдності в підходах. З одного боку, неповнолітньому надається право бути активним учасником фінансово-господарської сфери, вільно розпоряджатися економічними ресурсами, виховувати дітей, створювати сім'ю, також передбачено й комплекс обов'язків, пов'язаних із цими правами. Нагадаємо, що емансипація неповнолітньої особи можлива лише у випадках, коли це відповідає рівню її розвитку та її інтересам. З іншого боку, така особа позбавляється права на повноцінну участь в управлінні державними справами, тобто впливу на політику, яка забезпечує, зокрема, її підприємницькі, економічні та сімейно-побутові інтереси. Вказане, на нашу думку, зумовлює потребу аналізу можливості надання емансипованому неповнолітньому не тільки повної цивільної дієздатності, але й повної дієздатності в інших сферах суспільного життя.

Деліктоздатність – це здатність бути відповідальним за скоєне правопорушення. Виділення деліктоздатності як самостійного елемента правосуб'єктності дозволяє розмежувати різні правові можливості і в її межах розглянути весь обсяг і специфіку заходів відповідальності щодо конкретної категорії осіб із врахуванням обсягу право- і дієздатності [182, с.64].

Як вважають деякі дослідники, деліктоздатність є елементом правосуб'єктності саме неповнолітнього, на відміну від інших вікових категорій дітей. На думку С. Сулейманової, всупереч домінантному в юридичній літературі розумінню деліктоздатності як різновиду дієздатності, потрібно визнати, що здатність бути відповідальним за делікт є одним з елементів правоздатності фізичної особи. Цей елемент виникає лише з досягненням 14-річного віку [532, с.30].

Професор В. Нерсисянц вказує на те, що «в різних галузях права деліктоздатність фізичних осіб настає з різного віку». Саме деліктоздатність є елементом, що забезпечує відповідальнісну складову у правовому статусі неповнолітнього. Тобто наявність деліктоздатності прямо впливає на відповідальність як вагомий елемент правового статусу особи.

Загалом особа, яка завдала шкоду, може або володіти деліктоздатністю в

повному обсязі, або ж не володіти нею взагалі. Як наслідок, особа, наділена деліктоздатністю, самостійно відповідає за завдану шкоду на загальних підставах. Своєю чергою, особа, яка не володіє деліктоздатністю, не відповідальна за свою поведінку, а обов'язок щодо відшкодування завданої шкоди покладено, як правило, на законних представників та/або опікуна такої особи [599].

Неповнолітні у віці від 14 до 18 років вважаються матеріально деліктоздатними, тобто самі відповідають за майнову шкоду, заподіяну їх діями. Однак, якщо в неповнолітнього немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування шкоди, шкоду за завдані збитки мають відшкодувати його батьки.

Якщо неповнолітній здійснив правочин, що виходить за межі його дієздатності, без письмової згоди його законних представників або їх подальшого схвалення, то таку угоду суд може визнати недійсною. Однак, якщо така угода повністю відповідає інтересам неповнолітнього, вона може бути визнана дійсною за умови подальшого схвалення її законними представниками. Отож, обсяг матеріальної деліктоздатності залежить від наявності фінансових ресурсів у неповнолітнього та виду правочину, у який він вступає.

Деліктоздатність в інших галузях права зумовлюється віком настання відповідного виду відповідальності, у такому разі на законних представників не перекладається обов'язок понесення негативних наслідків в разі вчиненого неповнолітнім правопорушення.

2.2 Громадянство як преференційна основа забезпечення належного правового статусу неповнолітнього

Правовий статус об'єктивно відображає і переваги, і недоліки реальної політико-юридичної системи, принципів демократії, державних органів цього суспільства. Тому правовий статус особи не можна правильно зрозуміти і розкрити, не звертаючись до суті того соціального укладу, в умовах якого він складається і функціонує особа, де вона формується, на яких засадах виховується. Окрім того, введення громадянства у правовий статус неповнолітнього зумовлено

й існуванням на території держави неповнолітніх з різними правовими статусами залежно від громадянства, тобто неповнолітні громадяни, неповнолітні без громадянства та неповнолітні іноземці. Тож аналіз різних аспектів громадянства має принципове значення для встановлення правового статусу неповнолітнього.

Дослідження громадянства як особливого правового інституту дозволяє з'ясувати місце і роль громадянина в суспільстві й державі, визначити особливості його прав і свобод, можливості їх реалізації, гарантії їх забезпечення та виконання громадянином своїх обов'язків. Під час аналізу соціальної та правової сутності людини важливо визначити сукупність її ознак, що виражають правову належність до певної держави, встановити, під дію яких правових нормативів вона підпадає і як узгоджує поведінкові основи з вимогами цієї держави. Ці дослідження можна здійснити саме в межах аналізу інституту громадянства.

Отож, вагомим елементом правового статусу є відношення у сфері громадянства, оскільки саме від громадянства залежить отримання і реальне забезпечення прав та свобод людини шляхом нормотворчої і правоохоронної діяльності. Неповнолітні є громадянами певної держави і, безумовно, також мають право на правовий зв'язок з нею. Щобільше, неповнолітні у зв'язку зі своїми соціальними, емоційними і віковими характеристиками потребують особливої уваги з боку держави, тому інститут громадянства є особливо вагомим у визначенні їх правового статусу.

На відміну від іноземців чи осіб без громадянства громадяни перебувають в особливому правовому зв'язку з державою порівняно з іншими суб'єктами.

Стаття 2 Європейської конвенції про громадянство [152] визначає «громадянство» як правовий зв'язок між особою та державою без зазначення етнічного походження особи. Громадянство варто розглядати як вагому характеристику основ правового статусу особи, тобто від наявності громадянства залежить обсяг правосуб'єктності особи, оскільки особи, які не мають стійкого правового зв'язку з державою, володіють меншим обсягом прав, свобод та обов'язків. Правовий статус – юридична категорія, пов'язана з

внутрішньодержавним правом конкретної держави [382, с.117]. Саме громадянство є тією підставою, яка надає особі, що має статус громадянина, можливість володіти повним комплексом прав, свобод і виконувати обов'язки, закріплені законодавством певної держави [533, с.3]. Громадянство є «перш за все особливою умовою, тільки за наявності якої в тій або іншій державі громадяни наділяються специфічним правовим статусом громадянина» [627, с.29]. Прикметно, що інститут громадянства, з погляду теоретичної юриспруденції, введений до структури правового статусу особи через його видову категорію – правовий статус громадянина.

Правовий статус громадянина класично сприймають через комплекс прав, серед яких основну увагу приділено політичним. Неповнолітні в силу вікової характеристики наділені не повним обсягом політичних прав. Отож, акцентуємо увагу на вагомій характеристиці інституту їх громадянства – його обмеженості, порівняно з правовим статусом повнолітніх громадян.

Для інституту громадянства повнолітніх, на думку В. Погорілка, характерні такі риси: індивідуальне, документальне, юридичне оформлення громадянства кожної людини; стійкий характер відносин громадянства; двосторонній зв'язок між людиною і державою, що виявляється в комплексі взаємних прав, обов'язків та відповідальності, який ґрунтується на визнанні та повазі до гідності, основних прав і свобод людини; поширення на громадянина суверенної влади держави і всередині країни, і поза її межами [390, с.116].

Більшість цих прав та обов'язків зазначені в Основному Законі України, тому їх часто визначають частиною конституційно-правового статусу неповнолітніх. Правова політика всієї держави та правова політика у сфері неповнолітніх відображається в системі чинного законодавства, важливою, зокрема, є політика у сфері громадянства.

У контексті нашого дослідження важливе значення має той факт, що громадянство неповнолітнього, як і громадянство дитини, за загальним правилом встановлюється залежно від громадянства батьків або осіб, які їх замінюють. І тільки у виняткових випадках, коли батьки невідомі, вирішення цього питання

бере на себе держава. У зв'язку зі сказаним варто наголосити, що для характеристики правового статусу неповнолітнього питання його громадянства потрібно розглядати у взаємозв'язку з особливостями юридичного зв'язку між дитиною і батьками або особами, що їх замінюють. Такий зв'язок має свої різновиди і тому пропонується як вихідна теза під час розгляду громадянства неповнолітніх. Різновиди такого зв'язку: наявність обох батьків, опіка і піклування, усиновлення, наявність у батьків подвійного громадянства, сирітство – усе це впливає не тільки на характеристику загального правового статусу неповнолітнього.

Міжнародне право визнає, що громадянство особи більшою мірою пов'язане із внутрішньодержавними нормами, проте визначає загальні стандарти і принципи у цій сфері. Так, Європейська конвенція про громадянство 1997 року містить ст. 6, у якій окремо виділено набуття громадянства дітьми, а також спрощену процедуру набуття громадянства для певних категорій осіб. Важливо те, що підстави набуття громадянства для осіб до 18 років є спеціальними, хоча це й подається окремо на розгляд держав. Враховуючи, що неповнолітніми не варто вважати всіх дітей, а тільки вікову категорію 14–18 років, то, проаналізувавши національне законодавство, до виключних підстав набуття громадянства неповнолітніх віднесено: за народженням, внаслідок усиновлення; внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, у дитячий будинок сімейного типу або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя; якщо громадянами України є один чи двоє батьків дитини; внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства.

В Україні статус осіб у сфері громадянства заснований на таких принципах: єдиність громадянства України; рівне громадянство як основа правового статусу особи; загальний порядок прийому до громадянства України; поєднання принципу ґрунту і принципу крові; невизнання автоматичної втрати громадянства; недопустимість позбавлення громадянства; єдність громадянства членів сім'ї; невизнання подвійного громадянства; дозвільний порядок виходу з

громадянства; принцип невидачі громадян України іноземній державі; свобода і добровільність вибору громадянства; збереження громадянства України особами, які проживають за кордоном [390, с.230].

Для неповнолітніх, як суб'єктів права, важливі всі ці принципи, але особливо актуальними варто вважати принцип єдності сім'ї. Важливою підставою для набуття громадянства України дитиною є перебування у громадянстві України її батьків чи одного з них. Передбачається при цьому чотири варіанти набуття громадянства. Перший – якщо громадянином України стає один з батьків, а другий залишається особою без громадянства, дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України. Другий варіант – якщо громадянином України стає один з батьків, а другий залишається іноземцем, дитина, яка є особою без громадянства, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України. Третій варіант – якщо батьки дитини, яка є іноземцем або особою без громадянства, перебувають у громадянстві України, то вона реєструється громадянином України за клопотанням одного з батьків. І четвертий варіант – якщо громадянином України стає один з батьків, а другий залишається іноземцем, дитина, яка є іноземцем, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України. Отож, чинне законодавство спрямоване на забезпечення прав дитини, визнаючи неприпустимість ситуації залишення дитини без громадянства [533, с.145] та без сімейної опіки. Стаття 8 рекомендаційного законодавчого акта «Про узгоджені принципи регулювання громадянства», схваленого Міжпарламентською Асамблеєю держав-учасниць СНД 29 жовтня 1992 року, також вказує на принцип єдності сім'ї. Цей принцип, зрозуміло, важливий для всіх членів сім'ї, але для неповнолітніх, які потребують фізичної і моральної опіки та піклування, цей особливо вагомий.

Окремо міжнародні стандарти виокремлюють значення сім'ї в контексті протидії дискримінації. Наприклад, у ст. 9 Конвенції Генеральної Асамблеї ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок зазначено, що держави-

учасниці надають жінкам рівні з чоловіками права до громадянства їхніх дітей [219]. «У багатьох країнах діти автоматично одержують громадянство батька. У разі здійснення цієї статті держави повинні встановити офіційну юридичну рівність між чоловіками і жінками щодо набуття, зміни збереження громадянства і передачі громадянства їхньому чоловіку чи дітям» [447, с.128].

Принцип єдності сім'ї застосовується у всіх випадках, пов'язаних із громадянством, а особливо, коли є потреба одержати спрощені підстави отримання громадянства неповнолітньою дитиною, один з батьків якої набуває чи вже набув громадянства конкретної країни, а також під час усиновлення неповнолітньої дитини одним із громадян. На нашу думку, вказаний принцип гуманізує право окремих держав, встановлює правові цінності та вказує на належність та людяність соціонормативів.

Відзначимо ще одну особливість у правовому регулюванні правового статусу неповнолітніх у сфері громадянства. На відміну від дітей до 14 років, набуття громадянства неповнолітніми можливе лише за їхньої добровільної згоди (ст. 16 Закону України «Про громадянство України» [416]). Така норма прийнята національним законодавчим органом вказує на те, що державна політика у сфері молодого покоління ґрунтується на принципі поваги до особистої думки неповнолітньої дитини. Правова політика держави та діяльність громадянського суспільства мають бути спрямовані на гармонійний адекватний розвиток майбутнього покоління, і для цього потрібно вже сьогодні створити необхідні умови для майбутнього високого рівня правової культури неповнолітніх та їх гармонійного розвитку, адаптованості в соціумі.

Вагомим теоретичним і практичним питанням у межах громадянства є множинність громадянства. У національному законодавстві діє принцип єдиного громадянства, тому фахівці галузевого права зазвичай негативно ставляться до множинного громадянства. Аргументувати це можна так: множинне громадянство здатне створити для індивіда додаткові обов'язки; особа з множинним громадянством має значно менші права на дипломатичний захист; неминучі колізії у правовому статусі особи з множинним громадянством через суперечності

в законодавстві двох або більше держав найчастіше вирішуються не на користь цієї особи; щодо осіб із множинним громадянством виникають труднощі у сфері міждержавних відносин, оскільки, з одного боку, може виникнути суперечка про громадянство особи між державами, які вважають її своїм громадянином, а з іншого – третя держава з тих чи інших підстав може бути змушена вирішувати, якому громадянству особи з множинним громадянством віддати перевагу; держава завжди сприйматиме особу з множинним громадянством як недостатньо лояльну; множинне громадянство не знімає проблеми культурної, мовної та іншої інтеграції; у правовому контексті ефективність множинного громадянства і для особи, і для держави мінімальна – особа може повноцінно користуватися правами та виконувати обов'язки лише перед однією державою, права й обов'язки перед іншою державою фактично є декларативні [див. 76, с.11].

Варто констатувати, що правовий статус неповнолітнього змінюється, якщо він наділений не одним, а двома і більше громадянствами. Вказане призводить до правових колізій та невизначеності і дещо негативного, відмежованого ставлення до цих осіб порівняно з «повноцінними» громадянами. З огляду на внутрішнє законодавство, кожна з держав, яка допускає множинне громадянство, має право вважати особу, котра має два і більше громадянств, тільки своїм громадянином, якщо це не суперечить її міжнародним зобов'язанням, і може вимагати від неї виконання громадянських обов'язків (зокрема, військової повинності), чим й ускладнює правове становище осіб, які мають два або більше громадянств. Звідси й негативне ставлення більшості держав до таких осіб [297, с.214]. Множинне громадянство породжує додаткові елементи у правовому статусі, а їх колізія може призводити до труднощів реалізації первинних елементів статусу неповнолітнього.

Множинне громадянство є правовою аномалією, оскільки тут не може бути повноти прав та обов'язків і для громадян, і для держави. Особа, яка має два або більше громадянств, реально використовує права лише держави постійного проживання і не може виконувати одночасно обов'язки (інколи навіть несумісні) держав, громадянство яких вона має, виявляючи в такий спосіб неповагу або

підриваючи суверенітет відповідної держави. А це, своєю чергою, породжує суперечності у визначенні правового статусу громадянина, що може призвести до конфліктів між державами щодо їх громадян [297, с.67].

Найпоширенішим способом усунення випадків множинного громадянства, що створює юридичну невизначеність та порушує оптимальний режим правового регулювання статусу особи внутрішньодержавним правом, є оптація, що означає добровільний вибір громадянства зі зміною державою, громадянином якої була особа, території [620, с.285]. Самостійно здійснити оптацію неповнолітній не може, тому свій правовий статус визначає за допомогою інших осіб чи органів. Вказане дає змогу констатувати деяку обмеженість правового статусу неповнолітнього у разі множинного громадянства.

З погляду теоретичної юриспруденції, множинне громадянство має і негативні, і позитивні наслідки. До позитивних наслідків встановлення множинного громадянства належать: додаткові гарантії реалізації і захисту прав та свобод особи, оскільки особи, які володіють множинним громадянством, мають рівні права й обов'язки з громадянами держави, у якій вони проживають, водночас зберігаючи культурні й інші зв'язки з державою походження; вигоди щодо права на проживання у двох і більше державах, права на повернення і збереження громадянства у змішаному шлюбі; приймаюча держава легше інтегрує резидента з множинним громадянством, ніж іноземного громадянина, а держава походження зберігає зв'язок зі своїм громадянином, що особливо важливо для держав, які розвиваються; значна кількість осіб із множинним громадянством може сприяти інтенсифікації зв'язків між державами [467, с. 137-138].

Множинне громадянство неповнолітніх поряд з негативними наслідками може розширити його правовий статус, тобто права неповнолітнього захищаються в межах не однієї, а кількох держав. Вказане особливо актуально, якщо певна держава відповідно до свого економічного розвитку не може повною мірою реально забезпечити права своїх громадян.

Далі вкажемо на наявність правової проблеми статусу неповнолітніх

біженців. Як відомо, неповнолітні потребують особливого захисту з боку держави, проте ще більшої актуальності ця проблема набуває під впливом вимушених міграційних процесів. Неповнолітні та інші діти страждають від різних політико-соціальних чинників, серед яких голод, воєнні дії, політико-соціальні процеси, що змушують сім'ї, а можливо й самих неповнолітніх покидати державу свого громадянства. За нормами міжнародного права особа може отримати правовий статус біженця. Біженець – це особа, яка через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи чи політичних поглядів перебуває за межами країни своєї національної належності і не в змозі користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися ним внаслідок таких побоювань; або, не маючи визначеного громадянства і перебуваючи за межами країни свого колишнього місця проживання внаслідок таких подій, не може чи не бажає повернутися до неї через такі побоювання.

Як вказує Н. Тиндик, особи до 18 років «становлять переважну більшість біженців у світі: у середньому 50%, а у складі деяких когорт біженців – близько 70%. За оцінками незалежних експертів, кількість дітей-біженців щоденно збільшується на 5 тис. осіб, впливаючи на зростання чисельності біженців взагалі» [550, с.157].

Правовий статус біженців змінюється, бо вони не отримують належного захисту прав і свобод від держави, з якою перебувають у постійному правовому зв'язку. Тому інша держава повинна взяти на себе обов'язки забезпечення й гарантування мінімальних стандартів прав людини. Для неповнолітніх це, насамперед, проявляється через соціальну сферу. Неповнолітні потребують гарантування безпеки, фізичних та економічних прав, зокрема права на життя, медичне забезпечення, гідний рівень життя, на житло і харчування.

Водночас приймаюча держава, не зможе зупинитися тільки на цих стандартах. На думку Л. Альбертіні, вона має забезпечити, передовсім, не вирішення економічних та інших проблем, а інтеграцію дітей іноземців у суспільство, а сама держава має бути основана на ідеї конституційного

патріотизму, а не на ідеї етнічної і культурної нації [12, с.66]. Тобто потрібно забезпечити індивідуальні права, як-от право на власне ім'я, повагу честі і гідності тощо. Тобто неповнолітні не повинні піддаватися жодному виду дискримінації. У міжнародних актах особливу увагу приділено необхідності охорони від рабства й сексуального насильства.

Основний соціальний обов'язок неповнолітнього – це здобувати знання. Тому право на освіту є провідним для неповнолітніх біженців. Проблема полягає в тому, що неповнолітні не тільки варіюють в освітньому просторі приймаючої держави, але й мають проблеми в аспекті сприйняття і засвоєння знань. Тобто, не володіючи національною мовою приймаючої сторони, неповнолітні не можуть повною мірою влитися в освітній простір. Правовий статус неповнолітніх потребує особливого ставлення з погляду освітніх та наукових програм іноземної держави й міжнародного співтовариства.

Особливий правовий статус мають неповнолітні особи в міжнародному гуманітарному праві. Зокрема, міжнародні конвенції встановлюють мінімальний вік для комбатантів з 15 років, тобто ще до досягнення повноліття. Крім того, навіть не будучи учасником збройного конфлікту, неповнолітні як цивільні особи особливо вразливі, якщо потрапляють у вир військових дій. У нинішніх конфліктах діти – це вже не випадкові жертви, а свідомо обрана мішень, – зазначалося у підготовленій для Генерального Секретаря ООН 1996 року доповіді «Вплив військового конфлікту на дітей», оскільки злочинці вважають, що вбити дитину сьогодні – означає знешкодити завтрашнього ворога [13, с.14]. Додамо, що під час війни в Сирії загинуло 14 700 дітей [333].

Отож, серед міжнародних проблем забезпечення правового статусу неповнолітніх-біженців, які потребують вирішення, є такі: забезпечення життєво важливих потреб неповнолітніх (харчування, медична допомога), запобігання сексуальному насильству над неповнолітніми та їхній експлуатації, недопущення мобілізації неповнолітніх, недопущення до збройних формувань, організація освіти та вирішення проблем неповнолітніх, проблеми возз'єднання із сім'єю.

Проаналізуймо міжнародні стандарти. Конвенція про статус біженців та

Конвенція про права дитини є основними нормативними актами, що забезпечують правовий статус неповнолітніх біженців. Констатуємо, що в нормативних актах немає правового забезпечення цієї вікової категорії. Найбільші недоліки полягають у тому, що обидві Конвенції не містять чіткого переліку правових заходів, спрямованих на безпосередній захист неповнолітніх біженців. «Розмаїтість проблем, що виникають у цій сфері, дозволяє зробити висновок про необхідність прийняття додаткового міжнародного документа, який зможе юридично захистити дітей від викрадення та незаконного усиновлення. Визначити характер такого документа і створити відповідний міжнародний орган, що буде його реалізовувати, можливо при врахуванні двох взаємозалежних складових: по-перше, такий орган повинен бути здатним налагодити і полегшити спілкування та взаємодопомогу між країною походження дитини-біженця і країною притулку для досягнення оптимального вирішення інтересів дитини; по-друге, якщо такі зв'язки встановити неможливо, він повинен стати міжнародною установою, яка нести всю відповідальність за дитину» [550, с.219].

Отож, міжнародне правове регулювання інституту біженців, зокрема неповнолітніх, потребує удосконалення в аспекті ширшого правового регулювання їхніх прав і свобод.

Варто констатувати відсутність єдиного комплексного міжнародного акта, який регулював би основні принципи і стандарти з питань громадянства, враховуючи й питання громадянства неповнолітніх.

2.3 Ключові принципи правового статусу неповнолітніх

Суспільне існування та розвиток ґрунтуються на цінностях, які людина сприймає загалом як еталони поведінки і не ставить їх під сумнів. Проте сучасний державний і суспільний розвиток вимагає нового підходу до всієї реальності, зокрема правової. Правові принципи – це основи, засади, центральні ідеї, так би мовити, «фундамент» права, правового регулювання, від яких не відступають. Побудова правового статусу особи на визнаних цінностях є однією з основ

правової держави. Тому актуальним є аналіз принципів правового статусу такої категорії суб'єктів права, як неповнолітні.

Правовий статус особи відображає правове положення і соціальний статус особи в суспільстві відповідно до історичних етапів розвитку цього суспільства і права. Елементи правового статусу переважно закріплені у формальних нормах права, йдеться здебільшого про права та обов'язки суб'єктів права. Однак існують об'єктивні соціальні ціннісні категорії, які визнані людством, зумовлені історичним рівнем розвитку соціуму. Держави спрямовують правову систему на захист основних цінностей, які важливі не тільки для окремого суб'єкта права, але й для всіх народів планети Земля. Загальнолюдські ідеали виступають не довільними абстрактними категоріями, а вагомою формою вираження соціальних особливостей існування. Правові принципи відображають соціальні відносини, на яких ґрунтується людське буття, та встановлюють напрям розвитку права і людського існування в майбутньому.

Звернімо увагу, що зазвичай колізії між принципами права і правовими нормами в демократичній, правовій державі не проявляються. Аби вкотре вказати на відмінності між ними, наведемо твердження О. Уварової про те, що «принципами права є не тільки ті положення, що закріплені в законодавстві й інших джерелах правових норм, але й основоположні ідеї правосвідомості, які одержали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, інших суб'єктів внутрішньодержавного і міжнародного права, незважаючи на відсутність їхньої формальної фіксації в об'єктивному праві» [559, с.7].

Залежно від функціонального призначення й об'єкта відображення, принципи права поділяють на соціально-правові та спеціально-правові. Соціально-правові принципи, на думку вчених, відображають систему цінностей, що властиві суспільству і мають чи повинні мати правову форму вираження. Спеціально-правові принципи узагальнюють засади формування та існування власне права як специфічного соціального явища і поділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи інститутів [546, с.96]. Нормативно право закріплене на міжнародному (особливо якщо

йдеться про такий вид принципів права, як загальноцивілізаційні), регіональному та внутрішньонаціональному (конституційні, галузеві та міжгалузеві, інституційні принципи) рівнях.

Стаття 38 (п. 1с) Статуту Міжнародного Суду ООН [521] визначає, що Суд застосовує «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями» (the general principles of law recognized by civilized nations), але як зазначає С. Погребняк, визнавати загальними принципами права потрібно ті положення, які не обов'язково прийняті всіма внутрішніми правопорядками. Зважаючи на різноманітність сучасного світу, під час встановлення універсального характеру їх визнання потрібно керуватися вимогами здорового глузду, застосовуючи порівняльно-правовий метод та орієнтуючись на практику, що склалася в основних правових сім'ях [391, с.16].

Вітчизняні фахівці (Ю. Тодика, В. Журавський) розуміють принципи правового статусу широко, вказуючи, що це не тільки засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи, але й їх роль полягає в тому, щоб визначити місце особи в державі і суспільстві [231, с.127]. Отож, через принципи правового статусу нормативно інституціюється правове становище особи.

Зрозуміло, що залежно від досліджуваного виду статусу існує багато принципів. Однак важливо зосередитися на загальних принципах, оскільки саме вони відображають сутнісні характеристики будь-якої категорії осіб. Тому, досліджуючи принципи статусу неповнолітніх, потрібно дослідити загальний конституційно-правовий статус громадян, оскільки саме він створює каркас для реалізації прав і свобод неповнолітніх.

Юридична природа і специфічні риси основних принципів статусу особистості забезпечують їм здатність виступати особливими регуляторами суспільних відносин. Із цією здатністю й пов'язане їх нерозуміння як конституційно-регулятивних цінностей. Кожен принцип статусу особи має особисто-регулятивну та інструментально-регулятивну цінність.

Проаналізувавши літературу, можна вказати на таке: практично кожен із

сучасних науковців у сфері прав та свобод громадян досліджував принципи права; кожен з них має свій підхід, тому єдиної структури і класифікації системи принципів права ні в теоретичному, ні в конституційному праві немає; класичними і беззаперечними принципами правового статусу особи у правовій державі є принципи справедливості, рівності, свободи, гуманізму, що є загальнолюдськими засадами права, мають найбільш сталий характер, що й забезпечує стабільність правового регулювання.

О. Бутько вказує на цілу глобальну систему принципів правового становища дитини, що передбачає: а) принципи державної політики у сфері дитинства; б) принципи, встановлені світовим співтовариством для регулювання відносин за участю дітей; в) загальні принципи правового статусу дитини; г) принципи мінімальних соціальних стандартів основних показників якості життя дітей; д) принципи освітнього права, що стосуються інтересів дітей; е) принципи сімейного права, що стосуються прав, свобод та обов'язків дитини; ж) засади гуманітарного права, що стосуються захисту дітей, їхніх прав; з) принципи ювенальної юстиції; і) морально-етичні принципи [64, с.114]. Враховуючи задекларований попередньо принцип комплексності методологування, така позиція буде прийнятна і до такої категорії дітей, як неповнолітні. Однак з уваги на обширність усіх категорій, у своєму дослідженні розглянемо тільки основні принципи, які, вважаємо, належать до правового статусу неповнолітнього.

На нашу думку, принципи, на яких ґрунтується статус неповнолітніх, можна поділити на загальні та спеціальні.

Загальні (базові) принципи правового статусу – це ті основоположні засади, які притаманні кожній особі відповідно до закономірностей розвитку суспільства, їх значення полягає в задоволенні основних потреб особистості й суспільства в утвердженні гуманізму, свободи, рівності і відповідальності в життєво важливих сферах спілкування людей у суспільних та державницьких відносинах. Дослідимо їх у контекстному аспекті щодо неповнолітніх.

Принцип справедливості. Починаємо дослідження саме із цього принципу, оскільки дуже часто його ототожнюють зі самим поняттям права, тому він є

основою для утвердження всього правового статусу. Справедливість норми будь-якої галузі права визначається тим, чи адекватна вона сформованому рівню суспільних відносин. Норми права відображають динаміку розвитку держави, права, особистості. Правовий принцип справедливості динамізує розвиток правового статусу неповнолітнього.

Для неповнолітніх принцип справедливості втілюється через соціальну захищеність, оскільки неповнолітній не може повною мірою самостійно забезпечити себе фінансово, тому цю функцію в демократичній державі мають виконувати батьки і держава. Спиратися на принцип справедливості виховання, освіти, доступу до культурних і духовних цінностей для можливості розвитку майбутніх поколінь є важливим завданням демократичної держави у сфері захисту прав неповнолітніх. Для цього потрібно враховувати консенсус між індивідуальною волею неповнолітнього та загальнолюдськими цінностями.

Принцип справедливості може мати й галузеве спрямування. Наприклад, принцип справедливості у кримінальному праві означає, що покарання, яке застосовує суд до злочинця, має бути в межах закону, конкретним та індивідуальним, з урахуванням тяжкості вчиненого злочину. Важливою підставою для вирішення питання про міру покарання злочинця є його індивідуальні особливості. Крім того, відповідно до принципу справедливості, суд, з одного боку, застосовує суворі міри покарання до осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, а з іншого – широко застосовує міри покарання, не пов'язані з позбавленням волі, до тих осіб, які вчинили не дуже тяжкі злочини [291, с.43]. Цей принцип не вичерпується лише заборонаю до неповнолітнього застосовувати смертну кару. Вік, умови розвитку, освіта, місце проживання, індивідуальні психологічні особливості мають бути враховані для винесення справедливого вироку щодо неповнолітнього, і тут ідеться не тільки про пом'якшення покарання, а про співвідношення відповідальності і покарання.

Принцип гуманізму. У сучасній філософській літературі під гуманізмом розуміють систему світоглядних орієнтирів, центром яких є людина, її особистість, високе призначення і право на вільну самореалізацію. Гуманізм

визначає вивільнення можливостей людини, є критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними й соціальними групами, державами [585, с.134].

Неповнолітня особа за своїм рівнем розвитку наближається радше до дитини, ніж до дорослої особи, оскільки моральний і духовний розвиток цієї категорії осіб ще не завершений. Неповнолітній – це людина, котра має власні цінності і потребує їх захисту й забезпечення. Демократична держава гуманізує всі суспільні відносини, а особливо незахищених спеціальних суб'єктів, до яких належать неповнолітні. Тобто під гуманізмом визнають цінність людини як особистості, її право на виявлення та розвиток своїх здібностей, затвердження блага людини як критерію оцінки суспільних відносин.

Складниками гуманізму, окрім захисту прав, є й доброта, милосердя, співчуття, співпереживання, увага до людини, прагнення допомогти їй зайняти гідне місце в житті, позбавитися від усього негативного [211, с.208], створити умови для розвитку й формування в суспільстві особистості.

Принцип рівності. Правова рівність – це рівність вільних і незалежних один від одного суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою, рівною мірою. Там же, де люди поділяються на вільних і невільних, останніх потрібно відносити не до суб'єктів, а до об'єктів права, на них принцип правової рівності не поширюється [328, с.104].

Тож в аспекті правового статусу неповнолітніх варто вести мову про правову, а не формальну рівність, оскільки рівними люди апріорі бути не можуть, бо завжди будуть критерії для диференціації. За формальної рівності й рівної правоздатності різних людей їхні реально набуті права неминуче (внаслідок відмінностей між людьми, їх реальними можливостями, умовами й обставинами їх життя) будуть нерівними: життєві відмінності, які оцінюються однаковим масштабом і рівною мірою права, у підсумку створюють відмінності у набутих, особисто належних конкретному суб'єктові правах. Така відмінність у набутих правах у різних осіб є необхідним результатом формальної (правової) рівності цих осіб, їх рівної правоздатності. Відмінності в набутих правах не порушують і не

скасовують принципу формальної (правової) рівності [136, с.71].

Принцип правової рівності неповнолітніх виражається в таких елементах: рівність прав – це законодавче наділення однаковими правами осіб незалежно від віку у всіх сферах життя; рівність можливостей – забезпечення (гарантії) на практиці рівних умов щодо рівного розподілу, використання політичних, економічних, соціальних і культурних цінностей, які відкидають дискримінацію та обмеження особи неповнолітнього віку, що негативно впливають на життєдіяльність і самовираження; забезпечення рівних умов для реалізації прав та можливостей. За даними опитування, яке ми проводили, 27% опитаних вважають, що їх дискримінують за віковою ознакою (див. Додаток А.4).

Принцип свободи. Ідея свободи є однією з основ принципів права, тим стрижнем, котрий має проходити через увесь зміст позитивного права. Принцип диспозитивності є одним з найкращих виявів свободи, що безпосередньо закріплений у ст. 19 Конституції України [367]. Витоки цього принципу можна знайти ще в Римському праві: «*Libertas est naturalis facultas eius quod cuique facere libet, nisi si quid vi aut prohibetur*» – свобода є природною здатністю кожного робити те, що йому завгодно, якщо це не заборонено силою чи правом. Вимога диспозитивності закріплена у ст. 5 Декларації прав людини і громадянина 1789 року: «...Усе, що не заборонено законом, те дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом» [346, с.57].

У широкому розумінні принцип свободи – це можливість вибору поведінки та її реалізації. Свобода передбачає можливість законно діяти без перешкод та обмежень, право на вільну реалізацію власних прав та інтересів, відсутність дискримінації за будь-якою ознакою, можливість самостійно визначати загальні алгоритми свого життя, враховуючи свободу релігійних, політичних, спортивних, економічних, національних інтересів тощо. Як зазначено у ст. 3 та ст. 9 Загальної декларації прав людини, «кожна людина має право на... свободу і на особисту недоторканність. Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання...».

Свободи дитини – це законодавчо закріплені та гарантовані можливості дитини реалізовувати особисті потреби та інтереси, зумовлені її віковими

особливостями фізичного, інтелектуального, культурного розвитку. Це можливість здійснення незалежного вибору певного рішення, свобода вираження думок, невтручання у сферу особистих переконань тощо [345].

Свобода не ототожнюється з відсутністю обмежень. На цьому особливо варто акцентувати в правовій політиці у сфері неповнолітніх. Правове виховання та інші заходи впливу на позитивну правову соціалізацію встановлюють загальну норму про свободу особи, вказуючи, що у свідомості неповнолітнього індивіда свобода не повинна асоціюватися з відсутністю внутрішніх і зовнішніх обмежень, анархією. Свобода у праві не має дорівнювати вседозволеності та безкарності, оскільки вона закінчується для індивіда там, де починається сфера законних інтересів (свобода) іншого члена суспільства чи в загальному громади й соціуму. За допомогою права вдається вирішити суперечності між особистою свободою і загальним благом [136, с.70].

Правовий статус особистості окреслює її «простір свободи», ставить перепони неналежному, такому, що суперечить інтересам суспільства, держави та інших осіб, використанню прав і свобод, визначає критерії правових заборон. «Він може бути, отже, пов'язаний з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними для поваги прав і репутації інших осіб, а також для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» [309].

Діяльність органів держави і посадових осіб має бути спрямована на створення умов для реалізації і захисту свободи людини. Принцип свободи сприяє максимальному забезпеченню можливості реалізації неповнолітнім своїх прав та інтересів, що охороняються законом.

Реалізація принципу свободи засвідчує вагомість права в суспільному житті та в індивідуальності правовідносинах. Отож, свобода у статусі неповнолітнього – це не абстрактна, а дієва складова, що дозволяє виокремити аксіологічні цінності для індивідуума неповнолітнього і позиціонувати його як особу, яка наділена правами. Неповнолітній, попри обмежену дієздатність, не може бути обмежений у свободі. Навпаки, держава повинна забезпечити посилену увагу до

індивідуальності та створити умови для можливості реалізації прав і законних інтересів неповнолітнього. Цей принцип є одним з ключових для неповнолітнього, трансформує чинник особистої незахищеності, вразливості неповнолітнього в парадигмі його індивідуальної свободної волі, яка є визнаною соціумом і державою.

Спеціальні принципи правового статусу неповнолітніх – це ті, які властиві саме цій категорії суб'єктів права та слугують чинником розмежування неповнолітніх як суб'єктів права та інших категорій суб'єктів права.

Серед спеціальних принципів права виокремимо такі.

Принцип цінності неповнолітнього віку. Не тільки саму особистість, але й її вік варто сприймати як цінність. Як вказує Н. Крестовська, неповнолітній вік є «новим сегментом правової аксіосфери» [253, с.122]. Вік, коли особа вже досягла достатнього психічного розвитку, але ще повною мірою не сформувала свого внутрішнього світу та не навчилася комунікувати із зовнішнім, потребує аксіологічного підходу у правовому вимірі.

Неповнолітній вік є основою відокремлення найважливішого етапу життя людини, коли триває процес її фізичного, розумового, морального становлення. Цю категорію варто визнати юридично значущою й обов'язковою для теорії держави і права ще й у зв'язку з тим, що в цей період життя паралельно триває процес становлення і правової свідомості особистості, закладаються знання про всі регулятори суспільних відносин, зокрема права, формуються основні правоповажні функції, прищеплюються навички використання правових норм.

Такий принцип може видатися зайвим, оскільки сучасне суспільство з повагою ставиться до майбутнього покоління. Проте такий підхід в історичному ракурсі сформувався не так давно. В нас час відбувся переворот у розумінні доктрини неповноліття. Неповнолітніх уже не розглядають як представників нижчої суспільної ієрархії. У сучасному суспільстві дитинство постає як найбільш значущий період у житті людини.

Підлітковий вік – один з найскладніших періодів розвитку людини. Попри відносну короткочасність, він багато в чому визначає подальше життя індивіда.

Саме в підлітковому віці переважно формується характер та інші основи особистості. Ці обставини – перехід від опікуваного дорослими дитинства до самостійності, зміна звичного шкільного навчання на інші види соціальної діяльності, а також бурхлива гормональна перебудова організму – роблять підлітка особливо вразливим і податливим до негативних впливів середовища. При цьому потрібно враховувати властиве підліткам прагнення вивільнитися з-під опіки і контролю рідних, вчителів та інших вихователів. Нерідко це прагнення приводить і до заперечення духовних цінностей та стандартів життя старшого покоління [472, с.313].

Нинішнє суспільство ставить з посиленою увагою до неповнолітнього віку, тим самим забезпечуючи належний розвиток народу і нації, демократичного громадського життя і свою майбутню безпеку. Неповноліття є унікальним періодом життя, формує особистість, будує модель майбутньої життєвої поведінки та є плацдармом для розвитку народу, громади і суспільства майбутнього. Принцип поваги до неповнолітнього віку має бути принципом правової політики демократичної держави. За аналогією з Н. Крестовською, яка зазначає, що дитинство має зайняти місце поряд з такими фундаментальними правовими цінностями, як життя, здоров'я, свобода, безпека, справедливість [253, с.125], вкажемо, що перехідний вік від раннього дитинства до повноліття має бути визнаний аксіологічним концептом у праві.

Принцип державної турботи, підтримки і захисту неповнолітніх як особливого фізичного, фізіологічного, психологічного, соціального і правового становища особи. На наш погляд, державна охорона неповнолітніх виявляється через застосування таких засобів:

- моральне і правове виховання неповнолітніх, боротьба з можливими проявами агресії чи дискредитації щодо неповнолітніх;
- створення державних органів, що забезпечують захист прав та інтересів неповнолітніх. Складні соціально-економічні та морально-психологічні обставини, криміногенна ситуація в державі зумовлюють потребу активізації діяльності правових, соціальних, освітніх, виховних, медико-психологічних

інституцій, спрямованих на аналіз, тлумачення суперечливого, багатфакторного характеру проблем підлітків, які чи не найбільше піддаються соціальному ризику;

- розвиток правової політики удосконалення шкільної освіти та заохочення позитивного позашкільного спілкування;

- стимулювання створення мережі громадських організацій, молодіжних організацій, рухів, спортивних гуртків та секцій, у яких неповнолітні мають змогу фізично, морально та соціально розвиватися;

- комплексна боротьба з негативними соціальними явищами, що впливають на неповнолітніх, серед яких наркоманія, алкоголізм, азартні ігри тощо. Специфіка й основна спрямованість соціальної політики щодо дітей у нинішніх умовах має сприяти зменшенню впливу на них негативних наслідків, що виникають під час реформування суспільства;

- застосування організаційно-управлінських і нормативних засобів для подолання проблем смертності неповнолітніх, охорони їх здоров'я і комплексного його відновлення;

- забезпечення належного статевого дозрівання особи, дотримання принципів статевої недоторканності;

- охорона від трудової експлуатації, розвиток творчих здібностей неповнолітніх.

Принцип загальної міжнародної і посиленої охорони й захисту прав та законних інтересів неповнолітніх. Йдеться про міжнародний захист і підтримку в усіх сферах суспільних відносин. Міжнародний захист, з одного боку, надає правовому статусу неповнолітнього вищу і, причому, наднаціональну юридичну силу, а з іншого – вирішує проблему генерування національним законодавством цілісної, змістовної і функціонально взаємопов'язаної системи відповідних імперативних вимог. Національне законодавство у сфері прав та законних інтересів неповнолітніх повинне імплементувати міжнародні загальновизнані стандарти. Захист й охорона прав неповнолітніх вимагають наявності механізму ефективної реалізації прав судовими і позасудовими органами, важлива також система моніторингу прав та підвищення відповідальності представників органів

публічної влади в разі неналежного забезпечення їхніх прав.

Посилена підтримка передбачає найвищий ступінь інтенсивності правового впливу на гіпотетичних чи реальних порушників прав і законних інтересів неповнолітніх. Права людини є позатериторіальними та позанаціональними, їх визнання, реалізація та захист є не лише внутрішньою справою тієї чи іншої держави – вони давно перетворилися на об'єкт міжнародного інтересу і правового регулювання. Міжнародне співробітництво держав спричиняє до взаємодію їхніх правових систем. Конституція України проголошує, що чинні міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Одним з важливих напрямів міжнародного співробітництва України з міжнародною спільнотою є захист прав і свобод людини, зокрема кримінально-правовий захист прав дітей. Діти є найбільш незахищеною категорією населення від злочинних посягань, а тому вдосконалення національного законодавства шляхом ратифікації міжнародно-правових актів є важливим напрямом діяльності держави [94, с.6].

Порушниками прав та інтересів дітей можуть бути і окремі особи, спільноти, і вся держава. Особливості міжнародної відповідальності полягають в тому, що навіть коли держава в особі її державних органів виступає порушником прав неповнолітнього, саме міжнародна спільнота має право широкого правового захисту неповнолітнього так, щоб незалежно від демократичності держави, її устрою та правової політики у сфері захисту прав неповнолітніх була міжнародна підтримка цієї категорії осіб. «Саме концептуальні уявлення про обсяг та характер зобов'язань держави у сфері прав людини, докладно розроблені Європейським судом з прав людини та іншими міжнародними інституціями, дають обґрунтовані відповіді на питання щодо системи засобів, які має вживати держава з метою забезпечення та захисту прав людини, припустимих меж втручання у сферу їх реалізації, легітимних обмежень основоположних прав і свобод, пропорційності застосування сили з боку держави з урахуванням балансу приватних та публічних інтересів тощо» [593, с.42]. Такий підхід характерний для всіх аспектів міжнародного захисту. Проте неповнолітні користуються особливим піклуванням,

оскільки міжнародна спільнота визначає їх тією категорією осіб, котра підпадає під загальний і додатковий посилений захист міжнародних та внутрішньодержавних інституцій норм і принципів.

Пріоритет прав і законних інтересів неповнолітніх перед інтересами дорослих та державними інтересами. Варто погодитися з І. Бандурко в тому, що ця особлива соціально-демографічна група населення має свої специфічні потреби, інтереси та права, але недостатньо спроможна відстоювати і захищати їх перед суспільством [30, с.180]. Також науковець зазначила, що суспільство буде ефективним і матиме майбутнє лише в тому разі, коли інтереси людини в усіх сферах життя ставитимуть вище від інтересів дорослих і держави [29, с.30].

Розгляньмо докладніше комплекс чинних національних норм, що забезпечують цей принцип. Почнімо з трудового права. Чинний Кодекс законів про працю [206] визначає такі особливі норми для неповнолітніх працівників: перелік робіт, на яких забороняється застосування праці осіб, які не досягли 18 років (ст. 190); обов'язковий медичний огляд (ст. 191); заборона залучати працівників які не досягли 18 років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні (ст. 192); особливі норми виробітку для молодих робітників (ст. 193); оплата праці працівників яким не виповнилося 18 років, при скороченій тривалості щоденної роботи (ст. 194); умови надання відпустки працівникам віком до 18 років у зручний для них час (ст. 195). Звернімо увагу, що цей перелік не є вичерпний, його можна продовжити і ґрунтовніше відобразити в кожному інституті трудової галузі права.

Адміністративне та кримінальне право містять норми, що регулюють особливості відповідальності неповнолітніх порівняно з дорослими. У Кодексі про адміністративні правопорушення вказано заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх (ст. 24); [207] також зазначено про неможливість застосування адміністративного арешту (ст. 32). У Кримінальному кодексі такі норми встановлюють: вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. 22); особливості застосування арешту осіб від 16 років (ст. 60); обмеження волі (ст. 61); довічне позбавлення волі (ст. 64).

Процесуальне законодавство також визначає особливості норм щодо неповнолітніх. Наприклад, Кримінальний процесуальний кодекс [261] містить норми щодо залучення законного представника підозрюваного, обвинуваченого (ст. 44), законного представника потерпілого (ст. 59); вимоги для такої категорії обов'язкової участі захисника (ст. 47).

Цивільне законодавство [594] містить норми, що встановлюють: особливості неповної правової цивільної дієздатності фізичної особи у віці від 14 до 18 років (ст. 32); цивільної відповідальності неповнолітньої особи (ст. 33); особливості піклування, що встановлюється над неповнолітніми особами (глава 6); право на обов'язкову частку у спадщині неповнолітнього (ст. 1241); відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою (ст. 1179), кількома неповнолітніми (ст. 1182).

Принцип пріоритету сімейного виховання неповнолітніх. Цей принцип є основою сімейного права всіх держав, що відстоюють правові цінності. На його дії ґрунтується одне з ключових прав неповнолітніх – його право жити і виховуватися в сім'ї. Нас вразив той факт, що серед опитаних підлітків аж 37% вважають, що їхнє право на проживання з батьками має високий ступінь порушення (див. Додаток А.6).

Дія цього принципу припиняється з отриманням неповнолітнім повної цивільної дієздатності. Загалом варто констатувати широкий діапазон цього принципу. Зокрема, Л. Ольховик вважає, що до змісту правомочностей права дитини на виховання входять: право дитини на спілкування із членами сім'ї; право дитини на забезпечення своїх інтересів; право дитини на батьківське розуміння; право дитини на повагу; право дитини на проживання в сім'ї; право дитини на належний догляд і турботу [341, с.121].

Принцип уособлює право дитини на належне батьківське виховання, реалізація якого є основною функцією сім'ї та сприяє міцному становленню особистості дитини, зорієнтованої на усталені моральні засади і суспільні цінності. Позаяк діти ще не мають достатнього соціального досвіду, то саме сімейне виховання уможлиблює їхній нормальний фізичний, моральний,

інтелектуальний та соціальний розвиток, дає змогу стати повноцінним членом суспільства та збагатитися соціальним досвідом [492, с.128].

Цей принцип субординується з обов'язком батьків щодо нагляду, утримання й виховання дітей, тому що «основний обов'язок щодо життєзабезпечення та виховання дитини, отримання нею фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку покладений на батьків (осіб, які їх замінюють)» [276, с.5]. Підтверджує цей принцип і міжнародне право. Так, за ч. 1 ст. 18 Конвенції ООН про права дитини батьки несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини, також встановлено, що така відповідальність повинна бути загальною й однаковою для обох батьків, де б вони не перебували. Обов'язком батьків є також представляти інтереси неповнолітнього перед третіми особами та забезпечувати матеріальні умови для життєдіяльності неповнолітнього.

Право визначає обов'язок не тільки виховання, а належного виховання. Це не має створювати перепон для реалізації прав і законних інтересів неповнолітнього, виховання повинно сприяти розвитку і формуванню зрілості особи, не суперечити її інтересам, не спричиняти негативних наслідків та розчарувань. Характерна особливість досліджуваного віку полягає в тому, що неповнолітні можуть звернутися у разі неналежного виховання не тільки до державних органів, громадських організацій та органів самоврядування, але й до суду.

Неповнолітній може бути ізольований від сім'ї тільки у виняткових випадках, які передбачені законодавством, однак і це не відкидає обов'язку батьків захищати, виховувати та опікуватися неповнолітніми.

Комплексність правового регулювання питань правового статусу неповнолітніх. Державна підтримка, охорона і захист дитинства мають здійснюватися одночасно в комплексі: державна підтримка – охорона – захист батьківства (материнства і батьківства) – сім'я. Родина для дитини є природно-біологічним (кровно-родинна спільнота) або штучно сконструйованим середовищем його проживання. Однак це не означає, що державна підтримка,

охорона і захист дитинства неможливі і не повинні здійснюватися поза сім'єю. Тому однаковою мірою охороняються і захищаються і саме дитинство, і права та інтереси неповнолітнього, що перебуває поза сім'єю: дитини-сироти, неповнолітнього, котрий позбавлений піклування батьків, дитини-інваліда, що проживає у відповідній організації системи охорони здоров'я або системи соціального захисту населення, а також безпритульної дитини.

Комплексність політики передбачає також наявність прямого взаємозв'язку правового статусу неповнолітнього з такими сферами, як молодіжна політика, демографічна політика, освіта, правове регулювання суспільної моралі та релігійної сфери життя людини, екологічних проблем та їх правове вирішення тощо.

Проблема турботи про неповнолітнього охоплює узгоджену та взаємодіючу сферу сім'ї, держави, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та освітніх організацій, громадянського суспільства. Тільки система їхньої взаємодії дозволить забезпечити належний правовий статус неповнолітнього.

Забезпечувальні елементи правового статусу слід вважати попередніми, такими, що надають «підґрунтя» для можливості його реалізації. Поряд з цим права та обов'язки є центральними елементами правового статусу неповнолітніх, тому їх варто ґрунтовніше дослідити в наступному розділі дисертаційної роботи.

Висновки до розділу 2

Проведений у другому розділі аналіз механізму забезпечувальних елементів правового статусу неповнолітнього можемо підсумувати такими висновками.

1. Правосуб'єктність визначає межі правових можливостей особи, від неї залежить потенційний обсяг прав та обов'язків, вона охоплює правоздатність, дієздатність та деліктоздатність суб'єкта права.

Правоздатність неповнолітніх, як й інших суб'єктів права, характеризується здатністю суб'єкта права мати відповідні права й обов'язки, передбачені чинним правом, що є невід'ємною властивістю особистості, і її дія не потребує жодного

додаткового нормативного дозволу.

Дієздатність залежить від віку особи, обсяг дієздатності зростає у зв'язку зі збільшенням віку особи, набуттям нею соціальних якостей, правового досвіду та формуванням зрілості в поглядах і діях. Неповнолітні мають ширший обсяг дієздатності, ніж малолітні, однак про повний обсяг тут говорити ще зарано, оскільки своїми діями безпосередньо реалізовувати комплекс прав та обов'язків вони ще не можуть. Це зумовлено, з одного боку, суб'єктивними характеристиками, тобто незрілістю особи, з іншого – державною правовою політикою, оскільки, не надаючи неповнолітнім повної дієздатності, держава захищає суспільні відносини від нестійкості, забезпечує належну правову поведінку суб'єктів права і захищає неповнолітніх від можливих правопорушень, в яких вони можуть виступати і суб'єктом, і потерпілим.

2. В аспекті дієздатності тільки для досліджуваної вікової категорії (неповнолітніх) характерний такий правовий процес, як емансипація – оголошення їх повністю дієздатними до досягнення повноліття. Тобто підставами емансипації є цивільні (працює за трудовим договором, бажає вести підприємницьку діяльність) та сімейні особливості неповнолітнього.

Акцентовано увагу, що емансипація має галузевий характер і не поширюється на повний обсяг дієздатності фізичної особи. Тобто емансипована особа позбавлена комплексу деяких прав до досягнення повноліття. Така позиція нормотворця не відповідає єдності в підходах. З одного боку, неповнолітньому надається право бути активним учасником фінансово-господарської сфери, вільно розпоряджатися економічними ресурсами, виховувати дітей, створювати сім'ю, також передбачається комплекс обов'язків, пов'язаних із цими правами. З іншого боку, така особа позбавляється права на повноцінну участь в управлінні державними справами, тобто впливу на політику, яка забезпечує, зокрема, її підприємницькі, економічні та сімейно-побутові інтереси.

Втім, емансипація мусить мати і зворотний характер, за наявності достатніх підстав варто було б надати суду таке право, якщо підліток зловживає або явно нерозумно розпоряджається своїм заробітком. Така пропозиція вмотивована тим,

що захист прав та інтересів неповнолітніх є прерогативою для державної політики і суспільних відносин.

4. Деліктоздатність є елементом, що забезпечує відповідальнісну складову у правовому статусі неповнолітнього. Тобто наявність деліктоздатності прямо впливає на відповідальність як вагомий елемент правового статусу особи. Констатовано, що в різних галузях права деліктоздатність неповнолітніх настає з різного віку. Обсяг матеріальної деліктоздатності залежить від наявності фінансових ресурсів у неповнолітнього та виду правочину, у який він вступає. Деліктоздатність в інших галузях права зумовлюється віком настання відповідного виду відповідальності.

5. Вагомим елементом правового статусу є відношення у сфері громадянства, оскільки від наявності громадянства залежить обсяг правосуб'єктності особи, адже особи, які не мають стійкого правового зв'язку з державою, володіють меншим обсягом прав, свобод та обов'язків. Інститут громадянства, з погляду теоретичної юриспруденції, який введений у громадянство неповнолітнього, за загальним правилом встановлюється залежно від громадянства батьків або осіб, які їх замінюють. Неповнолітні наділені такими особливостями громадянства: вагома потреба в піклуванні й охороні з боку держави; неповний обсяг політичних прав, зокрема у сфері виборчого права, державної служби та активної участі в політичних партіях; підстави набуття і зміни громадянства такі ж, як у всіх дітей, але за умови їх добровільної згоди; особлива актуальність застосування принципу роз'єднання сім'ї в державній політиці у сфері громадянства.

6. Констатовано, що правовий статус неповнолітнього змінюється, якщо він наділений не одним, а двома і більше громадянствами. З одного боку, множинне громадянство породжує додаткові елементи у правовому статусі, їх колізія може призводити до труднощів реалізації первинних елементів статусу неповнолітнього. З іншого – дає змогу правової охорони і захисту прав та інтересів з боку не однієї, а кількох держав. Самостійно здійснити оптацію неповнолітній не може, тому свій правовий статус визначає за допомогою інших

осіб чи органів. Вказане дає підстави констатувати деяку обмеженість правового статусу неповнолітнього при множинному громадянстві. Водночас, відповідно до законодавства, неповнолітні, на відміну від дітей до 14 років, можуть набувати громадянства лише за їхньої добровільної згоди. Така норма прийнята національним законодавчим органом вказує на те, що державна політика у сфері підростаючого покоління ґрунтується на принципі поваги до особистої думки неповнолітньої дитини.

7. Вказано також на наявність правової проблеми статусу неповнолітніх біженців. Правовий статус біженців змінюється, бо вони не одержують належного захисту прав і свобод від держави, з якою перебувають у постійному правовому зв'язку. Тому інша держава повинна взяти на себе обов'язки забезпечення і гарантування мінімальних стандартів прав людини. Вагомими міжнародними проблемами в забезпеченні правового статусу неповнолітніх біженців, які потребують вирішення, є: забезпечення життєво важливих потреб неповнолітніх (харчування, медична допомога); запобігання сексуальному насильству над неповнолітніми та їхній експлуатації; недопущення мобілізації неповнолітніх, недопущення залучення до збройних формувань; організація освіти та вирішення проблем осіб, які не набули повноліття, проблеми возз'єднання із сім'єю. Визначено, що міжнародне правове регулювання інституту біженців, зокрема неповнолітніх, потребує удосконалення в аспекті ширшого правового регулювання їхніх прав і свобод.

8. Правові принципи відображають соціальні відносини, на яких ґрунтується людське буття, і встановлюють напрям розвитку права й людського існування в майбутньому. Юридична природа і специфічні риси принципів (загальних та спеціальних) статусу особистості забезпечують їм здатність бути особливими регуляторами суспільних відносин неповнолітніх. Загальні (базові) принципи правового статусу – це ті основоположні засади, які властиві будь-якій особі відповідно до закономірностей розвитку суспільства, їх значення полягає в задоволенні основоположних потреб особистості й суспільства в утвердженні гуманізму, свободи, рівності і відповідальності в життєво важливих сферах

спілкування людей у суспільних і державницьких відносинах.

9. Спеціальні принципи правового статусу неповнолітніх – це ті, що властиві саме цій категорії суб'єктів права і слугують чинником розмежування неповнолітніх від інших категорій суб'єктів права. Передовсім це: принцип цінності неповнолітнього віку, принцип державної турботи, підтримки й захисту неповнолітніх як особливого фізичного, фізіологічного, психологічного, соціального і правового становища особи, принцип загальної міжнародної й посиленої охорони та захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, пріоритет прав та законних інтересів неповнолітніх перед інтересами дорослих і державними інтересами, принцип пріоритету сімейного виховання неповнолітніх, комплексність правового регулювання питань правового статусу неповнолітніх.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ

3.1 Загальна дескрипція прав неповнолітнього

Права й обов'язки неповнолітнього є, як ми вже неодноразово зазначали, основними структурними елементами його загального правового статусу. Права людини органічно вплетені в соціальну діяльність людей, їхні суспільні відносини, способи буття індивіда. Вони є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їхніх зв'язків, координації їхніх вчинків і діяльності, запобігання суперечностям, протиборству, конфліктам на основі поєднання свободи індивіда зі свободою інших людей та нормальним функціонуванням суспільства і держави.

Передусім варто обґрунтувати наукову позицію про домінування прав над обов'язками неповнолітнього. Така конструкція властива не всім правовим статусам. Для правового статусу засуджених, державних службовців, представників влади, навпаки, характерне переважання обов'язків, у деяких випадках обмежень, що дає підстави висувати на перше місце обов'язки в їх правовому статусі. Переважання прав і свобод у структурі правового статусу неповнолітнього обумовлено його особливостями (відсутність економічної самостійності, слабка соціалізація, наявність проблеми самовизначення). Держава шляхом розширення кола прав і свобод сприяє повнішому залученню молоді до соціально-економічного, політичного і культурного життя суспільства, розширює можливості вибору свого життєвого шляху, досягнення успіху.

Суб'єктивне право слугує засобом створення юридичної можливості користуватися і розпоряджатися певними цінностями відповідно до закону. Права людини є найактуальнішою проблемою сучасної юриспруденції. Правові засоби захисту на національному рівні стали першою лінією захисту верховенства права та прав людини. Права людини – це «певний мінімум загальносоціальних (в рамках окремого суспільства), загальнолюдських і загальнодемократичних вимог

до правового і соціального стану кожної особистості, реалізація яких повинна і може бути забезпечена в будь-якому суспільстві, незалежно від особливостей його соціально-правової системи» [39, с.173]. Цінність наведеного твердження вбачаємо в тому, що права людини є певним «стартовим рівнем», який має бути забезпечений кожною державою сучасного історичного типу, оскільки цього вимагає цивілізаційний розвиток людства. Зважаючи на широкий спектр проблематики, що містять питання прав людини, доречним видається аналіз окремих складників інституту прав людини, зокрема прав неповнолітніх.

Неповнолітні є спеціальними суб'єктами права, оскільки наділені спеціальним правовим статусом. Безперечно, одним з основних елементів правового статусу є інститут прав людини. Деякі дослідники ототожнюють, поєднують права людини та права неповнолітніх, вказуючи, що для цієї категорії суб'єктів велика частина основних прав людини змістовно нічим не відрізняється від прав повнолітніх осіб. Іншу ж групу прав специфікують, конкретизують [86, с.28]. Уточнимо це твердження в у площині винятковості прав неповнолітніх, оскільки вони, як особлива старша вікова група дітей, наділені властивими тільки для них правами, які зазначені у спеціальних міжнародних документах, першочергово в Конвенції прав дитини. Також у сучасній державі соціально-демократичної орієнтації охорона й захист прав неповнолітніх визначаються на внутрішньодержавному рівні.

З правового погляду, неповнолітній виступає самостійним суб'єктом права. Саме тому на нього поширюється комплекс прав людини і громадянина. Відзначимо, що не зважаючи на те, що неповнолітні не можуть повною мірою самостійно реалізувати весь комплекс прав, все-таки вони є самостійними суб'єктами права і можуть самі вступати у правовідносини. Деякі науковці називають такий статус «автономістським» [344, с.85]. Закріплення і забезпечення такого статусу, а головне – комплексу прав неповнолітнього відповідно до його інтересів, є проявом демократичності, правової зрілості держави, адже міжнародні акти не просто закріплюють стандарти прав, але й містять категоричну вимогу до держав та взаємні зобов'язання щодо надання громадянам комплексу прав і

свобод, вказуючи, що правова політика окремої держави у сфері неповнолітніх має визначатися самостійно. Як вказує І. Швець, «вони є виразником зрілості суспільства, його досягнень, своєрідною «візитною карткою» [604, с.147].

Загальна теорія права розробила універсальну систему можливостей суб'єкта, що пов'язана з його суб'єктивними правами. Вона поширюється і на неповнолітніх, вміщуючи: а) право власних суб'єктивних дій, тобто можливість поводитися в певний спосіб; б) вимоги відповідної поведінки від інших осіб; в) користування певним соціальним благом; г) застосування в необхідних випадках заходів державного примусу, враховуючи органи державної влади та весь комплекс системи правосуддя. Іншими словами, суб'єктивне право розглядається одночасно як право-поведінка, право-вимога, право-домогання і право-користування.

Права неповнолітніх можуть бути реалізовані тільки в тому разі, коли держава (в особі державних органів, посадових осіб, інших суб'єктів права) виконує відповідний (кореспондуючий) юридичний обов'язок. Можливість правової поведінки та правокористування неповнолітнього забезпечується державою й суспільством, тут не виникає дискусійних трактувань, на противагу правомочності щодо вимоги звернення до державного примусу в разі порушення чи неможливості реалізації права. Неповнолітні не наділені повною дієздатністю, є емоційно й інтелектуально незрілими, внаслідок чого виникає дискусія, чи можуть вони повною мірою реалізувати право на захист своїх суб'єктивних прав. Демократичні держави зробили чималий прогресивний внесок щодо позитивної відповіді на це право. Основоположне право для реалізації вказаної правомочності – право на справедливий суд. Ще донедавна неповнолітні не могли повною мірою реалізувати це право. Позитивно, що правова практика щодо нехтування прав неповнолітніх була взята до уваги нормотворцем задля усунення колізійних моментів. Загальним правилом є те, що від імені неповнолітнього виступають у системі правосуддя його законні представники, найчастіше батьки. У разі колізії інтересів неповнолітнього та законного представника саме неповнолітній позбавлений можливості реалізації суб'єктивного права. Тому

позитивним є міжнародний стандарт, що передбачає можливість неповнолітнього у таких випадках звернутися самостійно за захистом своїх прав.

Отож, систему чинників, які визначають зміст та обсяг прав неповнолітніх, утворюють:

- характерні риси, властиві неповнолітньому як суб'єктові права, які розкривають його соціальне становище в суспільстві та зумовлені насамперед віковими особливостями, притаманні цій демографічній групі;
- національні норми, що закріплюють права неповнолітнього та формують систему їхніх юридичних гарантій;
- рівень розвитку держави й суспільства, першочергово економічні та політичні детермінанти, культурно-історичні та ментально-правові чинники;
- міжнародні стандарти у сфері прав людини та окремо неповнолітніх, роль яких істотно зросла у зв'язку з глобалізаційними та інтеграційними процесами.

Теоретичною проблемою є питання визначення поняття «права неповнолітніх». Адже в жодному міжнародно-правовому чи внутрішньодержавному документі не визначено прав людини, тому говорити про класичне дефініційне розуміння «прав неповнолітніх» також неможливо. Спробуймо дати теоретичне розуміння цього поняття.

Права неповнолітніх є одним з видів прав людини, тому методологічно, вбачається, буде правильно виводити вторинну категорію з первинної.

Активні дискусії тривають з приводу розуміння прав людини, хоча більшість науковців вважає, що права людини – це певні можливості (О. Мурашин, М. Кельман, П. Рабінович, О. Скакун). Деякі науковці поєднують права людини з правовими цінностями. Так, І. Вдовичин визначає права людини як визнані цінності, закріплені міжнародними конвенціями та практикою держави [70, с.47]. Звернімося до лексичного поняття «цінності». За правовими словниками, під цінностями потрібно розуміти соціальні й моральні блага, які дозволяють людям задовольняти їхні бажання, потреби, інтереси і змушують докладати зусиль щодо їх досягнення, творення, збереження і примноження [373, с.157]. Через цінності визначають рівень і значення прав людини в сучасному

суспільстві. Оскільки, як вже зазначалося, права людини виступають родовою категорією до прав неповнолітнього, то робочою версією, опираючись на раніше цитованого автора, могла б стати така дефініція: права неповнолітніх – це визнані цінності щодо неповнолітніх, закріплені в міжнародних та внутрішньодержавних актах.

Міжнародні стандарти прав людини – це закріплені в міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи і норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їхнє порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру [452, с.24]. Наявність у сучасному праві мінімальних стандартів щодо неповнолітніх – це вагоме надбання суспільства. Отож, і права неповнолітнього не можуть вміщуватися тільки в загальнодержавних актах, а визначені в загальному світовому культурному надбанні. Якщо взяти до уваги інститут неповнолітніх, то міжнародне співтовариство розробило низку міжнародних стандартів. Втім, зводити природні права людини тільки до наявності писаних норм, ми вважаємо, не зовсім правильно, тому визначення більше підходить для дефініції конституційно-правового статусу неповнолітніх громадян.

Проте, на нашу думку, позиція науковців має звужене розуміння – вузьконормативний, державницький підхід, тобто права неповнолітнього трактують через загальну категорію «права громадянина». Останні виражають політико-правовий зв'язок особи з конкретною державою або об'єднанням держав, владою, законом. Громадянин (підданий) перебуває у стійкому правовому зв'язку з певною державою, зважаючи на що держава гарантує (може гарантувати) йому такі права, яких не гарантує іноземцям або особам без громадянства.

Слушною з цього приводу є теза Б.Ебзєєва, що «права людини –

загальносоціальна категорія. Вони складаються об'єктивно в результаті розвитку і вдосконалення суспільного виробництва і політичної системи суспільства у вигляді соціальних можливостей користуватися різними економічними, політичними і духовними силами й існують ще до державного їх визнання» [617, с.118-120]. Права людини є ширшими, ніж права громадянина, тому в дослідженні не можемо нехтувати природно-правову теорію праворозуміння. Все ж таки, якщо певне право, наприклад, право на проживання в сім'ї, не визнається державою в нормативних документах, то чи втрачає воно значення для неповнолітнього й суспільства? Правова природа прав людини ґрунтується на презумпції володіння кожним представником людського роду позаполітичної спільності сукупністю прав, якими він наділений уже за фактом свого буття. У цьому сенсі права універсальні й наднаціональні, стосуються кожного. Права неповнолітніх – це природні права, вони існують незалежно від їхнього державного визнання й законодавчого закріплення.

Однак варто акцентувати увагу на зближенні понять правового статусу громадянина і правового статусу особи. Як вказує О. Коршунова, у сучасному демократичному світі набув активного розвитку процес зближення правових статусів людини і громадянина через розширення можливостей обох видів суб'єктів права. Права людини трансформуються у права громадянина внаслідок їхнього визнання державою. Відповідно, правовий статус людини є узагальнювальним, родовим поняттям не тільки для правового статусу громадянина, а й для правових статусів іноземних громадян та осіб без громадянства [242, с.13].

Особа володіє правами лише тому, що є людиною, вони виступають невід'ємними і невідчужуваними субстанціями для неї, держави і суспільства. Морально-психологічні та індивідуально-вікові властивості неповнолітніх як соціальних індивідів первинно впливають на їхній правовий статус. Тому можна погодитися з дефініцією О. Скакун, що «права дитини – це можливості (свободи) неповнолітньої дитини, необхідні для її існування, виховання та розвитку» [497, с.186], оскільки саме в ній визначено особливий статус дитини.

Сублімуючи всі аргументи науковців, спеціальні положення міжнародного й національного законодавства, запропонуємо власне авторське визначення *прав неповнолітньої особи* – це загальноцивілізаційні цінності, що виражають найістотніші можливості особи у проміжку від 14 років до повноліття на гармонійний розвиток і зростання, реалізацію особистості в інтересах суспільства відповідно до законодавства, традицій народу, досягнень національної та світової культури в певних історико-соціальних умовах.

Часто до системи правового статусу людини науковці зараховують законні інтереси. Раніше ми вже визначили структуру статусу неповнолітнього і мотивували, чому не належимо до когорти науковців, які вводять до структури правового статусу законні інтереси. Зараз же відзначимо, що визнаємо: законний інтерес є основою, передумовою, змістом реалізації прав неповнолітнього. Наприклад, за Н. Шайкеновим, правовий статус особистості та її суб'єктивні права в єдності з юридичними обов'язками є засобами «прямого» забезпечення її інтересів [601, с.36]. За твердженням С. Братуся, суб'єктивне право надано для збереження і втілення певного інтересу, проте інтерес не є суб'єктивним правом, а є його передумовою і метою [61, с.35]. Тому розгляд питання актуальний у цьому підрозділі дослідження.

Права індивіда завжди пов'язані із задоволенням його інтересів у матеріальній або духовній сфері. Тому інтерес є рушійною силою правових зв'язків людини, визначає її ставлення до використання прав. Конституційний Суд України тлумачить зміст поняття «охоронюваний законом інтерес» як «прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам» [463].

Отож, інтерпретаційно-правовий акт визнає чіткий перелік суспільних

явищ, яким не може суперечити інтерес особистості, щоб вважатися таким, який охороняється законом, або, як прийнято в юриспруденції, визнаватися «законним». На нашу думку, для таких суб'єктів, як неповнолітні, законний інтерес набуває додаткової розширеної характеристики. До критеріїв відповідності потрібно додати інтереси самої неповнолітньої особистості. На думку В.Рясенцева, під інтересами дитини варто розуміти її здоров'я, нормальний фізичний і психічний розвиток, виховання в ній таких якостей, які обов'язкові для нового громадянина; до поняття інтересів вводяться й належні матеріально-побутові умови життя дитини [471, с.153]. Неповнолітній у зв'язку з психологічною й емоційною незрілістю, власними інтересами може вважати соціальні явища, що виходять за межі безпеки й корисності для неповнолітнього (певні прояви молодіжної субкультури, алкоголізм, наркоманія, захоплення екстремальними видами дозвілля тощо). У засобах масової інформації з'явилась інформація про 15-річну китаянку, яка зробила десяток пластичних операцій, зокрема досить ризиковані для здоров'я, як-от: ринопластика, збільшення грудей і пластика на повіках. Мотиваційною складовою її вчинків є бажання повернути колишнього коханого [183]. Батьки, законні представники та органи державної влади повинні мати правові підстави для недопущення реалізації таких інтересів.

Захист прав та інтересів неповнолітніх є пріоритетним завданням законодавства демократичних держав, тому що охоронюваний законом інтерес у загальному вигляді виражається в забезпеченні законодавцем таких умов, за яких не постраждали б інтереси неповнолітніх. Н. Оніщенко пропонує ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» доповнити абзацом 19, у якому визначити поняття «законний інтерес дитини» як «об'єктивно-суб'єктивно обумовлений мотив діяння (дії чи бездіяльності) дитини, що охороняється законом, визначає напрямок її поведінки та спрямований на досягнення нею повноцінного фізичного, інтелектуального, культурного і соціального розвитку з урахуванням традиційних моральних засад суспільства» [343, с.181]. Отже, законодавство не може охороняти інтереси дитини, якщо вони суперечать або шкодять її повноцінному розвитку.

Втім, ми не можемо повною мірою погодитися з позицією науковців, котрі вважають, що інтереси неповнолітніх, охоронювані законом, є невід'ємною частиною громадських інтересів і визначаються не дітьми, а дорослими, виходячи з домінантних у суспільстві людських цінностей (С. Ветошкін) [74, с.42]. Автор, мабуть, звертає увагу на нижню вікову категорію дітей, в якій справді тільки батьки можуть визначати інтереси дитини, якщо ж йдеться про неповнолітніх від підліткового періоду, то їхні інтереси, уподобання, смаки, цінності, які не суперечать закону, повинні бути враховані під час виховання і розвитку особистості. Міжнародні стандарти закликають враховувати індивідуальну позицію неповнолітнього, зокрема прийнята 15 лютого 2012 року Комітетом міністрів Ради Європи Стратегія щодо прав дитини на 2012–2015 роки декларує, що «...всі діти мають законне право бути почутими й бути залученими до всіх питань, що їх стосуються, чи то в сім'ї, чи в середовищі альтернативного нагляду, дитячому садку, школі, місцевій громаді, закладі охорони здоров'я, під час отримання юридичних і соціальних послуг, під час спортивної чи культурної діяльності, під час роботи з молоддю та інших рекреаційних заходів, спрямованих на молодь до 18 років; у процесі розробки політики на місцевому, європейському й міжнародному рівнях. Головна перешкода для ефективної участі дітей може стосуватися ставлення дорослих. Рада Європи та її держави-члени є відповідальними за зміни цієї ситуації й за встановлення культури поваги до поглядів дітей» [525].

Кожному поколінню потрібно захищати права особистості. Наразі людству ще невідома ситуація, при якій не були б потрібні зусилля для захисту прав індивіда, а гасла про щасливе дитинство, які не підтверджені законодавчими актами і не ґрунтуються на справедливій і сильній політиці держави в інтересах дітей, на матеріальній і фінансовій підтримці, яка забезпечувала б нормальний розвиток молодого покоління, досі є порожніми деклараціями.

Права неповнолітніх субординовані з обов'язками інших суб'єктів права. До них передусім належать батьки, або законні представники, а також держава й суспільство.

Теоретично визначити права неповнолітніх, закріпивши їх у нормах чинного законодавства, неможливо без активної участі держави і всього суспільства. У цьому сенсі держава повинна трактувати неповнолітніх як особливу категорію населення країни, інтереси якої мають бути пріоритетними для держави.

Рівень свободи неповнолітнього, як і будь-якого іншого суб'єкта права, обмежений правами і свободами інших. Права неповнолітнього субординуються з правами батьків (у широкому розумінні – й за відсутності їхніх законних представників). Батьківські права – це покладені державою обов'язки щодо виховання дітей. Тому ці права надаються лише на умовах їх належного виконання і можуть здійснюватися тільки в інтересах дітей. Ця мета ставить певні межі здійснення батьківських прав [378, с.6]. Іншими словами, межею здійснення батьківських прав та обов'язків буде міра допустимої поведінки батьків при здійсненні особистого впливу на дитину та дії батьків, які співмірні з вимогами педагогіки, нормами моралі, метою виховання. Отож, батьківські права – це не просто право, а й обов'язок батьків належно виховувати та розвивати неповнолітню особистість. Межі батьківських прав перебувають на грані правомірності методів виховання, надаючи батькам право вибору в межах закону так, щоб не шкодити законним інтересам неповнолітнього і задовольняти їх. Фахівці в галузі сімейних правовідносин визнають, що межі здійснення батьківських прав потрібно шукати в тих правових нормах, які передбачають позбавлення батьків батьківських прав з підстав, визначених ст. 164 Сімейного кодексу України [495] (тобто в цьому випадку йдеться про неправомірні дії батьків); межі здійснення батьківських прав визначені законом, і у випадках окремого проживання батьків, участь одного з батьків у вихованні дитини або ж встановлення місця проживання дитини вирішують органи опіки та піклування, суд. Крім того, межі здійснення батьківських прав чітко визначені у ст. 155 СК України, в якій встановлено загальні правила здійснення батьківських прав та виконання обов'язків [303].

Роль держави у сфері прав неповнолітніх має комплексний характер, що

передбачає закріплення на нормативному рівні прав і створення дієвого механізму їх реалізації. Зрозуміло, права особистості надзвичайно різноманітні за змістом, обсягом, способами реалізації. Однак закріплення того чи іншого суб'єктивного права неповнолітнього в законодавстві має означати реальну можливість індивіда вільно користуватися певним благом, вчиняти певні дії в межах і в порядку, визначених у законі. Права індивіда (суб'єктивні права) завжди пов'язані із задоволенням його інтересів в матеріальній або духовній сфері. Тому інтерес виступає рушійною силою правових зв'язків людини, визначає її ставлення до використання прав. Зважаючи на вікові особливості, неповнолітній не в змозі самотійно захистити свої права настільки ефективно, як дорослий, що є основною причиною створення і дії спеціальних правових засобів захисту неповнолітніх. Більшість експертів стверджує, що концепція прав людини невіддільна від демократії, оскільки саме демократична влада має можливості забезпечити дотримання прав людини на рівні реалізації політики, а діапазон механізмів їх реалізації саме в умовах демократії може бути значно розширений. Випадки зловживання владою й порушення прав людини характерні, хоч і різною мірою, для всіх держав, незалежно від стану економіки, політичного режиму, традицій, культури та морально-психологічних характеристик населення. В усіх країнах жертви таких порушень відчують моральну необхідність виправдання своїх претензій на кваліфіковану владу та справедливе поводження. Права людини забезпечують таке виправдання, а демократія, що особливо важливо, забезпечує поширення прав на всіх людей, тобто й на тих, що становлять меншини [334, с.164].

Отож, можна визначити такі ознаки прав неповнолітніх:

- 1) перевага прав неповнолітнього над його обов'язками;
- 2) наявність мінімальних міжнародних стандартів прав неповнолітнього та передбачення органічної єдності в національному законодавстві універсальних і загальнолюдських цінностей світової цивілізації, що дозволяють дати оцінку правам і свободам людини, які характеризують правовий статус неповнолітнього;
- 3) наявність додаткових прав, порівняно з іншими загальними суб'єктами

права, як-от право жити в сім'ї, право на піклування з боку батьків тощо;

4) строковий характер системи прав, що зумовлений віковими характеристиками суб'єкта та його динамічністю і здатністю до зростання й набуття повноліття;

5) вікова незрілість впливає на обсяг прав, деякі з них, що характерні для повнолітніх, а саме: перебувати на державній службі, право голосувати, бути обраним тощо, не надаються неповнолітнім;

6) відсутня можливість повної самостійної, автономної реалізації своїх прав, внаслідок чого на батьків, органи державної влади покладено обов'язок сприяти в реалізації прав неповнолітнього.

3.2 Види прав неповнолітнього: питання класифікації

Класифікація – це систематизований розподіл явищ та об'єктів на певні групи, класи і розряди залежно від їх однорідності чи різнорідності. Зазвичай, в основі класифікації лежить якісна ознака, залежно від якої виокремлюють багато видів прав неповнолітніх. Більшість з них збігаються з видами прав дитини.

Вважаємо за потрібне розглянути класифікацію за двома критеріями – територіальним та родовим.

Територіальний критерій. Здійснювати міжнародне співробітництво в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного характеру і в заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови, релігії тощо, є одним з основних завдань міжнародного співробітництва держав на сучасному етапі [496, с. 10]. Не є винятком у закріпленні прав людини інститут прав неповнолітніх. Тому, використовуючи метод наукової аналогії, варто виділити права неповнолітніх, що зазначені в міжнародних актах та у внутрішньодержавному законодавстві.

Правова практика сучасності засвідчує високий рівень зростання ролі міжнародного регулювання для цивілізованих держав, що пов'язують з

інтеграційними й уніфікаційними процесами в державотворенні та правотворенні. Еталони прав неповнолітніх відображені в міжнародних правових актах, але для практичного застосування потрібні норми права конкретної держави, оскільки вони підлягають першочерговому застосуванню та мають чіткий організаційний і матеріально-технічний механізм для захисту прав неповнолітніх. Крім того, потрібно не забувати, що міжнародні стандарти можуть бути неприйнятними для всіх країн. Наприклад, ст. 5 Конвенції про права дитини вказує, що «держави-учасниці поважають відповідальність, права і обов'язки батьків і у відповідних випадках членів розширеної сім'ї чи общини, як це передбачено місцевим звичаєм...» [218]. Тут виникає дві потенційні можливості: з одного боку, існує загальний обов'язок приводити внутрішнє право у відповідність до міжнародно-правових зобов'язань. З іншого боку, особливо у випадку держав, що належать до релігійно-традиційної правової сім'ї, існує проблема в можливості превалювання власних ідеологічних стандартів на ґрунті міжнародних еталонів. Відомий науковець Р. Фузлюр так визначив основну проблему осучаснення ісламської політико-правової доктрини та її адаптації до нинішніх політико-правових реалій: «У наш час мусульманське суспільство перебуває у дуже скрутному становищі: якщо на ранньому етапі розвитку соціальних інститутів Ісламу він, так би мовити, починав з чистого аркуша і мав створити соціальну тканину суспільства *ab initio* (саме внаслідок цього виникла середньовічна соціальна система), то нині, коли мусульмани стикаються з необхідністю фундаментальної реорганізації, перед ними з усією гостротою постає питання, як далеко можна зайти у прагненні зробити аркуш знову чистим, позбувшись усього непотрібного і шкідливого, на яких принципах потрібно ґрунтуватися і які методи використовувати, створюючи новий набір інститутів» [639, с.94]. Щобільше, як визначають дослідники шари'їтської доктрини, «попри створення умов для належного обговорення проблем осучаснення класичної ісламської політико-правової доктрини, перспектива реального впровадження ефективних моделей адаптації історичної шари'їтської доктрини сьогодні в більшості мусульманських країн залишається малоімовірною» [269, с.36]. Враховуючи національні особливості і традиції

окремого суспільства, потрібно виділити права неповнолітніх, які закріплені в межах національних систем права.

Зважаючи на політико-територіальні особливості держав, особливості їх державного устрою та системи права й законодавства, можна виокремити особливості правового регулювання прав неповнолітніх, що закріплені й забезпечуються на регіональному (локальному) рівні. Для наочної ілюстрації наведемо такий приклад. У Росії 1998 року вперше Уповноважені з прав дитини з'явилися у Волгоградській, Калузькій областях, а також у містах Санкт-Петербурзі, Єкатеринбурзі та Новгороді. Зараз такі посади існують в Москві, Ленінградській і Самарській областях та вводяться ще в низці регіонів РФ на основі регіонального законодавства [74, с.46].

Отже, за територіальним поширенням пропонуємо виділяти такі права неповнолітніх: міжнародні, внутрішньодержавні та регіональні (локальні).

Родова класифікація. За родовою характеристикою можна виокремити такі види прав неповнолітніх.

I. Загальні права неповнолітнього як людської істоти. Правам неповнолітнього властиві ознаки, характерні для суб'єктивних прав загалом. Їх, своєю чергою, поділяють на п'ять груп згідно з традиційною класифікацією прав людини: 1) фізичні права; 2) політичні права; 3) економічні права; 4) особистісні права; 5) культурні права.

Для прикладу, у Конституції України визначено такі основні права людини: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), право на життя (ст. 27), право на повагу гідності особистості (ст. 28), право на недоторканність житла (ст. 30), право на свободу думки і слова (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на освіту (ст. 53), право на правову допомогу (ст. 59). Конституція Російської Федерації декларує такі права: право на життя (ст. 20), право на повагу гідності (ст. 21), свободу особи і недоторканність (ст. 22), право на інформацію (ст. 24), недоторканність житла (ст. 25), право на свободу пересування (ст. 27), право на свободу думки і слова

(ст. 29), право на мирні зібрання (ст. 31), на охорону здоров'я (ст. 41), право на освіту (ст. 43) та низку інших. По суті, також градація наявна і в конституціях усіх європейських держав. Узагальнимо: варто констатувати, що більшість конституційних норм внутрішньодержавного законодавства сучасних держав імплементують загальні міжнародні стандарти прав людини.

II. Права неповнолітнього як дитини. В. Абрамов вважає, що права дитини визначаються як права людини щодо дітей. Він зауважує, що таке формулювання дозволить ознаки, які характерні для суб'єктивних прав особи загалом, перенести на права дитини з урахуванням вікового чинника – неповноліття [1, с.10]. Загалом існує думка, що права дитини – це система соціальних, економічних, культурних та інших можливостей, які зумовлені особливостями фізичного, психологічного та розумового розвитку дитини, що визнаються та здійснюються у певний період життя людини – дитинства, виходять з принципів природного права, загальнолюдських цінностей, визнаних у міжнародному праві та національному законодавстві, гарантуються державою, суспільством, сім'єю та іншими суб'єктами права й мають особливий режим та механізм реалізації і захисту [275, с.95].

Дослідниця Н. Крестовська права дитини визначає як загальнолюдські права і такі, що адаптовані до особливого суб'єкта – дитини, та ювенальні (спеціальні) права і свободи, які постають як дозволені об'єктивним правом види поведінки, що встановлюються тільки для дітей [255, с.18-19].

П. Рабінович називає права дитини додатковими правами і пропонує таку класифікацію: фізичні – право на першочерговість захисту і допомоги, здорове зростання, неприпустимість таких кримінальних покарань, як смертна кара і довічне ув'язнення; особистісні – право на знання своїх батьків, на нерозлучення з ними (на сімейні зв'язки), на отримання виховання; культурні – право на ігри та розважальні заходи; економічні – право не бути залученим до праці до досягнення певного віку; політичні – право не призиватись на державну військову службу до 15 років, на захист з боку держави від недбалого і брутального, жорстокого поводження, експлуатації, від розбещення [454, с.28-29].

С. Коталейчук виділяє лише три групи прав дитини:

1) особисті (фізичні) права неповнолітніх – право на життя (виживання); право на охорону здоров'я; право на захист від усіх форм насильства; право на повагу честі і гідності; право на свободу слова, світогляду та віросповідання; право на ім'я і набуття громадянства; право на свободу, на невтручання в особисте, сімейне життя;

2) економічні права неповнолітніх – право на власність; право на зайняття підприємницькою діяльністю; право на працю; право на користування об'єктами публічної (суспільної) власності; право соціального забезпечення;

3) культурні права неповнолітніх: право на вільний розвиток своєї особистості; право на свободу об'єднання у громадські організації (участь у культурному і творчому житті); право на освіту [245, с.19].

Враховуючи всі права, якими наділяється кожна дитина, оптимальною вважаємо класифікацію прав дитини, яку запропонував польський дослідник М. Балцерек [631]: а) право дитини, пов'язане з громадянством; б) право дитини користуватися всіма правами без огляду на походження, народження, стать, національність, віросповідання, суспільне положення, освіту, професію; в) право дитини на особливий захист з боку сім'ї, суспільства та держави; г) право дитини на прізвище і громадянство; ґ) право дитини на охорону здоров'я, відпочинок і розваги; д) право дитини на гармонійний розвиток в умовах моральної та матеріальної безпеки в сім'ї та опіку суспільства і держави у разі браку сім'ї; е) право дитини на охорону від занедбання, деморалізації і жорстокості; є) право дитини на освіту; ж) право дитини користуватися здобутками культури і на творчу участь у розвитку національної культури; з) право дитини на особливу опіку і виховання з приводу фізичної та розумової відсталості або суспільної невлаштованості; и) право дитини на захист від будь-якої дискримінації, від роботи, початку роботи перед досягненням відповідного мінімального віку, а також на спеціальний захист праці в період неповноліття.

На основі Конвенції 1989 року про права дитини можна виділити такі групи прав: 1) право на життя, на ім'я, на рівність у здійсненні інших прав; 2) права

дитини на сімейний добробут; 3) права дитини на вільний розвиток своєї особистості; 4) права, що забезпечують охорону здоров'я дитини; 5) права, які забезпечують можливості здобуття освіти, а також право на відпочинок тощо; 6) права в економічній сфері, які спрямовані на захист дітей від експлуатації, від антилюдської поведінки з ними.

У Конвенції прав дитини наведено спеціальні права, що характерні лише для цієї категорії суб'єктів права, з-поміж них: право на здоровий розвиток дитини (ст. 6), право знати своїх батьків і право на їх піклування (ст. 7), право не розлучатися з батьками всупереч їх бажанню (ст. 8), право на догляд (ст. 20), право на усиновлення (ст. 21) [218].

Права дитини закріплено і в національному законодавстві. Так, ст. 51, 52 Конституції України передбачають, що обов'язок щодо утримання дітей до їх повноліття покладається на батьків, а утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має забезпечувати держава. Скажімо, ст. 38 Конституції Російської Федерації визначає, що «материнство і дитинство, сім'я є під захистом держави» [229]. Це ж знаходимо у ст. 6 в Основному законі Федеративної Республіки Німеччини [642]. У ст. 110 Конституції Литви визначено, що «держава охороняє і підтримує шлюб, сім'ю, права батьків і дитини. Держава особливо допомагає дітям-інвалідам, дітям, які залишилися без піклування батьків, або потерпілим від насильства» [233]. Стаття 20 Конституції Іспанії вказує на захист прав молоді і дитинства [228].

Обсяг належних дитині суб'єктивних прав і свобод у правовідносинах за загальним правилом не повинен бути меншим, ніж у структурі правового статусу дорослої особи. Однак з цього правила є чимало винятків. Здебільшого вони стосуються політичних прав і свобод, які в багатьох випадках відповідно до законодавства належать тільки повнолітнім членам суспільства і не можуть бути передані іншій особі. Щодо дитини можливі обмеження й інших прав, наприклад, особистих. Скажімо, можливість батьків обмежити право неповнолітнього на свободу пересування, вибір місця перебування і проживання, вільне одержання інформації, якщо ці дії відповідають інтересам дитини.

III. *Спеціальні права неповнолітнього*. Особливість спеціального статусу неповнолітніх полягає і в тому, що він дозволяє конкретизувати їхні спеціальні права й обов'язки, характерні саме для цієї категорії (групи) дітей. При цьому їх видові особливості, характерні для спеціального статусу неповнолітнього, є визначальними ознаками такого статусу. Неповнолітні – це соціально-демографічна група, яка виділяється на основі сукупності вікових характеристик та зумовлених цим соціально-психологічних властивостей, що безпосередньо сприяють виокремленню спеціальних прав неповнолітніх.

Вікові та соціальні характеристики неповнолітніх, їх розвиток дозволяють їм мати ширший, ніж у малолітніх дітей, обсяг прав, що відповідають їхнім потребам. Проаналізуємо деякі з таких прав, що передбачені національним законодавством.

Право на працю неповнолітнього. Попри те, що вказане право є загальним для всіх людей, для неповнолітніх реалізація цього права має специфічні особливості. Міжнародне право надає можливість працювати неповнолітнім з 15 років. Міжнародна організація праці прийняла Конвенцію № 82 про викорінення найгірших форм дитячої праці [220], була надана підтримка багатьом дітям, які працюють. За останніми даними, кількість дітей у світі становить 215 млн, причому 115 млн з них працюють, які працюють в небезпечних умовах [92].

Кодекс законів про працю [206] та ст. 21 Закону України «Про охорону дитинства» [433] передбачають можливість для неповнолітнього працювати з 16 років. Ця межа може бути зменшена, якщо праця не завдає шкоди здоров'ю і навчанню неповнолітнього і якщо на це є згода одного з батьків або особи, яка замінює батьків. Серед інших особливостей цього права для неповнолітніх: скорочена тривалість робочого часу, зменшення норми виробітку, обов'язковий медичний огляд, недопустимість праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, заборона залучати до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні, особливості звільнення тощо. Стаття 187 Кодексу законів про працю України встановлює: «Неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових

правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України» [206].

Право на підприємницьку діяльність. Стаття 22 Закону України «Про охорону дитинства» [433] визначає, що діти, які досягли 16-річного віку, мають право займатися підприємницькою діяльністю, можуть бути членами колективного сільськогосподарського підприємства та членами селянського (фермерського) господарства в порядку, встановленому законом.

В інших державах таке право також надано неповнолітнім, однак законодавством передбачено додаткові умови. Зазвичай, це згода батьків, або осіб, що їх замінюють. Так, відповідно до Федерального закону Російської Федерації від 8 квітня 2001 року № 129-ФЗ «Про державну реєстрацію юридичних осіб і індивідуальних підприємців», неповнолітні у віці від 14 до 18 років наділені правом зареєструватися (з нотаріально посвідченою згодою батьків, усиновителів або піклувальників) та займатися підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи.

Право створювати дитячі та молодіжні організації. В Україні діє Закон «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [427], який визначає, що засновниками молодіжних та дитячих громадських організацій можуть бути громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 15-річного віку (ст. 14), а членство в них допускається з 14 років.

Право на судовий захист від зловживань зі сторони батьків. Згідно із ст. 165 Сімейного кодексу України [495], до речі, як і ст. 56 Сімейного кодексу Російської Федерації [488], неповнолітній має право особисто звертатися до суду з позовом про позбавлення батьківських прав. Ця норма відповідає міжнародним еталонам, оскільки ст. 12 Конвенції про права дитини визначає, що держави-учасниці зобов'язані забезпечити дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

Для цього дитині надається можливість бути заслуханою під час будь-якого судового розгляду, що стосується дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Процесуальні права, пов'язані із здійсненням провадження щодо неповнолітніх. Процесуальне законодавство в Україні визначає особливі права неповнолітніх, що стосуються саме їх галузевої сфери правового регулювання. Це саме стосується і судової практики. Міжнародна судова практика Європейського суду з прав людини вказує, що органи державної влади зобов'язані враховувати вік підозрюваного (обвинуваченого) (Справа «Свершов проти України» (Заява № 35231/02)) [515]. Так, узагальнюючи законодавчу практику, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і господарських справ видав Лист «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх», в якому акцентовано, що, здійснюючи кримінальне провадження щодо неповнолітніх, у кожному окремому випадку слідчі, судді, суд зобов'язані: сумлінно і принципово виконувати повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні як під час досудового розслідування, так під час судового провадження, діяти у межах і відповідно до вимог закону; зважати, що особа набуває повної кримінально-процесуальної дієздатності лише з досягненням повноліття, незалежно від акту емансипації, вступу особи у шлюб чи народження нею дитини; пам'ятати, що закріплений законом особливий підхід до неповнолітніх правопорушників зумовлює застосування інших, відмінних від тих, які застосовуються до дорослих, форм реалізації кримінальної відповідальності; враховувати, що регламентований процесуальним законом особливий порядок здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх поширюється і на осіб, які досягли повноліття під час здійснення кримінального провадження, а також на випадки, коли особа в одному кримінальному провадженні обвинувачується у вчиненні кримінальних правопорушень, частину з яких нею вчинено до, а решту – після досягнення 18 років; пам'ятати, що кримінальне

провадження щодо неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово [419].

В Україні немає спеціалізованого акта, який закріплював би права і свободи неповнолітніх. Якщо про необхідність виділення окремого нормативного акта можна дискутувати, то створення спеціальної групи норм у межах чинного законодавства є вимогою часу. Пропонуємо в Законі України «Про охорону дитинства» створити окремий розділ IV-I «Неповнолітні». У ньому, вважаємо, потрібно чітко зазначити, хто вважається неповнолітніми, їхні спеціальні права, свободи та охоронювані законом інтереси, гарантії їх реалізації та обов'язки неповнолітніх.

IV. Права неповнолітніх зі спеціальним правовим статусом. Вікова характеристика суб'єктів від підліткового віку до повноліття також є дуже загальною. Вона охоплює низку категорій, що мають також особливі права, які відрізняють їх між собою. Існують певні категорії неповнолітніх, які, відповідно до особистого фізичного чи соціального становища, повинні мати особливі необхідні для них права. Стаття 4 Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей [90] 1990 року вказує, що неповнолітні піддаються незліченним стражданням, будучи жертвами війни і насильства, расової дискримінації, апартеїду, агресії, іноземної окупації й анексії; будучи біженцями і переміщеними дітьми, вимушеними покинути свої будинки і свої сімейні вогнища; будучи інвалідами або жертвами недбалості, жорстокості та експлуатації. Такі особи потребують особливого правового регулювання своїх прав та інтересів.

В Україні діє Закон «Про охорону дитинства» [433], який визначає правові засади захисту окремих категорій дітей (зокрема неповнолітніх), а саме: дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, безпритульних дітей (ст. 24, 25); дітей-інвалідів та дітей з вадами розумового або фізичного розвитку (ст. 26, 27); дітей, які постраждали внаслідок стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф (ст. 28); дітей, уражених ВІЛ-інфекцією та дітей, хворих на інші невиліковні та тяжкі хвороби (ст. 29); дітей-біженців, дітей в спеціальних

навчально-виховних закладах для неповнолітніх, які потребують особливих умов виховання (ст. 34).

Зокрема, у цьому віці суб'єкти права можуть належати до таких категорій:

- за віком: особи у віці 14–16 років; 16–17 років; 17–18 років (ті, які готуються до повноліття);
- за сферою діяльності: працівники, учні шкіл, учні та студенти професійно-технічних училищ, ліцеїв та інших закладів вищого рівня акредитації;
- за місцем проживання: сільські та міські жителі;
- за сімейним статусом: сироти; позбавлені батьківського піклування; ті, які виховуються у неповних сім'ях; неповнолітні зі складу сімей, які опинились у складних життєвих обставинах;
- за рівнем законослухняності: засуджені до позбавлення волі, неповнолітні, які перебувають у навчально-виховних закладах, на обліку в органах правопорядку.

Права людини, зокрема неповнолітньої, становлять цілісну систему. «Дисбаланс у загальній системі прав людини не просто спричиняє проблемну ситуацію в межах тієї чи іншої групи, а й стає загрозою правовому статусу людини як такому, підриваючи можливості її всебічної реалізації в суспільстві» [232, с.166-167]. Отже, необхідний комплексний аналіз всієї системи прав неповнолітнього, при цьому особливу увагу, на нашу думку, варто приділити особливостям прояву, пільгам, проблемам правореалізації прав неповнолітніх, порівняно із загальними суб'єктами права. Це ми й спробуємо здійснити в наступному підрозділі нашого дослідження.

3.3 Характеристика окремих видів прав неповнолітніх

3.3.1 Фізичні права неповнолітніх

Фізичні права ще називають життєвими, тобто це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних та інших

потреб, для задоволення її як члена суспільства. Тобто фізичні права є комплексною правовою категорією, що охоплює права на життя, фізичну недоторканність, безпечне довкілля, житло, соціальний захист та інші права, необхідні людині для належного існування. Загальна декларація прав людини проголосила право кожної людини на життя, свободу й особисту недоторканність (ст. 3), заборонила рабство (ст. 4), тортури і жорстоку, нелюдську або принижувальну гідність поведінку (ст. 5), встановила вільне пересування (ст. 13), свободу думки, совісті й релігії (ст. 18) [172].

Фізичні права неповнолітнього є основою існування його як біологічної істоти. Базовим серед них є право на життя, без забезпечення якого, як стверджують науковці, безглуздо навіть порушувати питання про дотримання інших прав і свобод. Будь-яка сукупність прав людини, що містяться в міжнародних інструментах і універсального, і регіонального характеру, починається саме з цього права. Обов'язок держави охороняти це право є першочерговим. Право на життя також визнається основоположним правом людини відповідно до звичаєвого міжнародного права та має природу *jus cogens* (імперативної норми загального міжнародного права) [637, с.64-87] а Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) визнає його таким, «без якого користування будь-якими правами і свободами, гарантованими Конвенцією, було б ілюзорним» [653].

Отже, право на життя – це природна невід'ємна від особистості й гарантована нормами внутрішнього законодавства і міжнародно-правовими актами можливість захисту недоторканності життя і свободи розпоряджатися ним [33, с.570].

Опитування серед неповнолітніх, яке ми проводили, дає підстави для таких узагальнень: 84% респондентів вважають, що їхнє право на життя не порушується і ніколи не порушувалося, однак 3% вказали, що ступінь порушення цього права щодо них є систематичним (див. Додаток А.1).

Невід'ємність права на життя передбачає те, що він не може бути позбавлений цього права. Звернімо увагу на особливості цього права щодо

неповнолітніх. Науковці вказують на невідповідність у формулюваннях чинному Цивільного кодексу України ст. 27 Конституції України [234], яка закріплює положення про те, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Це означає, що ніхто не може бути позбавлений життя без відповідної правової підстави. Тобто допускається позбавлення права на життя за правовою підставою. Це питання першочергово стосується застосування смертної кари в державі. Стаття 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод містить вичерпний перелік випадків, коли позбавлення життя представниками державної влади не буде вважатися порушенням права на життя. Так, ч. 1 ст. 2 Конвенції містить першу законну підставу, а саме: виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання особи винною у вчиненні злочину, за який законом передбачається таке покарання. Коментатори Конвенції наголошують також, що смертні вирoki національних судів, аби бути сумісними з Конвенцією, повинні не суперечити низці інших її положень [див. 101, с.15]. У більшості цивілізованих держав смертна кара не застосовується або накладено мораторій на її застосування, проте в нормах міжнародного права визначено таку можливість за умови законних підстав. Щоправда, вказане стосується повнолітнього. До неповнолітніх же осіб забороняється застосовувати смертну кару, навіть у випадках, за яких до повнолітнього її застосовували б. Отож, міжнародна спільнота створює правовий імунітет неповнолітнього від законного позбавлення волі.

Право на життя має широкий характер і в конституційному праві тлумачиться як право людини на життя, здоров'я, недоторканність особи. Молоді науковці описують право на життя через гарантії його захисту та збереження і вводять до нього такі елементи: право на народження, на захист життя, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля [318, с.52].

Право на життя є природним, невід'ємним, але і на міжнародному, і на державному рівні мають бути широкі гарантії цього права. Право на життя неповнолітнього не є винятком й охоплює щонайменше такі гарантії: заборону

тортур і насильства, соціальне забезпечення, забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу, на сприятливе навколишнє середовище тощо. До таких же заходів належить політика держави, спрямована на відмову від вирішення конфліктів за допомогою зброї, боротьба зі злочинами проти особистості, з наркоманією та токсикоманією тощо.

Численні проблеми дотримання прав неповнолітніх посилилися через військові дії на сході України й анексію Криму. Застарілі методи соціалізації та виховання дітей-сиріт, всього освітнього процесу, відсутність продуманої системи евакуації в умовах військових дій та гарантування безпеки призвели до кричущого загострення питань виживання і розвитку дитини, гарантування права на виховання в сімейному оточенні, процесу деінституалізації, свободи від дискримінації, а такі базові питання, як врахування найкращих інтересів дитини та її думки, взагалі відійшли на другий план – так характеризують стан з дотримання прав неповнолітніх в Україні сьогодні [131, с.6].

Розпочнімо з права на життя особи під час ведення військових дій. Для цього вбачаємо такі підстави: по-перше, першими актами міжнародного значення, що забезпечували право на життя, були все ж акти міжнародного гуманітарного права, серед них Декларація про заборону окремих способів і засобів ведення військових дій і зброї масового знищення, про поліпшення стану поранених, хворих і військовополонених, про захист цивільного населення в період озброєних конфліктів; по-друге, саме в нашій державі у ХХІ сторіччі гинуть, отримують фізичні і психологічні травми неповнолітні, попри практично досконалу правову розробленість норм міжнародного законодавства.

Як слушно відзначає І. Жаровська, «залежно від того, який стосунок до збройного конфлікту мають фізичні особи, їх поділяють на тих, які прямо чи опосередковано є членами збройних сил, і тих, які не є членами збройних сил (цивільне населення). Дана класифікація має не тільки наукове, а й практичне значення, оскільки під час збройного конфлікту рівень захисту учасників залежить від їх статусу» [167, с.37]. Вказане наштовхнуло нас на думку, що проблему права на життя в контексті ведення військових дій варто розглядати у

двох аспектах.

Перший аспект – захист неповнолітніх під час війни. Неповнолітні належать до жертв збройного конфлікту, тож визначено їх право на особливий захист. За даними ВООЗ, станом на жовтень 2016 року від конфлікту в зоні АТО загинуло 68 дітей та було поранено 182 дитини [169], багато з них внаслідок дії вибухових предметів, які залишились після бойових дій у Донецькій та Луганській областях. Станом на кінець березня 2015-го ДСНС України знешкодила 33 717 вибухонебезпечних предметів у Донецькій та Луганській областях, вилучаючи за добу від 21 до 36 боєприпасів [137]. Супротивник України прикривається мирними жителями, нерідко неповнолітніми, серед яких є й інваліди та діти, позбавлені батьківського піклування. Наведена статистика ще раз проілюструвала різку розбіжність між закріпленням та реальним гарантуванням прав людини, що особливо гостро відчувається під час гуманітарних та військових колізій.

Залежно від віку неповнолітнього відокремлюють різні підходи до них. Так, за міжнародним правом дітьми, які потребують захисту, вважають осіб до 15 років, до старших, відповідно, застосовується загальне законодавство як до жертв збройного конфлікту. Проілюструймо це на прикладі. У ст. 14 Конвенції про захист цивільного населення під час війни [223] мовиться: «у мирний час Високі Договірні Сторони, а після початку бойових дій і сторони конфлікту можуть створювати на своїй території, а в разі необхідності й на окупованих територіях санітарні та безпечні зони та місцевості, організовані в такий спосіб, який дає змогу оберігати від наслідків війни поранених, хворих та осіб похилого віку, дітей до п'ятнадцяти років, вагітних жінок та матерів з дітьми до семи років». Тобто тут йдеться не про всіх неповнолітніх, а лише до 15 років. Також до 15 років можливо одержати допомогу та соціальну підтримку. Вказане пов'язано з тим, що неповнолітні з 15 років можуть легально (!) брати участь у збройному конфлікті.

Другий аспект: неповнолітні є в такій віковій категорії, що самі можуть брати участь у військових діях, тобто виступати комбатантами, учасниками збройного конфлікту. Жодна з чотирьох Женевських конвенцій не визначає віку

комбатантів, а Додаткові протоколи до них встановлюють вік 15 років. Стаття 77 «Заходи щодо захисту дітей» визначають, що сторони конфлікту вживають усіх практично можливих заходів для того, щоб діти, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у військових діях, і, зокрема, сторони утримуються від вербування їх у свої збройні сили. Вербуючи людей, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, сторони конфлікту прагнуть віддавати перевагу особам старшого віку [135]. Прийнята 1977 року ця норма, окрім віку, має ще один дискусійний момент – неповнолітнім до 15 років заборонено брати тільки «безпосередню» участь у військових діях міжнародного характеру, а всі інші форми участі є легітимізовані. Кричущим є той факт, що вказана норма діє в суспільстві, яке вважає себе цивілізованим, демократичним, гуманним, визначає дитину і дитинство найвищою соціальною цінністю. До Женевських конвенцій та Протоколів до них приєдналися 139 держав [518]. Аргументи на користь мінімізації віку звучали такі: багато країн мають громадян молодого віку, тому встановлення стандарту повноліття позбавить ці країни можливості мати армію, молоді солдати є дуже ефективними, оскільки не мають страху, спритні та піддаються вишколу і впливу. Під час прийняття чинної норми вікового цензу неповнолітніх Бразилія, Ватикан, Уругвай і Венесуела пропонували урівняти цей вік з повноліттям, але низка демократичних на сьогодні таких країн, як Німеччина, Канада, Великобританія, були категорично проти вказаної ініціативи [67, с.402]. Вбачається, що за майже півстоліття своєю правовою політикою у сфері захисту дітей ці держави показали значний прогрес, тому тепер вказана норма потребує негайного перегляду, і жодні протилежні аргументи не можуть вважатися прийнятними. Щоправда, були спроби міжнародних організацій, які представляють дітей (загалом близько 10 млн) ініціювати зміни, однак поки що результату вони не дали.

Прецеденти вирішення цієї проблеми є – Африканська хартія про права і добробут дитини (хартія африканських дітей), ратифікована 2002 року, виконала мету і доповнила універсальні стандарти регіональними особливостями [638, р.97-98], вказуючи, що будь-кому до 18 років заборонено брати участь у військових

діях. Африканську хартію ратифікували 33 країни, серед яких країни «третього світу», які є економічно депресивними, а саме Уганда, Гана, Кенія, Руанда, Нігерія та Південна Африка.

У сьогочасі для України гостро постає нова проблематика дітей-комбатантів, котрі мають досвід використання зброї та участі у збройному конфлікті.

«Уповноважений з прав людини... вже тричі зверталася з цього приводу до керівництва АТО. Два тижні тому ми звернулися до керівництва Міністерства оборони, МВС і СБУ щодо проведення перевірок за кожним фактом залучення дітей до участі у воєнних діях, оскільки така інформація періодично з'являється у ЗМІ. Ми отримали відповіді, що вже направлено листи та ведеться роз'яснювальна робота серед керівників військових формувань в зоні АТО з тим, щоб дітей не допускали до участі у збройних конфліктах» [583]. Проте статистика свідчить, що 24 неповнолітні, а саме учні старших класів шкіл та ПТУ, стали жертвами злочинів у військовій сфері [131, с.31]. Більш показовими є свідчення самих дітей. Щодо відомих їм фактів завдання шкоди знайомим одноліткам у зв'язку з воєнними діями, діти вказали на: а) незаконне позбавлення волі – 6 випадків; б) застосування насильства, жорстокого поводження – 15 випадків; в) вербування до озброєних загонів – 14 випадків; г) примушування до участі у воєнних діях – 15 випадків; д) обмеження або ненадання необхідного лікування, харчування – 5 випадків; е) відмова в евакуації – 10 випадків; ж) неможливість нормально навчатися – 33 випадки; з) ненадання гуманітарної допомоги, неможливість звернутися до гуманітарних організацій – 5 випадків; і) діти залишилися безпритульними, живуть без догляду дорослих – 4 дітей. Такі випадки не відомі 50 дітям [131, с.39].

Проблема із захистом неповнолітніх у сучасний період частково вирішується Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII, яким встановлено гарантії дотримання прав, свобод та законних інтересів внутрішньо переміщених осіб. У цьому Законі дано визначення внутрішньо переміщених осіб (ст. 1),

закріплено положення щодо забезпечення реалізації прав зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту (ст. 7), встановлено інші права внутрішньо переміщеної особи (ст. 9) [421]. Проте варто було б окрему увагу приділити дітям, тому науковці вказують на доцільність визначити в цьому Законі як окрему категорію «дитина – внутрішньо переміщена особа» зі спрощенням процедури отримання такого статусу.

Аналіз даних, які містяться в Єдиному державному реєстрі судових рішень, свідчить, що сьогодні в ньому немає судових рішень, які стосувалися б кримінальних проваджень через порушення прав неповнолітніх у зв'язку із проведенням антитерористичної операції (АТО).

Важливим є не тільки право на життя, але й право на належний стан здоров'я. З урахуванням інтересів та прав неповнолітньої особи, можна виділити такі складові права дитини на охорону здоров'я, а саме, дитина має право на: життєвий рівень, зокрема, їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, які є необхідними для підтримання здоров'я людини; безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; кваліфіковану медичну допомогу, враховуючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я; достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, враховуючи наявні і можливі фактори ризику та їх ступінь; правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я; відшкодування завданої здоров'ю шкоди; оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я; право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду [594] (ст. 287 ЦК України).

За даними нашого опитування, 69% респондентів вважають своє право на охорону здоров'я порушеним, ступінь такого порушення вони оцінили на чотири

бали за п'ятибальною шкалою. Такий факт вказує на наявність недоліків у правовій політиці системи охорони здоров'я (див. Додаток А.9).

Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [365] від 19 листопада 1992 року містить вказівку про те, що громадяни мають піклуватися про своє здоров'я і здоров'я дітей. Отож, загальне право на охорону здоров'я неповнолітні реалізують через своїх батьків чи осіб, що їх замінюють. Після досягнення 14 років неповнолітній одержує незначний спектр правомочностей щодо здійснення прав у сфері охорони здоров'я, а саме: право на інформацію про свій стан здоров'я тощо, однак, все ж розпорядження його здоров'ям покладається на його батьків або осіб, що їх замінюють, з обов'язковим урахуванням його інтересів, неповнолітнього фізичного та психологічного розвитку, самопочуття, а також особливостей конкретного організму. Стаття 12 Закону України «Про охорону дитинства» [433] містить положення, що в разі відмови від надання дитині необхідної медичної допомоги, якщо це загрожує її здоров'ю, батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність згідно з законом. Медичні працівники у разі критичного стану здоров'я дитини, який потребує термінового медичного втручання, зобов'язані попередити батьків або осіб, які їх замінюють, про відповідальність за залишення дитини в небезпеці.

Фізичні права неповнолітнього передбачають право на фізичну недоторканність. Знов-таки прояви порушення цього права мають різнобічний характер, проте розгляньмо їх у таких аспектах: жорстока поведінка з боку батьків чи осіб, які їх замінюють, або органів влади та фізичні акти сексуального характеру.

Раніше ми вже вказували на межі батьківських прав у вихованні дитини, але тілесні покарання поки все ще не викоренено як засіб виховання, хоча й сучасне суспільство вважає такий підхід архаїчним.

Міжнародна спільнота не визнає поділу на помірне і непомірне фізичне покарання неповнолітнього батьками. У вересні 1998 року Європейський суд з прав людини виніс одностайне рішення про те, що тілесне покарання, якому був підданий один неповнолітній англієць з боку свого вітчима, було актом, який

принижує людську гідність, що порушує ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини (рішення Суду у справі «А. проти Сполученого Королівства» (Case of A. v. the United Kingdom) від 23 вересня 1998 р.). Британський же суд відмовив у порушенні кримінального переслідування щодо вітчима на тій підставі, що скоєне ним кваліфікувалося як «помірне тілесне покарання» дитини. Європейський суд дійшов висновку про відповідальність уряду Сполученого Королівства, оскільки британське законодавство, яке дозволяє батькам «помірне тілесне покарання» дітей, не забезпечувало дитині адекватного захисту і не передбачало «дієвих заходів стримування». В рішенні у цій справі ЄСПЛ наводить посилання на статті Конвенції ООН про права дитини, зокрема на ст. 19, яка вимагає, щоб держави-учасниці вживали необхідних заходів для захисту дитини «від усіх форм фізичного чи психологічного насильства» з боку батьків або іншої особи, яка виховує її дитини [633].

На жаль, підлітки є вразливою категорією осіб, тому можуть піддаватися не тільки фізичному, але й моральному насильству, особливо це загрозливо у сім'ї чи в іншому оточенні підлітка, оскільки може мати систематичний характер. 11 травня 2011 року була відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбі із цими явищами. Конвенція визнає, що фізичне, сексуальне або психологічне насильство й жорстокість у взаєминах між батьками або іншими членами родини на очах у дітей має для останніх тяжкі наслідки. Це вселяє страх, травмує і серйозно впливає на їхній розвиток. Виходячи з цього, ст. 26 Конвенції покладає обов'язок щодо врахування прав і потреб дітей під час надання послуг та допомоги жертвам з дітьми, які стали свідками насильства. Термін «діти-свідки» стосується не лише тих дітей, які були присутні під час насильства і стали активними свідками того, що відбувалося, але й тих, хто чув зойки та інший шум зі своєї схованки, або тих, хто став заручником довгострокових наслідків такого насильства. Потрібно вміти розпізнавати й працювати з питаннями віктимізації дітей, які стали свідками всіх форм насильства, охоплених цією Конвенцією, і забезпечувати їхнє право на підтримку.

Відповідно вказується на необхідність кваліфікованих психологічних втручань відповідно до віку й етапу розвитку, конкретно орієнтованих на подолання дітьми наслідків травматичного досвіду в разі необхідності. Усі служби мають приділяти належну увагу інтересам дітей [224].

На підлітків поширюється і законодавство про жорстоке поводження з людьми, що походить від органів влади. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання у ст. 2 визначає, що кожна держава-сторона вживає ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань на будь-якій території під її юрисдикцією. Жодні виняткові обставини, навіть стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-який інший надзвичайний стан, не можуть бути виправданням катувань. Це підтверджено у ст. 5 «Свобода та особиста недоторканність» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [221]. Практика Європейського суду з прав людини містить прецеденти порушення права на недоторканність стосовно неповнолітніх. У справі «Асенов та інші проти Болгарії» (*Assenov and Others v. Bulgaria*), рішення від 28 жовтня 1998 року, яка стосувалася поганого поводження з боку поліції щодо заарештованих підлітків, одному із заявників було 14 років [629].

Вагомість проблеми щодо сексуального насилля проілюструємо тим, що міжнародна спільнота прийняла Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії [575], який визнає, що особливо вразливі групи дітей, враховуючи дівчаток, більшою мірою піддаються ризику сексуальної експлуатації і що частка малолітніх дівчаток є надмірно високою серед дітей, які сексуально експлуатуються. На особливу віктимну характеристику жертви вказано і в рішеннях ЄСПЛ. Так, у справі «М. С. проти Болгарії» доводиться, що жінки, а особливо неповнолітні, здебільшого не чинять фізичного опору зґвалтуванню – або внаслідок своєї фізичної неспроможності робити це, перебуваючи в стані паралізуючого страху, або через те, що у відповідь на їхнє намагання захистити

себе гвалтівник збільшував застосовувану ним силу [513].

На європейському рівні була прийнята Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ратифікована Україною 2012 року), в якій визнано, що сексуальна експлуатація та сексуальне насильство щодо дітей набули тривожних розмірів на національному та міжнародному рівнях, зокрема з приводу зростаючого використання і дітьми, і злочинцями інформаційно-комунікаційних технологій, і що запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству щодо дітей і боротьба із цими явищами потребують міжнародного співробітництва [225].

Конвенція спрямована захистити дітей від усіх форм сексуального насильства, яке може бути вчинене кимось із близького оточення жертви (в колі сім'ї, у дитячих закладах або притулках) або невідомою особою, Конвенція є значним кроком вперед у питаннях профілактики злочинів, захисту жертв та переслідування злочинців (без огляду на країну, в якій було вчинено злочин), а також міжнародного співробітництва. Конвенція передбачає також заходи для боротьби зі злочинами, вчиненими в мережі Інтернет, наприклад, дитяча порнографія в прямій трансляції (online) та «грумінг» (коли дорослі намагаються вступити в контакт із дітьми або підлітками із сексуальними намірами, наприклад, через чати) [178].

3.3.2 Особисті права неповнолітніх

У теоретико-правових інтерпретаціях досить часто простежується поєднання фізичних та особистих прав в один вид. Ми ж схильні відмежовувати ці категорії прав, оскільки фізичні забезпечують можливість існування неповнолітнього в біологічному контексті, а особисті – у морально-правовому. В основу покладено трактування П. Рабіновича, що особистісні права – це можливості збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності (зокрема, право на ім'я; честь і гідність; свободу сумління, переконань та їх прояву й поширення)

[453, с.12]. Науковець окремо визначає особисті права дітей, до яких відносить права на знання своїх батьків і нерозлучення з ними (сімейні зв'язки), виховання.

У тлумачному словнику української мови слово «особистий» розуміється як такий, що здійснюється безпосередньо, не через інших осіб. Тобто особистісність, з матеріального погляду, означає нерозривний зв'язок з особою-носієм. Формальна складова цієї ознаки полягає в неподільності прав, тобто особа не може ані відмовитись, ані бути позбавленою цих прав, крім того, особисті немайнові права не допускають ні універсального, ні сингулярного правонаступництва [див. 400, с.7]

Особисте право неповнолітньої особи є правом на свободу визначення своєї поведінки в індивідуальній життєдіяльності на власний розсуд. Визначаючи свою поведінку, фізична особа користується тільки доброю волею і власними інтересами. Тому, якщо поведінка дитини зумовлюється іншими мотиваційними чинниками (наси́льством, погрозами, примусом, обманом), вона може бути визнана неправомірною і такою, що не становить змісту її особистого немайнового права.

Водночас, Л. Красицька у запропонованій класифікації особистих немайнових прав дитини, залежно від їх галузевої належності та змісту, виділяє особисті немайнові права, що визначають сімейно-правовий статус дитини як особи, яка не досягла повноліття (сімейні особисті немайнові права дитини). І надалі диференціює їх залежно від свого призначення на: 1) право на проживання в сім'ї і право на створення сім'ї у випадках, передбачених законом; 2) право знати своє походження і на збереження індивідуальності, зокрема право на особисті відносини та прямі контакти з батьками і родичами; право на виховання та розвиток; 4) право на місце проживання та його вибір; 5) право на отримання певного обсягу інформації і доступ до інформації; 6) право на вільне вираження своєї думки; 7) право на захист та представництво інтересів [250, с.337]

Вважаємо, що першочерговим особистим правом є право на ім'я, оскільки воно дає змогу ідентифікувати власну ідентичність в соціумі. Отож, право на ім'я – це правова можливість фізичної особи: володіти іменем, змінювати та

використовувати його в усіх сферах своєї діяльності; вимагати від інших осіб утримуватися від протиправного його використання; вирішувати всі питання, пов'язані з його використанням третіми особами [503, с.42]. Право на ім'я закріплено на міжнародному рівні в ч. 1 ст. 7 Конвенції ООН про права дитини. Хоча на конституційному рівні в Україні це право не визначено, проте питання, пов'язані з ним, широко регулюються цивільним та сімейним українським законодавством.

Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не випливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить (ст. 28 Цивільного кодексу України). Неповнолітній за національним законодавством має в контексті цього права низку правомочностей, які змінюються залежно від віку. Так, з настанням 14 років особа тільки з дозволу батьків має право змінити своє прізвище та (або) власне ім'я. Позитивно, що законодавча норма виокремлює перелік можливих казусів та встановлює згоду на зміну не двох, а одного з батьків у разі, якщо другий з батьків помер, визнаний безвісти відсутнім, оголошений померлим, визнаний обмежено дієздатним, недієздатним, позбавлений батьківських прав щодо цієї дитини, а також якщо відомості про батька (матір) дитини вилучено з актового запису про її народження або якщо відомості про чоловіка як батька дитини внесені до актового запису про її народження за заявою матері (ст. 295 ЦКУ) [594].

Наступна правомочність настає у 16-річному віці, тобто законодавець визнає особу зрілою для того, щоб самостійно вирішувати це питання, тобто дозволу батьків чи інших осіб не потребується. Законодавство передбачає право фізичної особи, яка досягла 16 років, на власний розсуд змінити своє прізвище та (або) власне ім'я (ст. 295 ЦКУ).

Позитивно те, що на законодавчому рівні не визначено підстав зміни імені особи, тож неповнолітній може реалізувати своє право на зміну імені не залежно від суб'єктивних підстав та не повинен озвучувати свою мотивацію, тому це можуть бути і об'єктивні підстави, як-от: немилозвучності в імені побатькові,

суб'єктивні підстави, скажімо, образа на батьків, бажання виділитися, протест суспільству тощо.

Щоправда, на практиці ЄСПЛ визнає деякі дії держав правомірними, про що вказано в рішенні «Гарнага проти України» (Case of *Garnaga v. Ukraine*) [514]. Визнаючи, що особа може мати підстави бажати змінити своє ім'я, Суд визнає, що законодавчі обмеження такої можливості можуть бути виправдані інтересами суспільства, наприклад, для забезпечення точного обліку населення або схоронності засобів ідентифікації особи та зв'язку носіїв певного імені із сім'єю. Однак визначає, що за умови майже повної свободи зміни імені або прізвища особи обмеження, накладені на зміну по батькові, є недостатньо мотивовані національним законодавством. Заявниця (Гарнага) стверджувала, що впродовж багатьох років проживала однією сім'єю зі своїм вітчимом, матір'ю та неповнорідним братом і бажала ще тісніше пов'язати себе з ними, взявши прізвище та по батькові свого вітчима. Заявниці було дозволено змінити своє прізвище, проте державні органи влади відмовили їй у зміні по батькові, розтлумачивши нове законодавство як таке, що забороняє таку зміну. Внаслідок цього ЄСПЛ визнав, що обмеження її права на зміну її по батькові було незаконним і необґрунтованим. Відповідно Суд вважає, що у цій справі було порушення статті 8 Конвенції.

Право на повагу честі та гідності неповнолітнього. Від народження і впродовж усього біологічного існування особа перебуває в суспільстві та в суспільно-правових відносинах з її членами. Одним з ключових прав, що ідентифікує особу як особистість, члена суспільства, є її право на повагу честі та гідності. Не є винятком і неповнолітні, які володіють такими рисами, як честь і гідність, що констатовано у ст. 16 Конвенції ООН про права дитини, котра забороняє будь-яке посягання на честь та гідність дитини.

Опитування серед неповнолітніх підтвердило, що порушення права на повагу до особистої гідності щодо них має систематичний характер, 17% опитаних зазначили, що це право найчастіше порушується серед інших прав (*див. Додаток А.2*).

Поняття честі й гідності часто вживають як синоніми, проте ми схильні їх відмежовувати. Гідність є внутрішньою самооцінкою власних якостей, здатностей, світогляду, свого суспільного значення [265]. Тобто гідність має внутрішню, суб'єктивну сутнісну парадигмальну основу. Коли чинники, що формують гідність, субординуються із зовнішніми аспектами, можемо стверджувати про зовнішню оцінку їх з боку суспільства. Тоді мова буде йти про честь неповнолітнього. Гідність для неповнолітнього є сферою внутрішнього самопізнання, розуміння того, що вона є унікальною особою, визначення своєї цінності, оцінки своїх внутрішніх та зовнішніх якостей самим неповнолітнім. Формування у неповнолітнього гідності є одним з основних завдань освітньо-виховного процесу демократичної держави. Психологи давно довели, що саме в дитинстві та юності формуються особисті комплекси, які і є основою соціальної поведінки впродовж усього життя. Натомість виховання впевненості в собі, своїх силах, вміння боротися з труднощами є запорукою успіху в майбутньому.

Зовнішня оцінка вміщує поняття честі і для неповнолітнього безпосередньо пов'язана з навколишнім середовищем, його оцінкою в сім'ї, школі, колі друзів тощо. Особливо актуальним захист честі й гідності є для неповнолітніх, що можемо констатувати навіть в порівнянні з іншими віковими категоріями людей. Для малолітнього честь і гідність є вагомою, проте, враховуючи, що агентами соціалізації переважно є сім'я і педагогічний колектив, честь і гідність у позитиві розвиваються як належний процес. У підлітковому віці неповнолітні стикаються з тим, що відходять від опіки батьків, вчаться комунікувати між собою і на перший план для них виступає зовнішнє підліткове середовище, яке найчастіше є досить жорстоким зі своїми правилами та загостреними проявами девіації. У старшому віці особа також стикається з проявами, що порушують її стан внутрішньої рівноваги, заторкують честь, гідність, ділову репутацію тощо. Однак тут особа є зрілою, свідомою, уже навчилася боротися з внутрішніми та зовнішніми чинниками, має належний рівень свідомості, культури та досвід соціалізації.

Актуальною в такому сенсі є позиція Р. Стефанчука, який під правом на особисту гідність розуміє особисте немайнове право фізичної особи на власну

цінність як біопсихосоціальної істоти, на визнання цієї цінності, на вимогу ставлення до себе як до вищої соціальної цінності, а також на захист від поводження та покарання, що принижує людську гідність [523, с.406].

Саме тому в сучасних умовах життєдіяльності суспільства особливого значення набуває право неповнолітньої особи на особисте життя. Це право первинно відображено було в Загальній декларації прав людини. Так, у ст. 12 наголошується: «Ніхто не може піддаватися свавільному втручання в особисте і сімейне життя, свавільним посяганням на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань» [172].

Якість та внутрішні складові цього права змінюються залежно від віку. Наявність у дітей права на недоторканність приватного життя прямо визнається ст. 16 Конвенції про права дитини: «Жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання у здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність» [218].

Особисте життя як категорія має абсолютно суб'єктивний характер, оскільки заторкує внутрішній світ неповнолітнього, його індивідуальні цінності, інтереси, уподобання, емпатії та рівень потреб, що є вагомими саме для нього. Особисте життя неповнолітньої особи можна визначити як приватну частину її життєдіяльності, яка полягає в різноманітних відносинах, взаєминах, явищах, подіях, що не мають публічного значення і які дитина регулює сама.

Відповідно, право неповнолітньої особи на особисте життя – це право самостійно визначати дії, пов'язані з її особистим життям, їй надається право розголошувати відомості про себе чи, навпаки, уникати цього, визначати коло осіб, які володітимуть інформацією з її особистого життя, і – звернемо увагу – батьки не входять в обов'язкове коло таких осіб.

Інколи законодавець, окрім загальної норми про охорону таємниці особистого життя, вводить спеціальні норми, які забезпечують додатковий її захист, наприклад, лікарської таємниці (ст. 40 Основ законодавства про охорону

здоров'я), таємниці усиновлення (ст. 226–231 СК України), таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 306 ЦК України, ст. 9 Закону України «Про телекомунікації»).

Важливо, що неповнолітній самостійно може вимагати захисту цього права, представництво батьків або осіб, які їх замінюють, не є обов'язковим.

Право на доступ до інформації має для неповнолітнього свої особливості, оскільки, враховуючи його моральну незрілість, правова політика держави повинна бути спрямована на обмеження отримання неповнолітнім інформації, яка негативно впливатиме на його емоційний чи фізичний стан.

Діти в будь-якій державі перебувають в особливому привілейованому становищі, мають особливий правовий статус. Не є винятком і наша держава: турботу про підростаюче покоління вона проявляє чи не у всіх сферах своєї діяльності. Інформаційні права належать до порівняно молодого покоління прав людини, однак із впливом глобалізаційних та трансформаційних процесів сучасного соціуму їх роль особливо важлива для повної реалізації й захисту правового статусу людини.

Загалом проведене нами опитування серед неповнолітніх вказує, що вони загалом не вважають право на інформацію таким, що систематично порушується, тільки 8% вказали на суттєве порушення цього права (див. Додаток А.13). Проте якщо йдеться про неповнолітню особу, інформаційні права мають особливості забезпечення та реалізації. Метод правового аналізу дає нам змогу зробити висновок про дуалістичне сприйняття інформаційних прав.

З одного боку, суспільство розвивається швидкими темпами і новітні технології та інформаційний вплив першочергово сублімують та акумулюють представники молодого покоління. Оскільки саме діти володіють прерогативою у сфері нагромадження знання та швидкого трансформувannya набутої інформації, то природно, що саме вони є тим плацдармом, для якого інноваційна сфера функціонує першочергово. Як вказують науковці, саме інформаційні права неповнолітніх є «ефективною формою їх соціалізації у демократичному суспільстві, а також показником активної громадянської позиції підростаючого

покоління і своєрідним показником розвитку особистості» [240]. Міжнародні нормативні акти також вказують на необхідність забезпечення для такої категорії осіб інформаційних прав. Так, Європейська конвенція про здійснення прав дітей визнає, що «дітям для підтримки їхніх прав та найвищих інтересів має надаватися відповідна інформація та що думкам дитини має приділятися належна увага» [153].

Однак, з іншого боку, інформаційні права не є безпечними для неповнолітніх та потребують особливої уваги з боку державних інституцій. Неповнолітні разом з людьми похилого віку, інвалідами, вагітними жінками, душевнохворими належать до осіб, які значно частіше піддаються негативному впливу з боку суспільства, а тому потребують особливого захисту своїх прав і законних інтересів. Необхідність посиленої турботи про неповнолітнього визначена низкою характерних для нього специфічних особливостей, тобто особливим його станом правової соціалізації: неможливістю повного особистого правового захисту, безпорадністю, недостатністю життєвого досвіду, низьким рівнем правових знань та правового досвіду, піддатливістю і схильністю до наслідування, підвищеною емоційністю, невірноваженістю, імпульсивністю. Підліток прагне звернути на себе увагу, виділитися; водночас ним керує страх прославитися несамотійним, боягузом, «слабким». Неповнолітній вирізняється розвиненим почуттям особистої дружби і групової солідарності. З погляду особливостей психічних процесів підлітка, його вирізняє також здатність до неадекватного сприйняття, запам'ятовування та відтворення деяких фактичних даних про спостережувані події. Порівняно з дорослим неповнолітній володіє обмеженою дієздатністю, меншою свободою пересування, зберігання і розпорядження своїм майном та іншими правами й засобами, що прямо впливають на інформаційні права цієї категорії суб'єктів права.

Особливу увагу потрібно приділити такій соціально-психологічній рисі неповнолітнього, як схильність до навіювання, яка прямо впливає на його правові інтенції. Наведемо такий приклад. Сучасна інформаційна сфера є нефільтрованою та соціально нестійкою. Нинішній медіапростір перенасичений

найрізноманітнішими «інформаційними забрудненнями», «інформаційно-психологічними» агресорами-месиджами з елементами насильства, жорстокості, порнографії тощо.

Тому, підсумовуючи дуалістичне трактування інформаційних прав, варто вказати на їхні особливості щодо неповнолітніх:

- вся інформація, яка повинна надходити неповнолітній особі, надається їй відповідно до її вікових особливостей;
- під час реалізації інформаційних прав неповнолітнього особливу увагу потрібно зосередити на можливості її сприйняття та повного розуміння;
- інформація, що надходить неповнолітньому, має проходити фільтрацію для недопущення морального і правового нігілізму в майбутньому;
- поважне ставлення до права неповнолітнього на свободу совісті і віросповідання.

Сучасне законодавство виходить з того, що кожна людина може самостійно вирішувати питання щодо свого ставлення до Бога та щодо вибору релігії. Щоправда, малолітній, зазвичай, несамотійний у вирішенні цих питань, оскільки має ще не достатній життєвий досвід, тому все законодавство виходить з презумпції єдності інтересів батьків і дітей.

Право на свободу совісті і релігійних переконань. Загалом серед опитаних нами неповнолітніх 37% вважають, що ступінь порушення їх права на свободу совісті і релігійних переконань вищий від допустимої межі (див. Додаток А.5). У рішеннях ЄСПЛ інтерес дитини, зазвичай, розглядається як основний критерій захисту прав дітей. Ухвалюючи рішення у справах, пов'язаних з визначенням місця проживання дитини, ЄСПЛ виходить з концепції «найкращих інтересів» дитини. Європейський суд звертає увагу на релігійні переконання та інші особливості батьків, визнає дискримінаційними обмеження, покладені на них національними судами, але при цьому виходить з пріоритету інтересів дитини, найкраще забезпечення яких може, на думку Суду, суперечити релігійним переконанням.

Батькам (особам, які їх замінюють) забороняється примушувати дітей до

участі у виконанні релігійних обрядів. Освітні установи не мають права зобов'язувати учнів відвідувати заняття або факультативи релігійного змісту. Релігійні освітні установи не мають права чинити психологічний, фізичний, моральний вплив на своїх учнів, які виявили бажання залишити навчання і (або) перешкоджати здійсненню цього права.

Стаття 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [440] вказує, що «батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії». Стаття 6 цього Закону вказує, що релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування. Отож, у контексті викладеного в «дусі закону» відсутнє ставлення до неповнолітнього як до повноцінної особистості, окремого суб'єкта права, інтереси якого є пріоритетними. Тому у спеціальному законодавстві варто врахувати норму про можливість неповнолітнього брати участь у релігійних обрядах та релігійному навчанні самостійно, навіть якщо на це немає згоди батьків з 16-річного віку. А для того щоб дитина не піддавалася негативному впливу, існує інший нормативний акт – Закон України «Про охорону дитинства», ст. 10 якого передбачає захист дитини від залучення її до екстремістських релігійних психокультових угруповань і течій [433].

3.3.3 Соціально-економічні права неповнолітніх

Одним з провідних принципів цивілізованої держави є захист прав неповнолітніх, які, з одного боку, виступають спеціальними суб'єктами права, а з іншого – потребують особливої уваги від держави і суспільства. Соціальні та економічні права забезпечують життєдіяльність особи, становлять основу її розвитку та забезпечують можливості функціонування як людської істоти. А. Колодій та А. Олійник вважають, що соціальні права і свободи – це можливості

людини і громадянина щодо забезпечення належних соціальних умов життя [211, с.195].

Національні політичні обставини сучасності породжують низку проблем, це стосується, зокрема, незахищених верств населення, які відчують дискомфорт в економічній та соціальній сфері. До таких категорій належать і неповнолітні, які дуже гостро реагують на негативні зміни в державному житті, але особисто вплинути на державне реформування вони не в змозі. Нинішня система захисту прав неповнолітніх є досить недосконалою і неспроможною швидко реагувати на виклики часу. Уповноважений з прав дитини М. Кулеба зазначає, що «ще до початку збройного конфлікту на Сході України на обліку соціальних служб перебувало понад 386 тисяч сімей, які опинились в складних життєвих обставинах, в яких виховувалось більше 609 тисяч дітей. Сьогодні в країні більше мільйона переселених осіб, тому ми розуміємо, що ця проблема поглиблюється, і держава повинна бути готова надати допомогу кожній такій дитині» [384]. Тому захист інституту прав неповнолітніх набуває особливої актуальності і в теоретичному, і в практичному значенні.

Соціальні права належать до другого покоління прав людини і «покликані забезпечити задоволення найважливіших життєвих потреб людини, гарантувати їй гідний рівень життя та вільний розвиток, який дає можливість реалізації здібностей самої людини» [477, с.78]. Для неповнолітніх, як і для кожної людини, вони мають особливе значення, оскільки сприяють не тільки особистому розвитку, але, що головне, забезпечують право на гідний рівень життя.

Характерною особливістю прав і свобод громадян у правовій державі є рівень їх забезпеченості матеріальними і, насамперед, соціально-економічними гарантіями. У преамбулах Міжнародних пактів про громадянські і політичні права [309] та про економічні, соціальні і культурні права [310] висловлено положення, що «ідеал вільної людської особистості, вільної від страху та злиднів, може бути втілений лише якщо будуть створені такі умови, за яких кожен зможе користуватися своїми економічними, соціальними та культурними правами так само, як і своїми громадянськими і політичними правами». І якщо якийсь час

рівень цієї забезпеченості можна було б вважати достатнім, то сьогодні потрібні правові важелі зміцнення і розвитку економічної незалежності індивіда від держави, що, своєю чергою, сприятиме вирішенню не тільки стратегічних, глобальних завдань соціального будівництва, а й конфліктів, які виникатимуть.

Тотальна економічна залежність громадян від держави породжує зростаючу лавину вимог і претензій, викликаних до неї щораз більш очевидною нерівністю громадян. У зв'язку із цим варто зазначити, що автори, які досліджували проблему правового статусу особи, обмежувалися, зазвичай, висновками про юридичну рівність громадян. Інша сторона реальності полягає в тому, що, незважаючи на юридичну рівноправність громадян, фактичне їх матеріальне і соціально-політичне становище не є однаковим. Зрештою, і суб'єктивні права в різних громадян нерідко мають різну, так би мовити, «правову вагу». Особливо в останній період розвитку нашої держави виявляється залежність декларативного права від фактичного стану суспільних відносин. Юридична ж рівність, забезпечена конституційними нормами, є лише наділенням їх рівною правосуб'єктністю. Однак це ще не означає, що конкретні правові можливості громадян однакові.

Проаналізувавши Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [310], можна виокремити норми, які закріплюють права неповнолітніх. Так, п. 3 ст. 10 визначає такі права: охорону від дискримінації, захист від економічної і соціальної експлуатації та право на особливі умови праці й мінімальний вік для залучення до праці.

Більш широко економічні та соціальні права неповнолітніх тлумачить спеціальний міжнародний акт – Конвенція про права дитини [218]. Так, ст. 26 визначає право користуватися благами соціального забезпечення, ст. 27 – право кожної дитини на рівень життя, ст. 32 – право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для здоров'я, бути перешкодою у здобутті нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку. Спеціальну статтю присвячено правам неповнолітньої в розумовому або

фізичному сенсі дитини (ст. 23).

Регіональне законодавство також регулює соціальні права. Зокрема, в Європейській соціальній хартії [156] вказано: право на працю (ст. 1), право на створення професійних спілок (ст. 5), право на укладання колективного договору (ст. 6), право на соціальне забезпечення (ст. 12), право на соціальну і медичну допомогу (ст. 13), право сім'ї на соціальний, юридичний та економічний захист (ст. 16), права працівників-мігрантів та їх сімей (ст. 19). Серед них є норми, спрямовані саме на неповнолітніх. Стаття 7 містить зобов'язання держав щодо забезпечення ефективного здійснення права дітей та підлітків на захист, йдеться про права і гарантії на мінімальний вік прийняття на роботу; обмеження тривалості робочого часу та мінімальні стандарти відпусток для неповнолітніх; регулярний медичний огляд; особливий захист дітей та підлітків від фізичних і моральних ризиків.

Аналіз міжнародних актів дає підстави для висновків про те, що міжнародні стандарти містять ширший, порівняно із загальнодержавними стандартами, перелік соціальних та економічних прав і гарантій неповнолітніх. Особливо яскраво це проявляється в контексті права на працю.

Ефективне забезпечення прав і свобод людини неможливе без відповідних передумов, якими в загальному виступає правова держава і громадянське суспільство, а спеціальні – існують у вигляді юридичних нормативів. Законодавчо закріплені права, свободи та обов'язки сукупно становлять правовий статус особи та виступають першочерговими нормативними передумовами їх реалізації, охорони і захисту. Важливо, щоб внутрішньодержавні акти імплементували всю повноту міжнародних стандартів.

Інститут соціальних прав неповнолітніх має безліч проблем, які перманентно пов'язані з економічним чинником, недостатністю в державному бюджеті України коштів для забезпечення соціальних стандартів, які передбачені і в міжнародному, і в національному праві.

Порушення економічної рівності неповнолітніх було предметом розгляду Європейського суду з прав людини. Так, в рішенні у справі «Мазурек проти

Франції» [464] Суд дійшов висновку, що народження поза шлюбом не є достатньою підставою для дискримінації. Відповідно до ст. 760 Цивільного кодексу Франції, під час розгляду позовів щодо поділу майна померлого батька (матері) дитина від позашлюбного зв'язку має право на одержання такої частини майна померлого, яка становить лише половину частки кожної законно народженої дитини. Тобто позашлюбна дитина отримує лише половину від того, що мала б отримати, якби була законною дитиною. Суд наголосив, що інститут сім'ї не обмежується жорсткими рамками кодексу – ані в історичному, ані в соціологічному чи юридичному аспекті.

Отож, імплементація прав неповнолітніх у національне законодавство є вагомим правовою проблемою, особливо у світлі глобалізаційних змін, оскільки потреби людини щоразу зростають, і неповнолітні, як молоде покоління, мають ширші особисті амбіції й потреби на рівні суспільства й держави. Констатуємо, що держава повинна бути зацікавленою у затвердженні прав неповнолітніх, бодай для реалізації задекларованого принципу соціальної держави.

Проблеми закріплення, реалізації й забезпечення неповнолітніх тісно взаємопов'язані із соціальними проблемами суспільства, сферою економіки, соціального забезпечення, освіти, виховання і багатьма іншими завданнями, які вимагають невідкладного вирішення в масштабі і окремої держави, і на міжнародному рівні.

3.3.4 Політичні права неповнолітніх

Політичні права тісно пов'язані з правовим статусом громадянина і створюють основу для формування та функціонування державних інституцій, передбачають реалізацію народного суверенітету через участь в управлінні державними справами. Політичні права трансформують волю громадян у державну політику, передбачають можливість участі у формуванні державної політики від початкової стадії – нормопроекування – до кінцевої, тобто охоплюють контроль за рішеннями. Ще донедавна політичні права були властиві

лише громадянам держави, а нині ця тенденція змінюється, розширюючи виборче право на осіб, які постійно проживають у державі. Така ж ситуація і з неповнолітніми. Глобалізація та швидкий розвиток особистостей розширюють можливості для політичної і громадської участі, зокрема й досліджуваної демографічної групи. Це можуть бути, наприклад, електронні петиції чи інші індивідуальні звернення від громадян.

Та все-таки постає запитання: чи наділені неповнолітні політичними правами і в якому обсязі? Т. Заворотченко, ґрунтовно досліджуючи політичні права, акцентує на важливому моменті – «політичні права є загальними, оскільки можливість їх здійснення повинна бути у кожної людини без винятку» [171, с.312-317]. Також попередньо досліджувані нормативні акти міжнародного характеру вказують, що на дітей підліткового віку поширюється весь комплекс прав, загалом властивих суб'єктові права – фізичній особі. Тож політичні права не є винятком.

Щодо обсягу політичних прав, то зазначимо, що повного обсягу прав, порівняно з повнолітніми, категорія неповнолітніх суб'єктів не має. Конституційне право України, спираючись на Конституцію України, відносить такі права до політичних: право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, право обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право громадян на мирні збори, мітинги, вуличні походи та демонстрації (ст. 39); право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб (ст. 40). Весь указаний обсяг прав неповнолітньому не надано. Передусім це стосується інституту виборчих прав та прав, пов'язаних із проходженням державної служби. Не тільки в Україні, але й більшості інших держав право здійснювати волевиявлення загальнодержавного значення встановлюється з досягненням повноліття (у Бразилії, Ірані, Нікарагуа – 16 років).

Втім, останнім часом обговорюють можливості зниження вікового цензу.

Так, Парламентська Асамблея Ради Європи 23 червня 2011 року звернулася до країн-членів розглянути можливість зниження віку, з якого дозволено участь у голосуванні на виборах, до 16 років. У документі, зокрема, міститься заклик до країн-членів Ради Європи створити необхідні передумови для участі молодих людей у суспільному житті через освіту; вивчити можливість скорочення мінімального віку, з якого дозволена участь у голосуванні на виборах, до 16 років; а також вивчити можливість зниження віку для голосування до 16 років для різних виборів: парламентських, президентських, регіональних і місцевих. Оскільки це дасть можливість «розширити демократію і уникнути маргіналізації молодого покоління в цьому процесі» [374].

У деяких країнах віковий ценз зменшено до 16 років на місцевих виборах (Австрія, деякі землі Німеччини, деякі штати США, Аргентина, Угорщина за умови одруження і Словенія за умови працевлаштування) та референдумах. Влітку 2015 року виборчим біллем Шотландії виборчий вік знижено з 18 до 16 років. Але неповнолітнім було дозволено голосувати на референдумі про незалежність Шотландії у 2014 році. Відтепер тинейджери матимуть право голосу на виборах до Шотландського парламенту 2016 року та локальних виборах. Однак аби голосувати на парламентських виборах і на виборах до Європарламенту, потрібно мати 18 років [313].

Із цього приводу розгорілися дискусії у Великобританії. Було організовано молодіжний рух «Голосувати у 16», який одержав значну підтримку (72% опитаних). Свої вимоги ініціатори руху сформулювали так: «Правильно включити нас у наше суспільство і продемонструвати довіру і повагу до нас, показати, що суспільство чекає від нас, давши нам право голосу, право впливати на ключові рішення, які впливають на життя...» [316].

У 2015 році нижня палата російського парламенту розглядала ініціативу щодо забезпечення реалізації активного виборчого права громадянами Російської Федерації, які досягли 16-річного віку. Суб'єкт законодавчої ініціативи так аргументував ініціативу: «більш мобільне покоління» може обирати органи влади всіх рівнів – від місцевих рад до президента, оскільки темп розвитку нинішньої

молоді випереджає тих, хто на 10 чи 20 років старші; необхідністю зрівнювання віку виборчого права з правом вступати у шлюб та займатися підприємницькою діяльністю; цей вік громадян міг би підвищити явку на виборах; створити реальну можливість участі в демократичних виборчих процесах, а не радикальних, на думку проектувальника, заходах впливу на владу [335]. Хоча законопроект не одержав підтримки, все ж прецедент на пострадянському просторі створено. В Україні схожа петиція до президента не набрала необхідної кількості голосів [149].

Далі проаналізуємо дискусійні аспекти можливості активного виборчого права для осіб від 16 років.

По-перше, неповнолітній не має ще сформованої соціальної і правової позиції, тому не зможе самостійно ухвалювати рішення в політичній сфері, тобто відсутня громадська компетентність. Так, Л. Слінченко вважає, що остання характеризує такий стан політичної освіченості громадянина, його переконань і вмотивованості до дій, який є достатнім, щоб відстоювати власні права і свободи, задовольняти інтереси, здійснювати спільні справи, забезпечувати дотримання суспільного порядку і безпеки. Визначальними рисами громадянської компетентності є правосвідомість, політична освіченість, патріотизм, моральність, трудова активність [502, с.860-861].

Серед дорослого населення, представників влади тільки 14% вважають надання такого права прийнятним у сучасних умовах (*див. Додаток В.6*). Ми поцікавилися також думкою самих неповнолітніх щодо зменшення вікового цензу. Так-от, 87% респондентів вважають необхідним зменшити віковий ценз, адже це дасть змогу їм ухвалювати потрібні рішення. Окрім того, 54% опитаних вказали на те, що цікавляться політикою держави. 92% респондентів відповіли ствердно за запитання «Якщо б Ваші політичні погляди чи симпатія за кандидата відрізнялась від поглядів Вашої сім'ї та оточення, чи проголосували б Ви за обраного саме Вами кандидата чи партію, політичну позицію?» (*див. Додаток Б.1–3*). І тільки 15% вказали на те, що вони не могли б самостійно обрати кандидата, якби в них було право голосу (*див. Додаток А.43*). Отож, опитані

неповнолітні впевнені в тому, що вони зможуть самостійно реалізовувати активне виборче право.

По-друге, ця вікова група схильна до навіювання, є емоційною, має здатність ухвалювати спонтанні рішення, тому може стати легким об'єктом для політичних маніпуляцій. Останні варто розуміти як навіювання під виглядом об'єктивної інформації бажаної інформації групі осіб, впливаючи на чуттєві точки людської свідомості (страх, тривогу, невпевненість) задля реалізації відповідних політичних цілей. Із цим положенням сперечатися важко, оскільки, безумовно, неповнолітні не мають стійких політичних поглядів. Але, можливо, для оновлення політичної еліти, її циркуляції, активізації реформ та трансформаційних процесів відсутність сталих позицій є більше позитивним чинником, ніж недоліком. Проілюструймо це прикладом. За даними опитування Центру Разумкова, здійсненого в серпні 2013 року, серед молоді у віці 18–29 років тільки 1,7% виявили бажання голосувати за Комуністичну партію України (діяльність якої сьогодні заборонена), водночас цей показник серед населення старшого за 60 років сягав понад 16% [511]. Ми переконані, що якби опитування проводили серед підлітків, цей показник був би близький до нуля.

По-третє, низька політична активність неповнолітніх. Вважається, що молодь не цікавиться політикою, тому більш активним є електорат старшої вікової групи. Російські науковці, зокрема, переконані, що рівень освіченості прямо впливає на підвищення рівня виборчої активності [227], наводять вони і статистику: 62% молоді взагалі не цікавиться політикою. Такі ж показники і в американських дослідників. На виборах Президента США 2012 року голосували тільки 45% молоді, проти 51% у 2008-му [659]. Показник голосування серед молоді Канади – 38,8% [658].

Вважаємо, що в національному аспекті в таку позицію можна внести корективи. По-перше, історія держави і права України знає багато героїчних дій саме неповнолітніх у боротьбі за незалежність, зокрема, бій під Крутами у січні 1918 року, який є символом героїзму і самопожертви української молоді в боротьбі за державну незалежність. Звернімо увагу на такі дані: серед загиблих та

розстріляних відомі прізвища лише 20 – 7 студентів Українського народного університету, 6 студентів Київського університету Св. Володимира та 7 гімназистів 2-ї Кирило-Мефодіївської гімназії із 6–8 класів [369].

Зрештою, своєю нинішньою незалежністю Україна зобов'язана більшою мірою саме молоді. «Революція на граніті», яку в жовтні 1990 року організували студенти, до яких долучилися навіть учні старших класів школи [460], спричинилася до здобуття Україною незалежності 1991 року. Звернімо увагу на сьогоднішнє – Революція гідності розпочалася з побиття студентів, котрі протестували проти припинення курсу на євроінтеграцію. На нашу думку, вказувати на політичну неграмотність чи апатію в національних реаліях не зовсім правильно. Як вважає В. Баранівський, після подій кінця 2013-го – початку 2014 року «політична активність молодого покоління зростає» [31, с.43]. Молоде покоління завжди було і є прогресивною та рушійною силою політичних змін.

Щодо голосування, то зазначимо таке. Молоді доступні альтернативні, різнобічні джерела одержання інформації, порівняно зі старшим поколінням, яке більшість інформації одержує із центральних газет і телебачення. В період перехідної демократії останні можуть бути, як і старше покоління, більш піддатливі до можливого використання «адмінресурсу». Те, що молодь не активно голосує, пояснюється не тільки політичним і правовим нігілізмом, а й потребою зміни механізмів проведення голосування і впровадження системи «електронні вибори».

Повертаючись все ж до впливовості в політичних маніпуляціях, зазначимо, що майже кожна особа, незалежно від віку, може стати її об'єктом. Повнолітні громадяни в нашій державі також часто розчаровані своїм вибором. За даними опитування Центру Разумкова, здійсненого у грудні 2015 року, за чинного Президента України Петра Порошенка тоді (на час опитування)) проголосували б тільки 10% респондентів [511].

Неповнолітні схильні до радикальних проявів своїх поглядів. За умов стабільного суспільного розвитку соціальна активність їх зумовлена перехідним станом, і доступ до соціальних ролей закономірно пов'язаний з процесом

дорослішання. У разі соціальних потрясінь роль молоді змінюється. Маргінальність, перехідність, відсутність життєвої вкоріненості спонукає її до активності, агресивності, афективного емоційного сприйняття дійсності, екстремізму та радикалізму в думках і поведінці. Так, у серпні 2016 року неповнолітній смертник у південно-східному турецькому місті Газіантеп здійснив теракт на весіллі, внаслідок якого загинуло понад 50 людей [200]. Неповнолітні та молодь, які не можуть легітимно впливати на державну владу, обирають радикальні способи. Ми не вважаємо це основною причиною тероризму, проте визнаємо однією з причин.

Політичну культуру українського суспільства сьогодні можна визначити як «транзитну», оскільки в нас відбувається перехід від моделі культури підпорядкування до партиципаторної культури. Частина українського населення досі покірно чекає «милості» від держави, однак більшість демонструє досить високий рівень політичної грамотності, бере активну участь у політичному процесі, особливо це помітно на тлі зміни поколінь. Люди старшого віку ще схильні в усьому довіряти владі й не асоціюють себе з безпосереднім носієм цієї влади, а молоде покоління активно користується своїми політичними правами і відстоює їх, що є одним з основних показників сформованого громадянського суспільства [302].

Демократична держава зацікавлена в активній громадянській позиції своїх членів, особливо молоді як стратегічного ресурсу суспільства. Американські інформаційні інтернет-ресурси вводять ще одну мотивацію щодо голосування молоді: «Якщо люди були мотивовані, щоб потрапити на виборчі дільниці один раз, вони, найімовірніше, повернуться. Отож, здобуття молоддю права голосувати достроково може стати ключем до підвищення свідомості нового покоління виборців» [659]. Сучасна соціально-економічна ситуація в країні вимагає не тільки підвищення загального освітнього та професійного рівня молоді, але й високого ступеня її суб'єктності в соціумі, створення оптимальних умов для самореалізації молодого покоління, прояву соціальної та політичної активності і відповідальності. Процес становлення незалежної держави висуває потребу в

новому аналізу проблем, пов'язаних із свідомістю і поведінкою різних вікових та соціальних груп населення. У цьому процесі особливого значення набуває формування соціальної активності дітей та молоді. Майбутнє держави, її місце в сучасному світі визначається не лише економічним потенціалом, але й свідомим ставленням молодого покоління, зокрема учнівської молоді, до політичних процесів в умовах трансформації суспільства [236, с.35-37].

Формування та розвиток громадянської ідентичності молоді – завжди були проблематичними в перехідні історичні періоди будь-якої країни. Наша держава сьогодні переживає період соціально-економічних перетворень, і, на жаль, негативні чинники реформування таки вплинули на свідомість і поведінку неповнолітніх. Сучасне полікультурне суспільство підвищує вимоги до комунікативної взаємодії і толерантності всіх членів, відповідальності та свободи особистісного вибору. Тому формування громадянської ідентичності населення покликане забезпечити інтеграцію, єдність і цілісність самосвідомості особистості як громадянина полікультурного суспільства на основі присвоєння системи загальнолюдських моральних цінностей, свободи самовираження з урахуванням різноманіття соціальних установок, норм і цінностей. У зв'язку з цим питання про вибір і розроблення ефективних технологій формування нової ідентичності молодих громадян має стратегічне значення для майбутнього державності.

Реалізація політичних прав стане реальністю, а не фікцією, за умови активності неповнолітніх у громадському житті, втілення правової політики, спрямованої на патріотичне виховання в дусі толерантності та плюралізму. Політичне виховання неповнолітніх має здійснюватися в дусі толерантності, поваги до поглядів інших, права на плюралізм політичних думок тощо. Конфлікти, що загрожують руйнівними війнами, які несуть небезпеку виродження в зіткненні цивілізацій, загрожують самому існуванню людства. Їхньою глибинною причиною є інтолерантність, нетерпимість, несправедливість, фанатизм, ксенофобія, екстремістський націоналізм, які, на жаль, мають давні традиції. Отже, толерантність – імператив, домінанта нового сторіччя, загальна тенденція світового процесу [537, с.94].

Окрім толерантності, основою виховання має стати патріотизм. Як визначають білоруські науковці, «громадянськість і патріотизм є найважливішими моральними якостями людини, в яких виражається причетність її до своєї Батьківщини, народу, держави, їх історії і культури, виявляється її здатність брати участь у спільних діях на благо суспільства, готовність відстоювати і захищати суспільні підвалини і національні інтереси» [146, с.5]. Вважаємо, що на сьогодні політико-воєнні події за участі молодих

Захисників підтверджують виявлення великого патріотизму, відданості своїй Батьківщині. Так, 67% визнають, що День незалежності України вважають своїм особистим святом, 94% мають національний одяг і використовують його у святкові дні, 62% відвідували національно-патріотичні організації (див. Додаток Б.10, Б.15, Б.16). Безумовно, опитування не можна вважати абсолютно репрезентативним, оскільки більшість студентів «Львівської політехніки», яких опитували, проживають на теренах Західної України, проте загальна картина по Україні, можливо, з певними похибками, з дещо нижчими показниками, все-таки підтверджуватиме наведену статистику. Тож виховання толерантності, патріотизму та правової і політичної активності є пріоритетним завданням сучасного державотворення.

3.3.5 Культурні права неповнолітніх

Потреба в захисті й охороні є для неповнолітніх, звісно, необхідністю. Водночас вони потребують і самореалізації, права активної дії, розуміння їх внутрішньої сутності, ідеології, поглядів та уподобань. Тобто культурні права для них не є другорядними. Саме вони допомагають реалізувати підлітковий потенціал. Культурні права неповнолітніх створюють цілісну систему прав. Вони виступають суб'єктивними правами неповнолітнього не тільки в культурній, а й у духовній сфері, забезпечують розвиток суспільства й державності, створюють моральну основу для реалізації індивідуальності неповнолітнього. Культурні права сприяють не тільки внутрішньому розвитку особистості, але й виступають

запорукою існування та розвитку народу й державності.

Дослідник В. Акуленко розглядає культурні права людини, громадянина і народу як можливості, гарантовані державою щодо збереження й розвитку національно-культурної самобутності, доступу до матеріально-духовних надбань людства, їх засвоєння й використання, здобуття освіти [5,с.7].

Основні культурні права названо в Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права. До них належать: право на освіту, право на доступ до культурних цінностей, право вільно брати участь у культурному житті суспільства, право на творчість, право на користування результатами наукового прогресу і їх практичного застосування тощо. Позитивно, що міжнародна спільнота цивілізованих народів не тільки розробила мінімальні стандарти культурних прав, але й створила дієву міжнародну інституцію задля їх охорони й захисту. 4 листопада 1946 року було створено спеціалізовану установу при ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).

Науковці розширюють систему культурних прав ще такими: право на освіту; право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; право особи на вільний і всебічний розвиток та користування рідною мовою [528, с.95-97].

Ключовим правом для неповнолітнього, причому не тільки серед культурних, є *право на освіту*. Освітній рівень забезпечує всі сфери життєдіяльності, враховуючи духовну і виробничу складову. Саме освітня реалізація є поштовхом до реформування країни, соціально-економічної стабільності, індивідуального зростання та фінансово-побутового забезпечення, сприяє в розвитку політичної та правової культури громадян, долає нігілістичні прояви в соціумі та сприяє удосконаленню державно-владного апарату. Серед опитаних аж 26% неповнолітніх вказали, що їх право на освіту має найвищий ступінь порушення (див. Додаток А.10).

Немає жодних сумнівів у тому, що освіта й робота в суспільстві знань зіллються в єдине ціле, а тому під час первинного навчання дітей і молоді в середніх і вищих школах їх потрібно готувати до перспективи обов'язковості подальшого цілеспрямованого саморозвитку впродовж усього життя. До того ж, демократичні засади навчального процесу і демократичний устрій суспільства знань вимагатимуть від системи освіти формування автономних і відповідальних особистостей, спроможних до критичного мислення та правильного вибору і власного шляху розвитку, та його безперервних змін під впливом комплексу індивідуальних обставин і швидкозмінного ринку праці [129, с.287].

Право на освіту неповнолітніх сприяє реалізації всіх попередньо вказаних чинників шляхом забезпечення можливості доступу до освітніх послуг і здобуття якісних знань, умінь та навичок.

Право на освіту вважається пріоритетним і в міжнародних актах. Вперше на міжнародно-правовому рівні право на освіту було закріплено в ч. 1 ст. 26 Загальної декларації прав людини й набуло подальшого розвитку в ч. 1 ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Також варто згадати Принцип 7 Декларації прав дитини; ст. 28, 29 Конвенції про права дитини; ст. 2 Першого протоколу Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод; ст. 17 Переглянутої Європейської соціальної хартії; ст. 13 Сан-Сальвадорського протоколу до Американської конвенції про права людини; ст. 17 Африканської хартії прав людини і народів; ст. 11 Африканської хартії прав і добробуту дитини тощо. Міжнародні стандарти права на освіту такі: освіта має бути безкоштовна й обов'язкова, принаймні на початкових стадіях; потрібно сприяти розвитку різних форм середньої освіти, і загальної, і професійної; вищий рівень має бути доступний на основі повної рівності і залежно від здібностей кожного; освіта має сприяти і загальному культурному розвитку дитини, має забезпечити повноцінний розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, а також рівні для цього можливості; батьки повинні мати свободу вибору школи для своїх дітей і забезпечувати релігійне та моральне їх виховання відповідно до власних переконань і загальнолюдських цінностей.

Національне законодавство щодо права на освіту активно реформується, однак у ньому закладено основні стандарти, що відповідають міжнародному рівню. Так, ст. 53 Конституції України вказує, що кожен має право на освіту. Також відповідно до Національної доктрини розвитку освіти в Україні для всіх громадян незалежно від національності, статі, соціального походження та майнового стану, віросповідання, місця проживання та стану здоров'я забезпечується рівний доступ до якісної освіти. Реалізація зазначеного права передбачає прозорість, наступність системи освіти всіх рівнів, гнучке врахування демографічних, соціальних, економічних змін [428]. Існує спеціальне законодавство залежно від освітнього рівня.

Дослідження, проведене 2015 року на замовлення Міністерства молоді та спорту України, показало, що для молодих людей у віці 14–19 років найчастіше основним пріоритетом є освіта [138, с.5]. Для неповнолітнього освіта є плацдармом для майбутнього життя, і основи закладаються саме в досліджуваний період. Звісно, початкова школа є важливою, це первинна патерна суб'єктивності особи. Проте тут закладаються основи знань на найнижчому рівні, як-от: грамотність, основи математичних та природничих знань, а також основи загальної комунікації соціуму. А щоб одержати належний, «підвищений старт», таких знань замало, потрібні знання на рівні робочих професій. Належне знання іноземних мов, комп'ютерна грамотність, нагромадження знань, які потрібні для майбутнього фаху, – це все закладається в освітніх програмах для неповнолітніх у старших класах. До речі, Міністерство освіти в проекті Концепції розвитку освіти до 2025 року пропонує вищою освітньою траєкторією школи визнати професійну школу, професійний ліцей, академічний ліцей, гімназію тощо.

Щодо неповнолітнього можна виділити ще низку особливостей:

- відсутність обов'язковості освіти після здобуття освіти відповідного рівня, тобто неповнолітній у 16–17 років в Україні має право на освіту, що не субординується з його обов'язком вчитися, як, наприклад, для малолітнього. У деяких державах все ж обов'язковість освіти зникає тільки з настанням повноліття. Стаття 19 (п. 4) Закону РФ «Про освіту», який діяв до 2012 року,

вказувала, що вимога обов'язковості загальної освіти щодо конкретного учня зберігає силу до досягнення ним 18 років, якщо відповідну освіту не було здобуто раніше. І тільки за згодою батьків (законних представників), комісії у справах неповнолітніх і захисту їхніх прав та органу місцевого самоврядування, який здійснює управління у сфері освіти, учень, який досяг 15 років, може залишити загальноосвітній заклад до здобуття загальної освіти (п. 6 ст. 19) [336]. Щоправда, зауважимо, чинний нормативний акт у Росії не містить схожих вимог;

- автономність реалізації права на освіту. Неповнолітній має право вибору рівня освіти, фаховості, напряму освіти та виду навчального закладу залежно від внутрішніх переконань та уподобань. Батьки, законні представники, органи державної влади не наділені повноваженнями втручатися у вибір неповнолітнього, їхня функція завершується на стадії сприяння. Здійснимо порівняння. В. Селюков у статті «Право дитини на освіту: забезпечення реалізації можливостей та автономності» [487, с.38-45] вказує на такі обмеження автономності дітей під час користування правом на освіту (ми порівнюємо ці обмеження з підлітковою категорією дітей, тобто з неповнолітніми).

По-перше, враховуючи обсяг дієздатності, що пов'язаний з досягненням певної вікової межі, як стверджує В. Селюков, правовий статус неповнолітньої дитини, як і малолітньої, різний, оскільки різні межі можливої поведінки щодо реалізації свого права. Дитина не може самостійно прийти до навчального закладу і від свого імені написати заяву на вступ. Інколи діти навіть ще говорити не вміють, а процес реалізації права на освіту вже починається з допомогою батьків. Ми ж стверджуємо, що неповнолітні наділені вказаною автономією, вони можуть самостійно вступати у вищі та професійно-технічні освітні заклади, щобільше, можуть самостійно здійснювати оплату за навчання, якщо мають легальні засоби до існування, та отримувати стипендію і самостійно нею розпоряджатися. Стаття 4 Закону України «Про вищу освіту» визначає, що громадяни України вільні у виборі вищого навчального закладу, форми здобуття вищої освіти і спеціальності [414]. Закон України «Про професійно-технічну освіту» [438], хоч і є морально застарілим та потребує оновленого правотворчого втручання, все ж

також визначає добровільність, оскільки професійно-технічна освіта забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей (ст. 3).

По-друге, продовжує В. Селюков, психофізіологічний стан дитини не дає змоги їй повністю керувати своїми діями і бути відповідальною за них, а також усвідомлювати, що сприяє задоволенню її потреб, а що ні. Частково погоджуючись з тим, що неповнолітні повною мірою самостійно не можуть ухвалювати рішення щодо майбутнього фаху і що на них впливають інші, зовнішні чинники, все ж підтвердимо позицію про автономність цієї правомочності результатами самостійного опитування. З вересня 2014-го по 2017 рік ми опитали студентів Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка», що навчаються за напрямом «Право», про їхній вибір освітнього закладу та майбутнього фаху. Для прикладу, 92% (2014) та 86% (2017) вказали, що вибір фаху – це їхня свідома позиція. Щоправда, 6 студентів у 2017-му зізналися, що пішли навчатися, аби не сперечатися з батьками, отримувати і в подальшому їхню матеріальну підтримку. Також 98% (2014) і 93% (2017) визнали, що вони радилися з батьками, у сім'ї, з родиною про вибір майбутньої спеціальності (див. *Додаток Б.4, Б.5*). Тобто можемо стверджувати, що сучасні неповнолітні здатні самостійно ухвалювати рішення щодо освіти. Звернімо увагу, що в опитуванні брали участь тільки ті студенти, яким не виповнилося 18 років.

Міністерство освіти наводить іншу, менш оптимістичну статистику. Вибираючи майбутню спеціальність, лише 49% молодих людей орієнтувалися або орієнтуються на спеціальності, які відповідають їхнім інтересам, захопленням, здібностям, ще 30% орієнтувалися/орієнтуються на спеціальності, які забезпечать гідний заробіток, 16% – на пораду батьків або інших родичів, 15% – на престижну спеціальність, 11% – на те, що освіту за тією чи іншою спеціальністю можна здобути безкоштовно тощо [138, с.6].

По-третє, у більшості національних законодавств указана норма щодо обов'язку батьків піклуватися про своїх дітей, що проявляється в обов'язку

батьків здійснювати юридично значущі дії лише в інтересах та на потреби дітей. Отож, батьки нав'язують свою волю дітям. Указана особливість характерна не тільки для малолітніх, але й для неповнолітніх, навіть повнолітніх осіб. Це саме те розуміння поняття «дитина», яке ми визначали в першому розділі дослідження як зв'язок з батьками, який не закінчується з настанням певного віку.

Отож, можна вказати на те, що міжнародні норми та національне законодавство створили належні передумови для реалізації права на освіту для неповнолітнього. Статистика свідчить, що 67% представників української молоді цілком або найімовірніше задоволені своєю освітою, а незадоволених – 14% [138]. Саме вік дитини впливає на автономію вибору у сфері освіти, виду освіти та її загальнообов'язковість. Для старшої вікової групи неповнолітніх діє особисте право на освіту, яке держава нормативно забезпечує.

Важливим у системі культурних прав є також *право на користування досягненнями культури і свободи наукової, технічної та художньої творчості*. У деяких конституціях воно визначається як право на участь в культурному і творчому житті суспільства (ст. 44 Конституції РФ [229]). Також у міжнародному праві його визначають як право на культурну самобутність, тобто сукупність неповторних і незамінних цінностей, традицій і форм вираження народу, за допомогою яких він репрезентує себе у світовому співтоваристві. Культурна самобутність не лише розширює можливості для всебічного розвитку людини, а й «мобілізує кожний народ, кожну групу, змушуючи їх черпати сили у своєму минулому, засвоювати елементи інших культур, які сумісні з їхнім характером, і цим самим продовжувати процес творення себе» [89, с.39].

До цих здобутків, безумовно, варто віднести об'єкти культурної спадщини, бо саме в них втілюються та відображаються археологічні, естетичні, етнологічні, історичні, архітектурні, мистецькі, наукові чи художні цінності. Їх охорона й використання є частиною діяльності зі збереження, з одного боку, унікальності України як суверенної і незалежної держави, а з іншого – підтвердження її статусу як повноправного учасника світового процесу розвитку людської цивілізації [608, с.953].

Досліджуване право охоплює і право користуватися здобутками цивілізації, і самому реалізовувати свій потенціал. Про порушення права на участь в науково-технічній та художній творчості заявили 29% опитаних нами підлітків (*див. Додаток А.16*).

Набуття молодим поколінням соціального досвіду існування людини з розвиненою духовністю, високою моральною, естетичною культурою передбачає оволодіння цінностями світового і народного мистецтва, а розвиток відчуття прекрасного, здатності розуміти і цінувати твори мистецтва розглядається як одне із завдань національної системи освіти [49, с.67].

Серед опитаних нами неповнолітніх 17% зазначили про суттєвість порушення їхнього права на користування досягненнями культури (*див. Додаток А.14*). Також опитування засвідчили достатні знання неповнолітніми культурного національного спадку, традицій народу, історичних пам'яток. Так, 56% неповнолітніх засвідчили, що з точністю знають рік заснування рідного міста та його історію, 54% можуть вказати на пам'ятки, які входять до Списку світової спадщини ЮНЕСКО в Україні, 78% знають 5 і більше народних пісень, 94% українських колядок та щедрівок, 92% національний гімн, 75% дівчат вміють вишивати національні рушники, сорочки тощо (*див. Додаток Б.8, Б.9, Б.11–14*).

Культурна спадщина і національного, і світового характеру є показником освіченості, цивілізованості нації, громадян та окремої особи. Неповнолітній має право долучатися до таких надбань, при цьому обов'язком держави й соціуму є забезпечити можливість їх отримання й вивчення та розуміння цих здобутків, тому сфера освіти дотична до вказаного права. Саме освітні державні шкільні програми мають охоплювати вивчення вказаних здобутків.

Визнають цю потребу і на державному рівні, оскільки саме патріотично-національна співпраця з молодим поколінням буде запорукою успішного розвитку країни. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 року № 148 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки» [423], за твердженням нормотворця, дасть змогу збільшити щороку на 10% кількість молоді, залученої до програм та заходів, спрямованих на

національно-патріотичне виховання й підвищення рівня громадянської свідомості молоді. За даними дослідження, проведеного 2015 року, 81% опитаних представників української молоді зазначили, що пишаються тим, що вони є громадянами України, не пишаються українським громадянством – 8% [138].

3.4 Загальнотеоретична характеристика правової множини обов'язків неповнолітніх

Обов'язки неповнолітнього є, мабуть, одним з найважчих елементів для дослідження в межах правового статусу. Це зумовлено тим, що, по-перше, науковий інтерес до обов'язків людини як загальної категорії мінімізований. «Обов'язки громадянина, на відміну від його прав, які постійно прямують у бік збільшення, є мінімальними вимогами, які висувуються з боку суспільства (держави, співгромадян тощо) до громадянина. У зв'язку з цим перелік обов'язків громадянина є набагато вужчим за перелік наданих йому прав. Розвиваючи наведену думку, наголосимо також на тому, що процес мінімізації обов'язків громадянина та розширення його прав є таким, що має місце виключно у правовій державі, оскільки за умов тоталітарних режимів (абсолютизму) відбувається принципово інша ситуація, пов'язана, навпаки, з мінімізацією прав та розширенням обов'язків приватних осіб» [458, с.390].

По-друге, нормативно-правові акти міжнародного рівня визначають мінімальний спектр обов'язків, концентруючись на стандартах прав людини.

По-третє, відсутнє комплексне розуміння прав дітей, не кажучи вже про їхні обов'язки. Лише в ст. 29 Загальної декларації прав людини мовиться, що «людина має обов'язки лише перед суспільством, в якому можливий вільний і повний розвиток особистості» [494]. На думку Й. Віг, «відсутність визначення основних обов'язків людини на тому ж рівні, що і прав людини, призводить до переваги в сторону вимог негайного здійснення лише прав» [75, с.47].

Отож, неповнолітні в сучасному правовому полі розглядаються як суб'єкт охорони і захисту. Наша ключова позиція полягає в тому, що неповнолітні мають

виступати як суб'єкти права з особливим статусом, де вони володіють не тільки правами, але й обов'язками. Про поєднання прав та обов'язків вказував ще Ж.-Ж. Руссо. Він, зокрема, зазначав: «Аби суспільна угода не стала лише формальністю, вона охоплює таке зобов'язання, яке може дати силу іншим зобов'язанням: якщо будь-хто відмовиться підкорятися спільній волі, він буде примушений до цього усім організмом...» [470, с.163]. Обов'язки разом із правами є основними, центральними елементами правового статусу. Їх визнають взаємодетермінованими, взаємопов'язаними явищами. Важливо, що вони є необхідним елементом правового регулювання, встановлюючи справедливу межу свободи особи. Також «обов'язки виступають частиною механізму забезпечення балансу інтересів особи та суспільства. Вони здійснюють безпосередній вплив на характер законних інтересів та способів їх реалізації» [45, с.26].

Ми не можемо стверджувати, що у правовій державі певний суб'єкт, нехай і не наділений повною дієздатністю, має лише права. Так, неповнолітні мають широкий спектр прав, додаткові пільги і гарантії та особливу систему їх захисту, але в суспільстві права неповнолітнього субординуються з інтересами суспільства, держави та інших членів соціуму. Тому обов'язки субординовані правами і свободами інших суб'єктів права. Тож важливо дослідити саме обов'язки неповнолітніх.

Обов'язки визначають поведінку, яка є необхідною для існування в соціальному середовищі. Вступаючи в соціальні, зокрема правові відносини, неповнолітній стикається з правовими регуляторами, які визначають і закріплюють необхідний варіант соціально корисної поведінки. Якщо ж поведінка порушує певні правові стандарти суспільства, на це відповідно реагують держава й оточення, у праві це йменують як державний примус.

Сутність юридичного обов'язку найбільш повно можна розкрити через категорію «правова необхідність». Остання, з одного боку, вказує, що обов'язок існує і розвивається в межах необхідної, встановленої законом і забезпеченої державою поведінки. З іншого боку, вона виражає зміст обов'язку і властиву йому поведінку. «Необхідність» для розкриття обов'язку відіграє таку роль, яку в

понятті прав і свобод особистості виконує «можливість», – зазначає Л. Воєводін [85].

Більшість сучасних науковців категорію «обов'язок» також виводять через поняття «необхідність». Класичною, зокрема, є така дефініція юридичного обов'язку – обумовлена вимогою норми права і забезпечена державним примусом необхідності встановленої поведінки; встановлена законом точна міра суспільно необхідної, найбільш відповідальної і доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особи [46, с.85-88].

На думку В. Кравченка, обов'язок характеризується такими рисами:

1) на відміну від суб'єктивного права юридичний обов'язок – це категорія необхідної поведінки людини, його реалізація не повинна обумовлюватися бажанням людини;

2) обов'язок – це завжди певне обмеження прав людини: а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення [247].

Неповнолітній може реалізувати обов'язок через правомірну поведінку, що може мати активний характер. Наприклад, держава надає право неповнолітньому на здобуття освіти, таке право співвідноситься з необхідним обов'язком. Так, умови прийому на навчання до вищих навчальних закладів України у 2016 році [574] були такі: на навчання для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста з одночасним здобуттям повної загальної середньої освіти за денною формою навчання приймаються на перший курс особи з базовою загальною середньою освітою за результатами вступних випробувань. Активним обов'язком, що субординується з правом на продовження освіти вищого рівня, буде здобуття освіти нижчого рівня, у наведеному прикладі базової, що передбачає реалізацію у вигляді активної діяльності.

Та попри все, більшість обов'язків вимагає пасивної дії, тобто вони сформульовані у формулі «утримуватися від дій». Переважна їх частина відображена в адміністративних та кримінальних нормах, тобто передбачається вимога до неповнолітнього утримуватися від протиправних дій. Наголосимо на

тому, що законодавство передбачає відповідальність за невиконання обов'язку, але вік притягнення до відповідальності різниться залежно від тяжкості вчиненого злочину. Докладніше аспекти відповідальності неповнолітнього дослідимо згодом, а зараз лише зазначимо, що для неповнолітнього недосягнення певного віку не вказує на відсутність обов'язку утримуватися від протиправних дій, що визначені в законодавстві. Проілюструймо це на прикладі.

Особи, які вчинили злочини у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності тільки за злочини, які вказані в п. 2 ст. 22 КК України. Сюди не входить злочинне діяння, передбачене у ст. 120 – доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності. Чи це означає, що особи до 16 років не вчиняють таких діянь? Ні, навпаки, саме в юнацькому середовищі особливо проявляються цькування, приниження, знущання над своїми однолітками. Вказане діяння є протиправним незалежно від того, який суб'єкт його скоїв – осудний чи неосудний. Відмінність полягатиме лише у відповідальності, тому що держава гуманно ставиться до неповнолітніх злочинців та вважає, що через свою незрілість вони не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності повною мірою.

Важливо дослідити причини, які спонукають неповнолітніх до виконання обов'язків. За результатами нашого дослідження, неповнолітні стверджують, що не порушують встановлених правил, оскільки: є боязнь покарання – 54%, їхні моральні засади не дозволяють їм це зробити – 32%, вони поважають правові приписи, видані державою – 5%, всі інші мають інші причини (див. Додаток Б.6). 87% респондентів вказали, що порушили б норми права, якби точно знали, що їм за це нічого не буде, але за умови, що таке діяння не зашкодить іншим та вони одержать значну особисту вигоду (див. Додаток Б.7). Аналізуючи одержані результати, не можемо сказати, що такий низький рівень правосвідомості зумовлений передусім віковими особливостями, адже на сучасному етапі розвитку державності для українського суспільства характерна загальна неповага

до права, держави та органів державної влади. Вважаємо також, що неповнолітні, відповідаючи на запитання, були просто щирішими, ніж дорослі.

Розглянемо види обов'язків неповнолітніх. На думку О. Скакун, всі обов'язки людини варто поділити на: особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні [498]. Багато науковців (зокрема М. Цвік, П. Рабінович) виділяють обов'язки за такими ж критеріями, як права. Відповідно до окремих сфер суспільних відносин обов'язки людини і громадянина розподіляються так само, як і права та свободи людини: на фізичні (утримувати і захищати своїх неповнолітніх дітей), особистісні (поважати честь і гідність, погляди й думки інших людей), політичні (вдаватися тільки до мирних засобів політичної боротьби), економічні (віддавати частину прибутку на загальносоціальні потреби), гуманітарні (поважати пам'ятки історії і культури) [174, с.154].

Щодо виокремлення прав дітей, то науковці звертають увагу на загальний їх перелік. На нашу думку, всі обов'язки, властиві неповнолітньому, можна поділити на дві групи: обов'язки, які притаманні для людини та громадянина, тобто загальні конституційні обов'язки, та особливі, які властиві неповнолітньому відповідно до його вікових характеристик та соціального статусу.

До загальних обов'язків віднесемо: дотримання Конституції України та законів нашої держави; охорони культурної спадщини, незаподіяння шкоди навколишньому середовищу, повага до честі та гідності інших осіб. До цього переліку також можна віднести обов'язок піклуватись про дітей, оскільки він є загальним для всіх батьків незалежно від статусу, соціального походження, віку, освіти тощо. Стаття 4 Сімейного кодексу України вказує, що «сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку» [495]. Отож, неповнолітня особа може бути записана батьком чи матір'ю дитини і в неї виникають обов'язки піклуватись про дітей, вони не є особливими, неповнолітній не має жодних привілеїв чи обмежень такого обов'язку. Стаття 16 Сімейного кодексу України вказує на обов'язок баби, діда дитини надавати неповнолітнім батькам допомогу у здійсненні батьківських прав та виконанні батьківських

обов'язків. Однак цю статтю не варто розуміти як обмеження обов'язку неповнолітніх батьків, неповнолітні мають такі самі права щодо виховання своїх дітей, як і дорослі, – обов'язок забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я, обов'язок зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану, обов'язки щодо виховання та розвитку дитини. Позитивно, що Сімейний кодекс України, аби уникнути суперечок, чітко передбачає, що в ст. 156 неповнолітні батьки мають такі ж права та обов'язки щодо дитини, як і повнолітні батьки, і можуть їх здійснювати самотійно.

До особливих обов'язків неповнолітнього віднесемо ті, що визнані законодавством як обов'язкова поведінка, яку визначає держава для неповнолітнього як суб'єкта спеціального правового статусу.

1. Обов'язок вчитися і здобувати середню освіту. Ми вказували попередньо, що це не лише право, а й обов'язок неповнолітнього. Оскільки учні відвідують загальноосвітні заклади, кожен учень будь-якого типу освітнього закладу має відповідні права й обов'язки, закріплені в статуті навчального закладу. Тут можуть бути виділені додаткові обов'язки учнів, що покладені на неповнолітніх: систематично і глибоко оволодівати знаннями, практичними навичками, підвищувати свій загальнокультурний рівень; підкорятися вимогам педагогів; піклуватися про молодших; дотримуватися правил гігієни, мати охайний вигляд; носити форму встановленого зразка; шанувати атрибутику школи; брати участь у заходах, що відбуваються в навчальному закладі; підтримувати чистоту в класах, в інших приміщеннях; дбайливо ставитися до майна освітнього закладу; на першу вимогу вчителя пред'явити щоденник; брати посильну участь у різних видах трудової діяльності, що не заборонені чинним законодавством.

Щобільше, майже всі постанови містять положення, відповідно до яких учням забороняється вчиняти певні дії. Наприклад, учням шкіл, гімназій, ліцеїв тощо заборонено: без дозволу педагогів або медичної сестри (за згодою батьків) йти зі школи і її території під час уроків; приносити, надсилати або вживати в школі спиртні напої, токсичні, наркотичні речовини та зброю, тютюнові вироби;

використовувати будь-які засоби, які можуть призвести до вибухів і загорянь; застосовувати фізичну силу для з'ясування відносин; застосовувати психічне насильство; займатися вимаганням, а також здійснювати будь-які дії, які, очевидно, матимуть небезпечні наслідки для оточення; лихословити в навчальних закладах, а також пропускати обов'язкові заняття без поважної причини; не дозволяється жувати гумку, користуватися програвачем і мобільним телефоном на уроках (на прикладах правил львівських загальноосвітніх середніх шкіл № 65 і № 77 та статуту Львівської гімназії «Євшан» [481; 479; 480]).

2. Виконання деяких процедурних дій, пов'язаних із майбутнім проходженням військової служби. Як відомо, обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України – це конституційний обов'язок кожного громадянина, але законодавчі норми не визначають неповнолітній вік як призовний для проходження військової служби. Також ми вже акцентували на необхідності внесення змін до міжнародного розуміння віку комбатантів. Втім, держава вимагає виконання низки дій процедурного характеру саме задля упорядкування майбутніх відносин, пов'язаних з військовою службою. До таких обов'язків потрібно віднести: приписку громадян України до призовних діляниць – 17 років (ст. 14 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [415, с.385]); проходження допризовної підготовки – учні закладів повної середньої освіти загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів (ст. 9); відвідування закладів медичного огляду за рішенням комісії, дотримання порядку проходження підготовки до військової служби.

3. Обов'язки пов'язані із взаємовідносинами між дітьми та батьками, в сім'ї та родині. Вони мають не стільки юридичний, скільки морально-етичний характер, оскільки члени сім'ї мають підтримувати один одного, поважати та виявляти любов. Сімейний кодекс України своєю метою ставить утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї (ст. 1). З погляду юридичних обов'язків, тільки для тих, хто досягнув повноліття, держава встановлює обов'язок піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу, якщо вони самотійно цього не можуть зробити, є

непрацевдатними чи немічними (ст. 172 Сімейного кодексу України [459]).

4. Обов'язки неповнолітніх, що є засновниками та членами дитячих і молодіжних організацій. У Законі України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [399] чітко не визначено обов'язків членів організації, проте зазначено, що організації зобов'язані доводити до відома громадськості дані про свою діяльність у формах, що не суперечать законодавству (ст. 3), не можуть утворювати та вступати у виборчі блоки (ст. 7), зобов'язані подавати звіти про цільове використання фінансів і матеріальних цінностей органам (ст. 10). Визначати вказані обов'язки за неповнолітніми, як це роблять деякі науковці (скажімо, С. Котелейчук визначає їх як у «непрямій формі сформульований обов'язок» [244]), ми не вважаємо слушним, оскільки це обов'язки юридичної особи (у конкретному випадку громадської організації), а не окремого її члена.

Обов'язки членів громадських організацій визначаються окремо, зазвичай у статутах організацій. Наприклад, п. 5.6 статуту молодіжної громадської організації «Всі рівні» (м. Хмельницький) визначає такі обов'язки своїх членів: «дотримуватися положень Статуту Організації; брати участь у роботі Організації; виконувати рішення керівних органів Організації та взяті на себе зобов'язання; дбати про зміцнення авторитету Організації, дотримуватись норм моралі та ділової конструктивної критики; своєчасно сплачувати членські внески» [520]. Статут Харківської обласної молодіжної організації «Аніме клуб “Ранкове Небо”» додатково визначає ще й обов'язок поважати інших членів Організації, а також допомагати їм у виконанні завдань; не чинити дій, які завдають шкоди Організації [522]. Організація «Батьківщина молода» до обов'язків відносить: «сприяти залученню в ряди Організації нових членів, відповідно до законодавства України бути активним учасником виборчих кампаній; повідомляти місцевий осередок Організації, в якому вона стоїть на обліку, про зміну місця постійного проживання» [519].

Деякі із сучасних науковців вважають за потрібне комплексно закріпити специфічні обов'язки дитини [319, с.62]. До речі, за даними проведених нами опитувань серед представників органів публічної влади, 68 % респондентів також

підтримують ідею прийняття такого акта (див. Додаток В.3). Ми ж вважаємо таку пропозицію не цілком доречною, оскільки неповнолітні, як і всі діти, тісно пов'язані зі своїм соціальним статусом (наявність дітей, перебування у шлюбі, членство в молодіжних та дитячих громадських організацій), конкретним віком особи та правовими відносинами, в яких вона перебуває (працює, навчається). Виділення окремо обов'язків дитини чи певної категорії дітей спричинить зайве дублювання й обтяження системи законодавства.

Нормативне закріплення прав та обов'язків неповнолітнього вагомий елемент у правовій політиці держави, однак далеко не кінцевий. Окрім нього необхідно впровадити дієвий механізм охорони, захисту та реалізації права і виконання обов'язків. Тому розгляд правового статусу неповнолітніх був би не повний без аналізу додаткових (ні в якому разі їх не слід розуміти як факультативних) елементів правового статусу.

Висновки до розділу 3

Проаналізувавши основні елементи правового статусу неповнолітніх, ми прийшли до таких висновків.

1. Обґрунтовано авторську дефініцію щодо розуміння прав неповнолітньої особи як загальноцивілізаційних цінностей, що виражають можливості особи у проміжку від 14 років до повноліття на гармонійний розвиток і зростання, реалізацію особистості в інтересах суспільства відповідно до законодавства, традицій народу, досягнень національної та світової культури в певних історико-соціальних умовах.

2. Визначено такі ознаки прав неповнолітніх: 1) перевага прав неповнолітнього над його обов'язками; 2) наявність мінімальних міжнародних стандартів прав неповнолітнього та передбачення органічної єдності в національному законодавстві універсальних і загальнолюдських цінностей світової цивілізації, що дозволяють дати оцінку правам і свободам людини, які характеризують правовий статус неповнолітнього; 3) наявність додаткових прав,

порівняно з іншими загальними суб'єктами права, як-от: право жити в сім'ї, право на піклування з боку батьків тощо; 4) строковий характер системи прав, що зумовлений віковими характеристиками суб'єкта та його динамічністю і здатністю до зростання й набуття повноліття; 5) вікова незрілість впливає на обсяг прав, деякі з них характерні для повнолітніх, скажімо, перебувати на державній службі, право голосувати, бути обраним тощо; 6) відсутня можливість повної самостійної, автономної реалізації своїх прав, внаслідок чого органи державної влади покладають на батьків обов'язок сприяти реалізації прав неповнолітнього.

3. Запропоновано доповнити загальну класифікацію прав неповнолітніх за двома критеріями: за територіальним – міжнародні, регіональні внутрішньодержавні права; за родовою характеристикою – загальні права неповнолітнього як людської істоти; права неповнолітнього як дитини; спеціальні права неповнолітнього (вікові характеристики неповнолітніх, їхній розвиток та соціальні характеристики дозволяють їм мати ширший, порівняно з малолітніми дітьми, обсяг прав, що відповідають їхнім потребам, а саме: право на працю, право на підприємницьку діяльність, право створювати дитячі і молодіжні організації, право на судовий захист від зловживань з боку батьків, процесуальні права, пов'язані із здійсненням провадження щодо неповнолітніх); права неповнолітніх зі спеціальним правовим статусом.

4. В Україні немає спеціалізованого акта, який закріплював би права і свободи неповнолітніх. Якщо про необхідність окремого нормативного акта можна дискутувати, то створення спеціальної групи норм у межах чинного законодавства є вимогою часу. Пропонуємо в Законі України «Про охорону дитинства» створити окремий розділ IV-І «Неповнолітні». У ньому, вважаємо, потрібно чітко зазначити, кого вважати неповнолітніми, їхні спеціальні права та обов'язки, свободи та охоронювані законом інтереси, гарантії їх реалізації.

5. Фізичні права неповнолітнього є основою існування його як біологічної істоти. Право на життя забезпечується додатково правовим імунітетом неповнолітнього від законного позбавлення волі та призначення покарання у

вигляді смертної кари. Право на життя охороняється також під час війни. Неповнолітні належать до жертв збройного конфлікту, відповідно визначається їхнє право на особливий захист, проте залежно від віку неповнолітнього виокремлюють різні підходи до неповнолітніх. Так, за міжнародним правом, дітьми, які потребують захисту, вважають осіб до 15 років: до старших, відповідно, застосовується загальне законодавство як до жертв збройного конфлікту. Неповнолітні можуть легально бути учасниками збройного конфлікту. Акцентовано, що вказана норма потребує негайного перегляду і жодні протилежні аргументи не можуть вважатися прийнятними.

Право на охорону здоров'я неповнолітні реалізують через своїх батьків чи осіб, що їх замінюють. З досягненням 14-річного віку неповнолітній одержує незначний спектр правомочностей щодо здійснення прав у сфері охорони здоров'я: право на інформацію про свій стан здоров'я тощо, проте розпоряджатися його здоров'ям можуть лише батьки або особи, які їх замінюють, щоправда, вони обов'язково мають зважати на його інтереси, фізичний та психологічний розвиток, самопочуття, а також особливості організму.

6. Фізичні права неповнолітнього охоплюють право на фізичну недоторканність. Вказано, що прояви порушення цього права мають різнобічний характер, найчастіше проявляються як жорстока поведінка з боку батьків чи осіб, які їх замінюють, органів влади, та фізичні акти сексуального характеру.

Особистісні права неповнолітнього – це можливості збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності, його світогляду та духовності. Право на ім'я дає можливість ідентифікувати власну ідентичність у соціумі. Неповнолітній за національним законодавством має в контексті цього права низку правомочностей, які змінюються залежно від віку. Так, з настанням 14 років особа тільки з дозволу батьків має право змінити своє прізвище та (або) власне ім'я, а із 16 – здійснювати вказане право самостійно. Захист честі й гідності та право на особисте життя в період становлення особистості в підлітковому віці є особливо важливі і створюють психологічно-соціальну основу розвитку особистості в подальшому.

Право неповнолітнього на свободу совісті і віросповідання потребує законодавчого удосконалення. Йдеться про те, що варто передбачити у спеціальному законодавстві норму про можливість неповнолітнього із 16-річного віку брати участь у релігійних обрядах та релігійному навчанні (не заборонених законодавством) самостійно, навіть якщо на це немає згоди батьків.

7. Соціальні та економічні права для неповнолітнього виступають вагомими стандартами, що визнані і на міжнародному, і на внутрішньодержавному рівні. Констатовано, що на міжнародному рівні найширше закріплено трудові права та гарантії неповнолітнього, але додаткової конкретизації потребує право неповнолітнього на соціальний захист і достатній життєвий рівень.

Реалізація прав неповнолітнього залежить від нормативного закріплення, забезпечення реалізації прав шляхом встановлення інституційних та правових механізмів забезпечення і захисту прав, економічної ситуації в державі. Глобалізаційні тенденції актуалізували вплив міжнародного суспільства на конкретну державу. Зокрема, для України, в контексті правових стандартів, важливим є імплементація соціальних та економічних стандартів неповнолітніх для підтвердження статусу правової, соціальної держави і для розвитку майбутнього покоління в дусі поваги до права і патріотизму.

8. Сучасне глобалізоване суспільство детермінує розширення політичних прав неповнолітніх. Первинною складовою є можливість зменшення віку виборців на місцевих виборах та на референдумі до 16 років. Така пропозиція висунута на міжнародному рівні та може бути імplementована у вітчизняне законодавство.

Спростовано думку про те, що неповнолітній має несформовану соціальну та правову позицію, тому не зможе самостійно ухвалювати рішення в політичній сфері, а також що ця вікова група схильна до навіювання, є емоційною, має здатність до ухвалення спонтанних рішень, тому може стати легким об'єктом для політичних маніпуляцій. Спростовано й тезу про низьку політичну активність молодого покоління. Доведено, що виховання толерантності, патріотизму та

правової і політичної активності є пріоритетним завданням сучасного державотворення.

Ключовим правом для неповнолітнього є право на освіту. Освітній рівень забезпечує всі сфери життєдіяльності, враховуючи духовну і виробничу складові. Саме освітня реалізація є поштовхом до реформування країни, соціально-економічної стабільності, індивідуального зростання та фінансово-побутового забезпечення, сприяє розвитку політичної і правової культури громадян, долає нігілістичні прояви в соціумі та сприяє удосконаленню державно-владного апарату. Неповнолітній наділений ще рядом особливостей: відсутність обов'язковості освіти після здобуття освіти відповідного рівня, тобто неповнолітній у 16-17 років в Україні має право на освіту, що не субординується з його обов'язком вчитися, як, наприклад, для малолітнього, та автономність реалізації права на освіту.

9. До основних елементів правового статусу віднесено й обов'язки неповнолітнього. Всі обов'язки, які властиві неповнолітньому, можна поділити на дві групи: обов'язки, характерні для людини та громадянина, тобто загальні конституційні обов'язки, та особливі, які притаманні неповнолітньому відповідно до його вікових характеристик та соціального статусу.

10. До особливих обов'язків неповнолітнього віднесено ті, які визначено в законодавстві як обов'язкову поведінку, котру визначає держава для неповнолітнього як суб'єкта спеціального правового статусу: обов'язок вчитися і здобувати середню освіту; необхідні дії, які має здійснити неповнолітня особа, що пов'язано з майбутнім проходженням військової служби; обов'язки, пов'язані із взаємовідносинами між дітьми й батьками, у сім'ї та родині; обов'язки неповнолітніх, котрі є засновниками і членами дитячих та молодіжних організацій.

РОЗДІЛ 4

ДОПОМІЖНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ

4.1 Гарантії прав та свобод неповнолітніх

Права, що ґрунтуються на законних інтересах особи, є, як ми вже неодноразово зазначали, основним елементом правового статусу неповнолітнього. Ефективна їх реалізація можлива за умови не їх декларативності, а функціонування дієвих механізмів захисту й охорони прав неповнолітніх. Тож комплекс прав та обов'язків потребує не тільки нормативного закріплення, тобто визначення в нормативно-правових актах, але й забезпечення вказаних прав. Опитування, яке ми проводили, дало змогу проілюструвати негативну картину у сфері захисту й охорони прав неповнолітніх. Так, 24% респондентів зазначили, що їхні права грубо порушувалися (див. Додаток А.17). Суб'єктами порушення прав найчастіше є незнайомі або малознайомі особи (38%), вчителі (21%), органи державної влади (11%) і батьки (7%) (див. Додаток А.18). Проте неповнолітні не повною мірою відчують можливість самостійно захистити свої права та законні інтереси – 60% (див. Додаток А.33), при цьому майже 40% зовсім не відчують підтримки інших (див. Додаток А.32).

Відповідно це зумовлює необхідність дослідити в межах комплексного аналізу правового статусу ще й такий елемент, як юридичні гарантії прав неповнолітніх.

Поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення [620, с.555]. Розбалансованість механізму реалізації прав і свобод неповнолітніх зумовлює їх недовіру, тому комплекс гарантій є особливо важливим для забезпечення «основи» правового статусу неповнолітніх. Проголошення прав неповнолітніх

зумовлює потребу в їх функціональності, яку забезпечують саме гарантії, як вагома складова правового статусу.

Значення гарантій прав неповнолітнього полягає в тому, що вони забезпечують права і свободи неповнолітнього не через методологію формальної пріоритетності, а через досягнення максимальної повноти прав і свобод. Права неповнолітнього без гарантій перебувають у статичному стані, гарантії надають їм діяльній характеристиці, тобто забезпечують динаміку функціонування.

Гарантії прав неповнолітнього визначаються першочергово гарантіями прав і свобод людини. Більшість науковців визнає, що гарантії є соціально-політичним та юридичним явищем, яке характеризується: 1) пізнавальністю, бо дозволяє розкрити предметні теоретичні знання про об'єкт їх (гарантій) впливу, здобути практичні знання про соціальну і правову політику держави; 2) ідеологічністю, бо використовується політичною владою як засіб пропаганди демократичних ідей всередині країни та за її межами; 3) практичністю, бо визнається як інструментарій юриспруденції, передумова задоволення соціальних благ особи. Виходячи із цього, автори визначають гарантії як систему соціально-економічних, політичних, юридичних організаційних передумов, умов, засобів і способів, що створюють можливості для здійснення особистістю своїх прав, свобод та інтересів [541, с.275]. Схожу позицію відстоюють й інші науковці (А. Колодій, А. Олійник, М. Тодика, В. Журавський, О. Фрицький [210; 231; 588]), хоча в дефініції не виділяють їхніх видових складників.

Деякі вчені (П. Рабінович та М. Хавронюк) акцентують увагу на субординованому обов'язку забезпечувати гарантії, переважно від імені держави, вказуючи, що гарантії є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них задля реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина [455, с.246].

А. Мордовець розглядає правовий статус особи як критерій класифікації гарантій прав і свобод громадян. У зв'язку із цим гарантії прав і свобод громадян можна поділити на загальні, спеціальні та індивідуальні [541, с.281]. Гарантії прав і свобод неповнолітніх у цій класифікації виступають спеціальними гарантіями.

Отож, скориставшись методом аналогії, визначимо, що гарантії прав і свобод неповнолітнього – це спеціальні гарантії його прав, система норм, принципів, засобів та умов, що сукупно забезпечують здійснення прав, свобод і законних інтересів особи неповнолітнього віку.

За своєю сутністю гарантії є системою умов, що забезпечують задоволення благ та інтересів людини. Система гарантій прав особи є досить складною та розгалуженою. За змістом і видами гарантії прав особи поділяються на загальні та спеціальні. Так, П. Рабінович поділяє гарантії прав на загальносоціальні та спеціальні. До загальносоціальних належать: політичні, економічні, духовно-ідеологічні. Спеціальні – це встановлені державою юридичні норми, які спрямовані на забезпечення прав людини, а також практична діяльність із застосування цих норм та правозастосовні акти відповідних органів влади [456, с.7-8]. Тож дослідимо гарантії прав неповнолітнього за такими ж видами.

Політичні гарантії прав неповнолітніх. До політичних гарантій віднесемо особливості побудови і функціонування всієї політичної системи суспільства, її принципи, суб'єкти й особливості їх взаємодії, оскільки на гарантованість прав неповнолітнього безпосередньо впливає вся сукупність політичних чинників суспільного і державного життя.

Загалом політичні гарантії узагальнюють з участю громадян у здійсненні державної влади через такі безпосередні форми, як вибори, референдум, збори, та інші публічні форми колективного (походи, мітинги, пікетування, петиції) та індивідуального волевиявлення громадян; сюди належить також ефективний механізм розподілу державної влади, багатопартійність, участь громадян в управлінні, відсутність узурпації влади. Відтак П. Рабінович пропонує до політичних гарантій відносити: демократичний устрій суспільства; плюралістичну, відкриту політичну систему; наявність розгалуженої мережі громадських об'єднань, зокрема різних осередків суспільства; демократичну виборчу систему тощо [456, с.8].

Для неповнолітнього вказані гарантії мають дещо меншу цінність, ніж для повнолітньої особи, оскільки, як було вказано раніше, неповнолітні наділені не

повним обсягом політичних прав через свою незрілість. Хоча в деяких випадках і можуть брати участь в управлінні державними справами. Вважаємо, що до першочергових політичних гарантій варто віднести демократизм держави, визнання нею прав і свобод людини ціннісними категоріями, плюралізм та гласність у здійсненні політичного життя і стабільність у суспільстві, високий рівень політичної культури, мирність зовнішньої політики держави тощо.

Демократичний, правовий характер державності визначає неповнолітнього, його життя, здоров'я пріоритетними для всього комплексу державно-владного механізму. Наявний пріоритет прав та свобод людини і громадянина та специфічний правовий статус неповнолітніх сприяють формуванню головного напрямку діяльності органів виконавчої влади України, що полягає в реалізації «державної політики щодо захисту прав дітей, перш за все, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також державної соціальної політики стосовно дітей, як особливої соціально-демографічної групи суспільства, що має специфічні потреби та інтереси» [403].

Соціально-економічні гарантії прав і свобод неповнолітніх охоплюють сукупність економічних чинників, які сприяють повній і безперешкодній реалізації прав та забезпечують соціальний захист указаної демографічної групи.

За даними нашого опитування, представники органів публічної влади вказують, що саме економічно-соціальна сфера для ефективного захисту прав неповнолітнього є пріоритетною на нинішньому етапі розвитку української державності (див. Додаток В.2).

Економічні гарантії покликані створити належний матеріальний статок, забезпечуючи тим самим економічну незалежність особи в суспільстві. Неповнолітньому може належати майно, забезпечується можливість реалізації права на працю, право вільно розпоряджатися власними доходами, займатися підприємницькою діяльністю, тобто державні гарантії спрямовані на надання особі, яка не досягла повноліття, все ж одержати економічну незалежність. З одного боку, держава вказує на обов'язок батьків утримувати дітей до повноліття, водночас не обмежує можливості економічного самостійного становлення, чітко

визначаючи правові межі захисту цих прав через встановлення особливих умов праці неповнолітніх, низку трудових гарантій, що унеможливають експлуатацію неповнолітніх у трудовій сфері. Також держава захищає власність неповнолітнього, оскільки всі правочини, вчинені щодо власності, не повинні порушувати законних інтересів неповнолітнього, тому неповнолітній може бути позбавлений самостійного права здійснювати правочини без дозволу батьків чи органів опіки та піклування. Акцентуємо увагу, що інститут емансипації яскраво демонструє принципи правової політики сучасної держави у сфері неповнолітніх.

Міжнародний стандарт соціального призначення держави сформульовано у ст. 25 Загальної декларації прав людини, яка закріплює, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, враховуючи їжу, одяг, житло, медичний огляд і соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, а також право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування, з незалежних від неї причин. Соціальні гарантії держави розкривають її соціальну гарантованість та спрямування. Про їх неналежність на сучасному етапі в Україні свідчить той факт, що 33% опитаних неповнолітніх вказали, що їхнє право на житло має найбільший ступінь порушення (див. Додаток А.11).

Державні соціальні гарантії покликані забезпечити мінімальні умови життєдіяльності всім членам суспільства. Неповнолітні входять до категорії осіб, яким необхідний соціальний захист, особливо для тих із них, що позбавлені можливості отримувати матеріальну підтримку від батьків. Передусім йдеться про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. В Україні на 1 січня 2016 року таких дітей офіційно нараховували 73 182 особи.

Соціальні гарантії виступають також пріоритетом для неповнолітніх осіб з інвалідністю. Державні соціальні гарантії мають створити справедливі можливості не тільки для біологічного існування, але й для розвитку неповнолітніх. Створення реабілітаційно-лікувальних центрів, належний рівень соціальних виплат, пільг і гарантій та нових видів допомоги з визначенням

реальних джерел їх фінансування для забезпечення медичним обслуговуванням, можливість здобуття належного рівня освіти, зокрема інклюзивної, адаптація осіб з інвалідністю в суспільство є важливими завданнями держави.

Соціальні гарантії у сфері прав неповнолітніх:

- захист материнства, батьківства, сім'ї з боку держави;
- забезпечення належного рівня існування та розвитку неповнолітніх осіб;
- наявність соціальних гарантій для неповнолітніх, які потребують особливої державної підтримки, а саме: неповнолітні сироти та діти, позбавлені піклування, інваліди і неповнолітні, що проживають у малозабезпечених сім'ях;
- функціонування інституційного механізму державних повноважних органів, що реалізують соціальну політику держави.

З інформації, яка прозвучала на парламентських слуханнях у 2015–2016 роках у межах програми реформування соціальної сфери, в Україні скорочено соціальні програми щодо підтримки дітей. Припинено фінансування фахівців із соціальної роботи, які працювали на попередження соціального сирітства у громадах завдяки державним дотаціям з місцевих бюджетів. Також припинено фінансування санаторно-курортного лікування, оздоровлення та відпочинку дітей, дитячо-юнацьких спортивних шкіл за рахунок Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності; багатодітні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу позбавлені пільг на оплату житлово-комунальних послуг, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, втратили право на вступ поза конкурсом до вищих навчальних закладів; скасовано безкоштовне харчування учнів 1–4 класів загальноосвітніх навчальних закладів [461].

Акцентуємо увагу, що реальність соціальних гарантій залежить від рівня економічного розвитку держави, оскільки вони безпосередньо залежать від можливостей держави, тобто наявності коштів у державному бюджеті. Важливо законодавчо встановити найважливіші соціальні стандарти і нормативи та диференціювати за соціально-демографічними ознаками підходи до їх визначення.

З проблемами бідності стикається практично кожна держава. Як

підраховали в Європейському статистичному відомстві Eurostat, у 2015-му в ЄС на межі бідності перебувало 23,7% жителів країн співтовариства, або 119 млн людей. У Німеччині бідність загрожує приблизно кожному п'ятому. Найвищий показник – у Болгарії (41%), Румунії (37%) і Греції (35,7%). Найнижчий – у Чехії (14%) [615].

В Україні, за останніми даними Міністерства соціальної політики, бідними є 20-25% українських домогосподарств. Найуразливішою соціально-демографічною групою населення є діти до 18 років, рівень бідності серед яких становить 33,4%. Однією з причин такої ситуації є низькі зарплати батьків. Наявні розміри мінімальних стандартів оплати праці спричиняють ситуацію, коли кожен п'ятий громадянин, який працює є офіційно бідним [201, с.18].

Третьою категорією неповнолітніх, що потребують першочергового соціального захисту, є неповнолітні з малозабезпечених сімей, в яких батьки не можуть забезпечити належний фінансовий рівень своєї родини.

Окремо зазначимо, що одна з головних гарантій – гарантія з боку держави виплат не нижчих від прожиткового мінімуму, на жаль, досі не виконується повною мірою, що порушує відповідний принцип права соціального забезпечення, а також перешкоджає повноцінному виконанню таких його важливих функцій, як політична, демографічна, економічна та виховна. Нинішній рівень сімейних допомог не в змозі досягти основної своєї мети – підтримки сімей, де є неповнолітні діти. Тим часом право на державну допомогу законодавчо закріплене за громадянами України, в сім'ях яких виховуються та проживають неповнолітні діти [417, с.21].

Недостатня дієвість механізму соціальних гарантій є безпосередньою причиною того, що конституційні норми соціального права нівелюють своє практичне та юридичне призначення, втрачаючи зв'язок і з процесами в царині рівня життя населення, і з процесами державної нормотворчості. Фахівці в галузі соціального забезпечення зараз широко аналізують неефективність національних соціальних гарантій. Узагальнивши їхні твердження, ми дійшли висновку, що правову національну політику у сфері соціальних гарантій потрібно докорінно

змінювати в кількох аспектах.

По-перше, це удосконалення нормативної сфери. В Україні поки немає системного комплексного закону щодо визначення єдиних вимог до видів, форм, умов, розмірів та порядку призначення соціальних виплат. Як наслідок, немає відповідності в термінології, чіткої окресленості соціальних ризиків, що захищаються державою, єдності й обґрунтованості підходів до умов надання та розмірів соціальних гарантій. Чинна система соціальних гарантій не дозволяє справедливо перерозподіляти ресурси на користь громадян, які найбільше потребують соціальної підтримки [573, с.186].

По-друге, це впровадження адресності допомоги, що забезпечить можливість отримати соціальні пільги саме тим неповнолітнім, які особливо цього потребують. Державний бюджет України не може осилити всі виплати та соціальні гарантії, які передбачені нормами законодавства. За підрахунками в Україні налічується 116 категорій громадян, які мають право на понад 125 видів пільг і за соціальною, і за професійною ознакою [573]. Важливою організаційною гарантією є моніторинг стану соціального забезпечення населення, запровадження процедури оцінки нужденності, виявлення нових категорій осіб, які потребують соціального захисту, встановлення потреби в нових видах соціального забезпечення, скасування окремих видів соціальних пільг чи, навпаки, установлення додаткових пільг або заміни одних видів соціального забезпечення іншими. Адресність дає змогу охопити саме ті верстви, які перебувають у найбільшій скруті. Так буде дотримано принцип соціальної справедливості.

По-третє, це забезпечення належного фінансового рівня допомоги, не меншого від прожиткового, використання оновленої методологічної бази розрахунку показників прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, яка відповідала б сучасним економічним показникам, рівню інфляції тощо, а також це розроблення соціально орієнтованого бюджету. Базовою величиною встановлення державних соціальних гарантій є прожитковий мінімум.

По-четверте, мінімальна заробітна плата повинна перевищувати прожитковий мінімум щонайменше з коефіцієнтом 1,2-1,5 задля охоплення обсягу

ресурсів, необхідних для відтворення працівника і родини [399, с.19].

По-п'яте, комплексність та методичність реформування соціальної сфери, належні поступальні реформи.

По-шосте, ускладнена координація соціальної та бюджетної політик (наприклад, освітня діяльність фінансується щонайменше через чотири міністерства: освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, аграрної політики) [383].

Далі розглянемо *ідеологічні гарантії*, які, на відміну від соціально-економічних, дуже вузько представлені в наукових дослідженнях, що вважаємо неправильним. Адже не можна вказувати на малозначність цих гарантій, оскільки вони забезпечують «дух» правореалізаційної діяльності, виступають моральним «підґрунтям» суспільства і державної політики.

На переконання А. Колодія та А. Олійника, *ідеологічні гарантії* – це закріплені конституційними нормами та принципами *ідеологічні умови і засоби*, що забезпечують реалізацію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [211, с.270]. П. Рабінович додатково до *ідеологічних гарантій* відносить також *ідеологічний плюралізм і багатоманітність*, заборону визнання державою жодної *ідеології* як обов'язкової [455, с.247].

Ідеологічні гарантії прав неповнолітніх – це сукупність *ідеологічних і світоглядних принципів*, що обумовлюють першочергові цінності й непорушності прав, їх повну і безперешкодну реалізацію.

Ідеологічні гарантії забезпечують духовний, моральний розвиток неповнолітнього, освітній рівень, сприяють формуванню системи правових цінностей. Важливо не зводити *ідеологічні гарантії* до формальності, оскільки вони надають потенціал неповнолітнім для боротьби з антисоціальними проявами, забезпечують стійкість до девіантних проявів, сприяють подоланню проблем аморальності та росту рівня злочинності. Безпосередніми гарантіями тут виступають механізм правового виховання, позитивна правова соціалізація та ефективна діяльність її агентів, інститут правової освіти і пропаганди, заохочення культурного середовища, сприяння розвитку культурних прав неповнолітніх.

Важливим є вектор спрямованості державної політики. Неповнолітніх потрібно виховувати в дусі толерантності, поваги до прав і свобод інших суб'єктів права, поваги до чинних правових норм, виховання поведінки морально-правового характеру з дотриманням принципів рівності, справедливості та солідарності, поваги до інших ідеологій та національної самобутності інших національностей.

Особливо актуальним для нашої держави є виховання патріотичної молоді, яка усвідомлювала б цінність державності, поважала б національні традиції, мову, розвивала ментальну самобутність. Як вказує В. Коваленко, важливо утверджувати державну ідеологію та патріотичне виховання, в основу яких мають бути покладені ідеали служіння держави громадянському суспільству. Перетворення української держави з держави-патрона на державу-соціального слугу, а пострадянського суспільства – на громадянське суспільство має стати найвищою метою конституційно-правової модернізації країни, формування справжнього народовладдя, подолання відчуження суспільства від влади [204, с.63].

Юридичні гарантії – це ті, що мають власне юридичні цілі. Г. Єллінек виділяє соціальні, політичні та юридичні гарантії суб'єктивних публічних прав, зауважуючи, що «...юридичні гарантії відрізняються від соціальних і політичних своєю дією, яка може бути достеменно передбачена» [150, 745-747]. Вони являють собою складну систему взаємодіючих елементів, що дозволяють організувати різнобічне забезпечення, яке охоплює різні стадії реалізації прав та обов'язків, захист від посягань, поновлення порушених юридичних прав. Юридичні гарантії прав неповнолітніх – це засоби матеріально-правового і процесуального (організаційного) характеру, які призначені для реалізації та захисту закріплених у конституції і законодавстві прав неповнолітніх.

Комплекс загальноюридичних гарантій забезпечення правового статусу неповнолітніх розглядатимемо як нормативно-правові юридичні гарантії, з одного боку, та організаційно-правові (або інституційно-правові) юридичні гарантії – з іншого. Деякі науковці [314] вважають, що система юридичних гарантій

побудована за дворівневою схемою – міжнародного рівня та гарантій внутрішньодержавного рівня, де міжнародно-правові гарантії виступають в комплексі глобальних і регіональних міжнародних конвенцій (рекомендацій) та забезпечуються діяльністю міждержавних об'єднань та їхніх органів.

Отож, комплекс юридичних прав неповнолітніх містить нормативно-правові (міжнародні та національні) й організаційно-правові гарантії.

Міжнародні гарантії. На думку О. Пушкіної, міжнародні гарантії прав та свобод людини є сукупністю принципів, норм, правил та процедур, які встановлені на рівні міжнародного права і дотримуються державами в процесі їх внутрішньої та зовнішньої діяльності в галузі прав людини, а також система міжнародних інститутів, покликаних сприяти контролю за дотриманням прав людини, їх захисту й забезпеченню [450, с.28].

У зв'язку з євроінтеграційними процесами роль міжнародних гарантій в національному праві не можна зводити лише до рекомендацій чи загальних ідеалів. У сучасному праві вони мають реальний вияв, є частиною національного законодавства. І чимало аргументів на підтвердження цього є у правовій доктрині. Україна фактично закріпила у ст. 8 Конституції принцип добросовісного виконання своїх міжнародних зобов'язань та застосування примату міжнародного права. Стаття 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [426] визначає, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Стаття 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [413] вказує, що суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Тому дослідження міжнародних нормативних актів у конкретній сфері особливо актуальне. Національні суди України також використовують у своїй практиці щодо прав і свобод людини та їх гарантій принципи, методи і правила тлумачення норм Європейської конвенції, які вироблені Європейським судом з прав людини [534].

Визнання пріоритету міжнародних норм діє в багатьох країнах. Наприклад,

у Бельгії, Франції, Нідерландах та Швейцарії положення Конвенції, які застосовуються прямо (без інкорпорування в національну конституцію), мають пряму дію в національному праві й можуть мати пріоритет над невідповідними їм положеннями національного законодавства, чинними від будь-якої дати. Отже, Конвенція має більшу силу, ніж національне законодавство, оскільки існує норма, за якою в разі невідповідності між двома положеннями однакового рівня в ієрархії норм діє те, яке набуло чинності пізніше (*lex posterior derogat legi priori*) [186, с. 314-315].

Незважаючи на те, що в межах дослідження ми вже зверталися побічно до міжнародної практики, все-таки вважаємо за необхідне дослідити комплексно міжнародні акти.

Першооснову становить Загальна декларація прав людини [172], яка визначає комплекс основних прав і свобод людини в сучасному суспільстві. Вона закріпила підґрунтя світового правопорядку в галузі прав людини й набагато років наперед визначила шляхи формування відповідного національного законодавства багатьох країн світу. Вагомість Загальної декларації і в тому, що, визначаючи основні еталони, вона не акцентує уваги на окремих суб'єктах права, а вміщує правові стандарти для всіх категорій, декларуючи їхню рівність, свободу і цінність кожного для суспільства. Звернімо увагу, що Декларація стала відправною точкою для розширення, уточнення в подальшому у міжнародних актах комплексу прав особи. Однак, враховуючи те, що документ прийнято в минулому столітті, сьогодні глобалізаційні виклики і трансформаційні процеси у всіх сферах життєдіяльності вимагають ширшого тлумачення та забезпечення прав людини, зокрема й неповнолітніх.

З уваги на те, що задекларований Загальною декларацією прав людини «ідеал вільної людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними та політичними правами» [172], 1966 року цивілізовані народи приймають два документи галузевого спрямування – Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний

пакт про громадянські і політичні права [310]. Ці документи є обов'язковими для всіх держав, що їх ратифікували, зокрема й України (ратифіковані ще 1973 р.). І хоча як акти загальної дії вони не мають суб'єктного спрямування, все ж є важливими для встановлення державної правової політики в сучасних умовах розвитку державності.

Вказані акти сформували спеціальні положення, що безпосередньо стосуються прав та інтересів дітей: принцип рівності дітей, норми про захист материнства і дитинства, про захист дітей від експлуатації, про право дітей на освіту. Вони створюють вектор для правової політики національних держав. Так, ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [309] передбачає, що «кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які необхідні в її становищі, як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства і держави». У статтях Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права передбачено право дитини на охорону здоров'я, на захист від економічної експлуатації; на держав-учасниць покладається обов'язок забезпечення права дитини на здоровий розвиток. Стаття 13 цього Пакту передбачає право дитини на освіту.

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), створений 1946 року, є найпотужнішою міжнародною організаційною інституцією, що охоплює своєю діяльністю понад 190 країн. ЮНІСЕФ виступає за пріоритетність дій, спрямованих на допомогу найвразливішим дітям та сім'ям, які постраждали від особливих соціальних ризиків. В Україні представництво ЮНІСЕФ діє з 1997 року, а особливо активізувало свою діяльність у зв'язку з нинішнім воєнним конфліктом на сході країни, уважно стежить за гуманітарною ситуацією в тамтешньому регіоні. Загалом діяльність українського представництва ЮНІСЕФ відбувається у таких напрямках: програма «Адвокація, інформаційна та соціальна політика»; програма «ВІЛ/СНІД, діти та молодь»; програма «Захист дитини» працює з урядом і громадянським суспільством над створенням системи догляду за дітьми, що базується на сімейному типі виховання; програма «Здоров'я та розвитку дитини»

[133].

Важливою є Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини, прийнята 1950 року [221] (Україна ратифікувала її 1997 року). Конвенція має регіональний характер, оскільки прийнята Радою Європи, проте значення її надзвичайно велике. Вона впроваджує не тільки зобов'язання держав у сфері прав і свобод людини, але й створює інституційний міжнародний орган, який функціонує задля захисту цих прав – для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини (ст. 19). Конвенція послужила еволюційним архівом концепції «прав людини» з метою зберегти спільний спадок політичних традицій, ідеалів, свобод та принципу верховенства права країн Європи.

Загальні міжнародні стандарти в подальшому пройшли етап спеціалізації, тому 1959 року Генеральна Асамблея прийняла Декларацію прав дитини [123], яка розширила п'ять принципів Женевської декларації 1924 року. У її Преамбулі відзначається, що «дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування». Важливо, що вказаний акт акцентує увагу багатьох національних держав саме на проблемі прав дітей, закликає батьків, громадські організації, уряди визнати права дітей і всіляко сприяти їх реалізації.

Розроблення міжнародних гарантій у цьому напрямі не завершилося, і 1989 року було прийнято Конвенцію ООН про права дитини, «воістину доленосний для дітей усього світу міжнародно-правовий акт» [221]. Конвенція закріплює права дитини за сферами суспільного життя: громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні, які раніше ніколи не об'єднувалися в єдиному документі. Її положення враховують різноманіття культур, традицій, релігій та достатку країн.

Конвенція містить низку прав, які є новітніми поряд з попередніми стандартами: на виживання і розвиток (ст. 6), на збереження індивідуальності (ст. 8), на право вільного вираження поглядів (ст. 12), на неучасть у військових діях (ст. 38), на фізичне і психологічне відновлення та соціальну реінтеграцію

жертв зловживань та експлуатації (ст. 39). У Конвенції вперше особливо обумовлено роль засобів масової інформації через обов'язок широкого інформування. З прийняттям Конвенції була досягнута остаточна домовленість світової спільноти про те, кого варто вважати дитиною і надавати особливий захист.

Особливо позитивним є те, що Конвенція про права дитини передбачає створення спеціалізованого інституційного органу у сфері захисту прав дитини. Так, у ст. 43 Конвенції зазначено, що «з метою розгляду прогресу, досягнутого Державами-учасницями щодо виконання зобов'язань, взятих згідно з цією Конвенцією, засновується Комітет з прав дитини» [218]. Держави-учасниці зобов'язані подавати Комітету через Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй доповіді про вжиті ними заходи щодо закріплення визнаних у Конвенції прав та прогрес, досягнутий у здійсненні прав з періодичністю що п'ять років. Отож, існування механізму контролю за дотриманням положень Конвенції робить документ унікальним інструментом у сфері прав дітей.

Щоправда, існують думки про недосконалість такого інституційного утворення. У зв'язку з тим, що в Конвенції закріплено недостатньо ефективний засіб міжнародної імплементації прав дитини у вигляді створення Комітету з прав дитини, який має обмежену компетенцію і розглядає лише доповіді держав про виконання ними положень Конвенції, доцільно розробити і прийняти Факультативний протокол до неї. У протоколі потрібно передбачити дві нові процедури імплементації прав дитини [80, с.11].

Конвенція про права дитини стала відправною точкою для розроблення і регіональних конвенцій про права дитини (в рамках Організації африканської єдності 1990 року було прийнято Африканську хартію прав і благополуччя дітей; 25 січня 1996 року Європейську конвенцію про здійснення прав дітей [142], і конвенцій та інших міжнародно-правових актів, що регулюють окремі права дитини (наприклад, Конвенція про захист дітей та співробітництво щодо іноземного усиновлення (1993)).

Новий виток розвитку права дитини одержали 1990 року, коли в Нью-Йорку

відбулася Всесвітня зустріч на вищому рівні в інтересах дітей [153]. На цій зустрічі були прийняті Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей [90] та План дій щодо здійснення Всесвітньої декларації. Передбачається, що цей план дій стане керівним для національних урядів, міжнародних організацій, двосторонніх установ з надання допомоги, неурядових організацій і всіх інших секторів суспільства під час проектування власних програм дій щодо забезпечення здійснення декларації Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах дітей. У документі вказано основний принцип щодо правової політики у сфері прав дітей: «оскільки сьгоднішні діти – це громадяни завтрашнього світу, то їх виживання, захист і розвиток є неодмінною умовою розвитку людства в майбутньому. Забезпечення підростаючого покоління знаннями і ресурсами для задоволення його основних людських потреб і для повного розкриття своїх потенційних можливостей повинно бути першочерговою метою національного розвитку. Оскільки індивідуальний розвиток дітей і їхній внесок у розвиток суспільства визначають майбутнє світу, вкладення в забезпечення здоров'я, харчування та освіти дітей є основою національного розвитку» (п. 3). План дій передбачає такі елементи: боротьба з основними дитячими захворюваннями; скорочення смертності дітей у віці до 5 років; зниження рівня материнської смертності; забезпечення повсюдної підтримки дітей-інвалідів; захист дітей в умовах збройних конфліктів та їхніх невід'ємних прав.

25 травня 2000 року до Конвенції про права дитини 1989 року було прийнято два додаткові протоколи – Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах [200] і Факультативний протокол щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії [575]. Деякі форми насильства, наприклад, сексуальна експлуатація та торгівля дітьми, вплив збройних конфліктів на дітей, викликали впродовж останнього десятиліття міжнародне засудження. Визнання таких екстремальних ситуацій допомогло привернути увагу міжнародного співтовариства до проблем і турбот дітей. Проте увага до насильства щодо дітей загалом є фрагментарною і досить обмеженою: різні

форми насильства вдома, у школі, в різних інституціях та громаді загалом ігноруються під час дебатів на глобальному рівні [376, с. XVIII].

Міжнародними гарантіями у сфері неповнолітніх є:

1) комплексне правове закріплення прав, свобод неповнолітніх в загальному як фізичної особи та окремо як дітей старшої вікової категорії, а також окремо спеціальних актів у конкретній сфері, яка особливо актуальна для захисту прав неповнолітніх;

2) створення міжнародних інституцій, що мають забезпечувати реалізацію прав і свобод неповнолітніх та особливо відновлення прав у разі їх порушення;

3) вимога до національних держав повною мірою дотримуватися встановлених міжнародних стандартів та контроль на міжнародному рівні за державною політикою у світлі імплементації прийнятих гарантій;

4) моніторинг за станом дотримання й захисту прав неповнолітніх.

Ефективність і повнота реалізації основних прав і свобод прямо пропорційно залежать від того, чи відповідає внутрішньодержавне право загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права. Тому національні гарантії є також важливими елементами захисту прав неповнолітніх.

Першочергово варто вказати на Конституцію України, яка створює основні засади щодо охорони й захисту прав неповнолітніх та виступає генеральним документом щодо правил, за якими функціонують всі суб'єкти в державі. У ній визнається, що батьки зобов'язані утримувати дітей до їхнього повноліття. Водночас повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51), сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ст. 51), діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ст. 52), право на освіту (ст. 53) тощо.

Закон України про «Про охорону дитинства» [433] визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом і для забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих

інтересів дитини.

Існує ціла низка галузевого законодавства: кодексів, законів, підзаконних актів, які стосуються окремих сфер життєдіяльності неповнолітніх. Проблема в тому, що всі вони не мають єдиного комплексного підходу, тому зараз потрібен єдиний, оновлений нормативний акт (який часто називають Національною конвенцією прав дитини). Однак в аспекті неповнолітніх важливо визначити додаткові підходи. На нашу думку, проблема полягає не у відсутності правового регулювання, а в неналежних гарантіях прав усіх дітей, зокрема неповнолітніх. Сфера дитинства, материнства, охорони здоров'я підлітків, освітня та сфера розвитку культурних цінностей в Україні фінансується за залишковим принципом, тому комплекс правових і соціальних гарантій має відіграти важливу роль у світлі реального забезпечення й додаткового фінансування проблем дітей. А ці проблеми особливо прогресують. Наприклад, поширеність ВІЛ серед підлітків в Україні є найвищою серед усіх країн Європи та Центральної Азії (майже 5,5 тис. станом на 2016 рік за даними ЮНІСЕФ), 235 667 – кількість зареєстрованих внутрішньо переміщених дітей, 580 тис. – приблизна кількість постраждалих дітей через бойові дії на сході України. З 8 млн українських дітей близько 96 тис. живуть у державних інтернатних закладах – дитячих будинках, школах-інтернатах і притулках. Бідність сімей, безробіття, алкоголізм і вживання наркотиків – головні причини того, що батьки відмовляються від дітей. Тисячі дітей тікають від насильства, що панує вдома. Вони знаходять притулок на вулицях, де ризикують заразитися туберкульозом і ВІЛ через вживання ін'єкційних наркотиків. Багато дітей втікають з домівок, тому що вони залишені самі, а батьки виїхали за кордон у пошуках роботи.

Важливим принципом правової політики, який потрібно негайно узгодити з чинним законодавством, є особливий підхід до неповнолітніх як до суб'єктів старшої вікової категорії дітей, у недалекому майбутньому повнолітніх осіб, майбутнього покоління, від якого залежить розвиток держави у найближчі десятиліття. Загального підходу як до всіх дітей тут замало. Адже, скажімо, охорону і захист новонароджених дітей та підлітків не можна ототожнювати.

Неповнолітні мають інші проблеми, законні інтереси, уподобання, що треба враховувати у нормотворенні.

Звернемо увагу, що на сьогодні представники органів державної влади не повною мірою розуміють проблеми правового захисту неповнолітніх. Так, за даними опитування, яке ми проводили у 2014–2017 роках, 65% респондентів вказали, що вважають права неповнолітніх в Україні достатньою мірою захищеними (*див. Додаток В.1*).

Діяльнісний аспект захисту прав неповнолітніх не менш вагомий, ніж їх нормативне закріплення, тому інституційно-правові гарантії також потребують аналізу.

У багатьох країнах світу створюється та розвивається інститут захисту прав неповнолітніх, удосконалюються механізми реалізації цих прав шляхом заснування нових відомств, органів тощо. Так, останнім часом у світі набуває актуальності створення інституту омбудсмена з прав неповнолітніх, функціонують спеціалізовані суди у справах неповнолітніх. Україна поки не має аналогічних інститутів та чіткого механізму захисту й реалізації прав неповнолітніх. Правове регулювання діяльності відповідних державних органів у сфері забезпечення прав неповнолітніх переважно має загальний, а не конкретизований характер, як це є в багатьох демократичних країнах світу [244]. Міжнародні стандарти все ж вимагають цілеспрямованого захисту. У п. 1 ст. 39 Конвенції про права дитини зазначено: «У всіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [218].

В Україні існують спеціальні органи, що займаються проблемами неповнолітніх, або в межах державних органів створено спеціальні структурні підрозділи, які предметно аналізують вказані проблеми.

Інституційно-правові юридичні гарантії забезпечення конституційно-правового статусу – це законодавчо підтверджена діяльність відповідних

державних органів, інституцій, спрямована на створення умов для організації, здійснення і захисту неповнолітніми своїх прав та обов'язків.

Означимо систему органів, які покликані захищати права та свободи неповнолітніх.

1. Президент України, як гарант прав і свобод людини та громадянина, посідає особливе місце в системі державних органів України, тому спрямовує їхню діяльність у потрібну сферу.

З 2011 року при Адміністрації президента створено спеціальний орган – Уповноважений Президента України з прав дитини, який забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері. Основними завданнями Уповноваженого є: 1) постійний моніторинг додержання в Україні конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та внесення в установленому порядку Президентові України пропозицій щодо припинення і запобігання повторенню порушень прав і законних інтересів дитини; 2) внесення Президентові України пропозицій щодо підготовки проектів законів, актів Президента України з питань прав та законних інтересів дитини; 3) здійснення заходів, спрямованих на захист і відновлення порушених прав та законних інтересів дитини, інформування громадськості про такі заходи та їх результати; 4) підготовка заходів за участю Президента України, зокрема міжнародного характеру, з питань, що стосуються дітей; 5) здійснення заходів щодо налагодження взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань захисту прав та законних інтересів дитини [396].

2. Верховна Рада України, яка може приймати закони для врегулювання правового становища неповнолітніх та затверджувати загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля. У межах роботи законодавчого органу функціонує Комітет Верховної Ради України з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму. Важливим елементом діяльності Верховної Ради є парламентські

слухання, які проводять для удосконалення політики в конкретній сфері. Серед останніх такі: «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист» [437], «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді» [439].

Закон затвердив за інститутом Уповноваженого високий конституційний статус незалежного конституційного контрольного субсидіарного органу позасудового захисту, який сприяє поновленню прав людини, порушених органами державної влади чи органами місцевого самоврядування. Він наділив Уповноваженого широкою юрисдикцією, яка поширюється і на органи державної влади, і на органи місцевого самоврядування; незалежністю від будь-якого органу державної влади або органу місцевого самоврядування; свободою дій щодо відкриття провадження в тій чи іншій справі. Верховна Рада створює також орган спеціальної юрисдикції – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Дотримання прав дитини є одним із пріоритетних напрямів роботи Уповноваженого з прав людини. У структурі Секретаріату Уповноваженого створено відповідний структурний підрозділ з питань дотримання прав дитини, до повноважень якого віднесено питання щодо моніторингу стану дотримання в Україні прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та підготовки пропозицій Уповноваженому з прав людини щодо вжиття актів реагування задля запобігання порушенням прав дитини або сприяння їх поновленню [404]. За 2015 рік національний омбудсмен прийняв 922 заяви про порушення прав дітей [516].

3. Кабінет Міністрів України, що вживає заходів для забезпечення прав і свобод людини та громадянина (ч. 2 ст. 116 Конституції), міністерства та інші органи виконавчої влади. Особливу роль у сфері неповнолітніх відіграє спеціальне міністерство – Міністерство молоді та спорту України, яке є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику в молодіжній сфері.

Мінмолодьспорт відповідно до покладених на нього завдань: визначає перспективи та пріоритетні напрями розвитку молодіжної сфери; забезпечує нормативно-правове регулювання в молодіжній сфері; розробляє соціальні норми

та нормативи щодо соціального становлення і розвитку молоді; вживає заходів до популяризації й утвердження здорового способу життя молоді, організації її змістовного дозвілля, проводить інформаційно-просвітницьку роботу з протидії поширенню в молодіжному середовищі соціально небезпечних захворювань; надає в установленому порядку державну підтримку молодіжним та дитячим громадським організацій тощо [424].

4. Органи місцевого самоврядування шляхом реалізації повноважень щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян та низки інших власних і делегованих повноважень.

5. Система судів загальної юрисдикції та спеціалізовані суди (ст. 125 Конституції України), Конституційний Суд України. Ю. Тодика і О. Тодика «головною інституційною гарантією конституційних прав і свобод особи» визначають суд [554].

Правосуддя є найбільш демократичним і справедливим засобом вирішення різних суперечок, а також найефективнішим захисним засобом відновлення порушених прав і свобод неповнолітніх. Сучасна система процесуальних прав надає широкі процесуальні гарантії для неповнолітніх. На нашу думку, все ж потрібно удосконалити процесуальне законодавство, зокрема:

- щодо права дитини на державного захисника, оскільки право на юридичну допомогу є одним з ключових для неповнолітнього;
- розширити коло осіб серед групи неповнолітніх, які мають право на безкоштовну вторинну правову допомогу;
- для уникнення бездоглядності неповнолітніх потрібно активізувати дії і представників спеціальних органів у справах дітей в судовому процесі шляхом обов'язковості інформування органу опіки та піклування (служби у справах дітей) у разі взяття під варту особи, яка має на утриманні та вихованні дітей;
- задля уникнення психологічного травматизму удосконалити методику проведення допиту неповнолітнього, який постраждав від сексуального насильства чи насильства в сім'ї.

6. Прокуратура, адвокатура, служби у справах дітей, центри соціальних

служб у справах сім'ї, дітей та молоді, інші органи України.

Як справедливо відзначають Ю. Тодика і О. Марцеляк, прокуратура – ефективна правозахисна інституція, передусім, завдяки своїй загальнонаглядовій функції у сфері забезпечення прав і свобод громадян, яку в Україні вона зберігає до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, вдало компенсує деяку складність судової форми захисту прав і свобод громадян [554]. За статистичними даними, упродовж 2016 року ювенальними прокурорами забезпечено процесуальне керівництво у 5 тис. кримінальних проваджень у справах неповнолітніх. До суду скеровано 2,9 тис. обвинувальних актів, з яких 204 – з угодами про примирення та визнання винуватості, 98 клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності підлітків. Закрито 306 кримінальних проваджень щодо них. Ювенальні прокурори взяли участь у розгляді судом понад 3 тис. кримінальних проваджень [187].

Підсумовуючи, вкажемо на необхідні удосконалення у сфері гарантій прав неповнолітніх:

- впровадження дієвої системи ювенальної юстиції, оскільки важливим завданням є переорієнтувати діяльність у цій сфері з репресивного на відновний характер відповідальності неповнолітніх;
- підвищення рівня соціальної захищеності громадян України, загальне підвищення рівня життя населення, подолання проблем безробіття батьків (адже останнім часом простежується тенденція до збільшення кількості неблагополучних сімей та розлучень, асоціальна поведінка батьків, ухиляння або відсторонення батьків від виконання своїх обов'язків з виховання дітей, жорстокість і насильство в сім'ях);
- удосконалення правового регулювання сфери освіти, фінансування навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, культури, соціального захисту;
- затвердження соціальних стандартів діяльності служб, що працюють з дітьми;
- оновлення застарілої системи опіки та піклування над неповнолітніми.

4.2 Відповідальність у системі правового статусу неповнолітніх

4.2.1 Консекутивність причин злочинної поведінки неповнолітніх та правова політика, спрямована на їх подолання

Правова, демократична, соціальна держава визнає захист прав, свобод та законних інтересів неповнолітніх найвищою правовою цінністю. Проте практичний аспект реалізації вказаної доктрини досі є проблемним. Станом на 2015 рік на обліку кримінально-виконавчої інспекції перебував 1931 засуджений неповнолітній. Більшість з них – засуджені до відбування покарання з випробуванням. Аналіз статистичних даних свідчить, що серед неповнолітніх, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції, більшість було засуджено за тяжкі злочини 72% (1398), за злочини середньої тяжкості – 24% (471). 48% засуджених неповнолітніх виховувалися в неповних сім'ях, 7% є сиротами або перебували у спецзакладах Міністерства освіти і науки України, 9% – виховувалися у неблагополучних сім'ях. Через несприятливі умови виховання та негативний вплив оточення 58% (1124) підлітків, які перебували на обліку, вчинили злочини у складі групи, з них майже кожен четвертий – за участю дорослих; 77 неповнолітніх вчинили злочини у стані алкогольного сп'яніння. Кожен десятий із засуджених неповнолітніх раніше вже притягувався до кримінальної відповідальності [443].

Відзначимо, що аналогічна картина спостерігається і в розвинених країнах. Статистичні дані свідчать, що в США в середньому за рік неповнолітні вчиняють 1 058 500 правопорушень, у 53% бере участь молодь віком до 16 років, з них 28% жіночої та 62% чоловічої статі [643]. Варто констатувати, що в сучасних умовах рівень злочинності неповнолітніх зростає, і це попри наявні правові норми, які забезпечують їх соціально-економічне та культурно-виховне становище. Виникає деструкція між деклараціями представників органів публічної влади, принципами правової політики та реальностями суспільного життя. Вказана проблема є актуальною не тільки для України чи постсоціалістичних держав, вона має

міжнародний характер.

Вважаємо, що причини злочинності неповнолітніх безпосередньо зумовлені станом всього транзитивного суспільства та мають консекутивний характер, тобто впливають з первинних причин і явищ, що зумовлені кризою всього соціуму. Неповнолітні є однією з найвразливіших категорій членів суспільства, оскільки їхні внутрішні стереотипи та переконання є несформовані, відсутні широкі і достатні знання та навички. Неповнолітнім властиві особливі стереотипи існування, що забезпечують їм розвиток та досягнення дорослого віку. Скажімо, лише за жовтень 2015 року в Україні до суду було скеровано 1480 правопорушень, які скоєні неповнолітніми або за їх участю [160]. Ця цифра ще більше вражає, якщо вказувати на великий відсоток латентності таких злочинів. Проблемою відповідальності неповнолітніх є не стільки відсоток злочинної діяльності щодо загальної кількості злочинів, хоча він також не малий (в середньому кожен 8-9-й злочин вчиняють особи, що не досягли 18 років).

Більша проблема – у втраті соціальної цінності особистості, переважна частина злочинців, котрі скоїли правопорушення в неповнолітньому віці, вже не стають на шлях виправлення. Правопорушення, вчинені неповнолітніми, – це небезпечне соціальне явище, оскільки, по-перше, вони негативно впливають на формування особистості; по-друге, завдають чималої шкоди суспільству через втрату трудових ресурсів (лише третина покараних повертається до повноцінного суспільного життя); по-третє, відіграють вагомую роль у формуванні рецидивної злочинності (дві третини рецидивістів розпочинають свій злочинний шлях ще неповнолітніми) [348, с.60].

Злочинність неповнолітніх є шкідливою також для держави й суспільства загалом, це недолік «на шляху розвитку будь-якої держави, вона призводить до появи злочинців-рецидивістів, у яких з дитинства сформовані стійкі антисуспільні установки» [292]. Державна політика має бути спрямована не тільки на ресоціалізацію, але й вжиття широких превентивних засобів щодо недопущення злочинної поведінки неповнолітніх.

Для ефективної профілактики правопорушень потрібно першочергово

дослідити причини злочинності. В загальному всі причини злочинності неповнолітніх варто поділити на дві групи: соціальні (зовнішні) та індивідуальні (внутрішні).

Першим, хто вбачав причини девіантної поведінки в порушенні соціальних норм, був Е. Дюркгейм, який висунув теорію аномії. Основною причиною девіантної поведінки він називав аномію – стан суспільства, за якого цінності, норми, соціальні зв'язки відсутні або нестійкі. На неповнолітнього, який живе в суспільстві, негативні прояви соціального устрою впливають особливо чуттєво, адже він є ще морально-психологічно і фізіологічно несформованою особою. Соціальні причини мають комплексний характер та охоплюють економічні, політичні, морально-релігійні, демографічні, освітянські та інші чинники. Особливо поширеними серед них є економічна нестабільність, політична невизначеність, зневага до органів державної влади та правоохоронних органів, низький рівень правової культури і правових знань, релігійна криза, поширення алкоголізму, наркоманії, азартних ігор, порнографії, пропаганди насильства та агресії в державі, війна та громадська нестабільність тощо.

Додамо, що більшість скоєних неповнолітніми правопорушень є злочинами проти власності. Їх вчиняють, аби отримати економічну вигоду, що первинно зумовлено високим рівнем зубожіння населення. Неповнолітні сьогодні справді не забезпечені належно можливістю активно використовувати право на працю, що автоматично тягне злочинні прояви. Хоча опитування, яке ми проводили впродовж останніх двох років, вказує на те, що більшість неповнолітніх (71%) вважають, що їхнє право на працю не порушується (див. Додаток А.7), все ж вкажемо, що такі дані зумовлені відсутністю практичного досвіду у цій сфері, оскільки респонденти або навчалися у школі, або у професійно-технічних освітніх закладах, а соціально неадаптованих підлітків ми не опитували.

Соціальне оточення також відіграє вагому роль, оскільки чималу кількість правопорушень неповнолітні скоюють за сприяння інших, більш дорослих за віком осіб. За даними нашого опитування, 7% неповнолітніх зізналися, що їхнє оточення систематично спонукає їх до вчинення протиправного діяння (див.

Додаток А.39). Законодавство більшості цивілізованих держав визначає кримінальні норми щодо забезпечення суспільної моралі шляхом відповідальності за втягування неповнолітнього у злочинну діяльність (ст. 304 КК України, ст. 159 КК Литовської Республіки [566], ст. 172 КК Латвійської Республіки [565], ст. 202 КК Естонії [572]). Слушно зазначає В. Негоденко, що «схилення неповнолітнього до вчинення навіть одного злочину негативно позначається на його моральному розвитку, на психіці і поведінці, на формуванні його особи. Внаслідок цього неповнолітні нерідко стають на шлях систематичного вчинення злочинів та інших правопорушень» [325].

У національному законодавстві, а саме в ст. 304 Кримінального кодексу України, однаково оцінено міру суспільної небезпеки за втягування неповнолітнього у злочинну діяльність, пияцтво та жебрацтво. А, скажімо, у кримінальних кодексах Росії та Білорусі передбачено два склади злочину – «втягнення неповнолітнього у вчинення злочину» (ст. 150 КК РФ та ст. 172 КК РБ) і «втягнення неповнолітнього у вчинення антисуспільної діяльності» (ст. 151 КК РФ та ст. 172 КК РБ). Щодо останнього, то йдеться про систематичне вживання (розпивання) алкогольної і спиртвмісної продукції, одурманювальних речовин, бродяжництво або жебрацтво [570; 568].

Отож, національне законодавство потребує доопрацювання щодо відповідальності за втягнення неповнолітнього до бродяжництва. Кримінальний кодекс УРСР 1960 року передбачав криміналізацію бродяжницької діяльності. Чинний кримінальний закон не містить такого складу злочину. Конституційний Суд України у рішенні від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 визнав неконституційним п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію», який передбачав право працівників міліції затримувати й тримати в спеціально відведених приміщеннях осіб, запідозрених у занятті бродяжництвом (на строк до 30 діб за умотивованим рішенням суду), а згодом цей пункт взагалі вилучили із вказаного Закону. Така позиція законодавця може бути мотивованою гарантією права особи на приватність, вільне пересування тощо. Однак відсутність матеріально-правової передумови щодо бродяжництва не призводить до автоматичного зняття

проблеми. «Не маючи постійного місця проживання й не перебуваючи в системі соціального контролю чи то в якості його суб'єкта, чи то об'єкта, індивідуум втрачає конструктивні зв'язки з зовнішнім середовищем, відчужується від нього. Крім того, такі особи складають групу ризику в аспекті віктимізації й криміналізації особистості загалом, що пояснюється специфікою організації життєдіяльності, характеристик найближчого оточення» [322, с.40].

Окрім того, бродяжництво, як деформаційний прояв соціальної системи, взаємодетерміноване з такими негативними соціальними явищами, як безпритульність, жебрацтво, алкоголізм та пов'язаними з ними проблемами. Безперечно, що таке соціальне оточення не буде корисним для неповнолітнього. Тому державна політика має бути комплексною, потрібно, зокрема, здійснювати профілактику безпритульності серед дітей, удосконалювати освітню сферу, на державному рівні вирішувати проблеми сирітства тощо.

І, вважаємо, наявність кримінальної відповідальності для осіб, які втягують неповнолітнього у бродяжництво, також матиме превентивну і виховну функцію. Безумовно, притягувати до відповідальності за бродяжництво неправильно, але втягування неповнолітнього в такий спосіб життя шляхом примусу, погрози, застосування сили та інших способів повинно бути кримінально караним діянням. І це стосується не тільки жебрацтва, а й інших видів діяльності кримінального характеру, наприклад, крадіжок, зайняття проституцією, і навіть некримінального характеру (здавання макулатури, склотари, іншої фізичної роботи). Адже для чого повнолітні особи втягують у це дітей? Зрозуміло, для отримання побутової, економічної вигоди. Соціальна небезпечність таких дій має бути визнана на рівні кримінального закону.

Втім, спричинити проблеми безпритульності і бродяжництва може, як ми вже зазначали, і скрутне матеріальне становище батьків, опікунів, членів родини. Тоді повнолітні мимоволі втягують неповнолітнього в такий спосіб життя, оскільки не бачать іншого виходу. Тому в цих випадках законодавець не може бути категоричним. Тож ст. 304 КК України потрібно доповнити приміткою, аналогічно до Кримінального кодексу Російської Федерації, що дія статті не

поширюється на випадки залучення неповнолітнього до заняття бродяжництвом, якщо це діяння скоєно батьками внаслідок збігу важких життєвих обставин, викликаних втратою джерела засобів існування або відсутністю місця проживання.

Акцентуймо ще на одній можливості удосконалення законодавства. «Зарубіжні законодавці в КК Росії, Киргизької Республіки, Білорусі справедливо наголошують на тому, що особа, яка втягує неповнолітнього у вчинення зазначених дій, має досягти 18 років. Тому, можливо, доцільним було б Україні перейняти цей цінний зарубіжний досвід і закріпити вказане положення на нормативному рівні» [489, с.117]. Відсутність вказівки на спеціальний суб'єкт – особу, що досягла 18 років, призводить до дисбалансу правового регулювання і двоякості підходів. З одного боку, норма щодо втягування в злочинну діяльність спрямована на охорону неповнолітнього, а з іншого – сам неповнолітній стає суб'єктом до такої ж категорії осіб, як і він сам. Вважаємо, що суб'єктом такого злочину може бути лише повнолітній, і тому це потрібно внести в чинний Кримінальний кодекс України.

За даними опитування представників органів публічної влади, до функціональних обов'язків яких входить робота з неповнолітніми, для ефективної профілактики правопорушень потрібно удосконалити саме соціально-економічні (40%) та соціально-психологічні заходи (22%), а кримінальні займають тільки третє місце (18%) (див. Додаток В.8). Отже, соціальні причини важливі для активізації злочинної сфери. Першочерговими є економічні чинники, спричинені низьким рівнем соціально-економічного розвитку господарських відносин та загальним зубожінням населення. Неповнолітні особливо чуттєві до таких змін. Для подолання ситуації потрібен комплекс державних заходів, що охоплював би не тільки механізми підвищення матеріального забезпечення, але й боротьбу з такими антисоціальними, девіантними проявами, як жебрацтво, бродяжництво, безпритульність, поширеністю таких негативних явищ, як алкоголізм і наркоманія, проституція. Відсутність необхідного державного контролю та належної правової політики спричиняє зростання рівня злочинності

неповнолітніх, що є загальною соціальною проблемою не тільки сучасності, але й майбутнього, сприяє «розтлінню» нації та руйнуванню морально-соціального підґрунтя суспільного устрою.

Отож, причини злочинної поведінки неповнолітніх можна згрупувати за такими категоріями:

1. Соціально-економічні причини. У зв'язку з економічною нестабільністю, зниженням рівня життя населення проблема поліпшення соціального становища неповнолітнього набуває особливої значущості і залежить великою мірою від рівня достатку сім'ї, якій належить пріоритетне місце в процесі формування і розвитку особистості.

Ми повністю погоджуємось із твердженням щодо важливості впливу сім'ї на формування неповнолітнього, його світогляду, способу життя та розвитку його особистості. Розгляньмо тільки один з аспектів широкого комплексу проблем. Актуальним є питання створення сім'ї в ранньому віці (до речі, 40% респондентів, за даними нашого опитування, вважають, що право на створення сім'ї щодо них уже порушено (див. Додаток А.15)). Законодавчо шлюбний вік встановлено з 18 років, а в окремих випадках, якщо це не суперечить інтересам неповнолітнього, – і в 16. Найчастіше створенню сім'ї в такому ранньому віці передують вагітність неповнолітньої. Це проблема з глибоким корінням і з несприятливими наслідками для всіх учасників такої сім'ї. Адже в 16 років особа ще не є психічно зрілою і не готова до труднощів, які пов'язані із сімейним життям, а тим паче до відповідальності щодо народження і повноцінного виховання дитини. У такому ранньому віці неповнолітній неспроможний фінансово забезпечити новостворену сім'ю, тому шукає легших шляхів розв'язання своїх проблем – вдається до вчинення злочину. Тож вважаємо за потрібне на законодавчому рівні удосконалити правову політику щодо молодих сімей, розглянути можливість надання їм соціальної підтримки в разі потреби та комплексу інших організаційних, правових, психологічних заходів.

2. Соціально-виховні причини. Навчання неповнолітніх у школі та інших освітніх закладах є надзвичайно важливим процесом у сучасному світі.

Удосконалення правової політики щодо належного, якісного, сучасного надання освітніх послуг – одне з пріоритетних завдань держави в умовах глобалізаційних змін. Проте вітчизняні реалії засвідчують відсутність комплексного і зваженого підходу до навчального процесу, що спричиняє втомлюваність та надмірну завантаженість неповнолітніх. Вказане призводить до того, що діти часто перебувають у стресових станах, не встигають поєднувати навчання і спорт, прогулянки та ігри з однолітками, що так важливо для їх гармонійного фізичного розвитку. Неповнолітні стають агресивно збудженими від емоційного виснаження та відчуття власної недосконалості, перебувають у стані фрустрації. Ця категорія дітей найбільше страждає від недосконалості навчальної програми освітян, яка розрахована, очевидно, не на середньо статистичну дитину цього віку. Усі ці чинники впливають на психічне здоров'я дитини, «відбивають» бажання вчитись, понижують самооцінку, пригнічують ще не сформовану особу, у такий спосіб формуються девіантні підлітки, які не бачать перспектив навчання в школі та шукають іншого, позасоціального, вияву власної особистості.

3. Наркоманія є чи не найсерйознішою проблемою сьогодення у всьому світі. Неповнолітні як особливі суб'єкти ще з не сформованою психікою також стають жертвами цього небезпечного явища через неусвідомлення небезпечності вживання наркотиків, незнання наслідків. За статистичними даними, 25% серед учнівської молоді мають досвід вживання заборонених наркотичних речовин. Найбільш вживаними наркотиками є марихуана чи гашиш: 12% учнів вживали марихуану бодай раз, 3% опитаних вживали екстазі та мали досвід вживання «курільних» сумішей. Вперше марихуану або гашиш спробували у 13 років або раніше 2% опитаних, а 5% – до 15 років [66]. Під дією наркотичних засобів неповнолітні стають збудливими, агресивними, деморалізованими і легше піддаються негативному впливу оточення.

4. Ще однією причиною, яка впливає на девіантну поведінку неповнолітнього, є алкоголь. Щодо початку вживання алкоголю серед української молоді, то й тут дослідники відзначають серйозні проблеми: 15-35% юнаків і 5-25% дівчат уперше вживали алкогольні напої в 11 років або раніше. Серед

опитаних 15-річних вживали алкоголь раніше 13-річного віку близько 25%, а серед опитаних 11-12-річного віку – майже 40%. Отже, спостерігається тенденція до зростання кількості тих, хто почав вживати алкогольні напої до 13-річного віку, та частоти вживання. За останні кілька років щотижневе споживання міцних напоїв серед 15-річних дівчат і 13-річних юнаків зросло більш ніж у півтора рази; споживання вина серед юнаків різного віку – майже в 1,5-2,5 рази, серед дівчат – 1,5-4 рази. Кількість тих, хто щотижнево вживав пиво, зросла в 1,5-2,5 рази і становила понад 50% серед 15-річних юнаків, понад третину – серед дівчат-однолітків, 30% – серед 13-річних юнаків і 15% – серед їхніх однолітків-дівчат, 15% – серед 11-річних юнаків і 10% – серед дівчат того ж віку. Щодня та щотижня пили пиво від майже 15% шестикласників до більш ніж 50% першокурсників ПТУ; слабо алкогольні напої з додатком горілки – від майже 10% шестикласників до 25% першокурсників ПТУ (серед 15-16-річних дівчат регулярно вживали саме ці напої більше опитаних, ніж серед хлопців) [609, с.24-25]. З наведеної статистики бачимо, що вживання алкоголю серед неповнолітніх в Україні надзвичайно популярне. Також треба врахувати, що діти у 8 разів швидше стають залежними від алкоголю, ніж доросла людина. Неповнолітня особа, потрапляючи в «погану компанію» під впливом старших за них молодих людей, які ведуть аморальний спосіб життя, нехтуючи навчання, корисну працю та взагалі не маючи мети у житті, перманентно доходять висновку, що набагато легше здійснювати соціально корисну поведінку, ніж девіантну, яка приносить матеріальний прибуток та пошану в колі членів субкультурної організації.

Отже, неповнолітні, вживаючи алкогольні напої, швидко стають залежними від них, постійна потреба в алкоголі та сам стан алкогольного сп'яніння провокують неповнолітнього до вчинення суспільно небезпечних діянь. Проблема з реалізацією алкогольних виробів неповнолітнім в Україні є гострою і нагальною, потребує реакції з боку держави у вигляді посилення відповідальності осіб, які продають алкоголь особам до 18 років. Втім, посилення санкцій лише частково вирішить проблему, а комплексна правова політика має починатися з інформування про наслідки алкогольної залежності і завершуватися оздоровчо-

лікувальними заходами для подолання цієї проблеми підлітків.

5. У модернізованому суспільстві Інтернет та телебачення є найпотужнішим джерелом інформації та невід'ємною частиною повсякденного життя. Неповнолітні є специфічною аудиторією, які, зважаючи на свій вік та розвиток ще не сформованої психіки, а також відсутність життєвого досвіду, не завжди об'єктивно можуть сприймати побачене. Величезна кількість фільмів (без обмежень вікової категорії) містять сцени насильства, жорстокості, еротики, що не можуть позитивно впливати на формування світогляду неповнолітнього. У цієї групи телеглядачів складається враження, що побачене у фільмах насильство є нормою, герої «бойовиків» стають їхніми кумирами, а як наслідок – предметом наслідування, що призводить до вчинення ними злочинів. Проблема удосконалення правової політики полягає в тому, що неповнолітні не є тією категорією дітей, яким можна заборонити чи технічно завадити доступу до негативного джерела інформації. Тому політика держави має імплементувати моральні, виховні засоби для подолання вказаної причини злочинності. Втім, маємо визнати, що деякі заходи держава все-таки вживає. Зокрема, це стосується криміналізації діянь, які порушують основи моральності, наприклад, «ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію» (ст. 300 КК України) чи «ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів» (ст. 301 КК України). Однак лише кримінально-правовими санкціями вирішити проблему неможливо. Для цього необхідний комплексний підхід, що передбачає виховні, освітянські, організаційно-просвітницькі та інші заходи.

Звернімо увагу на зв'язок відповідальності неповнолітніх та правової політики у цій сфері. Нормотворець наполягає на гуманному ставленні до неповнолітніх при визначенні міри покарання за вчинений ними злочин. Однак контент-аналіз статей Кримінального кодексу України дає підстави для висновку, що більшість санкцій за злочини, які найчастіше вчиняють неповнолітні, передбачають як покарання позбавлення волі. Отже, фізично, психічно, ментально

та соціально не сформована особистість, потрапивши у спеціальні виховні установи, апіорі не може одержати всіх необхідних умов для формування психічно здорового громадянина, для подальшого гідного життя в такому соціально непростому середовищі, яке існує зараз.

Як наслідок, неповнолітні вчиняють жорстокі злочини, відтак відбувають покарання, а опісля повинні ресоціалізовуватись, що є тривалим і складним процесом. Відсутність повноцінної освіти, спортивного, інтелектуального, морального та комунікативного розвитку, втягнення їх у сталі кримінальні групи, відсутність соціальної адаптації спричиняють глибокі соціальні проблеми неповнолітніх, які вже відбували покарання у місцях позбавлення волі, і, як наслідок, – рецидив злочинності. Особа набуває в таких закладах криміногенних зв'язків, які в подальшому тільки допомагають у вчиненні щораз нових злочинів.

Усі ці негативні наслідки, яких зазнає неповнолітній, суспільство і держава загалом, а головне – потенційне зростання злочинності серед неповнолітніх, змушують нас проаналізувати причини, які сприяють такій поведінці, та вживати превентивних заходів, а не боротися вже з наслідками, які неминуче руйнують наше уявлення про стабільний соціум з високим рівнем забезпеченості правового статусу неповнолітніх і достойним рівнем життя.

4.2.2 Особливості відповідальності неповнолітніх

Стан і тенденції злочинності неповнолітніх – один з найважливіших індикаторів негативного становища суспільної реальності. Статистика злочинності неповнолітніх демонструє стрімкий ріст, при цьому потрібно враховувати, що злочини неповнолітніх мають досить високу латентність, тому статистичні дані про злочинність неповнолітніх не можуть відобразити повною мірою розміри цього негативного явища. Чимало злочинів, учинених неповнолітніми, тобто особами, які не досягли 16 років і є осудними, сприймаються в нашому донині патріархальному суспільстві як пустощі, викликані недостатньою соціальною зрілістю. Це стосується, зокрема, крадіжок у

сім'ях, навчальних закладах, хуліганських бійок, відбирання грошей та речей у молодших тощо. Ці злочини не завжди одержують належну правову і суспільну оцінку, оскільки «корпоративна етика» сім'ї, навчального закладу, територіальної громади донині ґрунтується на замовчуванні таких протиправних діянь, боротьбі з ними «виховними засобами», а також на безпідставному ігноруванні потенціалу органів внутрішніх справ щодо профілактики, запобігання і припинення злочинних діянь неповнолітніх [125, с.96].

Відповідальність неповнолітніх не може бути остронь від їхнього правового становища, оскільки вказана юридична категорія забезпечує стабільність суспільних відносин, міру свободи і справедливості у правових відносинах. В. Котюк визначає відповідальність як міру покарання правопорушника шляхом позбавлення його визначених соціальних благ або цінностей (матеріальних, духовних, особистих), що йому належали до факту правопорушення, від імені держави (суспільства), на основі закону або іншого нормативного акта задля запобігання правопорушенням у перспективі і відновлення (відшкодування) порушених суб'єктивних прав на матеріальні і духовні цінності [246, с.121]. Не вдаючись до теоретичного аналізу функцій і принципів юридичної відповідальності, все-таки зазначимо, що відповідальність — це не тільки покарання чи санкції за невиконання обов'язків, це набагато ширший правовий інститут, що забезпечує також превентивну, виховну, компенсаційну роль. Тому варто позитивно оцінити тезу Н. Оніщенко та С. Сунегіна, що юридична відповідальність — це засіб боротьби з правопорушеннями, забезпечення правомірної поведінки [342, с.5]. Завдяки цьому інституту забезпечується дія правових норм, функціонує механізм захисту й охорони прав і свобод.

Відповідальність неповнолітніх, порівняно з іншими категоріями суб'єктів права, має низку характерних рис. Вікові особливості неповнолітніх правопорушників свідчать про відсутність у них, як правило, глибокої антисуспільної установки, чим, на думку деяких вчених, обумовлений менший ступінь їхньої суспільної небезпечності, порівняно з дорослими [625, с. 69]. Тому

інститут відповідальності неповнолітніх має будуватися з урахуванням такої специфіки.

Позитивне право вимагає від особи правомірної поведінки, яка полягає в дотриманні прав та обов'язків. Проте такий «ідеальний» стан неможливий в суспільстві, оскільки потрібно зважати на факт унікальності, неповторності та індивідуальності кожної людської істоти. Порушення правових вимог тягне за собою правову відповідальність, що налагоджує суспільні відносини, забезпечує їх ефективність державною примусовою силою.

Складні соціально-політичні реалії сьогодення негативно позначаються на правомірній поведінці всіх суб'єктів права, зокрема неповнолітніх. Виникає правова колізія в концепції відповідальності неповнолітніх: з одного боку – державна правова політика ґрунтується на принципах гуманізму у ставленні до неповнолітніх, як особливої категорії суб'єктів права, а з іншого – гіперболізація гуманного ставлення сприяє відсутності ефективності правового регулювання, спричиняє правовий колапс, підвищення рівня злочинності неповнолітніх та ще низку негативних чинників.

Основна дуальність у відповідальності неповнолітніх полягає у співвідношенні гуманності і невідворотності покарання. Застосування кримінальних санкцій має бути ефективним. Великий тлумачний словник сучасної української мови містить таке визначення слова «ефективний»: «який приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект» [71, с.358]. Ефективність застосування кримінального покарання потрібно розглядати як співвідношення поставленої цілі й досягнутого результату, засобу його досягнення, а також підготовленості тієї або іншої системи, того або іншого органу до реалізації поставлених перед ними завдань. Отже, можна стверджувати про колізію між визнаним принципом гуманності до неповнолітніх та ефективністю кримінального правосуддя. Звернімо увагу на ще одну проблему – гіперболізований гуманізм з боку законодавця лише викличе маргінальне ставлення особи до протиправних діянь, мовляв «оскільки я неповнолітній, покарати мене не можуть». Неповнолітні злочинці, на думку деяких науковців, –

це підлітки, які сприйняли пом'якшення моральних та правових норм за їх відсутність.

Визначаючи відповідальність за вчинене правопорушення, законодавець визнає діяння протиправним та вказує на обов'язковість понесення негативних наслідків за скоєне діяння. Відповідальність цієї категорії осіб зумовлена особливостями їхнього фізіологічного, біологічного і психологічного розвитку, а також специфікою реалізації принципів справедливості, гуманізму, економії кримінальної репресії щодо неповнолітніх. Особа має досягнути певного психофізичного і соціального розвитку, який надасть їй можливість усвідомлювати свою поведінку та керувати нею, а отже, бути відповідальною [162, с.82]. Щодо неповнолітнього державна кримінальна політика має двоякий зміст: з одного боку, вона, природно, засуджує протизаконні дії неповнолітнього і робить все, щоб він поніс справедливе покарання, а з іншого – забезпечує його підвищену охорону. Захист у сфері відповідальності неповнолітніх виражається в обмеженні кримінальної репресії держави неповнолітньої особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Передусім потрібно дослідити вікові характеристики у сфері відповідальності неповнолітніх. Міжнародна спільнота погодила можливість настання відповідальності до досягнення повноліття, і більшість держав також визнає це положення. Міжнародні стандарти визнають право держав самостійно визначати вік настання відповідальності, тому в сучасному світі мінімальний вік кримінальної відповідальності істотно різниться і становить: у Єгипті, Іраку, Лівані, Ємені та деяких інших країнах – 7 років; в Узбекистані, Франції, низці штатів США – 13 років; у Болгарії, КНДР, Норвегії, Румунії, ФРН, Росії – 14 років; у Данії, Фінляндії, Швеції – 15 років [74, с. 22]. Ю. Бисага переконливо доводить, що юридична відповідальність – складний, багатофункціональний феномен, що безпосередньо пов'язаний з багатьма правовими категоріями, зокрема правовідносинами, нормами моралі, нормами права, правомірною поведінкою, законністю, правопорушенням, правовою діяльністю, правовою свідомістю, правовою культурою тощо [44, с.11]. Отож вік притягнення до

відповідальності залежить від ментальних, культурних та правових особливостей держави.

Опитування неповнолітніх засвідчило досить різнобічне їх ставлення до віку відповідальності. Так, в анкетах вказувався вік від 13 до 21 року (див. Додаток А.41, А.42). Водночас додамо, що представники органів публічної влади, які займаються проблемами неповнолітніх, вказали на схвальне ставлення (58%) до зміни законодавства в аспекті зменшення віку адміністративної відповідальності до 14 років (див. Додаток В.7).

Міжнародні стандарти (п. 4.1 «Пекінських правил») [311] закликають, щоб у правових системах, в яких визнається поняття віку кримінальної відповідальності для неповнолітніх, нижню межу не встановлювали на надто низькому віковому рівні, враховуючи аспекти емоційної, духовної та інтелектуальної зрілості. Більшість авторів, які вивчали проблеми встановлення мінімального віку кримінальної відповідальності, вважають, що за основу мають бути взяті: ступінь соціалізації особистості як показник досягнення особою інтелектуальної та вольової зрілості у сфері відносин, регульованих кримінальним правом; здатність неповнолітнього до відповідальності; здатність до адекватного сприйняття покарання. В більшості держав кримінальна відповідальність настає у 16 років, щоправда, за деякі види злочинів вік може знижуватися до 14 років.

Фахівці стверджують, що такий підхід до віку кримінальної відповідальності потребує удосконалення. Скажімо, Т. Гончарук пропонує внести зміни до кримінального законодавства про те, що не підлягають кримінальній відповідальності неповнолітні, які досягали віку кримінальної відповідальності, але внаслідок відставання у психічному розвитку під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, не були здатні критично ставитися до вчиненого діяння [102, с.13]. Принагідно зауважимо, що така пропозиція має історичну ретроспективу: ще Закон XII таблиць закріплював норму, за якою неповнолітня особа звільнялася від відповідальності у випадку, коли вона не зрозуміла характеру злочинного діяння [299, с.30].

Таку пропозицію не схвалюють у середовищі представників влади, які спеціалізуються на захисті прав і свобод неповнолітніх. За даними нашого опитування, таку пропозицію не підтримує 53% респондентів (див. Додаток В.9).

Розуміємо, що пропозиція щодо збільшення віку кримінальної відповідальності є дискусійною. Опоненти зазначеного підходу можуть вказувати на недоцільність уведення такої норми в національне законодавство, у зв'язку з наявністю загальної норми, передбаченої ст. 20 КК України, яка вказує, що кримінальній відповідальності підлягає особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час учинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними.

2. Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру [259].

Все ж таки ми мотивуємо необхідність запровадження спеціальної норми щодо збільшення віку відповідальності для неповнолітніх, які відстають у розвитку, з огляду на таке.

По-перше, звернімо увагу на правову невизначеність обмеженої осудності. Фактично, ця норма передбачає зміну традиційної відповідальності, але в законі не визначено ні напряму, ні ступеня такої зміни. Як саме суд повинен враховувати обмежену осудність, як обставину, яка обтяжує чи пом'якшує покарання – законодавець не вказав, як і не передбачив цієї обставини у ст. 66, 67 КК України. Тобто психічні аномалії злочинця можуть по-різному оцінюватися і потенційно тягти за собою неоднакові правові наслідки, навіть прямо протилежні [288, с.190]. Отож, обмежена осудність може мати протилежні наслідки – як обтяжувати, так і пом'якшувати відповідальність. Для аспекту відставання в розвитку неповнолітнього фактор обтяження відповідальності є неприпустимим.

По-друге, відставання у психічному розвитку прирівнюється до недосягнення віку відповідальності, тому вказана обставина передбачає відсутність кримінальної відповідальності, а не її настання, як вказано в нормі, що

стосується обмеженої осудності.

По-третє, до осіб, котрі вчинили злочин у стані обмеженої осудності, застосовують примусові заходи медичного характеру. Відповідно до ст. 92 КК України, це надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, в спеціальний лікувальний заклад для обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь. Для неповнолітніх з відставанням у розвитку такі примусові заходи медичного характеру не є визначальними. Вважаємо, що до неповнолітніх потрібно застосовувати заходи психологічно-педагогічного розвитку та кореляції.

Відзначимо, що й іноземне законодавство містить норми, які регулюють ці проблеми. Стаття 20 КК РФ дозволяє звільнити неповнолітнього від кримінальної відповідальності у разі його відставання у психічному розвитку навіть після досягнення відповідного віку. Схожі положення містить п. 33 ст. 24 КК Вірменії [567], п. 3 ст. 23 КК Таджикистану [569]. Найточніше вказана догма, визначена у КК Болгарії: «Неповнолітній – особа, яка досягла 14-річного віку, але ще не досягла 18 років – має бути кримінально відповідальною, якщо вона могла зрозуміти природу і значення акту й управляти своїми діями» [563].

Отож, це питання потребує додаткового аналізу. Розпочнімо з поняття «відставання у психічному розвитку», яке синонімічне поняттю «затримка психічного розвитку». У сучасній дефектології його розуміють як зібрану за клінічними ознаками групу різних варіантів відставання у психічному розвитку, які не характеризуються загальним психічним недорозвитком (як це є при олігофренії), але мають такі особливості інтелекту й особистості, які, передусім, не дозволяють дітям своєчасно і якісно оволодіти елементарними шкільними знаннями [305, с.74].

Важкість диференціації рівня відставання в розвитку констатують фахівці в галузі медицини, психології, педагогіки тощо. Для правильної кваліфікації важливо відмежувати затримку розвитку від педагогічної занедбаності. Не в усіх неповнолітніх, які незадовільно навчаються в школі, спостерігається затримка психічного розвитку. К. Лебединська зазначає, що відмінність між вказаними

поняттями полягає в тому, що педагогічна занедбаність не є патологічним виявом, а «обмежується дефіцитом знань і вмінь внаслідок недостатньої інтелектуальної інформації» [271, с.9].

Також диференціацію здійснюють за верхньою межею психічної хвороби. Щодо проблем психічних розладів, то, за твердженням фахівців, їх відсоток у глобалізованому суспільстві весь час збільшується. На частку психічних розладів припадає 12% глобального тягара хвороб в усіх країнах світу. За оцінками експертів ВООЗ, до 2020 року на їх частку припадатиме 15% років життя, втрачених через непрацездатність. Встановлено, що максимальний тягар психічних розладів лягає на плечі молоді, тобто найпродуктивнішої групи населення [387, с.11]. Відсталість у психічному розвитку займає проміжне становище між «нормою» і розумовою відсталістю.

Виділяють дві основні форми затримки психічного розвитку:

1) затримка психічного розвитку, обумовлена психічним і психофізичним інфантилізмом (ускладненим та неускладненим недорозвитком пізнавальної діяльності і мовлення), при цьому провідним є недорозвиток емоційно-вольової сфери;

2) затримка психічного розвитку, наслідком чого є довготривалі астеничні і цереброастеничні стани, що виявляється у зниженій працездатності, підвищеній втомлюваності та виснажливості [506].

О. Дзугкоєва визначила, що підлітки із затримкою у психічному розвитку більш конфліктні у взаємовідносинах. У складних конфліктних ситуаціях ця група дітей часто реагує агресивно, брутально, з роздратуванням, проявляє негативізм та ігнорує суспільні норми [130, с.19-25]. Відповідно вони можуть вчиняти протиправні діяння.

Однак агресивність не є показовим соціально-психологічним критерієм, відсталість у психічному розвитку може проявлятися в незрілості складних форм соціальної поведінки при цілеспрямованій діяльності на тлі швидкої виснаженості, порушення працездатності і довільної уваги. Медичним критерієм є наявність мінімальної мозкової дисфункції, характерними ознаками якої

вважають: дифузні легкі неврологічні симптоми; підвищену збудливість; емоційну лабільність; помірно виражені сенсорно-моторні і мовні порушення; незначні проблеми у сприйнятті навчального матеріалу на уроках в школі; знижену увагу; труднощі самоконтролю в поведінці; недостатню сформованість навичок інтелектуальної діяльності [176].

Вагомим для удосконалення «норми» розвитку людини є аналіз рівня відсталості в кожному окремому випадку. Тому дуже важливо в тому чи іншому випадку довести, що неповнолітні не були здатні критично ставитися до вчиненого діяння. Тобто вони не усвідомлювали протиправності діяння та не передбачали можливості настання негативних наслідків для об'єкта злочинного посягання.

Оскільки в кожному окремому випадку потрібна констатація відсталості в розвитку і визначення його рівня, то існує потреба у спеціальних знаннях та діагностичних засобах. Суд і слідчі органи не володіють ними, тому вважаємо за потрібне визначити в законодавстві обов'язковість здійснення експертизи. До того ж, ця проблема має не тільки медичний характер, а потребує спеціальних знань у комплексі галузей.

Нормативне визначення вимагає створення інституційних засобів для реалізації повною мірою правотворчих вимог. У цьому випадку мова має йти про подальші заходи, що вживаються з боку держави щодо неповнолітнього. Така особа має бути позбавлена можливості здійснювати повторний злочин. Закон перетворюватиметься на «фарс», якщо дозволити злочинцеві, навіть неповнолітньому, декілька разів уникати відповідальності. Тому саме на державі лежить обов'язок вжити превентивних заходів для недопущення рецидиву.

Оскільки відставання в розвитку не є психічним захворюванням, психологічними і педагогічними методами можливо частково усунути вказану проблему. Акцентуємо, що державна політика у цій сфері має бути комплексною, спрямованою на індивідуальний підхід до кожного неповнолітнього, котрий має психологічні проблеми, а не звертати увагу лише на тих осіб, що вже здійснили протиправну поведінку. Затримку у психічному розвитку, значний рівень

агресивності та схильність до девіантної поведінки мають діагностувати на первинних стадіях фахівці. У Концепції спеціальної освіти осіб з психічними та фізичними вадами в Україні відзначається, що потрібно створити життєздатну систему безперервного навчання осіб із психічними та фізичними вадами для досягнення ними якомога вищих освітніх рівнів, забезпечити можливості постійного духовного і фізичного самовдосконалення особистості, нормалізації та інтеграції в сучасну систему соціальних відносин [366, с.124].

Сімейне спілкування, домашній затишок, морально-релігійне виховання є важливим чинником усунення можливості відхилень. Проте, як доводять фахівці, досліджуючи безпосередні процеси розвитку дітей, цього не завжди достатньо. Отож, сім'я, безумовно, є основним агентом соціалізації неповнолітнього, проте необхідний загальний комплекс заходів для усунення проблем агресивності і відставання в розвитку.

В Україні функціонує до півсотні спеціальних загальноосвітніх шкіл. Діти із затримкою психічного розвитку навчаються і виховуються в різних освітніх умовах, серед яких дошкільні освітні установи компенсуючого типу; спеціалізовані групи в типових дошкільних освітніх установах; спеціальні (коригуючі) школи; спеціальні (коригуючі) школи-інтернати і дитячі будинки; класи вирівнювання в загальноосвітніх школах; класи коригуючо-розвиваючого навчання в загальноосвітніх школах [51, с.156]. Це свідчить про те, що деякі кроки наша держава таки робить, причому починаючи з початкового етапу розвитку дитини.

Проте неповнолітні із затримкою розвитку, які вже вчинили злочин, потребують особливого підходу. Тому важливо створити мережу закладів спеціально для таких осіб, де фахівці не тільки коригували б розвиток, але й з'ясовували причини агресивності, соціалізували неповнолітнього, щоб не допустити повторюваності злочинної діяльності.

Первинним чинником подолання проблеми неповнолітнього є навчання і психологічна підтримка. Психічний розвиток досягається через посилення цілеспрямованої діяльності щодо свідомої регуляції поведінки неповнолітнім,

здатність передбачати результати своїх дій, усвідомлювати соціальні норми і ними керуватися. Психічний розвиток досягається в процесі оволодіння знаннями і навичками. Поза навчанням і без нього неможливо досягнути «норми» розвитку.

Вказані установи мають функціонувати на базі психологічної служби, із залученням різних фахівців: психологів, лікарів, психіатрів, логопедів та ін., діяти як заклад реабілітації, а не лікувальний на основі психіатричної служби. Це дуже важливе уточнення, адже аналіз показників діяльності психіатричної служби свідчить про те, що наявна система медико-соціальної допомоги людям з вадами психічного здоров'я, яка побудована на принципах ізоляції і відсутності диференційованого підходу, представлена переважно стаціонарним видом допомоги (у співвідношенні стаціонарних ліжок до позалікарняних (16:1), практично позбавлена закладів реабілітації та соціальної підтримки, тоді як у структурах захворюваності й поширеності розладів психіки і поведінки переважають ті, що не потребують спеціальних установ закритого типу, а це доводить необхідність поширення позалікарняних, наближених до місця проживання форм, що узгоджується із світовим досвідом [387, с.17]. Отож, навчально-психологічні заклади соціальної реабілітації зможуть частково вирішити цю проблему.

Комплексний аналіз відповідальності неповнолітнього в національному праві і законодавстві інших країн та норм міжнародного права дає нам можливість виокремити такі її особливості.

1. *Чітка співзалежність відповідальності від віку неповнолітнього.* Зазвичай у неповнолітніх молодшої групи підлітків презумпція кримінальної відповідальності є неповною, специфічною, з певними обмеженнями. Переважно застосовують виховні заходи, деяких покарань до них не можуть застосовувати, інші призначають лише у скороченому вигляді. Наприклад, спеціальний нормативний акт Франції у цій сфері – Ордонанс про відповідальність неповнолітніх правопорушників від 2 лютого 1945 року № 45-174 визначає у ст. 16, що до порушників у віці 13–16 років можна застосовувати такі заходи: передавати неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, особи, за ним доглядає,

або особи, яка заслуговує на довіру; помістити неповнолітнього у виховний заклад або заклад професійного навчання; скерувати в медичний або медико-педагогічний заклад; помістити в державний виховний заклад з наглядом або в заклад виховної корекції.

Старша підліткова група неповнолітніх (зазвичай 16–18 років) характеризується тим, що «така пом'якшуюча обставина, як неповноліття, є факультативною» [162, с.36]. Говорячи про Францію, виділяють, що для неповнолітніх цієї групи у разі скоєння злочину рішення може бути таким: або звільнення від кримінальної відповідальності в силу презумпції кримінальної невідповідальності і призначення виховного заходу, або притягнення до кримінальної відповідальності зі скороченням покарання, або притягнення до кримінальної відповідальності на загальних підставах [561, с.305]. Кримінальний кодекс Голландії визнає, що до осіб у віці 16–18 років суддя, якщо знайде підстави це зробити з уваги на тяжкість правопорушення, особу злочинця та обставини злочину, може не застосовувати положення розділу щодо притягнення до відповідальності неповнолітніх, а винести рішення на підставі загальних положень кодексу, що застосовуються до всіх осіб (ст. 77) [564].

Вік настання адміністративної відповідальності є загальним – 16 років. Аналіз статистичних даних свідчить про правильність такого підходу, адже тільки за 2013 рік серед адміністративних проступків, учинених неповнолітніми, домінували правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку, – 15 193 випадки; правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку скоїли 4069 неповнолітніх; правопорушення, що посягають на власність, – 185 осіб [127]. Відзначимо, що кожного року кількість проступків, які скоюють неповнолітні, зростає.

2. Тільки до неповнолітніх можна застосовувати заходи виховного, а не карального характеру. Отже, лише для досліджуваної категорії осіб можливе виправлення без застосування покарання. Неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення

можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру (ст. 97 КК України). Такі заходи застосовують задля соціальної реабілітації неповнолітніх. Фахівці в галузі кримінального права зосереджують увагу на педагогічному характері таких заходів, аргументуючи тим, що вони не містять елемента покарання, не викликають судимості, хоча й обмежують волевиявлення неповнолітніх, оскільки застосовуються всупереч їх бажанню [289, с.11]. У Франції, відповідно до законодавства, до цієї категорії осіб передбачено застосування виховних заходів (вказівка-рекомендація щодо способу життя; зобов'язання виконати певну роботу; відвідувати певний навчальний заклад), примусових виховних заходів (публічний осуд, покладення виконання особливих обов'язків, юнацький арешт). І якщо такі заходи виявляться нерезультативними, а неповнолітній – зі «шкідливими звичками», тоді йому призначають покарання [199, с.99]. До виховних заходів законодавство Швейцарії відносить також шкільний арешт до 6 неповних робочих днів [571], Литви (ст. 85 КК) – безоплатні роботи виховного характеру, які призначаються на строк від 29 до 100 годин [566], Естонії (ст. 87 Пенітенціарного кодексу) – контроль за поведінкою [377], Білорусі (ст. 118 КК) – передачу під нагляд батьків з обов'язковим унесенням суми застави [568].

В Україні виокремлено такі види примусових заходів виховного характеру: 1) застереження; 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом (ст. 105 КК України).

Констатуємо, що назріла необхідність переглянути підходи до виховних

заходів, які застосовують до неповнолітніх. Багато з них формальні. Одним з таких заходів є застереження, що передбачає лише формальний осуд особи, оскільки полягає в роз'ясненні судом неповнолітньому наслідків його дій, оголошенні осуду за ці дії та попередженні про суворіші наслідки в разі продовження протиправної поведінки чи вчинення нового злочину. Цей захід виховного характеру розрахований вплинути на особу з морально-психологічного боку. Ефективність впливу безпосередньо залежить від рівня правосвідомості, правової культури, морально-етичних настанов і ціннісних орієнтацій неповнолітнього. Вчинення злочину вже свідчить про недостатній рівень правоповажних якостей у неповнолітнього, тому буде хибним розраховувати на вагому переоцінку правових цінностей як наслідок застосування заходу виховного характеру.

Аби забезпечити більшу гнучкість та по змозі уникнути скерування у виправні установи, – вимагають «Пекінські правила» (п. 18.1), – компетентний орган влади, вирішуючи справу, повинен мати у своєму розпорядженні широкий комплекс заходів впливу. Такими заходами, які можуть здійснюватися в поєднанні один з одним, є: а) постанови про опіку, керівництво і нагляд; б) апробація; в) постанови про роботу на благо громади; г) фінансові покарання, компенсація і реституція; д) постанови про прийняття проміжних та інших заходів; е) постанови про участь у груповій психотерапії та інших подібних заходах; є) постанови, що стосуються передачі на виховання, місця проживання або інших виховних заходів; ж) інші відповідні постанови.

3. Обмеження застосування до неповнолітніх певних видів покарань та умови відбування покарання. Насамперед варто вказати не цілковиту заборону застосування щодо неповнолітніх найсуворішого виду покарання – смертної кари, про що ми вже зазначали раніше, коли досліджували права на життя неповнолітнього. У п. 17.2 «Пекінських правил» мовиться: «Ні за який злочин, скоєний неповнолітнім, смертний вирок не виноситься». Однак тільки таким обмеженням норми сучасного права не вичерпуються. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя

щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), містять низку принципів у галузі захисту прав неповнолітніх, котрі вчинили правопорушення [301]. Зокрема, правило 17 пропонує, аби компетентний орган, вибираючи заходи впливу, керувався такими принципами: а) заходи впливу завжди мають відповідати не лише обставинам та тяжкості правопорушення, але й положенню і потребам неповнолітнього, а також потребам суспільства; б) рішення про обмеження особистої волі неповнолітнього мають ухвалюватися лише після ретельного розгляду питання й обмеження повинно бути зведено, по змозі, до мінімуму; в) неповнолітнього правопорушника не варто позбавляти особистої волі, якщо тільки його не визнано винним у вчиненні серйозного діяння із застосуванням насилля проти іншої особи або в неодноразовому скоєнні інших серйозних порушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу; г) під час розгляду справи неповнолітнього питання про його добробут має бути вагомим чинником.

Національне кримінальне законодавство визначає, що громадські роботи, виправні роботи та арешт не застосовуються до осіб, які не досягли 16-річного віку, тоді як покарання у вигляді штрафу й позбавлення волі на певний строк застосовується з 14 років.

Позбавлення волі на певний строк та арешт можливі лише як виняток, оскільки «ізоляція від суспільства у формі позбавлення волі на певний строк є особливо суворою формою державного примусу, і до неповнолітніх вона повинна застосовуватися як надзвичайний захід» [181, с.9,13]. У підсумку застосування такого покарання, особа не одержує повноцінної освіти, не розвивається спортивно, інтелектуально та комунікативно, набуває криміногенних зв'язків та сприймає антисоціальну поведінку як норму. Ресоціалізація особи після відбування такого покарання є надзвичайно складним процесом. Неповнолітній позбавляється можливості повноцінно навчатися, працювати, здобувати соціально-позитивні зв'язки і, як наслідок, є абсолютно не підготовлений до «дорослого» життя. Рецидив злочинів у таких випадках, на жаль, має лише щораз більшу динаміку. Втім, ця проблема не є суто національною. Статистика

ювенальних показників у США така: близько 4200 осіб віком до 18 років були ув'язненими в тюрмах у 2014-му [645].

Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, рекомендують не позбавляти неповнолітнього правопорушника особистої свободи, якщо тільки він не визнаний винним у вчиненні серйозного діяння із застосуванням насильства до іншої особи або в кількаразовому скоєнні інших серйозних правопорушень. Стаття 102 КК України вказує, що позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, при цьому надає можливість притягнення до відповідальності у вигляді позбавлення волі за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості та за злочин середньої тяжкості. Існує мотивована пропозиція внести зміни до Кримінального кодексу, а саме – визнати можливість застосування позбавлення волі до неповнолітнього за тяжкий, із застосуванням фізичного насильства до іншої особи, та за особливо тяжкий злочин [41, с.107]. Вбачається, що такі зміни не тільки сприятимуть відповідності національного права міжнародним стандартам, але й забезпечать реальну можливість гуманізації відповідальності, дадуть можливість ресоціалізувати неповнолітнього, а не створити додаткові антисоціальні умови в оточенні злочинців. Позитивно оцінюємо також норму адміністративного права про заборону застосування до неповнолітнього адміністративного арешту (ст. 32 Кодексу України про адміністративні правопорушення [207]).

Якщо позбавлення волі все-таки призначили, це покарання відбувають у спеціальних виховних установах. Виховні колонії – це вид виправних установ, призначених для утримання неповнолітніх засуджених до позбавлення волі. У системі виправних установ виховні колонії займають особливе місце, оскільки головним чинником, що визначає умови відбування покарання в цих колоніях, є неповноліття злочинців, яке, з одного боку, вимагає більше пільгових, порівняно з дорослими, умов утримання, а з іншого – відкриває широкі виховно-педагогічні можливості для виправлення неповнолітніх засуджених.

Однак реалії вказують на невиконання таких умов. Згідно з даними про

виконання завдань і заходів Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 роки, на розширення мережі професійно-технічних навчальних закладів при установах виконання покарань шляхом утворення самостійних професійно-технічних навчальних закладів та створення і зміцнення матеріально-технічної, навчально-методичної бази установ виконання покарань з метою забезпечення належних умов для навчання відповідно до вимог державних стандартів у професійно-технічних навчальних закладах при таких установах не виділено жодних коштів з державного бюджету, тож зрозуміло, що заплановані дії не здійснювались [122].

Міжнародні стандарти вимагають, щоб характер діяльності виправних установ, де відбувають покарання неповнолітні засуджені, більшою мірою був виховний, виправний та освітній, а не каральний.

На нашу думку, у зв'язку зі специфікою особи неповнолітнього, найефективнішою мірою покарання є громадські роботи. Громадські роботи мають низку позитивних аспектів: неповнолітній залучається до суспільно корисної праці, чим виховує в собі трудові навички; несе практичну відповідальність за свої діяння; не припиняє навчання, оскільки громадські роботи призначаються не більше ніж дві години на день; своєю працею приносить користь державі (державі не несе витрат на виконання цього покарання, на противагу позбавлення волі); не набуває криміногенних зв'язків, які наявні в місцях позбавлення волі; громадські роботи призначаються за місцем проживання особи, що матиме елементи осуду серед сусідів та знайомих і слугуватиме профілактикою злочинності серед однолітків; повна індивідуалізація покарання (хоча такий принцип є загальний для кримінальної відповідальності, все ж деякі заходи, особливо виховного характеру, накладають деякі обтяження на оточення неповнолітнього, зокрема на батьків, опікунів, трудовий чи педагогічний колектив); після відбування покарання неповнолітній не потребує періоду на ресоціалізацію.

Застосовуючи громадські роботи у покаранні неповнолітніх, потрібно з особливою увагою вибирати види робіт, які дозволені для цієї категорії громадян.

Законодавець передбачив спеціальні умови для працюючих неповнолітніх. У зв'язку з фізіологічними особливостями організму цих суб'єктів ст. 190 Кодексу законів про працю України (КЗпПУ) [206] забороняє застосування праці осіб, молодшого за 18 років, на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. Забороняється також залучати таких осіб до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Перелік таких заборонених до виконання неповнолітніми робіт затверджують центральні органи виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я та праці за погодженням із центральним органом виконавчої влади. Виконання вимог КЗпПУ є обов'язковим елементом під час виконання покарання у вигляді громадських робіт.

Тепер зупинимось на адміністративних правопорушеннях. Позитивним є те, що у вітчизняному законодавстві існує окремий підхід до неповнолітніх. У ст. 24-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) під час встановлення відповідальності за адміністративні правопорушення для неповнолітніх визначено такі заходи впливу (звертаємо увагу, що законодавець не називає їх адміністративними покараннями): 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого; 2) попередження; 3) догана або сувородогана; 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання [207]. Розгляньмо їх докладніше.

1) Зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого – найменш суворий захід адміністративного впливу, що застосовується до неповнолітніх, які вчинили адміністративне правопорушення, якщо орган адміністративної юрисдикції дійде висновку, що цей вид відповідальності буде достатнім для неповнолітнього, враховуючи щире каяття особи. Призначаючи міру відповідальності для неповнолітнього, враховують іманентні особливості ще не сформованої особи, становлення психіки, динамічний розвиток, який впливає на поведінку неповнолітнього та сприйняття

ним навколишнього середовища. Одними з перших проявів девіантної поведінки є зазвичай агресивна поведінка школярів щодо однокласників, зневажливе ставлення до вчителів, порушення встановлених правил у школі, громадських місцях. Вибачення за провину має бути усне або письмове і публічне, наприклад, у залі суду, на місці роботи чи навчання неповнолітнього. Цей вид відповідальності розрахований на те, щоб вплинути на моральність неповнолітнього, публічне визнання протиправності своєї поведінки.

Досліджуваний засіб впливу, безумовно, є гуманним, оскільки ґрунтується на моральних засадах суспільства та враховує особисту інтенцію людини. Ефективність засобу є дискусійною. Адже можливе й формальне відбування призначеного заходу. Наприклад, особа, аби уникнути суворішого покарання, визнає свою провину – вибачається, але без щирого каяття за вчинене діяння. Тому досягнення поставленої мети – виховання особи, на жаль, піддається сумнівам.

2) Попередження є одним з видів відповідальності, що застосовується до неповнолітнього за невиконання ним встановлених правил поведінки і скоєння правопорушень, що полягає в усному оголошенні органом адміністративної юрисдикції офіційно від імені держави осудження неповнолітнього правопорушника і скоєння адміністративного проступку, що не становить значної суспільної шкідливості. Такий правовий осуд має на меті спонукати неповнолітнього до виправлення і подальшої правомірної поведінки. Цей вид покарання є часто застосовуваним до неповнолітніх заходом впливу. Для аналізу судової практики щодо застосування цієї норми ми вибрали Львівську область. Наприклад, Франківський суд м. Львова розглядав адміністративну справу, суб'єктом правопорушення в якій був неповнолітній, котрий керував автомобілем марки «ВАЗ» без посвідчення водія, чим порушив п. 2.1 Правил дорожнього руху України. Судове рішення полягало в застосуванні попередження. Схожі справи знаходимо і в провадженні Жидачівського районного суду (неповнолітній, керував скутером «Вайпер», не зареєстрованим у встановленому порядку, без номерних знаків, за відсутності посвідчення водія відповідної категорії),

Сихівського районного суду м. Львова (стосовно неповнолітнього, який керував транспортним засобом – скутером марки «Honda» без посвідчення водія) тощо. А Золочівський районний суд розглядав справу про адміністративне правопорушення, коли неповнолітній кунив цигарку громадському місці, що заборонено законом. У цьому випадку суд також призначив попередження як засіб впливу на порушника [159].

Отож, судова практика засвідчує, що суди не розмежовують рівнів суспільної шкідливості вчиненого діяння. Правопорушення, яке передбачено ст. 126 КУпАП, несе набагато вищу суспільну шкідливість, причому і для порушника, і для безпеки дорожнього руху, оскільки особа, яка керує автотранспортним засобом без відповідних документів на право керування ним, апріорі є більш небезпечною для оточення, ніж особа, яка розпиває алкогольні напої в заборонених місцях, курить чи лається, а міра відповідальності однакова – попередження. Хоча ця норма передбачає відповідальність для неповнолітніх на загальних підставах. Недолік полягає в тому, що санкція, наведена у ст. 126 КУпАП, передбачає накладення штрафу, оскільки більшість неповнолітніх ще не має особистого джерела доходу, що змушує суд, визначаючи міру відповідальності для них, звертатися до ст. 24-1 КУпАП, бо вони не в змозі нести відповідальність на загальних підставах.

Наведена вище практика свідчить, що попередження часто застосовують до неповнолітніх у вигляді засобів впливу за незначні проступки і скоєння їх уперше, чим і керується суд, але призначення цього виду відповідальності не завжди є співрозмірним учиненому делікту. Тому для ефективності практичного застосування потрібно розширити й удосконалити заходи відповідальності для неповнолітніх, для досягнення всіх цілей, які ставить перед собою законодавець. У цих випадках доречно покласти сплату штрафу, що передбачено санкцією статті (на загальних підставах), на батьків неповнолітнього. Це сприятиме ефективному виховному процесу неповнолітнього в сім'ї. Адже батьки, які понесли матеріальні витрати, будуть зацікавлені в застосуванні заходів виховного характеру за вчинки неповнолітнього, аби уникнути негативних наслідків.

3) Як один із заходів відповідальності законодавець передбачає застосування до неповнолітнього догани або суворої догани, що, на нашу думку, є малоефективним засобом впливу на правопорушника. Тлумачний словник української мови визначає догану як осуд, несхвалення чиєїсь поведінки, чийось вчинків; офіційна негативна оцінка вчинків, ставлення до праці кого-небудь [504]. Отож, догана містить моральний осуд, що обмежується лише морально-психологічним впливом на неповнолітнього. Ефективність впливу безпосередньо залежить від рівня правосвідомості, правової культури, морально-етичних настанов і ціннісних орієнтацій неповнолітнього. Вчинення правопорушення вже свідчить про недостатній рівень правоповажних властивостей у неповнолітнього, тому буде хибним розраховувати на вагому переоцінку правових цінностей після притягнення до відповідальності.

Окрім того, досить дискусійним є застосування такого засобу впливу, як суворі догани, у разі повторного притягнення до відповідальності. По суті, такий засіб впливу можна вважати недоречним і процесуально витратним, адже повторність учинення адміністративного правопорушення свідчить про неефективність для цієї особи визначених засобів впливу. За аналогією звернімося до трудового права, в якому суворі догани як вид дисциплінарного стягнення припинила своє існування.

О. Чернецький пропонує «переглянути перелік заходів впливу, які застосовуються до неповнолітніх. Зокрема, заходи дисциплінарної відповідальності варто замінити на такі заходи впливу: 1) оприлюднення інформації щодо скоєння адміністративного проступку неповнолітнім, що є формою зовнішнього осуду протиправної діяльності неповнолітнього; 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього, що полягатиме в забороні відвідування певних місць, використання певних форм дозвілля, зокрема пов'язаних з управлінням механічним транспортним засобом, обмеження перебування поза місцем проживання протягом певного часу доби, виїзду в інші місцевості без дозволу спеціалізованого державного органу, обов'язок з'являтися для реєстрації;

3) зобов'язання відвідувати навчальні програми правоохоронного спрямування із встановленням днів, тривалості та часу початку і закінчення занять, а також установ; 4) громадські роботи, що полягають у виконанні правопорушником у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт» [597, с.19]. Запропоновані автором зміни підвищать ефективність застосування до неповнолітнього міри відповідальності і сприятимуть превенції нових правопорушень та стимулюватимуть виховання досліджуваного суб'єкта.

4) Передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання. Аналізуючи цю норму, бачимо, що за такого підходу держава залучає батьків або осіб, що є опікунами суб'єкта, нести негативні наслідки за протиправні дії останнього. У такий спосіб держава немовби вказує батькам на недоліки виховання неповнолітнього, закликаючи їх вживати заходи виховного характеру, з превентивною метою. Адже сім'я є першим вихователем дитини і саме батьки повинні вкладати ще не сформованій особі найважливіші інтенції соціальних стандартів, які лежать в основі сучасної демократичної, правової держави. Втім, є гостра проблема ХХІ століття – соціальне сирітство, яка щороку привертає дедалі більше уваги теоретиків і практиків. Алкоголізм, наркоманія, виїзд батьків за кордон на заробітки – це тільки кілька з основних причин цього явища. Тому на практиці застосування цього виду відповідальності у наведених вище прикладах не принесе очікуваного ефекту – ні превенції, ні виховного результату. Застосовуючи цю норму, суд особливо ретельно має дослідити умови проживання неповнолітнього, скласти психологічний портрет батьків цього суб'єкта, аби запобігти неефективному застосуванню цієї норми.

4. Відповідальність неповнолітніх розглядають у тісному зв'язку з відповідальністю батьків чи осіб, які їх замінюють. Сімейне право визначає обов'язком батьків виховувати своїх дітей. Вчинений злочин чи проступок є прямим наслідком неналежного виховання з боку батьків та інших суб'єктів правової соціалізації. О. Горбач веде мову про те, що деякі адміністративні

правопорушення, які вчиняють неповнолітні, становлять фактично два самостійні юридичні факти, які сукупно утворюють обов'язкову ознаку об'єктивної сторони – діяння (це дії або бездіяльність батьків та дії неповнолітніх) [104]. Ще один фахівець у галузі адміністративного процесу вносить пропозицію, за якою батьки або особи, які їх замінюють, як спеціальні суб'єкти можуть бути притягнені до адміністративної відповідальності за ухилення від виконання своїх обов'язків із навчання та виховання дітей чи в разі вчинення неповнолітніми особами, які не досягли віку юридичної відповідальності, за адміністративне правопорушення або вчинення злочину [212].

О. Алексєєва вважає, що така відповідальність батьків має характер субсидіарної, що співвідносне з поняттям так званої «трансмисії» адміністративної відповідальності. Вона вважає, що суб'єктами цивільно-правової відповідальності за правопорушення, скоєнні неповнолітніми, мають виступати батьки, усиновлювачі, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу, адміністрація навчально-виховних закладів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, адміністрації навчальних та лікувальних закладів, які зобов'язані здійснювати нагляд за неповнолітніми [11, с.94].

5. Неповноліття є обставиною, яка пом'якшує відповідальність, що лібералізує й гуманізує правозастосовну практику. Така практика поширена в більшості європейських та пострадянських держав. Як вказує Ю. Ємець, котра предметно досліджувала це питання, «при пом'якшенні покарання судами зважається на те, що причинами підліткової злочинності виступають не тільки самі неповнолітні злочинці, а й несприятливі соціальні умови, які детермінують “полегшену” делінквентизацію підлітків. Тому з позицій індивідуалізації покарання суд повинен враховувати неповноліття особи як обставину, що пом'якшує покарання, виходячи зі змісту справи та психологічних особливостей особистості. Проте, якщо поряд із пом'якшуючими обставинами наявні обтяжуючі обставини, перевага не повинна надаватися пом'якшенню, тобто факт неповноліття не виправдовує злочинця» [161, с.12].

У національному законодавстві деяких держав неповноліття може визнаватися не тільки пом'якшувальною обставиною, але й підставою для звільнення від відповідальності. Наприклад, у Фінляндії суд може взагалі відмовитися від покарання особи, яка вчинила злочин до 18 років, якщо діяння, вчинене через її необачність, нерозсудливість чи неухважність до заборон і приписів закону (ст. 5) [260]. Схожі пропозиції наводять й українські науковці [134, с.386].

6. Особливий процесуальний статус неповнолітнього. У п. 7.1 «Пекінських правил» вказано, що основні процесуальні гарантії, такі, як презумпція невинності, право бути повідомленим щодо висунутого обвинувачення, право відмовитися давати показання, право мати адвоката, право на присутність батьків або опікуна, право на очну ставку зі свідками та перехресний їх допит і право на апеляцію до вищої інстанції повинні бути гарантовані на всіх етапах судового розгляду. Такий перелік містить і загальні, і спеціальні процесуальні гарантії.

Національне законодавство окремо виділяє норми щодо особливостей провадження у правах неповнолітніх. Стаття 484 Кримінального процесуального кодексу України [261] містить норму про те, що під час кримінального провадження щодо неповнолітнього, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, які беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим і психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи, ухвалюючи процесуальні рішення, та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.

Загалом національне кримінальне право містить такі особливі вимоги до проваджень у справах щодо неповнолітніх: здійснює слідчий, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань у справах неповнолітніх; додатково з'ясовують такі дані: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні

риси особи, які потрібно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи виборі заходу виховного характеру; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення; батьки або інші законні представники неповнолітнього беруть участь у кримінальному провадженні за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого; виклик неповнолітнього через батьків чи законних представників; допит у присутності захисника, за потреби до 16 років психолога чи педагога; особливі види запобіжних заходів: передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, адміністрації цієї установи; з'ясування можливості виділення в окреме провадження під час досудового розслідування; тимчасове видалення неповнолітнього обвинуваченого із залу судового засідання; участь у судовому розгляді представників служби у справах дітей та кримінальної міліції у справах дітей; обов'язкова участь захисника тощо.

4.2.3 Ювенальна юстиція

Захист прав та інтересів неповнолітніх осіб у правовій державі визначається як її пріоритетне завдання. Однак декларовані права та особливий правовий статус мають реалізовуватися шляхом дієвого функціонування соціальних і правових гарантій та ефективної діяльності інституційних органів. Проблема розбіжностей між декларованими та реально імплементованими у правореалізаційну практику правами є первинною проблемою національної системи права, що особливо актуалізується у сфері правового захисту неповнолітніх як особливо вразливих суб'єктів права.

Варто підтримати позицію Н. Крестовської, що українське суспільство поки що не готове ні до прийняття (принаймні повною мірою) системи прав дитини, ні, тим паче, до усвідомлення і належного виконання обов'язків стосовно дитини. Саме тому серед функцій ювенального права на перший план сьогодні виступають загальносоціальні функції права: інформаційна (трансляція знань про

права дитини), ціннісно-орієнтована (утвердження дитинства як правової цінності) та виховна (формування поваги до дитини) [255, с.22]. Отож, механізм забезпечення прав і свобод неповнолітніх потрібно удосконалювати комплексно, тому побудова нової моделі ювенальної юстиції має пріоритетне значення для юридичної науки і практики.

Ювенальна юстиція існує вже понад 100 років. Піонером у цій справі стали США, де 1899 року було створено перший «дитячий суд» у м. Чикаго. Нині є декілька ефективних моделей ювенальної юстиції – англо-американська, континентальна, скандинавська. За загальним правилом вони діють на підставі окремих законодавчих актів про судоустрій і процедуру в органах ювенальної юстиції. Так, у США такою основою є федеральний Закон про ювенальну юстицію та запобігання правопорушенням неповнолітніх (1974), у Великій Британії – низка законів про дітей і молодь (впроваджуються з 1908-го), у Польщі – Закон «Про процедуру розгляду справ неповнолітніх» (1982), у Канаді – Закон «Про кримінальну юстицію щодо неповнолітніх» (2003) [337].

Багато сучасних країн, зокрема США, Канада, Англія, Бельгія, Франція, Німеччина, Австрія, Португалія, Швейцарія, вже запровадили ювенальну юстицію як міру покращення боротьби із злочинністю та ефективний судовий процес у сфері неповнолітніх правопорушників. Та не варто забувати, що більшість країн пройшли чималий шлях задля досягнення цієї мети.

Отож, ювенальна юстиція – це сукупність державних органів і громадських організацій, які так чи інакше пов'язані з неповнолітніми, котрі перебувають у складній життєвій ситуації, заснована на системі взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності між ними. Метою діяльності цих державних органів і громадських організацій є встановлення замкнутої ефективної системи профілактики правопорушень неповнолітніх, тісна взаємодія зі спеціалізованим ювенальним судом [21, с.9]. Історично склалося, що завданням ювенальної юстиції є не покарати неповнолітнього, а запобігти вчиненню проступків у подальшому. Його реабілітація та ресоціалізація стали важливим елементом системи та захисту прав і свобод неповнолітньої особи.

Сьогодні ефективно функціонують три системи ювенальної юстиції у світі. Англосаксонська (Австралія, США) передбачає обмежену предметну підсудність: ювенальний суд розглядає усі види правопорушень неповнолітніх, окрім тяжких злочинів. У Шотландії ювенальна юстиція має характер не судової, а адміністративної системи. Створено спеціальні колегії, які складаються з представників громадськості, котрі попередньо обговорюють справу з батьками дитини, вчителями, працівниками соціальної служби для висвітлення в суді можливих дієвих засобів впливу на правопорушника. Важливу роль відіграє суддя, завданням якого є знайти контакт з неповнолітнім, дослідити умови його життя, соціальної поведінки задля комплексної оцінки правопорушника.

У діяльності перших судів у справах неповнолітніх в США поєдналися функції профілактики і реабілітації. Профілактика досягалася завдяки неформальному контакту судді і неповнолітнього. Тим самим суддя домагався усвідомленого залучення останнього до реабілітаційної практики. Виховні заклади в період дії перших судів для неповнолітніх перебували під патронажем громадськості [283, с.39].

У континентальній системі (Німеччина, Франція) ювенальні суди мають широку предметну підсудність – вони розглядають усі види правопорушень неповнолітніх, а також справи дітей, які потребують допомоги з боку держави. У Франції ювенальна юстиція вміщує: суддю у справах неповнолітніх, трибунал та суд ассизів. Так, трибунал може розглядати справи осіб до 16 років. До суду ассизів входять три професійні судді і журі, яке складається із засідателів.

У скандинавській системі (Нідерланди) поєднується судова й адміністративна ювенальна юстиція. У ній немає окремих ювенальних судів, але в місцевому суді працює ювенальний суддя або створюється ювенальний відділ суду для розгляду справ неповнолітніх. Провідну роль серед державних інститутів відіграє соціальна служба, організована за територіальним принципом. Позитивним елементом скандинавської системи є наявність ювенального судді, ювенального прокурора, ювенального адвоката, Ради із захисту дітей при Міністерстві юстиції Нідерландів, центрів пробації. Важливу роль приділяють

підготовці кадрів, для судді має значення стаж і проходження спеціальної підготовки на заміщення посади судді. У скандинавській системі покарання позбавлення волі застосовують лише зрідка.

На нашу думку, континентальна модель ювенальної юстиції є найбільш прийнятною для України. Ювенальна юстиція має охоплювати всю сферу правовідносин девіантного неповнолітнього з державою та особи, що опинилась у складній життєвій ситуації. Наприклад, у Франції ювенальна юстиція займається всіма стадіями правосуддя – від розслідування до виконання покарання. Вказане особливо актуалізується в перехідних умовах розвитку нашої державності, де неповнолітній потребує особливого захисту й уваги з боку суспільства і держави, тому система правосуддя має бути універсальною, а не лише охоплювати предметну спеціалізацію.

Ми розглядаємо ювенальну юстицію як комплексну систему з її основоположними елементами для повного і дієвого застосування в суспільстві. Тому її складниками вбачаємо не лише суди (судді, адвокати, соціальні працівники служби пробації, судові вихователі, працівники правоохоронних органів, слідства), а широкую інституційну систему органів, які функціонували б комплексно (від початкової до стадії виконання покарань та ресоціалізації неповнолітнього). Позитивним фактором французької моделі ювенальної юстиції є перевага виховних заходів над каральними, спеціалізація судів, робота психологів з неповнолітніми. Також там встановлена практика обов'язкового ведення соціального досьє особи, котра вчинила злочин. Ця практика стане дієвим способом превенції злочинності щодо неповнолітніх та контролю неблагополучних сімей органами державної влади. Вважаємо, що це полегшить роботу з проблемними підлітками, яким призначено судового вихователя, психолога та педагогів, а також процедуру ювенального судочинства.

Найбільш розгорненою є система вимог, які містяться в німецькому Законі про ювенальні суди. Оскільки німецька доктрина ювенальної юстиції впливає з того, що її центральною фігурою є суддя, який у ході судового процесу має позитивно вплинути на подальше життя підлітка, ювенальне право кримінального

судочинства надає судді достатньо простору для необхідного виховного впливу на неповнолітнього. Суддя має знайти індивідуальний підхід до підлітка, виявивши достатньо терпіння, розуміння, професійного такту, – в іншому разі не буде досягнуто основної мети ювенального судочинства – можливості виправлення і перевиховання неповнолітнього. Тому закон встановлює особливі вимоги до життєвого досвіду й освіти судді, який займається справами неповнолітніх. Вважається, що суддя має бути не тільки кваліфікованим юристом з багаторічним досвідом роботи у сфері ювенального судочинства, а й людиною, що має досвід виховної роботи. Особливо цінуються знання у сфері педагогіки, психології неповнолітніх, психіатрії, соціології та кримінології. Ювенальний суддя повинен не лише застосувати норми законодавства до особи, яка опинилась на лаві підсудних, а комплексно дослідити причини, що призвели до делінквентної поведінки ще не сформованої особи. Для підготовки ювенального судді в школі суддів потрібно ввести окремі предмети, які були б пов'язані зі специфікою ювенального права, психологією неповнолітніх та особливостями роботи із цим суб'єктом. Для суддів, котрі бажають перекваліфікуватись, необхідно пройти курси, що дозволило б працювати в ювенальному суді.

І судді, і адвокати повинні спеціалізуватися на ювенальному праві, тому до кваліфікаційних іспитів та під час проходження практики для отримання свідоцтва на право заняття адвокатською діяльністю потрібно ввести і цю спеціалізацію. Вікова особливість неповнолітнього, як ми вже неодноразово зазначали, виявляється в тому, що особа ще не дозріла фізично і психічно. Тому спеціалісти, які беруть участь у судових процесах, повинні бути підготовлені до роботи із цією категорією осіб, аби якісно надати правову допомогу та мінімізувати негативний вплив на психіку неповнолітнього.

Прикладом для наслідування, вважаємо, може послугувати і наявність у Німеччині закладів для примусового лікування від алкоголізму чи наркоманії неповнолітніх. Створення таких закладів є потенційно важливим завданням держави, адже рівень підліткової наркоманії щороку зростає. Як свідчить практика, 70% злочинів, вчинені неповнолітніми в наркотичному або

алкогольному сп'янінні. В Україні вживати алкогольні напої починають навіть з 13-14 років. Зазначимо, що в такому віці побутове пияцтво надзвичайно стрімко переростає в алкоголізм. Також невтішна статистика і з уживанням наркотиків. Тому заклади для лікування та реабілітації осіб, які страждають від наркотичної або алкогольної залежності, є першочерговим завданням держави для запобігання розвитку цієї проблеми.

Серед важливих завдань, які ставить перед собою ювенальна юстиція, є превенція злочинності. Одним зі способів вчасної корекції девіантних неповнолітніх є заклади професійних училищ соціальної реабілітації. Неповнолітні, які конфліктують із законом, за рішенням суду скеровуються у вище зазначені установи. На цей час це одна з дієвих альтернатив перевиховання неповнолітнього без застосування покарання у вигляді позбавлення волі делінквентної особи. Такі заклади передбачають пріоритетним не тільки навчання, а й суспільно корисну працю як метод перевиховання. Переважно це заклади закритого типу, що унеможлиблює спілкування неповнолітнього з колишнім оточенням та позитивно впливає на його перевиховання. Тому, хто пройшов повний курс навчання у цій установі та склав успішно кваліфікаційну атестацію, присвоюється спеціальність – «кваліфікований робітник», залежно від набутої ним професії, і видається документ про освіту встановленого зразка. Отже, ці заклади є однією з дієвих альтернатив перевиховання делінквентного неповнолітнього, причому дають змогу уникнути покарання у вигляді позбавлення волі. Ми вважаємо, що в Україні потрібно приділити особливу увагу рівню навчання в них побутовим умовам у закладах виховного характеру. Прикладом може стати багато європейських держав, у яких у місцях позбавлення волі є бібліотеки, комп'ютерні класи та можливість дистанційного навчання. У такий спосіб можна знизити рівень соціальної дезадаптації, що є вкрай важливим чинником майбутньої ресоціалізації неповнолітнього і неповернення до кримінального «життя».

Затвердивши Положення про судових вихователів, Україна ще 1996 року зробила прогресивний крок до розбудови системи ювенальної юстиції, світових

стандартів та покращення роботи з дітьми, котрі конфліктують із законом та потрапили у складну життєву ситуацію. На судового вихователя покладалось чимало обов'язків, як-от: вживати відповідні виховні заходи з метою перевиховання неповнолітніх, здійснювати профілактичну та корекційну роботу з ними; здійснювати контроль за відвідуванням навчальних занять, успішністю, поведінкою в школі, на роботі, в сім'ї, у громадських місцях, залучати їх до роботи в позашкільних закладах, вживати заходи щодо створення належних умов для правильної організації навчання, роботи і відпочинку неповнолітніх, сприяти їх працевлаштуванню; надавати батькам або особам, які їх замінюють, допомогу у вихованні неповнолітнього [425]. На жаль, інститут судових вихователів не одержав свого практичного застосування. Адже неповнолітніх, які вчинили злочини невеликої тяжкості, здебільшого звільняють від кримінальної відповідальності, і до них можуть бути застосовані заходи виховного характеру, найчастіше їх передають на поруки батькам або особам, котрі їх замінюють. Неповнолітні з характерними проявами девіантної поведінки, зазвичай, з неблагополучних, неповних сімей або є соціальними сиротами. Вчинення злочину дитиною вже свідчить про недоотримання повноцінного виховання, тому передача неповнолітніх під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, потрібний ефект даватиме лише зрідка. У такому випадку судовий вихователь, який має педагогічну чи освіту психолога і стаж роботи з неповнолітніми, як вимагає цього законодавець, з усіма його важелями впливу на неповнолітнього був би дієвим інструментом впливу держави на девіантну особу, без застосування жорсткіших методів перевиховання, які передбачені Кримінальним кодексом України.

Психіка неповнолітнього формується поетапно. Якщо повнолітня особа скоює правопорушення, то здебільшого в неї чітко простежується умисел на вчинення злочину (правопорушення), а неповнолітні часто навіть не усвідомлюють всіх наслідків своїх діянь та вчиняють їх імпульсивно, піддаючись негативному впливу соціальної неблагополучності, яка перманентно впливає на цю віку категорію, більше ніж на сформовану особу. Неповнолітня особа повинна усвідомлювати всю протекцію держави до своєї особи і ті високі стандарти

захисту прав дитини, які ставлять перед нами країни Європи для імплементації в нашій державі. Водночас практика застосування покарань у згаданих раніше країнах засвідчує якісний вплив на правопорушника усіх важелів та інструментів держави, на його перевиховання і подальше формування правослухняного громадянина.

Ювенальна юстиція існує вже багато років та діє в більшості прогресивних країн Європи і світу. Однак досі є й противники цієї системи, які наводять такі аргументи на противагу впровадження ювенальної юстиції. Ювенальне законодавство, розроблене за західним зразком, ґрунтується на помилковому принципі пріоритету прав дитини над правами батьків, на можливості грубого втручання ювенальних служб у справи сім'ї. Фундаментальні моральні норми такі, як шанування батьків і послух їм, повага до старших, фактично скасовуються. Дітям дається право подавати в суд на батьків, вчителів, а в батьків забирають їх законне право на виховання дітей і переважне право на визначення системи та пріоритетів їхнього виховання [411]. В інтернет-просторі чимало дискутують щодо негативу ювенальної юстиції та її впровадження в нашій державі. Основним негативом вважається максимальний контроль держави над інститутом сім'ї. Іншими словами, працівники ювенальної юстиції можуть «відібрати дитину», якщо батьків звинуватять у: жорстокому поводженні з дитиною, недостатньому асортименті харчування, невідвідуванні молочної кухні, недостатньому матеріальному забезпеченні сім'ї, малій кількості іграшок тощо. У такий спосіб суспільство лякають тим, що сім'ї «залишаться без дітей», бо, мовляв, як свідчить практика, більшість сімей в Україні живе за межею бідності. Водночас лякають і тим, що діти зможуть телефонувати в ювенальну службу та робити «доноси» на батьків щодо жорстокого ставлення до себе чи скаржатися на інші порушення своїх прав. Непокоїть суспільство й те, що діти маніпулюватимуть батьками та використовуватимуть ці можливості необґрунтовано і під будь-яким приводом. Та насправді побоювання українців гіперболізовані і їх можна спростувати.

Завданням ювенальної юстиції є захист порушених прав особи, яка не

досягла повноліття. Моніторинг сімей з боку держави є не що інше, як забезпечення основоположних прав дитини. Тобто якщо працівники ювенальної юстиції зафіксують жорстоке ставлення до дитини, у такому випадку будуть вжиті заходи. Але це не означає, що коли батьки покарають неповнолітнього та обмежать доступ до комп'ютера за, скажімо, пропуски уроків у школі, то їх позбавлять батьківських прав чи заберуть у них дитину, жодні державні органи не мають на це права. Підставами для позбавлення батьківських прав чи реальне втручання держави в інститут сім'ї можливі лише у виняткових випадках та за об'єктивної оцінки ситуації в кожній сім'ї. І тільки в разі виявлення реального недотримання прав дитини з боку їхніх батьків – побиття, неможливі умови проживання, алкогольна чи наркотична залежність батьків, антисоціальна поведінка щодо неповнолітнього – можуть призвести до таких наслідків, як позбавлення батьківських прав та поміщення неповнолітнього у спеціалізований заклад. Іноді такі дії з боку держави рятують дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, та надають неповнолітньому можливість подальшого нормального розвитку і гідного ставлення до себе.

Існує також думка, що впровадження ювенальної юстиції породить безкарність неповнолітніх злочинців, оскільки пропагується виправлення особи без застосування покарання у вигляді позбавлення волі. Та насправді неповнолітні частіше скоюють правопорушення, що не несуть дійсної суспільної небезпеки. Тому в ювенальній юстиції і передбачений широкий професійний склад працівників, які вивчають особу порушника та умови його проживання, навчання для об'єктивного вивчення особи і можливості виправлення без застосування покарання у вигляді позбавлення волі. Адже негативний вплив, що одержує особа в місцях позбавлення волі, є беззаперечним фактом, що не потребує доведення.

Основні принципи, на підставі яких передбачається функціонування ювенальної юстиції, Л. Васінцева називає такі: - створення системи спеціалізованих судів комплексної юрисдикції, подібних до французької системи ювенальної юстиції; - при цьому спеціальні суди у справах неповнолітніх діють тільки як суди першої інстанції, перегляд винесених ними рішень здійснює вищий

суд загальної юрисдикції; - пріоритет судового рішення з усіх питань, що стосуються захисту прав неповнолітніх; - орієнтація правосуддя переважно на юридичну охорону прав та інтересів неповнолітніх; - соціальна насиченість правосуддя у справах неповнолітніх; - індивідуалізація судового процесу; - пріоритет виховних заходів впливу і соціальних заходів реабілітації щодо неповнолітніх підсудних [69, с. 546].

Ювенальна юстиція охоплює й питання відбування покарання неповнолітніх осіб. Тому для впровадження цього інституту потрібно удосконалити умови, в яких перебувають ув'язнені. Як свідчить практика, особи, які відбули покарання в місцях позбавлення волі, є соціально неадаптовані. Особа, яка відбула покарання, фактично позбавлена можливості вступати у вищі навчальні заклади, оскільки рівень знань, які вона здобула, є дуже низьким, що позбавляє її можливості успішно скласти незалежне тестування, яке виявляється складним завданням навіть для «посереднього» учня школи. Отже, особа, виходячи з місць позбавлення волі, може лише працевлаштуватись на роботу у виробничій сфері, оскільки в колоніях таки є можливість здобути професійно-технічну освіту. Також потрібно враховувати соціальну стигматизацію (соціальне виокремлення людини на основі безпідставного асоціювання факту її належності до конкретної соціальної групи з наявністю в неї негативної характеристики) до особи, яка відбула покарання, та небажання працевлаштувати цю категорію осіб, що знов-таки негативно впливає на неповнолітнього не тільки психологічно, але й матеріально. Тому такі умови підштовхують особу до здобуття коштів для існування незаконним шляхом, іншими словами, на рецидив.

Позитивним є те, що ювенальна юстиція також передбачає профілактичні заходи для зменшення криміногенної обстановки: моніторинг неблагополучних сімей; нагляд за неповнолітніми, які перебувають на обліку; проведення роботи для вилучення дітей з вулиці, котрі жебракують; нагляд за неповнолітніми, які вже притягувались до відповідальності.

На шляху трансформаційних змін і становлення України як розвиненої європейської держави створення ювенальних судів як головної ланки в системі

ювенальної юстиції є важливим завданням, а також створення суду першої інстанції та спеціалізованих колегій в апеляційній та касаційних інстанціях. Компетенція цих судів має охоплювати і кримінальне, і цивільне та адміністративне судочинство. За даними опитування, яке ми проводили, представники публічної влади загалом негативно ставляться до впровадження спеціальних судів щодо неповнолітніх, і такий показник сягає 64% опитаних (див. Додаток В.4).

Для створення і функціонування ювенальної юстиції Україні потрібні: професійно-кадрова підготовка і суддів, і прокурорів, і адвокатів, а також вчителів, вихователів, психологів, які практикують з девіантними неповнолітніми; розвиток спеціалізованих закладів соціальної реабілітації; створення законодавчого акта, що регулював би питання ювенальної юстиції та відповідав сучасним міжнародним стандартам; налагодження міжвідомчої взаємодії органів, що займаються неповнолітніми; покращення побутових умов та можливість навчання в установах для відбування покарання; введення в дію інституту судових вихователів; введення в дію інституту пробації; впровадження особистого і сімейного досьє для ефективної роботи з неповнолітніми, які конфліктують із законом чи опинились у складній життєвій ситуації; фінансове забезпечення державою втілення в життя наведених вище програм.

Для реалізації наведених програм потрібно багато часу і цілеспрямована діяльність держави. Звичайно, ми бачимо впровадження ювенальної юстиції розмірено і поступово. Доцільно запустити пілотний варіант на прикладі однієї області, щоб бачити проблеми на практиці й ефективно їх подолання в подальшому.

Можна зробити висновок, що ювенальна юстиція – це ціла система органів, основним завданням яких є захист прав та інтересів осіб, яким ще не виповнилось 18 років та які перебувають у складній життєвій ситуації, мають конфлікт із законом або ж потрапили на лаву підсудних. Такі органи повинні складатись із підготовлених кадрів, які, окрім юридичної освіти, мають бути підготовлені до роботи з неповнолітніми.

Зараз Україна зробила кроки для реалізації Конвенції ООН про права дитини, що є важливим елементом для введення ювенальної юстиції на території нашої країни. Законодавець прийняв низку необхідних нормативно-правових актів, спрямованих на розвиток і забезпечення прав дитини відповідно до міжнародно-правових стандартів. Це, зокрема, Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» [422]. Ця програма була затверджена 2009 року з планом дій до минулого року. Основними її завданнями є: забезпечення оптимального функціонування цілісної системи захисту прав дітей у місті відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини та з урахуванням цілей розвитку, проголошених Декларацією ООН, і стратегії Підсумкового документа Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей». Ця програма охоплює: охорону здоров'я дитини, культурний і духовний її розвиток; допомогу сім'ям з дітьми, що опинились у складних життєвих обставинах; профілактику правопорушень з боку дітей та зменшення кількості вчинення злочинів дітьми. Варто згадати й розпорядження Кабміну від 12 жовтня 2011 року «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні». Розроблено було також низку заходів для реалізації цієї концепції. Наказом Міністерства соціальної політики України було затверджено склад робочої групи з опрацювання програм, моделей та методик соціальної роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом. Однак вагомих результатів вони поки що не дали. Тому вважаємо, що особливо актуальною є активізація роботи зі створення реально дієвої ювенальної юстиції.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні потрібно:

- впроваджувати континентальну модель системи ювенальної юстиції;
- прийняти низку законодавчих актів, які слугуватимуть фундаментом для запровадження ювенальної юстиції;
- створити на основі прийнятих нормативно-правових актів відповідні органи державної влади;

- забезпечити підготовку кадрів у всіх ланках ювенальної юстиції;
- передбачити в бюджеті країни витрати на запровадження і розвиток ювенальної юстиції.

Окрім того, нам важливо перейняти багаторічний досвід тих країн, у яких вже діє юстиція, зокрема, що стосується підготовки кадрового забезпечення на всіх рівнях. Тому вважаємо за доцільне забезпечити стажування наших працівників за кордоном для перейняття досвіду і навичок ефективної роботи з неповнолітніми у системі ювенальної юстиції. Визнаємо, що Україна ще не готова прийняти повною мірою ювенальну юстицію вже сьогодні, але впевнені кроки у цьому напрямі будуть спрямовані на розвиток правової держави.

4.2.4 Система відновного правосуддя неповнолітніх як ефективний спосіб вирішення правового конфлікту

Фахівці і вчені намагаються виявити причини підліткової дезадаптації і відчуженості, щоб уникнути їх переходу в найбільш гострі форми девіацій – злочини неповнолітніх. Державна правова політика цивілізованих народів спрямована на долання причин злочинності неповнолітніх, однак проблемою досі є співвідношення принципу гуманності та необхідності невідворотності покарання за злочин. Таку відповідність ми знайшли в системі відновного правосуддя.

Можна ствердно констатувати, що система відновного правосуддя є вагомим досягненням правосуддя сучасності. Відновне правосуддя є новою моделлю вирішення кримінального конфлікту. Поширилася ця програма в більшості країн Європи, США, Канади, Австралії тощо. Досвід країн, які вже певний час використовують медіацію та інші форми відновного правосуддя, підтверджує, що понад 90% укладених договорів за результатами медіації були виконані, а близько 80% правопорушників, які брали участь у відновних процедурах, не вчиняли нових злочинів. На жаль, традиційна правова система не має таких результатів виконання рішень судів та перевиховання злочинців [166].

Найновіші дані, опубліковані за зведеною статистикою, є такими: з 2006 року досі показники злочинності та притягнення до відповідальності серед неповнолітніх знизилися практично вдвічі [640]. Вагому роль тут відіграло відновне правосуддя для неповнолітніх.

Щодо суб'єктивного складу, то відновне правосуддя застосовують, зазвичай, у ситуаціях, коли злочин був не дуже тяжким. Тобто відновне правосуддя – це масштабна система взаємодії між потерпілим і правопорушником з метою усунути наслідки злочину й одержати сатисфакцію за його вчинення, реабілітувати злочинця, підвищити рівень його правової соціалізації. Вказана проблема є актуальною у всіх державах, проте особливо серед тих, які намагаються долучитися до демократичних правових ідей та проходять шлях радикальних реформ.

Неповнолітній, зважаючи на свої вікові і морально-психологічні якості, потребує особливої уваги та піклування з боку держави. Неповнолітні легше стають жертвами злочину, оскільки є незахищеними і можуть бути втягнуті у злочинну діяльність дорослими, оскільки легше піддаються погрозам, навіюванню та різним психологічним маніпуляціям. Тож зрозуміло, чому більшість національних законодавств визначають пом'якшені санкції в разі вчинення злочину особою, що не досягла повноліття; а міжнародні норми забороняють застосовувати найсуворіші міри покарання до цієї категорії осіб, з-поміж яких – смертна кара. Такий підхід суспільства можна визнати загалом гуманним.

Глобалізаційні процеси, інформатизаційний розвиток, інтенсивність суспільного життя та новітні глобальні виклики часу вимагають оновлення підходів до відповідальності особи, до неповнолітніх першочергово.

Правосуддя і система виконання покарань мають бути позбавлені репресивності. Перевиховання злочинця, а не помста за злочин – такою є сучасна вимога до механізму правової відповідальності. Шляхом ізоляції від суспільства і поміщення неповнолітнього у сферу правового маргіналізму держава не може перевиховати неповнолітнього злочинця.

Вибіркові дані свідчать, що рецидив злочинів неповнолітніх має місце в 15-18% випадків і є нижчим, аніж серед дорослого населення (коливається близько 30%). Щоправда, дорослі подекуди починали своє свідоме життя з виправних колоній або закладів такого ж типу.

Інша проблема – потерпілий. Від злочинів неповнолітніх досить часто потерпають їхні однолітки, при цьому основою державної правової політики в разі застосування каральних видів відповідальності зовсім не є відновлення прав і свобод потерпілого та поновлення його морально-психологічного стану. Загальне кримінальне правосуддя максимум визнає злочинне діяння, вчинене щодо неповнолітнього за обтяжувальних обставин.

При цьому, як слушно зауважує В. Середін, найбільш скривдженою стороною є потерпілий. І правоохоронні органи, і суди залишаються байдужими до його проблем. Вважається, що, засудивши правопорушника, держава тим самим відновлює права потерпілого. Навіть у тих випадках, коли заявлені потерпілим позовні вимоги задовольняються, поза увагою суду, як правило, залишаються засоби і терміни виконання вироку в цій частині. У таких випадках поза увагою суддів, прокурорів, слідчих залишається емоційна сфера сприйняття злочину потерпілим (відчуття незахищеності, образи, гніву). Як наслідок, навіть за умов найсприятливішого процесу розслідування і судового розгляду кримінальної справи потерпілий не перестає почуватися незахищеною жертвою [490, с.6].

Н. Нестор вказує, що «каральне спрямування кримінального процесу прямо пов'язано з трактуванням події злочину як порушення законів держави, а не спричинення шкоди конкретним людям та їх відносинам. Потерпілі взагалі несуть подвійну шкоду: по-перше, безпосередньо від злочину та, по-друге, від карального способу побудови правосуддя, який не дозволяє комплексно вирішувати їх проблеми» [330, с.330].

Вказане зумовлює нагальну потребу трансформації підходів до відповідальності неповнолітніх. Серед можливостей змін важливим чинником є програма відновного правосуддя, що передбачає відновлення справедливості та

збалансування потреб потерпілого, правопорушника й суспільства громади.

Отож, злочин вже відбувся, але наслідки його ще залишаються. Не тільки понесення справедливого покарання, але й відновлення морально-психологічної атмосфери, примирення та взаємопорозуміння потерпілого і порушника є важливими для подолання наслідків.

Відповідно до Декларації «Основні принципи використання програм відновного правосуддя в кримінальних справах», прийнятої Економічною й соціальною радою ООН 24 липня 2002 року, ця система застосовується, за умови залучення та активної участі всіх людей, інтереси яких зачіпає злочин, у роботі з вирішення проблем, що виникли, за допомогою посередника – справедливої та безсторонньої третьої сторони.

Відновне правосуддя надає змогу учасникам, зацікавленим сторонам, громаді і суспільству самостійно вирішити ситуацію та впоратися з наслідками протиправного діяння. Важливо при цьому не порушити права на справедливий суд, тому відновне правосуддя не є альтернативою судового розгляду. Важливо, що ця система легко імплементується в кримінально-виконавчий механізм окремої держави. Відновне правосуддя не просто схвалюється державою, воно проходить під її наглядом, що дає можливість не порушувати прав і свобод громадян.

З приводу цього Рекомендація № R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи «Щодо спрощеного кримінального правосуддя» [616] від 17 вересня 1987 року вказує, що «коли розглядається питання про умовну відмову від судового переслідування або його умовне припинення, обов'язковим є одержання згоди підозрюваного. За відсутності такої згоди судовий орган повинен в обов'язковому порядку порушити кримінальну справу проти підозрюваного, якщо тільки цей орган з різних причин не винесе рішення відмовитися від обвинувачення». Отже, правовий статус потерпілого визнається домінантним. Форми правосуддя можуть бути різні, основне їх завдання – забезпечити компроміс та налагодити консенсус між потерпілим та правопорушником.

Звичайно, повністю замінити судовий розгляд така процедура не може.

Вона застосовується щодо осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості, за які не передбачається позбавлення волі. Серед них і є неповнолітні. Порівняно зі злочинами дорослих неповнолітні вчиняють такі їх види, що мають менш тяжкі наслідки і менший ступінь суспільної небезпечності. Переважають крадіжки, хуліганські дії, легкі тілесні ушкодження тощо.

Система відновного правосуддя дозволяє створити оптимальні умови для соціальної реабілітації неповнолітніх злочинців, підвищити рівень їхньої правової свідомості та морального виховання.

На нашу думку, можна визначити такі ознаки відновного правосуддя неповнолітніх:

- становить альтернативу каральному спрямуванню кримінального процесу;
- створює морально-психологічну та організаційно-правову основу для примирення потерпілого і неповнолітнього правопорушника;
- дозволяє потерпілій особі отримати вибачення та відчутти щире розкаяння правопорушника;
- застосовується до осіб, які вчинили злочин невеликої тяжкості;
- сприяє ресоціалізації неповнолітнього правопорушника;
- ґрунтується на принципі гуманності та забезпеченні прав і свобод неповнолітнього;
- сприяє створенню позитивного навколишнього соціального середовища та вихованню свідомого підростаючого покоління.

Отож, відновне правосуддя – це така форма правосуддя, основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених злочином. Тим самим створюються умови для соціальної реінтеграції правопорушника, відновлення прав потерпілого, зменшення рецидивізму та кількості кримінальних покарань.

Відновне правосуддя застосовують практично в усіх країнах Європи та пострадянського простору. Проте проблема все-таки існує. Вона полягає у відсутності комплексного підходу щодо відновного правосуддя на рівні правової

політики держави. Тобто нам відомо безліч успішних практик, але це лише пілотні проекти. Держава й суспільство XXI століття мають бути зацікавлені в належному рівні соціалізації та правової поведінки неповнолітніх як майбутнього покоління та продовжувачів життя на Землі.

Отож, застосування практик відновного правосуддя для неповнолітніх є особливо актуальною проблемою сьогодення. У науковій літературі виділяють багато форм відновного правосуддя, але більшість можна звести до трьох основних: 1) програми примирення (або посередництво, медіація) між потерпілою стороною та правопорушником, де крім сторін, бере участь нейтральний та неупереджений посередник (медіатор); 2) сімейні конференції (family group conferencing), що застосовуються переважно до неповнолітніх і в яких беруть участь також члени сім'ї сторін, родичі; 3) коло правосуддя (sentencing circles) – ще більше коло осіб, яке бере участь у зустрічах і складається з представників громади, а також представників суду та прокуратури [459, с.258].

Оскільки останній вид застосовують досить зрідка, сконцентруємо увагу на перших двох видах.

Одним з найефективніших способів відновного правосуддя є *медіація*. Залежно від особливостей національної системи правосуддя кожна процедура медіації у сфері кримінальних правопорушень неповнолітніх може мати власні особливості, але загалом вони мають класичні стандарти, які ми нижче спробуємо охарактеризувати.

Медіація – це процедура комунікативного налагодження відносин між потерпілим та правопорушником за допомогою третьої незалежної сторони – медіатора.

Класична конструкція медіації полягає в тому, що конфліктуючі сторони з дозволу вповноважених державних органів намагаються вирішити свій конфлікт поза межами кримінальної юстиції, залучаючи третіх осіб, найчастіше представників громадських утворень, орієнтованих на запобігання злочинності або боротьбу з нею. У разі успішно проведеної медіації обвинувачений відшкодовує шкоду в тій формі, яка прийнятна для потерпілого – вибачення,

сплата грошової суми, виконання робіт на користь суспільства або потерпілого тощо [329, с.145].

Процедуру медіації застосовують у разі, якщо уповноважені державні органи розцінюють ситуацію як медіабельну, тобто можна припустити вирішення конфлікту за допомогою медіації. Не всі злочини, в яких потерпілий чи правопорушник є неповнолітнім, підпадають під медіаційний механізм. Для прикладу: на запитання «Чи застосовуєте Ви медіаційну практику у своїй діяльності?» 48% представників публічної влади, що працюють з неповнолітнім, вказали, що їхня діяльність не дозволяє вчиняти такі дії (див. Додаток В.5). Здебільшого це злочини, які спричинили нетяжкі наслідки. Процедура примирення забезпечує сторонам конфлікту можливість відчувати владу над ситуацією, перетворює злочинця на «діяльного» суб'єкта, що усвідомлює моральну і юридичну відповідальність за вчинене і бере на себе зобов'язання з відшкодування [526, с.198].

Ініціаторами проведення медіації можуть бути сторони, проте більшість національних норм визначають домінуючу роль державних органів. Наприклад, у Франції – медіація може бути ініційована прокурором, у Бельгії, Німеччині – прокурором або суддею [див. 141, с.299-304]. Також можна говорити про поліцейську медіацію, яка полягає в тому, що поліція перед ухваленням рішення про початок кримінального переслідування може передати матеріали справи у службу медіації, яка зазвичай складається з членів служби пробації, представників відповідних громадських організацій, а іноді й самих поліцейських. Вони організовують та проводять процедуру примирення. В разі позитивного вирішення справа не передається до суду і держава відмовляється від кримінального переслідування особи.

Залежно від статусу медіатора виділяють присудову медіацію, тобто таку, що проводиться суддею або працівником суду, котрі мають навички медіації, та спеціалізовану медіацію. В останньому випадку сторони обирають посередника зі списку медіаторів, які мають сертифікат на право вести таку діяльність.

Якщо справа стосується неповнолітнього, процедура медіації може бути

запропонована не тільки сторонам конфлікту, але й батькам.

Сторони беруть участь у медіації добровільно і є незалежними в ухваленні рішення. Медіатор не може тиснути на сторони, його завдання – налагодити діалог між ними, допомогти в юридичних питаннях, надати психологічну підтримку учасникам, але не ухвалювати рішення замість них. Щобільше, відновна модель правосуддя передбачає тенденцію забезпечувати психологічну реабілітацію учасників правопорушення. Позитивною медіація є в разі примирення потерпілого та правопорушника. Під примиренням особи, яка вчинила злочин, з потерпілим (потерпілими), відповідно до п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності» від 23 грудня 2005 року № 12 [435], варто розуміти акт прощення її ним (ними) в результаті вільного волевиявлення, що відкидає будь-який неправомірний вплив незалежно від того, яка зі сторін була ініціатором та з яких мотивів.

Переваги медіації перед заходами виховного характеру чи кримінальним покаранням полягають в тому, що вона надає можливість: примиритися потерпілому та правопорушнику; ширше зрозуміти сутність конфлікту й усунути його основні причини; зрозуміти почуття потерпілого і відчувати щире каяття правопорушника; конфіденційно вирішити спір; узгодити позиції не тільки учасникам злочину, але й тим, хто психологічно має до нього стосунок – батькам, опікунам, родичам, освітянам тощо; вирішити ситуацію без складних процесуальних процедур та в незначних часових межах; уникнути значних судових витрат, зокрема витрат на захисника, експертизи тощо; усунути всі можливі негативні наслідки перебування неповнолітнього в місцях позбавлення волі; уникнути рецидиву правопорушень та адекватно соціалізувати правопорушника.

Без сумніву, можна вважати правильною тезу про те, що медіація за значущістю є процес більш глибокий за своїм проникненням у справжні причини конфлікту, ніж судовий розгляд. Медіацію відносять до альтернативних способів вирішення спорів, однак не менш надійних, проте він маловідомий та

малопоширений. Застосовують медіаційну практику у своїй діяльності тільки 32% державних службовців (див. Додаток В.5).

За позитивними наслідками медіації національне законодавство багатьох держав відмовляється від подальших кримінальних чи виховних санкцій. Але, наприклад, у Великобританії такі наслідки має тільки поліцейська медіація, а судова створює переваги тільки в тому, що призначає засудженому більш м'яке покарання [117, с.99,138]. Такі переваги забезпечать широке гарантування прав і свобод неповнолітніх, створюють можливість для гуманного подолання наслідків злочину, вчиненого неповнолітнім. Гуманізація правового статусу неповнолітнього в разі застосування медіаційної процедури перестає бути лише декларативним принципом, а набуває реальності через конкретні правові інститути.

Окрім переваг для учасників є низка стимулів і для держави імплементувати медіаційні процедури у правову політику.

По-перше, зменшення завантаженості судів. За даними вітчизняної статистики, за 2015 рік неповнолітні скоїли 1480 кримінальних правопорушень, з них 738 – тяжких та 46 – особливої тяжкості. Понад половину справ можна було вирішити ще до передачі на розгляд суду. У такий спосіб зменшується навантаження на судочинство у сфері економічних та ресурсних витрат.

По-друге, створюються позитивні відносини між членами суспільства. Рішення у кримінальній справі не може повною мірою задовольнити всі сторони, тому більшість справ таки передають на розгляд до вищої судової інстанції. Судовий процес не спрямований на розв'язок конфлікту, що є основою медіації як альтернативного способу його вирішення. «За допомогою медіації відбувається реабілітація злочинця та його реінтеграція до суспільства. Медіація демонструє, що задоволення інтересів жертви, правопорушника та суспільства в цілому не є взаємовиключними завданнями» [273, с.131].

По-третє, в ефективний спосіб відбувається правове та моральне виховання суспільства, а основне – молодого покоління в дусі поваги до права, підвищується рівень правової культури. Правова культура є невід'ємною частиною загальної

культури народу, заснована на її началах і є віддзеркаленням рівня розвитку та менталітету народу.

Щодо неповнолітніх медіація може бути корисною не тільки в аспекті покарання неповнолітнього, але й виступати засобом вирішення конфліктів в освітньому просторі. Тому звернімо увагу на такий особливий вид, як *шкільна медіація*. Шкільна медіація для пострадянських країн є новим способом вирішення кризових ситуацій і сприймається суспільством, зазвичай, як примирення неповнолітніх школярів у школі. Однак шкільна медіація – це складніша процедура, яка потребує наукового пояснення.

Шкільну медіацію визначають як примирення сторін шкільного конфлікту за допомогою однолітка-медіатора. «Медіація ровесників», або шкільна медіація передбачає, що школярі-медіатори проводять зустрічі з ровесниками, які перебувають у стані конфлікту, і допомагають їм залагодити суперечку з урахуванням інтересів усіх сторін. Тобто «медіація ровесників» передає відповідальність за вирішення конфліктів до рук самих учнів. Окрім проведення сесій примирення, школярі-медіатори також беруть участь у заходах із роз'яснення важливості й успішності співробітницького підходу, проводять тренінги з однолітками і молодшими школярами [143, с.197-198].

Рекомендація Комітету міністрів державам-членам Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» № R (87) 20 від 17 вересня 1987 року [616] визначає, що заходи щодо неповнолітніх мають вживатися переважно у звичному для них оточенні та із залученням громадськості. Тож шкільна медіація повністю відповідає таким рекомендаціям. Отже, суб'єктами медіації є школярі, батьки, вчителі, адміністрація школи і ровесники – медіатори. Процедура відбувається лише на принципах добровільності. Примушення до проведення медіації неприпустиме, до того ж, така медіація буде завідомо неефективною.

Медіатор сприяє діалогу сторін. Практика багатьох країн засвідчує, що саме однолітку сторони довіряють, оскільки передбачають, що він зможе їх зрозуміти, тому що перебуває в тому самому середовищі, оточенні, «говорить їхньою

мовою». Шкільна медіація довела, що вирішення конфліктів між учнями за допомогою їхніх однолітків-медіаторів приводить до позитивного розв'язання 7 з 10 конфліктів [644]. У самотійному вирішенні конфліктів діти більш відверті і більше довіряють медіаторові, ніж коли конфлікти вирішують за участю вчителя.

До принципів медіації відноситься також принцип конфіденційності. Медіатор та сторони не можуть розголошувати інформацію, що стала їм відомою в процесі медіації. Це також створює перевагу для сторін щодо відсутності публічності й можливості збереження честі, гідності та таємниць особистого життя.

Навчання основ медіації допомагає і учням, і вчителям глибше пізнати самих себе й оточення, а також забезпечує їх навичками з розв'язання конфліктів на все життя і не лише сприяє їхньому особистому зростанню, а й забезпечує їх умінням уважно слухати, критично мислити та вирішувати проблеми, що є конче необхідним для їхнього навчання. Дослідження свідчать, що застосування шкільної медіації зменшує рівень насильства серед підлітків, вандалізму, хронічних прогулів і тимчасового відсторонення від занять [610, с.12-13].

Держава, школа та органи управління освітою мають бути зацікавлені у введенні медіаторських практик. Вони сприяють покращенню шкільної атмосфери, налагодженню діалогу всередині шкільного середовища та досягненню компромісу. Відзначається, що школи не бажають зазвичай афішувати конфлікт на рівні громадськості, медіація забезпечує таку можливість, не замовчуючи при цьому конфлікту умисно та не порушуючи прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх.

Позитивно впливає медіація як чинник правової соціалізації неповнолітніх. Неповнолітні самі вчаться налагоджувати діалог та йти на компроміс, формують позитивну модель поведінки, підвищують рівень своєї правової культури і правосвідомості. Шкільна медіація діє в багатьох державах: Австралії, Канаді, Новій Зеландії, США, Великобританії, Шотландії і Північній Ірландії, Італії, Румунії, Польщі, Іспанії, Туреччині, Німеччині, Південній Африці, Україні, Фінляндії, Норвегії, Данії, Швеції та ін. За даними закордонної статистики, у

навчальних закладах, де діють програми шкільної медіації, спостерігається зниження рівня конфліктності (zareєстрованих бійок) на 80% і на 75% – зменшення кількості прогулів. Крім того, спостерігається збільшення впевненості школяра в собі й величезний ентузіазм у реалізації місії шкільних центрів медіації – вирішення конфліктів серед однолітків шляхом співробітництва, а не суперництва [273, с.293].

Проте правове регулювання у цій сфері не завжди ефективне. Фактично там, де ця процедура є дієвою, існує підтримка з боку держави, окрім того, створені різні асоціації, служби, центри, що підтримують її на науковому, організаційному та практичному рівні. Так, цей напрям підтримує чинна з 1984 року американська Асоціація шкільної медіації. Прикладом позитивного застосування класичної моделі медіації інтересів в освіті можуть слугувати проекти Польського центру медіації. У Росії понад 15 років розвивається медіація в освітній сфері у формі шкільних служб примирення, існують різні програми та пілотні проекти і в Україні (наприклад, на базі Українського центру примирення), однак вагомим тенденцій позитивних змін проблем неповнолітніх в освітній сфері цей інститут поки що не досягнув.

Отож, варто виділити переваги впровадження інституту шкільної медіації на національному рівні: - позитивна правова соціалізація підлітків, забезпечення їхніх прав, свобод та законних інтересів; - можливість ефективного застосування механізмів відносного правосуддя та альтернативних способів врегулювання конфліктної ситуації; - створення сприятливого середовища, в якому перебувають неповнолітні; - отримання нових знань, навичок, правових та моральних якостей; - гуманізація правової політики держави; - вирішення конфлікту без залучення спеціальних служб та органів державної влади, тобто економія фінансових та організаційних ресурсів держави; - створення превентивних факторів поширення конфліктних ситуацій та злочинного середовища; - вдосконалення освітніх послуг відповідно до європейських освітніх стандартів тощо.

Отож, найбільшого поширення набули медіаційні процедури. Однак інші також не треба відкидати. *«Сімейні конференції»* виступають формою відновного

правосуддя, у якій, на відміну від медіації, бере участь широке коло осіб: і члени родини, і адміністрація школи, і вчителі, психологи та ін.

Злочин, що вчиняється, не можна вважати приватною справою. Адже порушуючи права потерпілого, суб'єкт злочину завдає моральної шкоди членам його родини, його близьким. Примирення лише з потерпілим може не принести бажаного завершення конфліктної ситуації, особливо якщо це стосується підлітків. «Сімейна конференція» має потенціал вирішення конфлікту та налагодження діалогу між усіма зацікавленими особами, тому для певних категорій правопорушень така форма є прийнятнішою та ефективнішою, ніж медіація.

Сімейне оточення створює особливо вагомому атмосферу для поведінки неповнолітнього. Характерні особливості особи набуваються залежно від сімейного стану. Незважаючи на те, що факт виховання підлітка в неповній чи неблагополучній сім'ї не є вирішальною ознакою неповнолітніх злочинців, все ж наявність обставин, які обмежують можливості сім'ї у вихованні дітей, негативно впливають на неповнолітніх. У 30-40% випадків констатується наявність прямого негативного прикладу неправомірної поведінки з боку батьків або інших старших членів сім'ї: зловживання алкоголем, грубість, аморальна поведінка. Засвоюючи такі «зразки» поведінки, підліток застосовує їх і в особистій поведінці. З іншого боку, потакання, непомірне задоволення матеріальних потреб, звільнення від будь-яких обов'язків неповнолітніх формують у підлітка егоїзм, почуття безвідповідальності, вседозволеності.

Національне законодавство України також наголошує на важливості ролі навколишнього оточення у вирішенні конфлікту кримінального характеру. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5 зазначено: «21. Суди повинні активніше залучати громадськість до вирішення питань, які виникають при розгляді справ стосовно неповнолітніх та при виконанні вироків чи інших судових рішень щодо них» [436].

Конференцію проводить соціальний працівник, окрім жертви й правопорушника, на ній присутні члени їхніх родин, адвокат, співробітник поліції

(у ролі обвинувача). Учасники конференції обговорюють злочин. Потім правопорушник зі своєю родиною виходять з кімнати, ухвалюють рішення й повертаються зі своєю пропозицією. Вся група обговорює прийняте рішення. Йдеться не тільки про відшкодування збитків, а й про відповіді на інші питання, зокрема про можливість призначення злочинцеві кримінального покарання, про участь його в якій-небудь реабілітаційній програмі. Усі присутні в кімнаті повинні погодитися з цим [179, с.176], тобто однією з вимог є одноголосність рішення.

Статистика свідчить, що близько 80% кримінальних справ закривають за наслідками «сімейної конференції». Згодом ця модель поширилася в Австралії, Великобританії, Нідерландах, Швеції і Бельгії. «Сімейна медіація» дозволяє зрозуміти сутність конфлікту набагато більше, ніж процесуальне провадження, створює належне підґрунтя для виправлення правопорушника, зміни стилю його виховання, поведінки в сім'ї, тому сприяє повній ресоціалізації неповнолітнього правопорушника.

Особистість – об'єкт багатьох економічних, політичних, правових, моральних та інших впливів на людину суспільства в конкретний момент його історичного розвитку, а отже, на конкретній стадії розвитку конкретної суспільно-економічної формації, в тій чи іншій країні з її національним складом. У цьому сенсі особистість завжди конкретно-історична, вона – продукт своєї епохи і життя країни, сучасник та учасник подій, складників віхи історії суспільства і її власного життєвого шляху [15, с.320]. Правовий статус неповнолітніх не є сталим явищем, трансформаційні та глобалізаційні процеси загалом впливають на соціальне становище цієї категорії дітей, змінюючи його. Вектор зміни трансформує не тільки соціальне, але й вимагає рішення правового характеру. Тому надалі слід розглянути правовий статус неповнолітніх в умовах глобалізації суспільства.

Висновки до розділу 4

У результаті аналізу додаткових елементів правового статусу неповнолітніх

ми прийшли до наступних висновків.

1. Гарантії прав і свобод неповнолітнього – це спеціальні гарантії його прав, система норм, принципів, засобів та умов, що сукупно забезпечують здійснення прав, свобод і законних інтересів особи неповнолітнього віку.

Значення гарантій прав неповнолітнього полягає в тому, що вони забезпечують його права і свободи не через методологію формальної пріоритетності, а через досягнення максимальної повноти прав і свобод. Права неповнолітнього без гарантій перебувають у статичному стані, гарантії надають їм діяльній характеристикі, тобто забезпечують динаміку функціонування.

2. Визначено таку систему гарантій прав неповнолітнього: політичні (особливості побудови і функціонування всієї політичної системи суспільства, її принципи, суб'єкти й особливості їх взаємодії, оскільки на гарантованість прав неповнолітнього безпосередньо впливає вся сукупність політичних чинників суспільного і державного життя), соціально-економічні (охоплюють сукупність економічних чинників, які сприяють повній і безперешкодній реалізації прав та забезпечують соціальний захист вказаної демографічної групи), ідеологічні (сукупність ідеологічних і світоглядних принципів, що обумовлюють першочергові цінності й непорушності прав, їх повну і безперешкодну реалізацію), юридичні (засоби матеріально-правового і процесуального (організаційного) характеру, які призначені для реалізації та захисту закріплених у конституції і законодавстві прав неповнолітніх). Комплекс юридичних прав неповнолітніх містить нормативно-правові (міжнародні та національні) й організаційно-правові гарантії.

3. Констатовано необхідні удосконалення гарантій прав неповнолітніх у сфері:

- впровадження дієвої системи ювенальної юстиції, оскільки важливим завданням є переорієнтувати діяльність у цій сфері з репресивного на відновний характер відповідальності неповнолітніх;

- підвищення рівня соціальної захищеності громадян України, загальне підвищення рівня життя населення, подолання проблем безробіття батьків (адже

останнім часом простежується тенденція до збільшення кількості неблагополучних сімей та розлучень, асоціальна поведінка батьків, ухиляння або відсторонення батьків від виконання своїх обов'язків з виховання дітей, жорстокість і насильство в сім'ях);

- удосконалення правового регулювання сфери освіти, фінансування навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, культури, соціального захисту;
- затвердження соціальних стандартів діяльності служб, що працюють з дітьми;
- оновлення застарілої системи опіки та піклування про неповнолітніх.

4. Злочинність неповнолітніх є особливо актуальною проблемою сучасності. Причини їх злочинної діяльності можна згрупувати так: соціально-економічні (низький рівень сімейного достатку, економічна криза, зростання кількості ранніх шлюбів тощо); соціально-виховні (недосконалість освітніх і виховних програм, організаційні недоліки шкільної освіти); наркоманія; алкоголізм; інформаційно-моральні девіації сучасного суспільства. Вказане вимагає комплексної стратегії держави щодо оновлення підходів у сфері освітньої, сімейної, культурної, інформаційної, соціальної політики держави.

5. Констатовано доцільність передбачення на законодавчому рівні можливості позбавлення відповідальності неповнолітніх, які вперше вчинили злочинне діяння, мають значне відставання у психічному розвитку, внаслідок чого були позбавлені можливості критично поставитися до скоєного, якщо це підтверджено висновком комплексної медико-психологічної експертизи. За рішенням суду такі особи мають бути примусово поміщені в навчально-психологічні заклади соціальної реабілітації для подолання проблем агресивності та відставання у психічному розвитку.

6. Комплексний аналіз відповідальності неповнолітнього в національному праві і законодавстві інших країн та норм міжнародного права дав підстави виокремити такі особливості відповідальності: чітка співзалежність відповідальності від віку неповнолітнього; тільки до цієї категорії осіб можуть застосовуватися виховні заходи, а не каральні; обмеження застосування до

неповнолітніх певних видів покарань та умови відбування покарання; відповідальність неповнолітніх розглядають у тісному зв'язку з відповідальністю батьків чи осіб, які їх замінюють; неповноліття є обставиною, що пом'якшує відповідальність; особливий процесуальний статус неповнолітнього.

7. Констатовано нагальну потребу трансформації підходів до відповідальності неповнолітніх. Серед можливих змін важливою є програма відновного правосуддя, основною метою якої є відновлення справедливості та збалансування потреб потерпілого, правопорушника та суспільства (громади). Визначено такі ознаки відновного правосуддя неповнолітніх: є альтернативою каральному спрямуванню кримінального процесу; створює морально-психологічну та організаційно-правову основу для примирення потерпілого і неповнолітнього правопорушника; дозволяє потерпілій особі одержати вибачення та відчувати щире розкаяння правопорушника; застосовується стосовно осіб, які вчинили злочин невеликої тяжкості; сприяє ресоціалізації неповнолітнього правопорушника; ґрунтується на принципі гуманності та забезпечення прав і свобод неповнолітнього; сприяє створенню позитивного навколишнього соціального середовища та вихованню свідомого молодого покоління.

8. Переваги медіації перед заходами виховного характеру чи кримінальним покаранням полягають в тому, що вона надає можливість: примиритися потерпілому і правопорушникові; ширше зрозуміти сутність конфлікту та усунути його основні причини; зрозуміти почуття потерпілого та відчувати щире каяття правопорушника; конфіденційно вирішити спір; узгодити позиції не тільки учасникам злочину, але й тим, хто психологічно має стосунок до нього – батькам, опікунам, родичам, освітянам тощо; вирішити ситуацію без складних процесуальних процедур та в незначних часових проміжках; відсутність значних судових витрат, зокрема витрат на захисника, експертизи тощо; усунути всі можливі негативні наслідки перебування неповнолітнього в місцях позбавлення волі; уникнути рецидиву правопорушень та адекватно соціалізувати правопорушника.

РОЗДІЛ 5

ПРАВОВИЙ СТАТУС НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ У РЕТРОСПЕКЦІЇ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА

5.1 Загальнотеоретичні диференціатори впливу глобалізації на правовий статус неповнолітніх

Геополітичні суспільні зміни зумовлюють зміни в соціальній реальності, які створюють найкращі умови для окремої людини щодо розвитку її особистості, захисту її потреб та законних інтересів. Особливо важливою мегатенденцією в розвитку сучасного світу є глобалізація, що виражається в посиленні політичної, економічної, культурної взаємозалежності суспільств і в найзагальнішому вигляді може бути визначена як «процес, який призводить до зв'язування структур, культур та інститутів і охопив увесь світ [660, р.133]. Сучасній людині суспільство й держава повинні надавати можливості діяти і жити відповідно до принципів справедливості, рівності та солідарності. Проте лише декларативного, філософського підходу недостатньо. Потрібні правові важелі і механізми для забезпечення поглядів та уподобань людини, її прав і свобод як ціннісних категорій для держави і суспільства. Неповнолітні також виступають суб'єктами права, і їхній статус має бути в центрі уваги правової системи у правовій і соціальній державі. Щоправда, неповнолітні є особливими суб'єктами, тому важливо дослідити специфічні ознаки правового статусу цієї категорії дітей, яка особливо змінюється в глобалізаційних умовах.

Потреба дослідження цієї проблеми зумовлена і теоретичними, і практичними причинами. Теоретичне значення полягає в дослідженні основних категорій і положень правового статусу неповнолітніх, закріпленого в законодавстві і України, й інших держав, а практичний інтерес зумовлений потребами вдосконалення діяльності відповідних державних і правоохоронних органів та структур щодо забезпечення прав неповнолітніх.

Кожна людина в суспільстві має соціальний статус, що залежить від багатьох чинників, зокрема рівня освіти, фінансового забезпечення, політичного статусу тощо. Людська істота живе у праві, не може існувати та розвиватися поза ним, її соціальний статус впливає на правовий, тому кожна особа виступає також суб'єктом права.

Розвиток правової науки сучасності встановлює новий підхід до правової системи, визнаючи «антропологізацію» права новітнім науковим підходом, що забезпечує центральний, основний статус людини у праві, тому потрібно дослідити особливості і властивості людини та їхній вплив на право й державу. Теоретико-правові аспекти правового статусу людини є однією з актуальних проблем, які розробляє сучасна юридична наука. З народження жива істота наділяється правоздатністю як здатністю мати права. Тому ми можемо констатувати, що людина у праві виступає вже з народження. З цього ж моменту виникає правовий статус в особі.

Втім, категорія правового статусу не є сталою, вона розвивається під впливом багатьох чинників, серед яких і вік особи. І з теоретичного боку, і з погляду практичної галузевої юриспруденції важливо дослідити правовий статус неповнолітніх.

Сучасні зміни у правовому регулюванні статусу неповнолітніх зумовлені зміною соціального середовища. Правова політика має відповідати об'єктивним умовам існування суспільства. Динаміка людських взаємин спричиняє трансформацію правової реальності. Саме вона викликає зміни у правовому статусі членів суспільства. Неповнолітні із властивими цій категорії не повною мірою сформованим, але незаангажованим правовим мисленням та правовою свідомістю є тим елементом, що досить швидко сприймає та акумулює новітні інтенції життя, швидко відповідає на виклики глобалізованого середовища.

На перший погляд, суперечка про «набір» елементів правового статусу є суто формальною. Однак це не зовсім так, адже згідно з діалектикою всяке поняття перебуває в постійному розвитку, як і відображуваний предмет. «Зміни охоплюють усі сфери функціонування та життєдіяльності суспільства, сприяють

зближенню різних видів та форм суспільної діяльності, створюють принципово нову соціокультурну ситуацію, котра детермінує формування нового типу особистості відповідно до вимог інформаційного суспільства» [266, с.23].

Не є винятком і категорія правового статусу. Ми вже зазначали, що правовий статус громадянина не може бути чимось раз і назавжди даним, незмінним, він розвивається і змінюється разом з розвитком суспільства й держави, наповнюється новим, глибшим змістом, збагачується додатковими рисами, ознаками. Тому введення у правовий статус нових елементів збагачує його не кількісно, а передусім якісно, охоплюючи зміст, розкриваючи більш повно сутність цього явища, що виражає його поняття. У цьому сенсі збільшення кількості елементів у правовому статусі закономірне. Разом з тим, видається, що введення або невведення тих чи інших елементів у поняття правового статусу має бути продиктовано об'єктивною необхідністю, і не може бути штучним, довільним.

Правова політика у сфері неповнолітніх, як і більшість державно-правових явищ, потребує оновлення. Зважаючи на те, що більшість міжнародних стандартів, які регулюють права, свободи, відповідальність неповнолітніх, прийняті принаймні 20-30 років тому. Відтак є потреба модернізувати еталони у цій сфері. Цього вимагає і суспільна реальність. Наведемо кілька деференціаторів для цього.

1. Виникнення глобальних проблем, які не можуть єдиноначально вирішуватися в межах держави. Проблему вивчення глобальних криз потрібно розглядати, застосовуючи весь наявний у сучасній науці методологічний арсенал, а також напрацювання з анатомії криз, теорії катастроф, дослідження криз у глобальній еволюції. Загострення однієї глобальної проблеми неминуче заторкує інші й призводить до розвитку кризи. Глобальні кризи не можна розглядати крізь призму тільки однієї зі сфер соціального життя або природного буття – як тільки екологічні, політичні, фінансові, інформаційні тощо. Кризові явища мають комплексний характер. І результативним може бути тільки комплексний, міждисциплінарний, синтетичний підхід до них. Серед них є такі проблеми, що

особливо стосуються неповнолітніх, наприклад, військові конфлікти, терористичні акти та проблеми дітей-біженців. Тому лише охорони неповнолітніх у межах країни громадянства недостатньо. Потрібно розширювати міжнародні інституційні елементи захисту та охорони всіх категорій дітей.

2. Індустріальна революція, стрімкий технічний прогрес та суспільний розвиток зумовили зміну людських відносин. «Багаторічне відчуження людини від справжньої духовної культури, національного коріння, від віри призвело до кризи суспільної свідомості, що виразилась у вкрай несприятливій суспільній атмосфері: посиленні криміногенної ситуації у соціумі, зростанні злочинності (у тому числі дитячої), насильства, відкритій пропаганді розбещеності і хибних зразків культури. Особливо складна ситуація склалася в підлітковому і молодіжному середовищі» [144, с.41].

3. Зміна класичного розуміння інституту сім'ї. Сім'я є основою соціального середовища, де відбувається становлення та розвиток особистості. Вплив сімейних відносин є одним із прерогативних щодо індивідуальності неповнолітнього. Потрібно констатувати, що «на функціонування інституту сім'ї безпосередньо впливають сучасні тенденції розвитку суспільства – поширення емансипації, свободи вибору, індивідуалізації тощо. Все це, в свою чергу, викликає послаблення внутрішньосімейних та поширення позашлюбних зв'язків, зростання кількості неповних сімей, також при загальному зменшенні народжуваності збільшується кількість дітей, народжених поза шлюбом, що породжує цілу низку негативних явищ. Трансформація інституту сім'ї формує різні теорії кризи сім'ї: економічні, етичні, психологічні, культурологічні тощо» [332, с.7]. До змінних характеристик шлюбу відносять і поширення одностатевих шлюбів та значну кількість розлучень, що дисфункціонує сімейні відносини. Отже, трансформаційний стан сімейних відносин у суспільстві в бік відходу від традиційної сім'ї безпосередньо негативно впливає на неповнолітнього.

4. Зміни в освітній сфері. Глобалізація та інформатизація суспільного життя безпосередньо впливають на освітню сферу неповнолітніх. Глобалізація, на думку дослідників світової освітньої політики, – це складний комплекс важливих

для розвитку суспільства напрямів і рухів, що охоплює: людей, які мігрують у межах країни (робітники, біженці, туристи тощо); інформацію в наукових доповідях, у випусках новин, статистичних даних і документальних фільмах; нові технології комунікації, виробництва й розподілу, які радикально змінюють організацію, стандарт життя й розподіл багатства; рух капіталу, якому сприяють нові технології; обмін думками й ідеями (Ф. Райменз). Вказане зумовлює потребу зміни освітнього простору, й обмежитися тут переходом до Болонської системи освіти – замало. Як зазначає дослідниця права на освіту В. Боняк, з одного боку, здатність до пізнання об'єктивної дійсності впливає зі самої природи людини як істоти розумної, а з іншого – реалізація цього права, особливо в умовах складної соціальної дійсності в Україні, великою мірою залежить від економічної ситуації в державі, а також здатності останньої організувати ефективне управління освітянською сферою [55, с.70]. Потрібно запроваджувати новітню методику викладання і використання засобів, які розвивали б особисті властивості окремого неповнолітнього.

5. Суб'єктивно-психологічні показники, що спричиняють зміни в емоційній системі неповнолітніх. Вони вміщують особистісні оцінки характеру взаємин між людьми, оцінки ставлення особи до всіх аспектів життєдіяльності, оцінки самовідчуття й самореалізації особистості, взаємовідносини всередині соціальної спільноти. Фахівці у сфері правової психології відзначають, що для нинішнього середовища неповнолітніх характерні такі тенденції, як наростання індивідуалізму, протиставлення себе іншим людям, поширення проявів прагматизму – на тлі відмови від недавніх авторитетів, руйнування ідеалів, які склалися впродовж останніх десятиліть. Поряд з девальвацією цінностей, пов'язаних зі служінням суспільству, державі, знижується довіра і повага до старшого покоління, відбувається переорієнтація на особисте благополуччя, самозбереження, посилюється процес індивідуалізації, відчуження. «Матеріальні блага почали займати значно більше місця в бажаннях школярів, культура й освіта відсуваються на периферію їх ціннісних орієнтацій» [144, с.41]. Молоді люди розвиваються під впливом сучасних процесів особливо швидко. Доступ до

джерел інформації та зміни в освітній сфері призводять до гіперболізованого розвитку, при цьому виникають і позитивні, і негативні показники. Так, соціальні проблеми, які ще півстоліття були характерні для старшої вікової категорії, нині є проблемою неповнолітніх, йдеться про наркоманію, алкоголізм, залежність від азартних ігор, нацистські та шовіністичні прояви поведінки тощо. «Серйозне занепокоєння в Україні викликає стан здоров'я і спосіб життя сучасної молоді, зумовлений несприятливим навколишнім середовищем, погіршенням санітарно-гігієнічних умов навчання, якості медичного обслуговування та поширенням шкідливих звичок» [609, с.6].

Раніше ми вже наводили невтішну статистику щодо початку вживання спиртного серед української молоді, зараз лише відзначимо, що спостерігається тенденція до зростання кількості тих, хто почав пити до 13-річного віку, а також частоти вживання. Додамо, що невтішною є й статистика поширення наркоманії серед неповнолітніх, і навіть малолітніх (статистичні дані також вище наведені).

Проблеми злочинності неповнолітніх характерні для всіх держав. Наприклад, дослідження західних кримінологів довели, що зростанню злочинності неповнолітніх у Швейцарії перешкоджають: повільні процеси урбанізації (немає міст із мільйонним населенням); низька мобільність населення, домінування корінних жителів (тих, у кого кілька поколінь прожили в одному місці) зі сталими традиціями поведінки й соціального контролю; у цій країні спостерігається високий рівень правосвідомості; поліція є децентралізованою й зорієнтована на інтереси громадян; суди обирають підліткам переважно альтернативні до позбавлення волі види покарань; заміжні жінки найменше в Європі зайняті професійною діяльністю, що дозволяє приділяти достатньо уваги дітям; шкільне виховання відкидає вседозволеність, містить багато заборон; у країні дуже низький рівень безробіття серед молоді; сімейне виховання має яскраво виражений патріархальний характер [132, с.123-126].

У контексті правового регулювання сфери неповнолітніх важливо визначити і забезпечити державні програми щодо подолання негативних впливів соціального середовища. Вони мають сповідувати не номінальний, а практично-

реальний характер. ТанDEM співпраці органів державної влади, громадських організацій та всього суспільства може забезпечити позитивні результати для подолання негативних трансформаційних характеристик реальності у сфері охорони і захисту прав, свобод неповнолітніх.

Потрібно стимулювати і зворотний процес. Неповнолітні також повинні мати бажання встановити мотиви для подолання негативних зовнішніх чинників шляхом підвищення рівня правової культури і правосвідомості, рівня правових знань тощо.

Особливості механізму правового самовиховання полягають у тому, що в процесі самовиховання зовнішні вимоги трансформуються у внутрішні регулятори поведінки та життєдіяльності людини. При цьому важливу роль відіграють відповідні установки й образи, що трансформуються у стійкі мотиви поведінки особистості, а також ставлення особистості до себе, інших людей, навколишнього світу.

Особливість нинішнього етапу функціонування соціосистеми полягає не тільки в тому, що одна епоха змінюється якісно іншою, а й у тому, що процес змін торкнувся, окрім економічної, також політичної, соціокультурної та юридичної сфери. Починається етап формування нового типу світового співтовариства. Найбільш зримим проявом і показником цих процесів та феноменів є модернізація права. Неповнолітні є демографічною групою населення, яка особливо потребує ефективного забезпечення державної політики.

Проблема зміни статусу неповнолітніх – комплексна. Міжнародна спільнота і державна влада прямо зацікавлені у розв'язанні проблем у сфері неповнолітніх. Ефективна державна політика спричиняє належний рівень захисту прав і свобод громадян, високий рівень правової культури та полегшує вирішення низки соціальних проблем. Для держави ефективна політика у сфері неповнолітніх є одним із чинників позитивного іміджу її на міжнародному рівні.

Не таємниця, що правовий статус особи змінюється під впливом глобалізаційних процесів. Його інтенсивність залежить не тільки від громадянства, але й від особливостей особи. Найдинамічніше вплив

глобалізаційних змін відчують неповнолітні, оскільки в них уже сформоване інтелектуальне поле, але ще немає стійких морально-правових уявлень і переконань.

Людські відносини змінюються разом із суспільним розвитком, технічним прогресом. Покоління осіб інформаційного суспільства, що формується, вступає в протиріччя зі старшим поколінням, що призводить до деструктивних наслідків (проявів маргіналізму і нігілізму, заперечення старої шкали ціннісних орієнтирів). Сформована тенденція підсилює розкол культури і цивілізації. Деякі соціальні цінності та правові константи характеризуються змінністю і незатребуваністю. Процес відмирання правових норм є звичайним правовим явищем, проте процес колізійності соціальних норм та правових нормативних догм викликає проблему і недоліки правового регулювання, дисфункцію в системі законодавства. Зміна ціннісних категорій неминує призводити до зміни суспільного розвитку, бо цивілізація відтворює себе і через власні техніки й технології, і через аксіологічні детермінанти. Усе це впливає на систему права окремої держави, міжнародні правові стандарти, що забезпечують індивідуальний правовий статус, у нашому випадку, неповнолітнього.

Важливим чинником, що провокує зміни статусу, є зміна ролі суверенітету держав. Неповнолітній відчуває себе не тільки громадянином окремої держави, але й громадянином глобального світу, при цьому свій правовий статус розуміє ширше, ніж закріплені його права та обов'язки, інші категорії, які забезпечує національна держава. Неповнолітні мають більшу схильність до бінарної ідентифікації, ніж старше покоління з традиційними уявленнями. Бінаціональність, як і просто національність, не спричиняє жодних переваг, привілеїв чи обмежень, вона є природним і логічним продовженням права на самоідентифікацію. В. Вітовський та П. Рабінович вважають, що «питання про бінаціональність тісно переплетене з ширшим питанням про загальні принципи національної ідентифікації й самоідентифікації. Вихідним пунктом етики національної самоідентифікації у демократичному суспільстві має бути, вочевидь, безумовне визнання пріоритету вільного вибору, свободи самовизначення особи

[81, с.134-135]. Можемо говорити про глобальну ідентифікацію на основі загальних принципів міжнародного права та найвищих ціннісних здобутків людської цивілізації. Бінарність у самоідентифікації неповнолітнього спричиняє діаметрально протилежні варіації: від несприйняття національних правових норм, оскільки вони розбіжні з міжнародними стандартами, до ототожнення глобального і національного у праві. Беззаперечним є той факт, що глобалізаційні зміни впливають на правове становище неповнолітнього, а через нього на весь його правовий статус.

Вагомим є трудовий чинник через трансформацію індивідуальних цінностей молодшого покоління. «Рідко хто з молоді обирає шлях робітника на заводі, рядового клерка на підприємстві. Ідеалом для багатьох є невелика фірма, що займається комп'ютерною технікою або програмним забезпеченням. У гіршому випадку – фахівець з комп'ютерної техніки, який завжди володіє на підприємстві відносною самостійністю, в силу своєї незамінності та ефективності» [605, с.141].

Ще одним фактором, що впливає на зміни правового статусу, є інтенсивність суспільних процесів та посилення психологічного пресингу на людину. Глобалізація посилює психологічні навантаження на людину (дитину). Ця проблема гіперактуальна. Людина глобалізаційного простору переживає неймовірні психологічні навантаження і не завжди їх витримує. За підрахунками вчених, нервовий розлад охоплює нині у світі приблизно 1 млрд людей. Відомо, що впродовж року добровільно вчиняють самогубство 14-15 тис. громадян України, що становить 28-29 суїцидів на 100 тис. осіб [379]. Науково-технічний прогрес вніс багато позитивів, однак і низку змінних чинників, серед яких і те, що людина щоразу більше віддаляється від природи, урбанізується, охоплена швидкими темпами життя. Безумовно, така реальність впливає на свідомість людей загалом, підлітки особливо чутливі до всіх процесів, що відбуваються. Тому психолого-вікова характеристика цієї категорії суб'єктів права є особливо вразливою.

Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, по-перше, з темпом і ритмом технологічних

перетворень, що висувають до молодих людей нові вимоги. По-друге, з насиченим характером інформації, яка глибинно впливає на підлітка, в якого ще немає чіткої життєвої позиції. По-третє, з екологічними й економічними кризами в суспільстві, які викликають у дітей відчуття безнадійності й роздратування. При цьому в молодих людей розвивається відчуття протесту, часто неусвідомленого, і в той же час зростає їхня індивідуалізація, яка при втраті загальносоціальної зацікавленості призводить до егоїзму. Підлітки більше, ніж інші вікові групи, страждають від соціальної, економічної й моральної нестабільності у країні [37].

Одним із проявів зміни правового статусу є новітні тенденції комунікації. Неповнолітні знайшли новий вид спілкування та соціального утвердження – молодіжну субкультуру. Вона видозмінює ставлення до оточення, сприяє утвердженню ціннісних установок та формує поведінку неповнолітнього. Молодіжна субкультура – це езотерична, ескапістська, урбаністична культура, створена молодими людьми для себе; це культура, спрямована на включення молодих людей у суспільство; це часткова культурна підсистема всередині системи «офіційної», базової культури суспільства, що визначає стиль життя, ціннісну ієрархію і менталітет її носіїв [317].

Асоціальна поведінка може бути формою протесту до родини, оточення, суспільства. Субкультура може провокувати агресію, розвивати злочинні нахили неповнолітнього. Все ж більшість злочинів, що вчиняють неповнолітні, здійснює група, досить часто під керівництвом досвідченої в кримінальних колах повнолітньої особи. Ціннісні установки молодіжної групи можуть розбігатися або входити у конфронтацію з моральними та правовими. У такому разі підліток під побояванням втрати авторитету чи інших почуттів домінантно обирає норми цінності субкультурної групи.

У таких групах часто зловживають алкоголем, наркотичними речовинами, що провокує антисоціальну поведінку. Так, Апеляційний суд м. Києва розглядав кримінальну справу за обвинуваченням неповнолітніх К. і С., які близько 20:30, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, біля станції метро «Мінська» у м. Києві вживали пиво. Потерпілий, який проходив біля хлопців, зачепив К.

плечем. На цьому ґрунті між К. та потерпілим виник конфлікт, під час якого неповнолітні запропонували відійти на територію дитячого садка на просп. Оболонському, 15в, для з'ясування стосунків. На території садочка хлопці збили з ніг потерпілого, били його руками, ногами. Коли він знепритомнів, зняли з нього одяг і продовжили побиття, також били по тулубу розбитими пляшками. Від отриманих травм потерпілий помер [619, с.153].

Якщо на 10 тис. підлітків віком від 14 до 17 років протягом року припадає близько 120 злочинів, то на таку ж кількість дорослих – 90. Але найнебезпечнішою і такою, що потребує уваги, тенденцією є збільшення за останні роки так званих резонансних злочинів, які вирізняються особливим цинізмом і жорстокістю. Основними причинами цього є соціальна незрілість і психофізіологічні особливості підлітків, прагнення пережити нові відчуття, підвищене прагнення до незалежності. Подібний сплав біологічних і соціальних чинників ускладнює соціальну адаптацію дітей і підлітків у суспільстві [140].

Отож, основний вплив на правовий стан неповнолітнього має соціальне середовище, в якому він перебуває. Глобалізація домінантно впливає на зміни всієї соціальної реальності у всіх сферах життєдіяльності. Тому потрібно вказувати, що на сьогодні правовий статус неповнолітнього потребує вдосконалення відповідно до вимог модифікованої реальності.

На нашу думку, потребують окремого ґрунтовнішого дослідження зміни таких сфер, як сім'я, освіта, шкільне середовище, інформаційний та медіаційний простір і їхній вплив на права, свободи, обов'язки, відповідальність та правову поведінку неповнолітнього. Тому далі спробуємо ширше розкрити означені проблеми.

5.2 Основні правові проблеми впливу глобалізації на правовий статус неповнолітніх в Україні

5.2.1 Проблеми кризи сучасної сім'ї та їхня артикуляція неповнолітніми як матриця негативу для їх правового статусу

Суспільство змінюється, відносини між поколіннями проявляються через відносини батьків і дітей. Підлітковий період супроводжується викликами внутрішнього фізіологічного характеру та зовнішніми змінами, відчуттям дорослості, намаганням звільнитися від опіки. Сучасне суспільство особливо тисне на неповнолітніх, тому такі емоційні стани підсилюються під впливом соціального середовища. Сім'я повинна стати основою для розвитку повноцінного майбутнього покоління, оскільки це те явище, що акумулює національні традиції, ціннісні установки, систематичний виховний процес.

Сім'я є основою суспільства, де не тільки виховуються неповнолітні, але й розвиваються їхні творчі нахили, відбувається соціалізація та формується поведінкова складова. Неповнолітні наслідують модель соціальної комунікації батьків. Сім'я практично завжди була елементом суспільства, але фахівці у сфері гуманітарних наук – психологи, соціологи, педагоги досі ведуть дискусії щодо поняття «сім'я». Тим паче актуалізується у зв'язку з глобалізацією – «кризою патріархальної сім'ї». І в цьому підрозділі розглянемо її суть та елементи.

Свого часу Г. Матвеев пропонував для кращого тлумачення поняття сім'ї звести його до таких ознак: сім'я є об'єднанням осіб, пов'язаних між собою шлюбом або спорідненістю; взаємною матеріальною та моральною підтримкою; народженням та вихованням дітей; взаємними особистими та майновими правами та обов'язками; спільне проживання учасників сімейно-побутового об'єднання та ведення ними спільного господарства [290, с.41]. Багато науковців і досі відстоюють такі позиції. Можливо, для радянської приватноправової системи така дефініція була звичною, однак у сучасних умовах виникає чимало запитань: чи обов'язково сім'я повинна мати дітей, адже є багато подружніх пар, які не можуть

або навіть не хочуть їх мати? Або чи ведення спільного господарства – обов’язкова умова сімейних відносин, адже урбанізоване суспільство вже сприймає за норму можливість окремого проживання подружжя тощо.

У Сімейному кодексі України дано таке визначення сім’ї (ст. 3): «Сім’я є первинним та основним осередком суспільства. Сім’ю складають особи, які спільно проживають, пов’язані спільним побутом, мають взаємні права та обов’язки. Подружжя вважається сім’єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв’язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім’ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім’ї має одинока особа. Сім’я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства» [495].

Проте фахівці в галузі цивілістики справедливо критикують такі норми. Я. Шевченко прокоментувала це визначення так: «...коли говориш про те, що «сім’ю складають особи, які спільно проживають, пов’язані спільним побутом, мають взаємні права й обов’язки», в уявленні виникає щось на кшталт комунальної квартири. Спільне проживання і спільний побут, власне, можуть стосуватися будь-якої групи людей, які прихильно ставляться один до одного, але ці люди можуть і не бути пов’язаними сімейними зв’язками. Що ж до взаємних прав та обов’язків, то їх характер взагалі може бути найрізноманітнішим. Так, з огляду на заподіяння шкоди такі права й обов’язки можуть мати заподіювач шкоди і потерпілий, але сім’ї, родинних зв’язків це ніяк не стосується» [606, с.5-6].

Молоді науковці пропонують таке правове визначення: сім’я – це сукупність правовідносин між фізичними особами, для яких характерні спільне проживання, ведення спільного господарства, взаємна моральна та матеріальна підтримка, взаємна спільність сімейних інтересів та взаємна юридична відповідальність, які виникають на підставі шлюбу, родинності, усиновлення та/чи інших підставах, передбачених законом [189, с.226].

Таке визначення вважаємо загалом прийнятним (хоч і його можна критикувати в аспекті спільного проживання та спільної юридичної відповідальності), тому що робиться акцент не тільки на формально-юридичних, але й соціальних аспектах. Сім'я – це основа розвитку суспільства та відносин між людьми, тому соціально-моральний критерій, на нашу думку, обов'язково має бути.

Виховна функція є однією з найважливіших у сім'ї. Основними компонентами реалізації виховного потенціалу сім'ї є: батьківський контроль, взаємини між батьками і дітьми, педагогічна культура батьків, рівень взаєморозуміння, приклад батьків, батьківська любов. Однак, як зазначено у Державній доповіді про становище дітей в Україні, впродовж останніх десятиліть сім'я, яка традиційно забезпечувала безпосередній виховний та розвиваючий вплив на дитину, сьогодні втрачає ключові позиції. Через окремі сім'ї, в яких батьки не усвідомлюють власної відповідальності за виховання своїх дітей або вважають, що виховання є виключно функцією закладів освіти, суспільство стикається з масовим безвідповідальним батьківством [126, с.84 -85].

Зміна виховної функції сім'ї, на нашу думку, спричиняється також втратою старшим поколінням соціальної грамотності, що викликано різкими інформатизаційними змінами соціуму. Комунікативні відносини, які були прийнятними для минулого покоління, втратили свою актуальність, нові відносини є неприйнятними для старшого покоління. Батьки не можуть передати соціальний досвід, оскільки технічний розвиток певною мірою знівелював набуті навички і створив унікальну новітню практику, і тут «ідеться не тільки про навички роботи з обчислювальною технікою, комп'ютерами, а про зміни фундаментальних духовно-культурних структур, понять і уявлень» [148, с.172]. Внаслідок цього виникає конфлікт, що загрозово впливає на гармонію взаємин між батьками і дітьми.

Соціально-психологічний аналіз відносин між поколіннями розпочав К. Девіс. Він виходить з того, що різниця між батьками й дітьми становить 20-30 років. Цей факт сам по собі ще нічого не означає, але стає значущим, коли

врахувати, скажімо, темп змін у соціальному житті, який призводить до того, що умови й спосіб життя, вірування й цінності тих, хто проходив соціалізацію 20-30 років тому, відрізняються, і це вже само собою несе потенційні можливості конфлікту, окрім того, з віком знижуються здібності до адаптації, нове дорослі вже не приймають і не засвоюють так швидко, як молодь. Для старшого покоління характерне постійне відставання від пришвидшованого темпу життя, що призводить до повернення людини в зрілому й похилому віці до звичаїв, переконань своєї молодості. Виникає «історична невідповідність» старшого покоління завданням нового часу [274, с.15-17].

Отож, глобалізація впливає на сім'ю, де замість класичного, патріархального типу: мати – домогосподарка, яка виховує дітей, батько – годувальник сім'ї, а діти – слухняні виконавці батьківської волі, приходить сім'я нового типу. Сьогодні є нормою те, що обоє батьків працюють та вносять свою частку в сімейний бюджет, обоє здобули освіту, тому характерні пізні шлюби та пізній період репродуктивної функції, незначна кількість дітей або взагалі їхня відсутність, виникають сім'ї нестандартного типу (одностатеві шлюби з усиновленими дітьми чи з використанням системи сурогатного материнства; популяризація різних форм позасімейного спілкування, певних груп за інтересами, зокрема сексуальними).

Держава у правових документах також акцентує увагу на деформації сімейних цінностей, вказуючи, що спостерігається масове поширення бездітності та одностатевості: дві третини сімей мають лише одну дитину. Тенденції зберігаються, а в Україні ситуація ще й погіршується через нестабільність у політиці та військові дії на сході. За прогнозами експертів, населення України до 2020 року зменшиться удвічі.

Зараз сім'я переживає важкі часи, і не тільки в Україні, але й в усьому світі. В Англії, наприклад, 50% сімей живуть розлученими. Сім'я відчуває особливий тиск світу. І чи не найпотужніший тиск здійснюється в результаті глобалізаційних процесів, що крок за кроком призводять до руйнації устрою, традицій сім'ї. Це виявляється і на духовному, і на побутовому рівні [151, с.57].

Вказане є лише «айсбергом» ситуації. На жаль, ми не можемо констатувати, що в повних сім'ях достатньою мірою відбувається позитивна соціалізація та виховання неповнолітнього, дотримано його права та забезпечено право на опіку і піклування. Важлива внутрішня атмосфера сімейних відносин. Анамнестичні дані, зібрані О. Шльонською, про вплив стилю сімейного виховання на підлітків показали, що важливим складником соціально-психологічної адаптації неповнолітнього є емоційний комфорт. Аналіз даних свідчить: 19,38% підлітків з високим рівнем адаптації проживають у сім'ях з досить високим рівнем емоційної близькості, 12,92% підлітків високого рівня адаптації – у сім'ях, де панують рівні стосунки без емоційної близькості, і лише 1,2% показали високий рівень адаптації в сім'ях, де нормою емоційних стосунків є холодність та трапляються епізодичні конфлікти. Серед підлітків, які проживають у сім'ях з напруженими конфліктними відносинами, жоден випробуваний не показав високого рівня адаптації, а навпаки – 14,98% підлітків, які проживають у конфліктних сім'ях, мають низький рівень адаптації (дезадаптація) [612].

Порушення психологічної стабільності неповнолітнього може призвести до радикальних деформацій, серед яких – агресивність, нігілізм, вчинення неправомірних дій. Однією з найвагоміших причин злочинності неповнолітніх є деструктивність сімейних відносин. Як зауважує І. Бандурка, «неповнолітній не стає злочинцем від народження чи раптово, а формується в силу впливу сукупності причин та умов, що залежить від середовища, в якому розвивається підліток і які визначають мотивацію окремих злочинів неповнолітніх» [29, с.5].

Більш ніж половина дітей, які вчиняють злочини, походять із «проблемних» сімей, кожний третій підліток-правопорушник має неповну сім'ю, у 14% таких дітей батьки є алкоголіками, у 4% неповнолітніх злочинців батьки ведуть аморальний спосіб життя, а в майже 10% – родичі (батьки, брати, сестри) були позбавлені волі [68, с.99-102].

Наслідками сімейного неблагополуччя дітей стають: бездоглядність та безпритульність, бродяжництво та жебрацтво, соціальне сирітство; насильство в сім'ї та жорстоке поводження з дітьми; девіантна поведінка дітей; зниження рівня

психічного, соціального та фізичного здоров'я дітей. Існує безпосередній зв'язок між негативними взаєминами дітей та батьків у сім'ї, негараздами сімейного виховання та протиправною поведінкою батьків щодо дітей. Причини, через які діти залишаються без піклування батьків, досить різні, але наслідок один – дитина позбавляється права на сімейне оточення та виховання, права на щасливе дитинство [57, с.191].

Чимало уваги становищу неповнолітніх у сімейних відносинах приділено на міжнародному рівні. 20 листопада 1989 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про права дитини, в якій сім'ю визначено «основним осередком суспільства і природним середовищем для зростання і благополуччя всіх її членів, особливо дітей». Також цей акт визначає право дитини на врахування її думки та інтересів під час ухвалення рішення з важливих питань. На рівні ООН постійно на конференціях та самітах протягом останніх двадцяти років порушуються різні проблеми сім'ї. Національне законодавство на конституційному рівні визначає соціальну важливість сім'ї; відповідно до ст. 51 Конституції України та ст. 5 Сімейного кодексу України сім'я перебуває під захистом держави.

Вважаємо за потрібне предметніше дослідити окремі сфери, що спричиняють кризу сімейних відносин, та їхній вплив на статус неповнолітнього.

1. Дисбаланс сімейних ролей. Жінки одержують рівні можливості для освіти та працевлаштування, внаслідок чого займають активну соціальну позицію. Жінки порівнюються з чоловіками і навіть випереджають їх за рівнем освіти, від якого багато в чому залежать професійна кар'єра і соціальні можливості [216, с.99-101]. Народження та виховання дітей уже не виступає основним завданням фемінізованого молодого покоління.

Вважаємо, що саме в межах проблеми зміни ролей потрібно розглядати питання поширеного нині «цивільного шлюбу», або, як заведено в народному фольклорі, «житті на віру». За оцінкою експертів, таких пар за різними даними від 5% до 22% молодого покоління. Думаємо, що цивільні шлюби безпосередньо зумовлені глобалізаційними змінами. У дореволюційній Росії, наприклад, у 1897 році лише 4% жінок та 3% чоловіків віком від 40 до 50 років були

неодруженими. «У шлюб не вступали лише каліки, дефективні та ті, хто йшов у ченці» [448, с.261].

Оцінка сімейних відносин між такими подружжями різна, оскільки жінки переважно вважають себе одруженими, а чоловіки – вільними. Виховання неповнолітніх характеризується деформацією, зазвичай це «лягає» на жінку, підлітки позбавлені батьківської уваги. У підсумку такі вільні стосунки призводять до відсутності стабільності та підвищують нервозність, агресивність неповнолітнього, провокують невпевненість.

Чоловіки втрачають власне патріархальне становище в соціумі та вимушені конкурувати з жінками для досягнення високого соціально-економічного рівня, це змінює тип гендерних відносин. Проблеми гендерної рівності безпосередньо не є суттю нашого дослідження, однак, все ж варто звернути увагу на необхідність активізації ролі чоловічої статі у виховних процесах неповнолітніх. Роль батька є настільки важлива для сім'ї, що фінансовими чинниками чи материнською гіперопікою її не замінити.

Трансформація освітньо-фінансової сфери призводить до шлюбів у більш зрілому віці або відкладання репродуктивної функції на більш пізній час, молоді люди хочуть «пожити для себе» та побудувати належну кар'єру. Така позиція є зрозумілою, однак, все ж потрібно пам'ятати про природні фізіологічні особливості жінки та негативні екологічні фактори сьогодення, які спричинені тією ж глобалізацією. Під впливом розвитку науки і техніки жінка одержала можливість контролювати народжуваність, що зменшило домінування чоловіка. Але, з іншого боку, відмова від дітонародження як прояв власної жіночої волі може призвести до значних змін у демографічній сфері [34, с.12].

В окремих сім'ях переважно є тільки одна дитина. З погляду не фахівців усе ж дивно, що психологи їх прирівнюють до проблемних поряд з тими, де батьки хворіють якоюсь залежністю чи проявляють тенденцію до злочинної поведінки (У. Тоумен, Р. Ригардсон, А. Адлер). Психологи ж пояснюють це тим, що збільшення одnodітних сімей зумовлює концентрацію уваги на дитині. Наукові дослідження свідчать, що єдина дитина – найбільш складний варіант сімейного

виховання, подружньої гармонії. Неповнолітній виростає егоцентристом, у нього відсутній соціальний контроль. Нерідко такі неповнолітні мають злочинні детермінації.

Зміна сімейних ролей впливає також на підлітків. Працююча мати не може присвячувати вихованню дитини стільки ж уваги, скільки та, котра не працює. Так, за даними соціологічних досліджень, жінка, яка працює, за добу приділяє вихованню 16 хвилин, а у вихідні дні – 30 хвилин. Спілкування батьків з дітьми зводиться переважно до контролю за їхнім навчанням, а сам контроль – до з'ясування того, які оцінки одержано [95, с.64]. Неповнолітні позбавляються уваги та батьківської підтримки.

2. Неповні сім'ї. Поширеним є таке соціальне явище, як безбатьківська сім'я – усвідомлене позашлюбне народження дитини жінкою без реєстрації батьківства або ж розлучення батьків.

Практично кожна друга сім'я, зареєстрована в Україні, розпадається. Так, останніми роками фіксували 30-40% розлучень, а частка розірвання шлюбу серед молоді до 35 років – понад 60% від загальної їхньої кількості. За даними Державної реєстраційної служби України, кількість зареєстрованих актів укладення шлюбів становила у 2015-му – 278 276, а їх розірвання – 49 807 [517]. У неповних сім'ях виховується близько 1,5 млн дітей.

Гендерна революція спричинила й таке явище, як народження жінкою дитини без первинної реєстрації шлюбу. На сучасному етапі статистика засвідчує зростання кількості позашлюбних народжень, які становлять 17,3% від загальної кількості народжень. Збільшення позашлюбних сімей пояснюється лояльним ставленням громадськості до такого явища. Закономірно: виховання дитини є однобічним, материнським, і великим дефіцитом у формуванні особистості стає вплив батька, що є природним [527].

А. Андреева виділяє такі особливості реалізації функцій родини в умовах виховання дітей у неповній сім'ї: а) утруднена економічна підтримка неповнолітніх членів сім'ї; б) зниження можливості реалізації репродуктивної функції, не задовольняються потреби батьків у дітях, дітей – у братах і сестрах;

в) зниження можливості в організації змістовного дозвілля й відпочинку через недостатність матеріальних засобів і зайнятості самотнього батька (матері); г) «подвійна» відповідальність одного з батьків за матеріальне забезпечення й соціалізацію дитини; д) відсутність у неповній родині емоційно-психологічного тла, що створює повноцінні подружні і батьківські відносини; е) порушення емоційного зв'язку з відсутнім батьком, нереалізованість потреби у прихильності до нього; ж) порушення процесу формування психологічної основи дитини через ускладнення розвитку уявлень про культуру спілкування між поколіннями [16, с.87-96].

Неповнолітні потерпають від однобічного характеру сімейного досвіду, що спричиняє проблеми в розвитку і труднощі у становленні. Відсутність батька може сприйматися як особиста травма, призводити до обмеженого спілкування з однолітками, почуття заздрості, гальмується виховання таких рис, як твердість характеру, дисциплінованість, відсутні приклади сексуальної поведінки між статями. За узагальненими даними вчених, діти-правопорушники з неповних сімей останнім часом становлять близько 47%, які вживають алкоголь, наркотики, психотропні речовини, мають проблеми з психіко-статевою ідентифікацією, ведуть аморальний спосіб життя [527].

Однак такий стан в Україні спричинений не тільки соціальною реальністю, але й, на нашу думку, недоліками правового регулювання. На вимогу Ради Європи шлюбний вік для жінок було підвищено до 18 років. Тоді чому б, якщо дотримуватися логіки однаковості (рівність й однаковість не є тотожними поняттями), не поширити на жінок загальний військовий обов'язок, «спустити» їх у шахти чи урівняти максимальну вагу вантажу, яку могли б піднімати на роботі жінки і чоловіки?

Не було враховано інтересів жінки, яка завагітніла, скажімо, у 14 років, адже завдяки змінам, внесеним до ст. 23 Сімейного кодексу України, право на шлюб суд зможе надати їй тепер лише в разі досягнення 16 років. Та чи не передумає за цей час щодо шлюбу батько дитини? Водночас невже суспільству буде легше від того, що два роки їй доведеться жити у не вельми престижному

для багатьох жінок статусі одинокої матері? [466, с. 242].

Держава гарантує соціальну допомогу матерям-одиначкам. Така державна політика відповідає правовим стандартам, проте, реалізуючи подібне право, мати фактично повинна замислюватися про статус дитини в таких відносинах. Першочергово це стосується сімейних пар, які офіційно не реєструють шлюб задля економічної вигоди, причому не такої вже й значної. Для багатьох матерів вигідніше мати статус одинокої матері й одержувати соціальну допомогу на дитину. Саме цей економічний інтерес зумовлює часто цілеспрямовану відмову від реєстрації шлюбу. Економічний інтерес нерідко бере гору під час подання заяви про позбавлення одного з батьків чи обох батьківських прав. Адже в разі задоволення позову дитина матиме статус позбавленої батьківського піклування і, отже, одержуватиме право на соціальну допомогу. Отож практика застосування статусу матері-одиначки та право дітей на утримання виявилася неоднозначною. Хоча ми не стверджуємо, що така практика має масовий характер.

Для сучасного суспільства неповна сім'я стала нормою. Переважно це сім'ї дітей з матір'ю, хоча фахівці вказують і на протилежний варіант приблизно в одному відсотку від усіх сімей. Однак з позиції права, зрештою, й педагогіки, такі сім'ї, їхні проблеми й ознаки є практично поза межами наукового дослідження.

Неповнолітні, які виховуються в неповних сім'ях, не мають чіткої системи потреб і прагнень, схильні до сумнівів, довго не можуть прийняти рішення, частіше перебувають у стані страху та невизначеності, не мають знань про рольові позиції в сімейно-побутовій сфері і, за твердженням психологів, більше схильні до «розвитку невротичної особистості» [237, с.181-189].

Деякі автори вказують на часткову залежність агресивності дітей від структури родини. Є дані, які свідчать про те, що агресивні діти походять з багатодітних родин або неповних. Агресія може бути реакцією на розлучення батьків. Відзначається, що конфлікти батьків до і після розлучення, їх окреме проживання, повторний шлюб чоловіка і жінки, погані взаємини одного з батьків з дитиною так само викликають негативні переживання, збільшуючи труднощі в поведінці дитини. Агресивні прояви можуть виглядати як ревності щодо інших

членів родини, найчастіше до братів і сестер. В основі такої агресії лежить прагнення привернути увагу батьків, суперництво за любов дорослих. Серед особливостей сімейного виховання, які провокують агресивну поведінку, виділяються такі: брак тепла і ніжності з боку батьків, поблажливість до вияву агресії, байдуже ставлення до дітей [4].

3. Трудове сирітство. Такий феномен у літературі ще має назву «євросирітство», «дистантна сім'я», «психологічне сирітство», «транснаціональне материнство». За різними оцінками, щороку від 4,5 до 6,5 млн наших співвітчизників перебувають на заробітках за кордоном. Виїжджають люди працездатного, а отже дітородного віку, або ті, які мають дітей підліткового віку. У сучасних дослідженнях проблеми заробітчанської еміграції увага акцентується на її жіночому характері. Великою мірою заробітчанська еміграція жінок зумовлена соціально-економічним контекстом і процесами глобалізації. Спостерігається парадоксальна ситуація, коли чимало матерів залишають власних дітей у країнах походження, щоб опікуватися «дітьми чужих людей» [656, с.626].

Трудове сирітство передбачає наявність усіх членів сім'ї в дитини, а реально вона позбавлена можливості спілкуватися та повноцінно проживати з одним з батьків або й з обома. Опитування українських заробітчан, яке здійснив Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, засвідчує, що на час відсутності батьків (або одного з них) діти залишаються вдома з матір'ю (44%), бабусею (35%), батьком (14%), сестрою (14%), братом (12%), дідусем (10%), тіткою чи дядьком (5%). А чимало дітей взагалі опиняються і без нагляду батьків, і поза увагою держави [63].

Як зауважують науковці, заробітчанські міграції, які характеризувалися сепарацією та пізнішим возз'єднанням сімей, спостерігалися ще в XIX та XX століттях. Тому поява транснаціональних сімей не є новим явищем. Однак варто зауважити, що давніші міграції характеризувалися моделлю, за якою «історично першим мігрував батько, висилаючи достатньо коштів додому, а згодом забирав жінку та дітей так швидко, наскільки це було можливим у фінансовому плані». Сучасна ж трудова міграція зумовлена особливими

обставинами, й об'єднання сімей можливе досить рідко. Знайшовши за кордоном хорошу роботу, батьки навідуються додому «човниковим ефектом».

Неповнолітні одержують належне економічне утримання, проте такий тип сім'ї руйнує їхню емоційну сферу. У сім'ях трудових мігрантів відбувається відчуження дітей від батьків у зв'язку із втратою постійних контактів. Потреба в емоційній близькості з оточенням у підлітка повністю не задовольняється. У дітей спостерігається постійний дефіцит прояву позитивних почуттів, і щодо себе, і щодо інших (батьків). Їм не вистачає ніжності, лагідності, батьківського тепла та любові, відчуття власної цінності для важливих в їхньому житті дорослих. Відсутність емоційного контакту з батьками іноді призводить до зловживання психоактивними речовинами, дезадаптації поведінки, соматичних захворювань. Водночас підлітки підвищено збудливі; їхня поведінка нестійка, імпульсивна. Вони стають неспокійними, агресивними та задиристими.

Підлітки із сімей трудових мігрантів можуть втратити потребу в спілкуванні з батьками (діти-респонденти із заробітчанських родин неодноразово відзначали, що їхні взаємини з бабусею були більш інтимними і відвертими, ніж з батьками [198, с.1023]), стати егоїстичними, замкненими, конфліктними, впертими, озлобленими, не впевненими у своїх силах, недисциплінованими, з неадекватною самооцінкою тощо. Власне, від'їзд матері/батька – це травматична ситуація для всіх дітей незалежно від віку, статі та інших особливостей. У дітей втрачається тісний емоційний та тілесний зв'язок, який давав їм відчуття безпеки, захищеності, любові, формував базову довіру до світу й людей навколо [57, с.68-75].

Структурні зміни характеризуються не тільки прямим негативним впливом на становище неповнолітнього, але й іншими побутовими труднощами: руйнування шлюбу батьків, подружжя зрада одного з батьків. За результатами досліджень, на 61 заробітчанську сім'ю припало: 15 розлучень (часто у формі конкубінату, сепарації), одне самогубство й одне неповернення батька додому. Підлітки із заробітчанських сімей обтяжені не лише загальновіковими труднощами, а й внутрісімейними проблемами [142, с.125-134].

4. Проблемні сім'ї, в яких батьки зловживають алкоголем, наркотиками, ведуть аморальний спосіб життя. Зловживання алкоголем, розгульність, дебоширство та злочинні діяння – це не нові соціальні явища. Вони були практично від самого початку державотворення. У світлі глобалізації ми цю проблему розглядаємо з таких міркувань. Глобалізація, трансформаційні процеси, змінні економічні та соціальні прерогативи, розвиток інформаційно-технологічного простору – все це загалом зумовило зміни у свідомості сучасної особи. Людина не може повною мірою бути стійкою до того психологічного навантаження, яке існує в сучасному суспільстві, що глобалізується. Шукаючи різні стимули та допінг, особа стає залежною, і тут уже неважливим є, чи йдеться про наркозалежність, чи про залежність від комп'ютерних ігор. Це вже є домінантною проблемою для нормального функціонування особи, сім'ї та родини. Такі відносини в науковій літературі правильно названо «співзалежність».

Неповнолітні у таких сім'ях особливо страждають, оскільки, на відміну від іншої сторони в подружжі, не можуть здійснити дій, щоб усунути зі свого життя залежного члена сім'ї. Першочергово вони відчують страх, безвихідь, злість та сором.

Так, діти із сімей, в яких зловживають алкоголем, володіють внутрішньою нестійкістю, зумовленою наявністю важкосумісних, протилежно спрямованих почуттів і переживань, схильністю до занепокоєння і хвилювань. Невирішені для дітей переживання обумовлені хронічною психотравматичною ситуацією, джерелом постійного психічного напруження. На цьому тлі психічні травми підсилюються патогенністю життєвої ситуації, оскільки дитина не може впоратися з ними. Разом із внутрішнім конфліктом і несприятливим збігом життєвих обставин загалом це дозволяє говорити про появу невдалого, життєвого досвіду, який травмує [18, с.75].

Поведінка таких неповнолітніх може різнитися, проте вказаний антисоціальний досвід усе ж не може позитивно позначатися на діяльнісному компоненті цієї категорії осіб. Поряд з активними реакціями протесту можуть з'являтися пасивні реакції, коли підліток йде з дому, побоюючись батьків, потім

поступово починає уникати спілкування і з однолітками. На цьому тлі в дитини легко виникають невротичні розлади: порушення сну, нестійкість настрою. Більш різким проявом пасивного протесту є спроби самогубства, в основі якого лежить надмірно виражене почуття образи, бажання помститися, налякати. У деяких випадках ці спроби є демонстративними.

Ще однією формою порушення поведінки дітей та підлітків при сімейному алкоголізмі є імітаційна поведінка. У підлітків через їхню невротизацію, підвищену сугестивність, емоційно-вольову нестійкість є підвищена схильність до виникнення соціально негативних форм імітаційної поведінки, таких, як лихослів'я, хуліганські вчинки, дрібне злочинство, бродяжництво, різні форми агресивної поведінки [175].

За даними вітчизняних дослідників, близько 2/3 всіх самогубств відбувається з причин особистісно-сімейного характеру. При цьому в молодих осіб у віці 14–18 років найчастіше причиною самогубства є невдалі любовні взаємини, нерозуміння і жорстоке поводження з боку батьків [175].

На формування агресивних форм поведінки впливає характер сімейних взаємовідносин. Так, постійні сварки і скандали відзначалися у 39% сімей підлітків-правопорушників, бійки між батьками – у 24% сімей, постійна ворожнеча між подружжям – у 12%. На конфліктні стосунки в сім'ї як джерело негативних переживань вказують 56% хлопчиків і 78% дівчаток з групи важких підлітків та 47% хлопчиків і 18% дівчаток з групи благополучних [483].

5. Одностатеві шлюби. Трансформація сімейних цінностей, гендерна боротьба жінок, розвиток медицини, демократизація суспільства та захист права на індивідуальність, гуманізація соціуму – все це зумовило появу одностатевих шлюбів та їх правову регламентацію. Одностатевий шлюб – це співжиття гомосексуальної пари. У багатьох країнах Заходу (Данія, Норвегія, Швеція, Гренландія, Ісландія, Нідерланди, Франція, Бельгія, Німеччина, Фінляндія, Люксембург, Нова Зеландія, Великобританія і Північна Ірландія, Чехія, Швейцарія з 2007 р.), а також у деяких регіонах країн Північної й Південної Америки одностатеві пари можуть укласти шлюб. Деякі церкви також визнають

гомосексуальний шлюб (наприклад, Шведська єпископальна церква) [654, с.208].

У 2010 році Україна підтримала ухвалені Комітетом міністрів Ради Європи рекомендації «Про заходи щодо подолання дискримінації на підставі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності». У документі країнам-членам Ради Європи рекомендовано низку заходів з удосконалення законодавства та політики для забезпечення прав людини в таких сферах, як трудові відносини, свобода асоціацій і мирних зборів, приватне і сімейне життя, освіта, охорона здоров'я, спорт тощо [654].

В Україні питання про можливу легалізацію одностатевих шлюбів не обговорюють, оскільки правова і соціальна культура, ментальні цінності та традиції створюють істотні перепони для включення на порядок денний такого правового питання. 72% громадян України різко негативно ставляться до одностатевих шлюбів.

Втім, відсутність правового регулювання все ж не відкидає існування реальної проблеми. У межах нашого дослідження вона також існує. Хоча фізіологічно такі пари не наділені можливістю мати спільних кровних дітей, все ж можливе спільне проживання дітей від одного з такої пари, усиновлення чи сурогатне материнство.

Неповнолітні в подібних сім'ях одержують такий же негативний соціальний досвід, як і в неповних, оскільки відсутність однієї зі статей серед батьків психологічно негативно впливає на підлітка в комунікації з протилежною статтю, реалізації власної позиції, творчому та особистісному розвитку. Тоді негативний соціальний досвід подвоюється, оскільки підлітки у власному оточенні піддаються насмішкам, приниженню, зухвалому ставленню. Такі неповнолітні або виділяються гіперагресивністю або, навпаки, є дуже замкненими. Молодіжне оточення, як і старше покоління українців, не готове до сприйняття такої сімейної новели.

Більшість одностатевих пар вважають, що створюють відповідні, належні умови для виховання дітей. Т. Марцелюк провела опитування про відносини таких пар, та зауважує: респондентки і респонденти однозначно характеризують

свої тривалі в часі відносини як сім'ю. Причому цим сім'ям властиві такі ознаки, як єдина важлива форма організації суспільного життя, «сімейне вогнище», відповідальність, відсутність зрад, довіра, спільний життєвий простір. Разом з тим, перебуваючи в маргінальному становищі в суспільстві, ЛГБТ-сім'ї повинні ідеалізувати і нормалізувати свої відносини, виправдовуючи так їхню легітимність [287, с.57].

Належна сім'я створює найкращі умови для розвитку неповнолітнього, його соціалізації та розвитку свідомості і творчості. Вона є природним, дружнім середовищем для неповнолітнього. Глобалізаційні зміни торкнулися і всього суспільства, і окремих його елементів, таких як сім'я. Вказане спричинило кризу традиційної сім'ї та кризу сімейних цінностей. Суспільству й державі потрібно посилити увагу способів розв'язання до проблем сімейних відносин. Національне законодавство не встановлює існування спеціальних органів чи служб, що займалися б проблемами сімейних відносин між батьками і неповнолітніми.

Зміну традиційності сім'ї і появу нових типів характеристик, на наш погляд, потрібно сприйняти як dokonаний факт. Безумовно, з проявами деструктивних асоціальних поведінкових характеристик варто боротися, але з новою соціальною реальністю така боротьба буде безрезультативною. С. Кунц, наприклад, наголошує на можливості кожної форми сім'ї бути ефективною і цінною: «Багато проблем, відповідальність за які зазвичай покладається на руйнування традиційної сім'ї, існує не тому, що ми дуже змінилися, а тому, що ми недостатньо змінилися; це й зумовлює відставання у доборі справедливого оцінювання пристосованості поведінки та державних інститутів до нових реалій, які спричиняють проблеми в сучасних сім'ях» [634, с.109].

5.2.2 Проблеми глобалізації освітнього простору та його вплив на правовий статус неповнолітніх

Суспільне життя різнобічне, охоплює багато сфер, де освіта є однією з найважливіших. Вплив освіти стосується всього життєвого простору людини й

суспільства. Глобалізація як сучасне явище не може оминати освітнього простору. Це взаємодетерміновані явища, в яких освіта сприяє інформаційно-глобалізаційній трансформації, а глобальні проблеми і кризи видозмінюють освітній простір. «Освіта як одне з основних прав людини є ключем до стійкого розвитку, миру і стабільності як у самих державах, так і у відносинах між ними. У зв'язку з цим є необхідним засобом ефективної участі в житті суспільства та в економіці XXI століття, які охоплені прискореною глобалізацією» [580, с.206].

Основа майбутнього розвитку людської цивілізації – знання, що відчують вплив новітніх і традиційних стандартів. Глобалізація є векторно непрогнозованим явищем, тому чітких перспектив розвитку і трансформації передбачити неможливо. Вказане стосується кожного члена суспільства, оскільки сучасні суспільні змінні передбачають відхід від класичного розуміння освіти на первинному етапі життя, де особи зрілого віку користуються лише знаннями і навичками, набутими раніше. Освіта вимагає динаміки. Концепція «освіта протягом всього життя» – це новий принцип світобудови.

Однак все ж таки освітній простір особливо актуалізується для неповнолітніх, виступаючи зовнішнім чинником трансформації їхнього правового статусу. Освітнє середовище є тією сферою суспільної акумуляції відносин, в якому неповнолітній проводить більшість свого часу, розвивається, набуває знання і навички, соціалізується. Тому зміна освітнього глобального чинника спричиняє варіації статусу неповнолітнього.

Очевидно, освіта не може бути незмінною під впливом глобалізації, зважаючи на низку специфічних причин. По-перше, освіта як інструмент соціалізації має готувати майбутнього спеціаліста та особистість до проблем, які її чекають у новому мультикультурному світі. По-друге, сама структура освіти зазнає змін під впливом вимог ринку й суспільства. По-третє, розширення споживацького поля освітніх закладів зумовлює адаптацію навчальних планів до потреб ширшого кола реципієнтів тощо [549, с.284].

Вагомість освіти визнано на міжнародному і національному рівні. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури проголосила

новий вік століттям освіти, чим визнала цю сферу доміантною для розвитку людства. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки констатувала, що освіта виступає стратегічним ресурсом соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства, поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету й формування позитивного іміджу нашої держави, створення умов для реалізації кожної особистості. Вітчизняна педагогічна еліта відзначає, що «цивілізаційні зміни приводять до зростання значущості освіти в суспільному житті; поряд з наукою вона стає найбільш пріоритетною сферою всієї життєдіяльності» [363].

Відповідь на те, чому освіта є переважальною сферою життєдіяльності, криється у функціях, які здійснює освіта. Їх поділяють на такі: культурна (трансляція знань і культурних зразків), соціальна (участь у процесах соціалізації особистості), економічна або професійна (підготовка і перепідготовка кадрів, формування соціально-професійної структури суспільства), ідеологічна (виховання громадянина, лояльності до наявних інститутів, підтримка моральних норм), соціально-селективна (освіта є каналом соціальної мобільності й інструментом відтворення соціальної нерівності) [592]. Отож, освіта – це основна сфера формування особистості, її розвитку. Освіта формує знання, навички, основи соціального спілкування, індивідуальну культуру та свідомість людини. Вплив освіти на майбутні покоління є переважальним.

Розгляньмо ознаки глобалізації освітнього простору, що здійснюють вагомий вплив на зміну правового статусу неповнолітніх.

Нерівномірність доступу до якісних освітніх послуг. Освіта глобалізованого простору має низку особливостей, серед яких обов'язкова інформатизація освітнього простору. Без всесвітньої мережі Інтернет, без сучасних інформаційних ресурсів або просто без інформатизації здобути сучасну освіту неможливо. У багатьох регіонах планети наявне відставання у впровадженні інформатизаційних технологій. Г. Макбурні зазначає, що «характерною рисою «розколотого» освітнього простору є розрив в економічній структурі світу між групою розвинених держав, які становлять «золотий мільярд» (країни Західної

Європи, США та Канада), та рештою країн. У багатьох країнах спостерігаються неграмотність серед дітей і дорослих, дуже обмежений доступ до інформаційних технологій, що відкидає молодь цих країн на периферію освіти» [282, с.52]. Під час опитування щодо доступу учнів/студентів до комп'ютерів у навчальних закладах ствердну відповідь дали 51% молоді, «ні» – 49% [14].

Тобто в державах з більш розвиненою економічною системою неповнолітні мають змогу здобути якіснішу і повноціннішу освіту. Глобалізація освіти відбувається нерівномірно: наразі лідирують у цій царині США, які контролюють третину міжнародного ринку освітніх послуг, за ними йде Великобританія – 13%, Німеччина – 10%, Франція – 9% [214, с.62]. Це стосується не тільки рівня знань, гарантій реалізації економічних та освітніх прав, але й потенційних можливостей у майбутньому. Підліток, який бачить перед собою перспективи, схильний до належної правової поведінки, йому не треба долати негативні чинники соціуму для розвитку власної правової ідентичності.

Відкритість освітнього середовища. Класична шкільна програма перестає бути єдиноможливою для неповнолітніх. Міжнародна спільнота розробила низку альтернативних способів її здобуття. Це стосується насамперед віртуального освітнього простору.

Обмежений науковий простір обумовлений лише традиційними компонентами освіти, надає можливість користування незначними, часто застарілими, менш ефективними засобами і педагогічними технологіями. Закритий освітній простір вимагає прив'язки до території, обумовлює здобуття знань лише в межах конкретного приміщення (це може стосуватися школи, читального залу бібліотеки тощо), чітко лімітованого часу та призначеного викладацького складу. Учні позбавлені права вибору викладацького складу, часу навчання тощо. Неповнолітній перебуває в «освітньому мікросоціумі», де він опиняється під суб'єктивними стереотипами «відмінник» чи «двієчник». Усе це негативно впливає і на свідомість неповнолітнього, і в широкому змісті – на соціальне середовище.

Відкрите навчальне середовище долає зазначені недоліки. Воно здатне

забезпечити індивідуальний підхід до неповнолітнього, розкрити його потенціал та зробити процес навчання цікавішим (наприклад, можливість здобуття знань в ігровій формі) та позбавитися суб'єктивізації в оцінюванні знань учня. Особливо актуальним впровадження відкритого освітнього простору є для неповнолітніх з особливими потребами.

Загалом особливість усього людського життя полягає в тому, що немає тільки білих чи чорних сторін. Так само і в питанні відкритого освітнього середовища. Доступ до інформаційних ресурсів неповнолітній може використовувати не для здобуття знань, а для отримання негативної інформації. Відкрите середовище приховує чимало потенційних небезпек, з-поміж яких підлітки мають вільний доступ до інформації з проявами насильства, порнографії, заохочують девіантну поведінку, ненависть до людей, деформовану сексуальну поведінку чи відносини до протилежної статі, нетолерантне ставлення до певних національних проявів. У широкому розумінні відкритий простір – це чималий обсяг інформаційного ресурсу, що має антиціннісну природу. Через відкрите середовище підлітки можуть дуже легко у нього входити.

Зауважмо, що закритий освітній простір дозволяє одержати швидку реакцію оточення на аморальну поведінку, вчителі – педагогічний колектив – можуть побачити і покласти край проявам девіантності неповнолітнього вже на початковому етапі. Відкритий же простір дозволяє неповнолітньому отримати неконтрольованість з боку батьків, школи й суспільства. З одного боку, така неконтрольованість сприяє активному прояву власної свідомості та становленню неповнолітнього як особистості, а з іншого – може бути причиною антисоціальної чи позаправової поведінки неповнолітнього.

Щоправда, дослідники вказують на можливості освітніх закладів та установ долати суперечності відкритого освітнього простору. В. Биков зазначає: інформаційні ресурси відкритого середовища, які планують використати в навчально-виховному процесі, мають бути попередньо «відфільтровані». Варто також навчити учня критично і виважено ставитися до того, що пропонується у відкритому навчальному середовищі [42, с.32-33].

Демонополізація державної освіти. Сьогодні не тільки державні заклади можуть надавати освітні послуги. Приватні заклади освіти створюють конкурентне середовище у сфері освіти, сприяють підвищенню її якості. Дитячі садочки, розвивальні центри, школи, ліцеї, гімназії, технікуми, коледжі приватної форми господарювання більш зацікавлені в наданні освітніх послуг нового покоління. Тож забезпечуючи індивідуальний підхід до процесу навчання, вони мають перспективи для розвитку.

Втім, особливо важливим є дотримання принципу «золотої середини». Розвиток освітніх закладів із приватною формою власності не повинен домінувати в освітній сфері, роль держави не можна нівелювати. Абсолютна комерціалізація спричинить значну проблему – недоступність освіти для певних категорій людей. Навіть Дж. Сорос, який активно підтримує теорію відкритого суспільства, піддав критиці таку тенденцію. Він зазначив, що грошові цінності замінили істинні, а ринки стали панувати в таких суспільних сферах, де їм не має бути місця (мораль, мистецтво, педагогіка, наука, політика тощо) [508, с.13].

Демонополізацію освіти можна розглядати з погляду економічної ефективності доступності освіти. Через те, що «рівень освіти є вирішальним фактором у визначенні рівня доходів і соціального становища в більшості країн», він відіграє важливу роль у «вирівнюванні ігрового поля» [632, с.44]. Тому належна державна політика у цій сфері має забезпечити відповідне правове регулювання, де держава, суспільство, людина, яка навчається, є рівноправними партнерами, створюються всі умови для вільного творчого і наукового розвитку людини на благо суспільства.

Тенденції до створення міжнародної освітньої системи. У глобальному аспекті заохочується міжнародна співпраця. Позитивний чинник міжнародного досвіду відчутний на особистісному і державному рівні. Обмін педагогічними представниками, школярами, спільні акції, розважально-наукові заходи мають багато позитивного, що не тільки охоплює якість освіти (наприклад, мовна практика), але й дає змогу виховати в неповнолітнього повагу до інших, толерантність за національним критерієм тощо.

Синергетичність освіти. Сьогодні ми не можемо передбачити того обсягу знань, який знадобиться неповнолітньому в майбутньому. Синергетика дозволяє відійти від однозначного визначення реальності, відмовитися від понять лінійності, детермінізму й редукціонізму на користь гармонійного співіснування, цілісності в різноманітності, орієнтує на багатовимірність, багатокомпонентність, альтернативність і варіативність процесів, що пізнаються. Розвиток нових наукових сфер трансформує навчальні програми та варіює ті навички і вміння, які необхідні неповнолітньому. Освітня сфера повинна переорієнтовуватися на потенційну освіту, перестати бути сталою, а відповідати динамічним змінам суспільства. Освіта має бути стимулом для розвитку неповнолітніх, а не створювати гальмівних проблем для них, як-от зайва витрата часу і фізичних ресурсів для здобуття застарілих знань чи другорядної інформації.

Глобально-ціннісне спрямування розвитку неповнолітніх. Морально-етичні й національні цінності є і повинні бути провідною віссю всієї системи освіти. Лише освіта з її значним світоглядно-просвітницьким потенціалом здатна донести до широких мас населення усвідомлення необхідності спільних дій, спільного мислення, ціннісної солідарності.

У позиційному листі «Освіта після 2015» на освіту покладається важлива роль індикатора справедливого світового розвитку, а також одного із засобів ліквідації конфліктів, що так актуально для нашої держави зараз. «В умовах стурбованості соціальною нерівністю та нерівною участю людей у світовому розвитку, із збереженням внутрішніх і міжнаціонального конфліктів та соціальної напруженості, підвищена увага приділяється центральній ролі освіти у зміцненні миру й соціальної згуртованості. Крім того, у зв'язку зі зростанням населення, зміною клімату, деградацією навколишнього середовища та всеосяжним дефіцитом природних ресурсів, освіта для досягнення сталого розвитку набирає обертів у всьому світі» [652, с.2].

Вивчаючи глобалізаційні аспекти освітніх процесів, відомі дослідники Е. Гелнер та Е. Хобсбаум зазначали: одним із основних механізмів, який забезпечував формування сучасних західних націй, була саме освіта. Зокрема,

Е. Гелнер вважав, що визначальною функцією школи є утвердження національної колективної ідентичності і, зрештою, об'єднання розрізнених етнічних та класових груп у єдине ціле, бо саме через школу здійснюється формування соціокультурного та політично гомогенного суспільства, яким є сучасна нація-держава західного типу [118, с.153]. Формуючись, неповнолітній повинен отримувати сприйняття загальнолюдських цінностей і переводити їх як особисті якості. Інтегративна сила світоглядної толерантності, вибудованої в освітньо-наукових і соціально-культурних структурах тієї чи іншої цивілізації, в подальшому визначатиме «обличчя» людства, його здатність до виживання і подальшого людиноцентричного розвитку. В такому аспекті можливий перехід від конфліктно-конфронтаційного до партнерсько-толерантного розуміння міжцивілізаційних взаємодій [20, с.199].

Мається на увазі, що прищеплення ціннісних якостей світосприйняття у неповнолітнього – дуже важливий чинник сучасної освіти. Здобуті знання, як ми вже зазначали раніше, можуть стати застарілими та потребувати оновлення, особливо в контексті невизначеності майбутнього суспільного існування. Проте ціннісні категорії, вироблені цивілізованими народами на сучасному історичному етапі, є і будуть вагомими впродовж усього прийдешнього майбутнього. Повага до прав інших людей, толерантне ставлення до них, незважаючи на расу, колір шкіри, національність, стать, походження тощо, повага до людей і суспільства, осуд аморальної поведінки, любов до батьківщини, повага національних традицій – це все є ті цінності, що виступають глобальними і формуються в підлітковому віці. Саме вони впливають на соціальну ідентичність неповнолітнього, його правовий статус і є стрижнем його поведінки.

У контексті цього відзначимо ще одну вагому функцію освіти – вона наділена потенціалом долати глобальні виклики. Одним із них є розмитість національних кордонів, що спричиняє втрату національної самобутності. Національна державна політика демократичної держави має бути спрямована на збереження національного чинника в освітній сфері, заохочення до поваги і любові національних традицій, рідного краю, виховання патріотизму та ідеї

цілісності нації. Проявами глобалізації освіти є такі явища, як нерівність доступу до освітніх послуг, залежність якісної освіти від економічних показників, рівня інформатизації тощо. Відзначається двовекторність глобалізаційної політики. З одного боку, переважають міжнародні стандарти надання освітніх послуг, з іншого – встановлюються пріоритети національних, територіальних традицій, звичаїв, особливостей у вихованні молодшого покоління. Саме специфіка культури, на переконання Ф. Фукуями, є найголовнішою умовою належного функціонування ліберальної демократії. На думку дослідника, потрібно формувати культуру глибокого індивідуалізму, яка сприятиме нововведенням, інноваціям. Він зазначає, що високий ступінь самоорганізації членів суспільства, раціональний тип мислення, плюралізм, толерантність, «вбудовані в офіційні інститути, ведуть до культурної розмаїтості» [589, с.19].

Принцип індивідуального підходу до неповнолітнього. Звернімо увагу на особливість проявів глобалізаційних змін щодо індивідуалізації підходів у ставленні до неповнолітнього. Освіта споконвічно будувалася за парадигмою «права вчителя – обов'язки учня», де перший мав переваги та повною мірою керував навчальним процесом, контролював та оцінював його. Глобалізація зумовила радикальну зміну в підходах. Індивідуальна цінність учня має бути основою навчального процесу, де на зміну людині-виконавцю повинна прийти людина-творець. Розвиток творчого підходу провокує розвиток особистості, що має високий рівень свідомості, розвинений потенціал для нестандартних, креативних, неординарних рішень. Для такої нової парадигми класична традиційна система освіти мусить видозмінюватися.

Основна детермінанта змін – гідність неповнолітнього, розвиток природних особливостей дитини. Відповідно, використання всіх засобів у навчальному процесі, методик та правил має орієнтуватися на особистість, її внутрішнє «Я», права і свободи неповнолітнього. Ціннісне навантаження можуть нести такі феномени, як людське життя, природне середовище існування, предмети рукотворної природи, професійна майстерність, суспільне визнання, почуття обов'язку, знання, ідеали тощо.

На нашу думку, відмінність традиційного навчання від глобалізаційних освітніх вимог виявляється в такому: замість спрямування на традиційне, загальноприйняте рішення розвивати творчий підхід; скерованість не на одержання будь-що знань, а на збереження гідності дитини; високий рівень самостійного здобуття знань; переважає індивідуальний пошук перед готовим знанням; одним з основних завдань педагогів є навчити неповнолітніх системи індивідуального, самостійного здобуття знань.

Глобальні проблеми сучасності не можуть стояти осторонь від сфери виховання неповнолітнього. Саме підростаюче покоління відповідатиме за існування життя на Землі, тому для неповнолітнього важливо розвивати цілісне бачення світобудови. І належне виховання щодо правильної поведінки для подолання глобальних викликів є завданням сучасної освіти. Передусім тут розширюється проблема екологічного стану нашої планети. Система освіти суспільства, що глобалізується вже починаючи з початкової дошкільної освіти, має орієнтуватися на вироблення в дитини основ екологічної культури. У шкільному віці ці знання мусять мати системний злагоджений характер. Відповідальність неповнолітнього перед природою має стати ціннісною категорією сучасних підлітків, на рівні з принципами толерантності, справедливості, гуманізму тощо. Основою поведінки в навколишньому середовищі постає усвідомлення і засвоєння норми моралі, глибоке розуміння незаперечної цінності всіх без винятку природних об'єктів та їхніх потреб, неповторності природи і відповідна корекція власних життєвих потреб та мотивів поведінки.

Індивідуальність освіти охоплює не тільки можливість самостійного навчання, але й власну відповідальність за освіту. На відміну від класичного підходу, де нормою вважалася відповідальність вчителя за рівень освіченості, як-от «поганий вчитель, бо він не навчив», суспільство, що глобалізується, індивідуалізує всі правові явища, зокрема відповідальність. Неповнолітній має розуміти, що здобуті знання і навички – це основа його успіху в майбутньому, рівень його перспектив та економічного добробуту. Водночас у шкільному віці

неповнолітні створюють собі плацдарм для здобуття освіти вищого ступеня.

Інформатизація освіти та комп'ютерна грамотність учасників освітнього процесу. Інформаційно-освітнє середовище – це віртуальне середовище, створене програмно-педагогічним комплексом сервісних послуг (програмних модулів) й інформаційних ресурсів, які забезпечують навчальний процес у тому чи іншому навчальному закладі. Водночас склад і зміст інформаційних ресурсів визначає сам навчальний заклад, а набір сервісних служб – типове програмне забезпечення [19].

Важливим напрямом освітньої діяльності стає медіа-освіта – формування навичок користування віртуальним середовищем, уміння не тільки обмінюватися інформацією, а й створювати інноваційні інформаційні ресурси [77, с.48]. Інформатизація освітнього простору сприяє не тільки покращенню доступності освіти, але й її якості. Це уможливорює здобуття не фрагментарних, а комплексних знань. В ідеалі потрібна цілісність знання, взаємопроникність природничого і гуманітарного знання. Але з об'єктивних і суб'єктивних причин ці дві сфери розірвані й розвиваються відносно самостійними шляхами. Науковий універсализм (енциклопедизм) залишився в минулому. Нинішній обсяг знань і способів їх одержання породжує диференціацію не тільки в науці як соціальному інституті, а й у середині кожної науки [87, с.184].

Варто зазначити, що трансформація освітнього простору – це не лінійна діяльнісна складова. Вона передбачає низку проблем, викликаних не тільки ментальними характеристиками, а й правовими та організаційними труднощами. Це, передусім, проблема відсутності комплексних підходів на міжнародному рівні. Більшість актів стосується окремої сфери правового регулювання (наприклад, подолання неписьменності, гендерної нерівності доступу до освіти). Відсутність загальної інтегративної парадигми сучасної освіти і, як наслідок, парадигмальне різноманіття дослідники сприймають як кризу освітньої сфери. Загальним у її характеристиці є визнання труднощів в адаптації освітньої діяльності до виконання нових соціальних функцій; нестабільність, нестійкість розвитку освіти, що має наслідком її перманентне реформування. Кризу сучасної

освіти визначають при цьому як кризу розмаїтості, яка пов'язана передусім з відсутністю однозначного і зрозумілого способу «включення» освіти в сучасне суспільство [105, с.92]. Вимір віртуальності може надавати суб'єктові освіти характеристик неперсоніфікованості, оскільки знімає необхідність безпосереднього особистого контакту суб'єктів в освітньому просторі. Ця обставина зумовлює необхідність перегляду і форм, і змістовних аспектів освітніх практик [613, с.122].

Можливості країн щодо надання якісних освітніх послуг неоднакові. Інформатизація освітніх програм вимагає чималих економічних витрат. Забезпечення фахівцями є також витратною статтею бюджету. Суспільство повинне бути готове до отримання таких послуг. Скажімо, в Україні 2008 року науковці констатували проблему інформаційної кваліфікації освітян. Зазначалося, що тільки приблизно 25% володіють комп'ютерною грамотністю. Але глобалізаційні вимоги, трансформаційні процеси створили умови обов'язковості таких знань. Отож на сьогодні можна констатувати практично стовідсоткову технологічну грамотність на рівні пересічного користувача.

Вирішити вказані проблеми можливо в такі способи:

- пришвидшивши процеси інтегральності освітніх програм та методів навчання, уніфікувавши стандарти навчання, методи, засоби, ресурси і технології та особливості управління освітніми закладами;
- демократизувавши освітній простір (повністю забезпечивши право на освіту, вільний та рівний доступ до отримання належної та якісної освіти, можливість суспільства брати участь у розробленні державної політики у сфері освіти);
- інформатизувавши освіту, що відповідає цілям і завданням формування інформаційного суспільства і в цьому контексті передбачає створення єдиного інформаційного освітнього простору – змістово-предметної, комп'ютерно-технологічної та інформаційно-комунікаційної платформи інтеграції й демократизації освіти;
- удосконаливши систему здобуття вищої педагогічної освіти та

перекваліфікації кадрів відповідно до модернізованих суспільних відносин;

– створивши єдиний освітній простір та забезпечивши його правове регулювання на загальнодержавному рівні.

Дисонанс у принципах побудови освітнього простору. Ця ознака пов'язана із синергетичним спрямуванням освіти. Зараз маємо відзначити неоднозначність та складність формулювання пріоритетів і напрямів розвитку освітнього простору. Із цього приводу О. Красовська пише: «З одного боку, світова спільнота усвідомлює і визнає вирішальну роль освіти у розвитку кожної особистості упродовж життя й у вирішенні проблем гуманізації сучасного суспільства в цілому; на всіх рівнях функціонування освіти в суспільстві – у побудові освітньої політики, організації процесу навчання, виробленні методичних підходів тощо – починає враховуватися сучасна реальність: академічна мобільність, інтенсифікація інформаційних процесів, необхідність гуманістичного підходу, розквіт ідеї безперервної освіти тощо... З іншого боку, стрімкими темпами проходять інтернаціоналізація та інтеграція світового освітнього простору; розвинуті країни і міжнародні організації за допомогою економічного тиску розширюють експансію нововведень у сферу освіти країн, що розвиваються, і нових незалежних держав» [251, с.186].

5.2.3 Експлікація факторів впливу інформаційного суспільства на правовий статус неповнолітніх

Глобалізація зумовлена, насамперед, технічним розвитком, і зараз активність інформаційної сфери є основним визначником усіх глобалізаційних змін. На міжнародному рівні прийнята Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства ще 2000 року, де чітко визначено тенденції міжнародного та національного регулювання проблем глобального інформаційного середовища. У цьому акті зазначено, що інформаційно-комунікаційні технології є одним з найважливіших чинників, що впливають на формування суспільства XXI століття [340].

Вплив інформаційних технологій на економічну, державно-владну, освітню, наукову, управлінську та інші сфери є пріоритетним. Життєдіяльність людини тісно пов'язана з електронно-технічними засобами нового покоління, які стрімко розвиваються та вдосконалюються. Саме цей факт спричиняє найбільш помітну різницю між старшим та молодшим поколінням людей. Беззаперечно, що саме підлітки найбільше користуються новими технічними механізмами, мають навички для їх застосування та націлені на здобуття нових знань у цій сфері. У зв'язку з тим, що неповнолітні найбільше користуються інформаційними технологіями, при цьому не мають стійкої соціальної практики суспільної комунікації (сталих принципів, поглядів, ідей на життя), перебувають у пошуку себе і напряду розвитку в майбутньому, це та категорія, яка найбільше відчуває вплив технічного прогресу на свій статус, зокрема правовий.

Суть концепції інформаційного суспільства полягає в тому, що першоважливого значення в розвитку всіх суспільних сфер набувають знання, інформація та інтелектуальний потенціал людини. Сучасний освітній процес не можна уявити без упровадження комп'ютерних технологій, а тому потрібно враховувати, що з використанням комп'ютера у психіці студентів, учнів виникає низка змін, причому і позитивних, і негативних. Серед позитивних – збагачення психічної діяльності завдяки оволодінню інформаційними технологіями, розвиток розумових здібностей, алгоритмізація мислення, поглиблення символічного досвіду й розвиток уяви, посилення пізнавальних інтересів, розширення можливостей спілкування через Інтернет тощо [364, с.127]. Серед негативних чинників упровадження комп'ютерних технологій вбачають такі: скорочення міжособистісних контактів, деперсоналізація партнерів спілкування, несприяттє розвитку інтуїтивного мислення, відхід від реальності у віртуальну дійсність, інфоголізм тощо [18, с.74-81].

Визначимо фактори впливу інформаційного суспільства на правовий статус неповнолітнього:

1. Загальносвітове інформаційне поле. Неповнолітній одержує можливість швидкого і доступного одержання інформації з будь-якої точки країни

та Землі взагалі. Тому він одержує можливість реалізувати свої права, доступ до інформації, зокрема правової, можливість здобути нові знання. Світове інформаційне поле неповнолітні можуть використовувати для здобуття нових знань і навичок, комунікації, поширення інформації про особисті погляди і таланти, розширює перспективи для пізнання нового в будь-якій сфері, сприяє економії часу та засобів для отримання інформації, створює широкі розважальні можливості та знаходження колег за інтересами тощо (цей перелік реально продовжувати до безмежності).

Доступу до глобальної мережі і простих навичок комп'ютерної грамотності є недостатньо. Для повноцінного одержання інформації загальнопланетарного характеру потрібне знання мови міжнародного спілкування. На жаль, маємо констатувати, що незнання мови – основна перепона для українців. Позитивні тенденції до змін помітні серед неповнолітніх. Молодше покоління має вищий рівень знання мов. Офіційно констатують 80% серед осіб, які здобувають загальнообов'язкову освіту. На нашу думку, все ж таки цей рівень є набагато нижчий. Позитивно, що своїм указом Президент України оголосив 2016 рік Роком англійської мови в Україні [430].

Відповідно передбачалося проведення таких заходів: організація на базі вищих навчальних закладів курсів з вивчення англійської мови; запровадження вивчення англійської мови як другої іноземної в загальноосвітніх навчальних закладах, у яких вона не вивчається; розширення мережі гуртків із вивчення англійської мови; проведення фахових конкурсів, олімпіад та інших змагань; розвиток взаємного обміну учнями; активізація участі загальноосвітніх навчальних закладів України в навчальній програмі Європейського Союзу «E-Twinning Plus»; розширення мережі літніх мовних таборів задля вивчення іноземних мов в Україні; започаткування проекту підвищення фахової кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників з англійської мови; запровадження освітніх теле- та радіопрограм із вивчення англійської мови; поширення практики демонстрування фільмів англійською мовою із субтитруванням державною мовою. Такі заходи вважаємо позитивними, оскільки

вони сприяють можливості здобуття належного рівня знань англійської мови для різних груп підлітків, незалежно від фінансового становища батьків та місця проживання.

2. Відсутність статусу людини як цінності в інформаційному суспільстві. На правовий статус впливає соціальне середовище, в якому перебуває та розвивається дитина. Для певної категорії неповнолітніх інформаційні технології розширюють правові можливості, а для інших створюють чималий психологічний пресинг, оскільки як пріоритети глобалізоване суспільство розглядає фактори економічної доцільності та прагматизму. Відображення особистості в інформаційному просторі супроводжується перенесенням у мережу і певних соціальних, емоційних характеристик, які врешті-решт впливають на формування чи трансформацію особистих якостей користувачів мережі. Особа з її внутрішнім світом губиться у глобальному світі. Відчувається брак живого спілкування, родинних відносин, часу, ціннісних категорій. Разом зі зростанням економічного добробуту втрачаються деякі аксіологічні детермінанти. На побутовому рівні це виражається в тому, що підлітки перестають спілкуватися в межах групи, колективу, натомість швидко знаходять контакт у мережі Інтернет, замість фізичного розвитку та спортивних молодіжних організацій неповнолітні знаходять інші розваги, наприклад, комп'ютерні ігри тощо. Ми не вважаємо вказане недоліком, проте визнаємо, що гіперболізація інформаційно-технічного простору дуже негативно впливає на несформовану психіку.

Правова політика щодо подолання проблем комп'ютерної залежності в Україні практично відсутня. Зарубіжна практика визначає різні способи: від превентивних: на законодавчому рівні дітям до 18 років заборонено грати в деякі особливо агресивні комп'ютерні ігри, і до радикальних – поміщення особи в спеціалізовані центри з надання психологічної допомоги для зниження і подолання комп'ютерної залежності з обмеженим простором, щоб позбавити залежного доступу до технічних засобів. Також на державному рівні необхідна програма для отримання неповнолітніми належного виховання в інформаційній сфері та забезпечення їхньої високої інформаційної культури.

3. Зростання ролі соціально-комунікативних практик Інтернету для реалізації прав неповнолітніх та їхній значний вплив на поведінку цієї категорії осіб. До таких практик належать блоги, соціальні мережі, мережеві групи та інтернет-товариства тощо.

Інтернет-спільноти – це такі соціальні спільноти, кожний учасник яких ідентифікує себе із цією групою і, разом з тим, має всі атрибути звичайної спільноти, проте ця група об'єднується технологіями Інтернету і взаємодіє через Інтернет у межах різних інтересів спільноти, що реалізуються в контексті ресурсів глобальної мережі. Блог як тип інтернет-спільноти має аналогічні характеристики із соціальними спільнотами, проте відрізняється специфікою у вигляді регулярно доповнюваних позначень на різноманітні теми мультимедіа.

Такі соціально-комунікативні практики дозволяють одержати необхідну інформацію та знання про досвід інших людей. Залежно від суті обговорюваних тематик вони можуть бути як корисними, так і шкідливими для неповнолітнього.

Фахівці визначають багато варіантів для проявів агресії і протиправної поведінки в мережі. Р. Ковальські, С. Лімбер і П. Агатстон виділили вісім типів поведінки, характерних для кібербулінгу: 1) “перепалки”, або флеймінг – обмін короткими гнівними і запальними репліками; 2) напади, постійні виснажливі атаки; 3) обмовлення, зведення наклепів; 4) самозванство, втілення в певну особу; 5) ошуканство, видурювання конфіденційної інформації та її поширення; 6) відчуження (остракізм), ізоляція; 7) кіберпереслідування; 8) хепіслеппінг – відеоролики нападів з метою гвалтування чи його імітації [646].

Опитування підлітків навело нас на думку про ще одну проблему – реклама в мережі Інтернет. Банери з рекламою аморального змісту висять на сайтах будь-якого спрямування, тобто, навіть не шукаючи корисної інформації, підліток наочно отримує інформацію неадекватного змісту. Зазвичай це стосується певних агресивних відеоігор чи ігор еротичного спрямування.

Так само легко знайти інформацію девіантного характеру. На наш запит «скінхеди» пошукова система Яндекс надала 54 тис. відповідей, 705 тис. відповідей на запит, як зробити бомбу в домашніх умовах, та 2 млн відео про

бійки неповнолітніх. Отож, у мережі можна пропагувати антисоціальну поведінку, саме через різні сайти організацій, що мають антидержавні чи антисоціальні цілі, поповнюють свої списки новими членами (терористичні групи, скінхеди тощо). Вони можуть бути основним чинником формування мотивації для протиправної поведінки неповнолітнього.

4. Впровадження інформаційних державних послуг, що сприяє забезпеченню прав та свобод неповнолітніх. Широкий спектр таких послуг реалізується через систему «е-урядування» шляхом можливості отримання державних та комунальних послуг (легалізація документів, видача дозволів, реєстрація актів громадянського стану, визнання певного статусу (призначення пенсії дитині-інваліду) чи допомога в реалізації певних прав.

Особи у віці від 14 до 18 років найбільше стикаються з потребою використання «електронного уряду» для отримання різних документів, найчастіше паспортів у 16-річному віці, та можливості електронного вступу чи одержання іншої інформації в Єдиній державній електронній базі з питань освіти (2016 року в Україні третина вступників реєструвалася для вступу через електронну систему). Інформаційні технології дозволяють здійснити реєстрацію не тільки в національні, але й зарубіжні навчальні заклади.

Впровадження електронної форми взаємодії органів публічної влади та членів громадянського суспільства сприяє переходу до інформаційного суспільства. За допомогою мережі Інтернет та інших нових засобів комунікації можливий новий рівень спілкування, зокрема поширеним є інтернет-консультування. Саме для підлітків такі консультації мають особливе значення, тому що вони потребують поради та інформації від фахівця, однак часто не хочуть розголошувати свої зацікавленості батькам чи колу однолітків.

Інтернет-консультування характеризується низкою позитивних ознак: доступність для широкого кола клієнтів; забезпечення анонімності, що сприяє відвертості та розкриттю проблеми; поширення інформації серед великого кола людей, адже питання та відповіді консультанта можуть прочитати інші люди, які відвідують сайти; інтерактивність консультування, якщо до обговорення

приєднуються інші, які також переживали подібну проблему [264, с.246].

За даними сайту <http://www.psychologist.net.nz>, найактивнішою аудиторією, що користується такою формою консультативної допомоги, є підлітки. Вони найчастіше звертаються по допомогу до психолога з питаннями про те, чому їх тягне битися, чим зумовлені прояви агресивності, як налагодити стосунки з батьками, однолітками, як зізнатися в коханні, як покращити пам'ять, допомогти собі у створенні хорошого настрою, подолати агресію тощо. Таких питань з боку підлітків, за даними аналітики сайту, близько 70%. Серед них вагоме місце посідають питання, пов'язані з тим, чим зумовлені прояви агресивності та як їх подолати і запобігти їм. Отож, підлітки формують свою поведінку відповідно від інформації, яку одержують через інформаційні глобальні канали.

5.2.4 Агресивна поведінка неповнолітніх під впливом глобалізованого медіапростору

Глобалізоване суспільство ставить перед людиною багато викликів, на які психіка не завжди може адекватно реагувати. Тому констатуємо великий приріст агресії у всіх сферах людського існування на рівні людей, громад, народів, держав.

З погляду психології, Т. Алексєєва і Н. Ковальчишина визначають агресію як мотивовану деструктивну поведінку індивіда, що суперечить заведеним правилам і нормам існування людей у соціумі, що завдає моральної, фізичної, матеріальної або психологічної шкоди іншим людям [10, с.5]. Правова природа агресії виявляється в тому, що вона є фактором, який стимулює протиправність діяння, чинником, що сприяє деформації правосвідомості та, як наслідок, неправомірній поведінці особи.

О. Мойсєєва визначила мотиваційні детермінанти агресивної поведінки, вказавши, що «стрімке зростання кількості агресивних проявів є однією з найактуальніших соціальних проблем сучасного суспільства. Стреси повсякденного життя, засилля сцен насильства і жорстокості на телеекранах,

втрата позицій інституту сім'ї, інформаційне перевантаження – ці та інші причини призводять до зростання рівня тривожності й агресивності [315, с.459]. Отож, медіапростір є тільки одним із чинників, що впливає на агресивну поведінку. Для неповнолітніх він виступає одним з найвагоміших: сучасне молоде покоління проводить біля екранів телевізора чи комп'ютерів більшість свого вільного часу, тому тісно стикається з негативними аспектами медіапростору.

Підлітковий вік посилює можливість впливу медіаконтенту на формування свідомості, оскільки неповнолітній не має стійких моральних та соціальних позицій, повного ціннісного уявлення. На додаток неповнолітні стикаються з труднощами соціалізації. Статистика свідчить про зростання девіантної поведінки серед різних соціальних та демографічних груп. Надзвичайно актуальною є ця проблема в осіб підліткового віку, особистість яких ще перебуває на етапі активного, зазвичай, досить складного і суперечливого процесу визначення життєвих цінностей, вироблення переконань, самовдосконалення в духовній та фізичній сферах [298, с.146].

Агресія неповнолітніх використовується в різних соціальних ситуаціях і може бути засобом досягнення певної мети, засобом психологічного розвантаження та механізмом самореалізації та самоствердження. Отож, агресія не завжди має деструктивні прояви. Її не потрібно сприймати як суто негативний, деструктивний, що протистоїть гармонії життя, феномен – роль агресії у розвитку життя настільки велика, що її іноді неможливо переоцінити. Контроль над агресією – це важливий чинник трансформування її в позитивне русло.

Відчуття страху, гніву, бажання самоствердитися та неспроможність задовольнити свої потреби призводять до стану фрустрації. Фрустрація (від латин. *frustratio* – омана, марне очікування) – психічний стан людини, що виражається в характерних переживаннях та поведінці, і те, що викликається об'єктивно непереборними (або суб'єктивно сприйнятими як непереборні) труднощами на шляху до досягнення мети, а також розбіжності реальності з очікуваннями суб'єкта. Фрустрація являє собою своєрідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності в стані безнадійності,

втрати перспективи [449, с.205].

Фрустрація не завжди спричиняє протиправну поведінку. Особам, схильним до насильства, не вистачає інтерналізованих засобів контролю. Неповнолітній може мати внутрішню тенденцію до розпалювання чи придушення агресії, схвалення чи осуду проявів агресивних дій. Окрім суб'єктивних чинників, дуже вагоме значення мають зовнішні. Л. Руденко доводить, що для підлітків найважливішими чинниками, які провокують агресивну поведінку, є: наявність проблем і труднощів у спілкуванні; схильність до домінування над іншими, прагнення до переваги; інтровертованість; підвищена імпульсивність; недовіра до оточення; наявність депресивних симптомів; ворожість щодо дорослих; підвищене роздратування; часта зміна настрою. Підлітки найбільше схильні до проявів відкритої, некерованої ворожості та асоціальної поведінки [469, с.43].

Вік становлення особистості поєднується з етапом життєвого самоствердження, гіперболізованою емоційністю, чуттєвістю та дитячим максималізмом, намаганням знайти себе та пришвидшити власне дорослішання. Якщо потреби, уподобання і прагнення в соціумі не знаходять підтримки, внутрішня енергія неповнолітнього спрямовується в негативізм до суспільства, проявляючись через агресію. Існує критична думка, що медіа не впливають на особистість, оскільки агресія – це вроджений природний стан людини. Один з провідних вчених у вивченні природи агресивності, професор педіатрії, психіатрії і психології Монреальського університету Річард Тремблей зазначає: «Агресивність – це природна поведінка. Дивно, що ідею, наче діти і підлітки стають агресивними через вплив засобів масової інформації, і досі розглядають вчені» [556, с.132]. Агресивна поведінка девіантних підлітків детермінована не агресивністю як стійкою якістю деформованої особистості зі схильністю до жорстокості й насилля, а стереотипами поведінки, при яких агресивні дії мають захисно-демонстративний характер.

Ми не можемо погодитися з такою позицією науковця. Медіа формує негативні оціночні поняття. Такі антисоціальні явища, як вбивство, шахрайство, обман, насильство, використання зброї, куріння, вживання алкоголю в сучасній

телекомунікації, оцінюються як звичайні соціальні норми. Тому неповнолітній, порівнюючи поведінку свою та героя з телеекрана, намагається наслідувати її. У багатьох випадках медіапростір подає антисоціальну поведінку як норму, що руйнує аксіологічні фактори світобуття неповнолітнього.

Звіт Національного інституту психічного здоров'я містить дані, що до 16-річного віку телеглядач бачить близько 13 тис. убивств (National Institute of Mental Health, 1982). Інші дані наводить Медичний факультет Гарвардського університету. До 18-річного віку американська дитина стає свідком 180 тис. актів насильства на екрані, з них близько 80 тис. становлять вбивства. Компанія Mediascope, проаналізувавши мережу мовлення, встановила, що 60% програм містили сцени насильства (1998). «Національне дослідження телевізійного мовлення» США відзначає: 57% телемовлення пов'язано з демонстрацією насильства (1997). О. Федоров наводить дані, за якими епізоди з насильством присутні в сюжетах фільмів (90% – в США, 57% – у Росії), телесеріалів (72%), дитячих серіалів (66%), відеокліпів (31%), передач, оснований на реальних подіях (30%), комедійних серіалів (27%) [579, с.77-93].

Проблема не тільки в насильницьких сюжетах, але й формі їх подачі. Сцени вбивства, завдання тяжких тілесних ушкоджень подано як норму. Не зображено страждань жертви, тобто неповнолітній сприймає такі сцени в межах соціальної норми, а не деструктивної сутності. За даними Б. Крейхі, у 50% сцен насильства в США не показувалося жодних страждань і пошкоджень жертви. У Великобританії ця цифра становить близько 20%. У результаті метааналізу, яке здійснив Л. Т. Хогбен, встановлено, що взаємозв'язок між телевізійним насильством й агресією стає сильнішим, коли не відображено трагічних наслідків агресії або наведено їх неточно [262].

До медіа не варто ставитися негативно, оскільки вони націлені на подачу інформації, яка відповідала б цінностям цивілізованого суспільства. З цього погляду ми оцінюємо позитивно вітчизняне правове регулювання, зокрема ст. 4 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» визначає, що держава всіма можливими законними засобами не допускає в інформаційних та інших

телерадіопрограмах систематичного цілеспрямованого безпідставного загострення уваги на війні, насильстві і жорстокості, розпалюванні расової, національної та релігійної ворожнечі або позитивного їх подання (трактування), а також забезпечує ідеологічний і політичний плюралізм у сфері аудіовізуальних засобів масової інформації [444]. Такими загальними твердженнями в законі не обмежилися і у ст. 6 цього Закону України прямо передбачено заборону трансляції програм або відеосюжетів, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків, якщо вони мають змогу їх дивитися.

Але поряд із, здавалося б, належним правовим регулюванням, що відповідає правовим і демократичним стандартам, все ж реальний стан виконання норм права далекий від ідеалу. Медіапростір сучасної України переповнений агресивними та деморалізаторськими рекламами і передачами. За численністю аудиторії телебачення є основним засобом соціалізації, тому неповнолітні, повсякденно стикаючись і використовуючи медіапростір, набувають негативний соціальний досвід. Це охоплює дві складові.

По-перше, чималий часовий проміжок, який проводить неповнолітній у медіапросторі (тут маємо на увазі не тільки телебачення, але й можливість отримання медіапродукту, використовуючи онлайн-мережу). За середньостатистичними показниками, вітчизняний підліток проводить біля телевізора від 3 до 5 годин на добу (для порівняння: польський підліток дивиться телевізор 2-4 години на добу, у вихідні – до 5 годин; у США телевізору діти присвячують більше часу, ніж навчанню; у Швеції учні впродовж 10 років навчання проводять 18 тис. годин перед телевізором) [386].

По-друге, можливість вільного доступу неповнолітнього до будь-якого медіаційного продукту дорослого спрямування. Сучасний дослідник Дж. Мейровіц наголошує, що наприкінці ХХ століття зникає розподіл на дорослий та підлітковий світ. Створені дорослими традиційно не доступні для дітей інтелектуальний та комунікаційний світи за сучасних умов, передусім завдяки телебаченню, вважає Дж. Мейровіц, стають прозорими. Телеекран надає

дитині і підлітку можливість спостерігати дорослий світ, сприймати його, ідентифікуватися з ним. Американський вчений зазначає, що само собою телебачення не може змінити суспільство, але воно є своєрідним каталізатором вже наявних змін, і, що дуже важливо, блокує батьківський контроль та ієрархію процесу соціалізації. Сьогодні телебачення дедалі активніше переймає на себе соціалізуючі функції, але, на жаль, цінності, які воно пропонує підліткові, далеко не завжди мають позитивне значення для розвитку його особистості [386].

Погоджуючись з американським дослідником у тому, що поступово деформується межа між дитячим і дорослим медіапродуктом, все ж звернімо увагу на сучасний разючий факт: сцени насильства присутні і в інформаційному ресурсі, що розрахований на дитячу аудиторію, зокрема юнацькі фільми і навіть мультфільми.

У межах цього дослідження ми провели власний експеримент: переглянули одну довільно вибрану серію мультфільму «Сімпсони», який транслюють на одному з українських телеканалів. Ось тільки деякі фрази із цієї серії: спрямовані проти шлюбних відносин («Вітаємо жінок, які не марнували власного життя на материнство», «Вступ у клуб жонатиків – моя найбільша дурість», «Геї є багатшими, ніж звичайні люди»); мають дискримінаційні прояви («Ти голубий? Ні, я не голубий, я – людина», «Не говори з ним – він єврей», «Лисим вхід заборонено»); мають антихристиянське спрямування («Бог не бачить, Він зараз іде в Китай», «Помоліться Діві Марії і купіть цю швабру»); зображення представників держави в негативному світлі (фраза поліцейського «Вогонь, бо у моргах в нас порожньо», фраза представника ліцензійної служби на робочому місці «Дорозв'язую кросворд і, може, дам вам дозвіл»); еротичного спрямування («Диявол у мене в штанах волає», «спочатку покохаймося, а потім визнаємо імена один одного – це так по-європейськи»). Додамо, що це не найгірші уривки, оскільки з погляду моральності ми не цитуємо найбільш розв'язні.

У чому відмінність дорослого і дитячого сприйняття? Коли дорослі, дивлячись сцени насильства, можуть (або припускається, що можуть) відмежувати реальність від віртуальності, то для неповнолітнього це завдання є

складнішим. Такі сцени виступають стимуляторами, які запускають певні когнітивні процеси (викликають агресивні спогади, ідеї), що, своєю чергою, призводить до агресивної поведінки [139, с.64]. Тобто агресія – це пряма фізіологічна реакція неповнолітнього на зовнішні подразники, у конкретному випадку телевізійний продукт.

Враховуючи те, що на дитячий вік припадає активний етап сприйняття суспільства та акумуляції його природи, неповнолітні шукають засоби для навчання. Телебачення подає ці засоби, вони можуть бути і позитивні (телепередачі про природу, технічні досягнення, історичні події, патріотичні передачі, розважальні продукти), і негативні.

Агресія підлітків проявляється в різних формах. Виокремлюють, зокрема, вербальну (словесну), фізичну, непрямую агресію (плітки, злобні жарти, тупотіння ногами, биття кулаками по столу), схильність до роздратування, негативізм тощо. Враховуючи інформаційну грамотність більшості неповнолітніх, серед них віртуальна агресивність сьогодні особливо популяризується. Агресивна поведінка переноситься у віртуальний простір, що спричиняє появу нових форм агресії: електронної соціальної агресії або кіберагресії. Численні дослідження агресивних дій у мережі Інтернет засвідчують, що близько 43% підлітків у США піддавалися тій або іншій формі (типу, виду) кіберагресії, при цьому негативні наслідки кіберзалякування залежать від індивідуальних особливостей об'єкта агресії (жертви). Найпоширенішими серед жертв (об'єктів) кіберагресії є депресія, почуття печалі, гніву і розчарування [48].

Здавалось би, агресія є психологічною проблемою, тому вирішувати її потрібно на психологічному рівні, а не правовому. На жаль, агресія підлітків вже давно переросла у вагому міждержавну проблему, на яку державно-правові інституції не можуть не реагувати. Науковці доводять [323, с.83-92], що жертви кіберзалякування серед підлітків у 1,9 разу частіше вдаються до суїциду, отож трансформаційні процеси глобалізаційного суспільства спричинили нове соціальне явище – кіберсуїцид, тобто самогубство прямо або побічно пов'язане з online-агресією. Кваліфікація такого діяння міститься у ст. 120 Кримінального

кодексу України [259], де вказано, що доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності. Систематичне приниження людської гідності полягає, зокрема, у багаторазових образах, глумі над потерпілим, цькуванні, поширенні клеветницьких вигадок, іншому принизливому ставленні до потерпілого. Законодавець не вказує, в який спосіб можуть бути здійснені такі дії, тому кіберагресія повноправно може вважатися таким діянням. Зауважимо, що ч. 3 ст. 120 Кримінального кодексу України визначає, якщо вищевказане діяння було вчинене щодо неповнолітнього, то карається позбавленням волі на строк від 7 до 10 років.

Для підлітків характерна групова агресія, що спричиняє в майбутньому групові правопорушення. Формуючись у своєрідний колектив, вони за підтримки групи переступають межу, що веде до злочинних дій. Фахівці виділяють три етапи формування такої агресивної групи.

На першому етапі негативного розвитку групи відносини підлітків у ній є неглибокими, випадковими: групи аморфні, визнаного ватажка немає. Членами такої групи є «важкі» підлітки, яким властиві негативне ставлення до навчання, недисциплінованість, епізодична девіантна поведінка (паління, азартні ігри, вживання спиртних напоїв, наркотиків, дрібні крадіжки, бродяжництво).

На другому етапі, якщо група зберігається, вона стабілізується, численність її зменшується, у ній з'являється ватажок. Негативне ставлення до навчання перетворюється на вороже ставлення до педагогів, кращих учнів, загалом до школи. Члени таких груп уже регулярно скоюють не тільки аморальні вчинки, але й серйозні правопорушення: крадіжки, хуліганські дії.

На третьому етапі деформації група починає жити за власними вузькогруповими нормами, що виправдовують асоціальну поведінку. Лідером групи здебільшого стає особа, яка відбула покарання. Спостерігається остаточний розрив зі школою, девіантна поведінка перетворюється на злочинну (розкрадання, грабежі, злісне хуліганство, викрадення автотранспортних засобів тощо).

Групова жорстокість поширеніша, ніж індивідуальна, що пояснюється безкарністю дій та груповою солідарністю [510, с.125-126].

Ще одним проявом агресії неповнолітніх є буллінг. Оксфордський словник англійської мови визначає буллінг як поширену шкільну проблему, яка полягає в тому, що деякі діти використовують свою силу або вищий статус з метою принизити, налякати менших або слабших дітей. Ті, хто ініціює буллінг, називаються буллі [650]. Буллінг – це явище, яке може існувати і в інших вікових категоріях, але шкільний буллінг завдає особливу суспільну шкоду суспільству, оскільки вчиняється неповнолітніми щодо неповнолітніх. Це вагома соціальна проблема. Норвезькі дослідники також встановили, що хлопці, які були ініціаторами буллингу в школі, вчетверо частіше ставали кримінальними злочинцями в дорослому житті, порівняно з хлопцями, які не вдавалися до насильницької поведінки [279, с.88]. Але не можна забувати і про неповнолітніх, які стали жертвами буллингу. Їхня соціально-психологічна реадаптація потребує багато зусиль, часу та все-таки залишає вагомий відбиток у свідомості особистості.

Не варто вважати, що буллінг є проблемою, з якою стикаються тільки у «вестернізованому» соціумі. У 2009 році українські дослідники Ю. Савельєв і Т. Салата провели дослідження в українській середній школі (м. Київ), аби виявити поширення шкільного насильства та його видів. Опитування здійснювалося серед учнів старших класів методом анонімного анкетування. Опитано було 150 учнів, з яких 72 дівчат і 78 хлопців. На запитання «Чи були ви коли-небудь учасником або свідком такої ситуації у вашій школі, коли група учнів обирає собі жертву, якій дають прізвиська, дражнять, залякують?» 60 респондентів відповіли ствердно, 17 вказали, що брали участь у знущанні над жертвою, а 6 зізналися, що самі були в ролі жертви. Як слушно зауважують дослідники, зважаючи на відповіді очевидців насильства, можна зробити висновок, що кількість і жертв, і насильників є більшою, ніж було вказано під час опитування.

В українських школах поширені такі види насильства, як фізичне,

психологічне, економічне. Аналіз поширеності видів насильства за статевим розподілом показав, що до ситуацій насильства майже рівною мірою залучені і хлопці, і дівчата. Так, про психологічне насильство вказали 59 хлопців і 59 дівчат; про фізичне – 29 хлопців і 26 дівчат; про економічне – 17 хлопців і 18 дівчат [476].

Наведені результати дослідження наштовхнули нас на ще одну думку. Сьогочасне суспільство відійшло від стереотипу, що дівчата слухняніші, краще вчаться і менше схильні до агресії. О. Єгорова комплексно аналізувала показники агресії у підлітків різної статі й дійшла висновку: прояви загальної ворожості та ворожості до вчителів переважають у хлопців, проте значний показник ворожості до дітей – у дівчат підліткового віку [147, с.133-146].

Підсумовуючи, зазначимо, що медіапростір сьогодні займає вагоме місце в суспільному житті неповнолітніх. Він містить багато сцен насильства, не здійснює градації між дорослим та дитячим телевізійним продуктом та подає девіантну поведінку як соціальну норму, не вказуючи на негативні прояви агресивних дій. Такий продукт є одним з основних соціальних факторів стимулювання агресивної поведінки неповнолітніх, яка зростає швидкими темпами в сучасному суспільстві та стає проблемою для всього світового співтовариства. Ми переконані, що такий стан вимагає комплексного психологічного, педагогічного та правового вирішення. На нашу думку, на рівні держави мають бути реалізовані такі заходи:

- активізація діяльності компетентних органів державної влади в галузі телерадіомовлення щодо усунення з медіапростору особливо небезпечних телевізійних продуктів;

- виховання телевізійної освіченості неповнолітніх, розвиток умінь розуміння телевізійної комунікації та відмежування реальності і творчої видумки;

- комплексна робота педагогічних працівників, батьків, учнів, громади, релігійних та громадських організацій щодо усунення проявів агресії неповнолітніх, антисоціальної поведінки підлітків, булінгу тощо, опитування учнів про поширеність антисоціальних проявів агресії, обговорення проблем агресії на всіх рівнях, посилення спостереження вчителів за неповнолітніми;

- навчання неповнолітніх соціальних правил взаємодії, комунікації, тренінги щодо підвищення рівня свідомості, їхньої правової культури, способів нівелювання агресії, самодисципліни і саморегуляції та правових можливостей реакції на протиправний казус загалом;

- підвищення рівня профілактичної роботи щодо виявлення загрозливих факторів в оточенні неповнолітніх;

- активізація позашкільної зайнятості підлітків, особливо шляхом залучення їх до спорту, громадської роботи (рухома активність сприяє концентрації адреналіну в крові і, як наслідок, зменшенню нервового напруження);

- пропаганда правових знань підлітків, створення медіапродукту, спрямованого на патріотичне, соціально-правове, моральне виховання неповнолітніх, повагу прав та свободи вибору іншого, толерантності і гуманізму.

5.3 Правова соціалізація неповнолітніх в Україні

5.3.1 Український контент інноваційних потреб правової соціалізації неповнолітніх як домінантного явища, що впливає на їхній правовий статус

Як вказують сучасні науковці, процеси, які позначаються терміном «соціалізація», супроводжують людство з початку його існування. В усі часи різні ідеології, філософські теорії й соціологічні доктрини по фрагментах вибудовували логіку формування людини, акцентуючи увагу на якостях, важливих для конкретного історичного періоду. Водночас процеси глобалізації приводили до інтеграції наукового знання, активізували прагнення вчених знайти уніфіковані категорії, що відображають багатогранність особистості. Такою категорією в суспільних науках, безперечно, є соціалізація, яка зосередила в собі увесь багатогранний процес «входження» людини в суспільство [177, с.22]. Погоджуючись із твердженням про те, що соціалізація як процес має давню історію і стосується первинного розвитку людства, можливо, навіть передуює створенню держави як політичної організації, все ж вважаємо дещо розмитим

сучасне розуміння соціалізації як процесу «входження» в суспільство. Таке розуміння не розкриває значення і ролі рівня соціальності, як наслідку соціалізації, для особи, яка комунікує із суспільством. Факт народження людини можна розглядати не тільки як появу живої особи, але і як процес «входження» в суспільство. Проте говорити у цьому випадку про соціалізацію дещо некоректно.

Ми стоїмо на позиції конкретнішого, можна сказати, скрупульознішого розуміння соціалізації, що позиціонований як процес, під час якого людська істота набуває якостей, необхідних їй для життєдіяльності в суспільстві, який охоплює і біологічні передумови, і безпосередньо саме входження індивіда в соціальне середовище, що передбачає: соціальне пізнання, соціальне спілкування, оволодіння навичками практичної діяльності, враховуючи і предметний світ, і всю сукупність соціальних функцій, ролей, норм, прав та обов'язків тощо, активну перебудову навколишнього (і природного, і соціального) світу, зміну і якісне перетворення самої людини, її всебічний та гармонійний розвиток [304, с.52].

Право відіграє ціннісну роль у суспільних відносинах, є його необхідним складником. Тому повний процес соціалізації повинен містити також правову соціалізацію. Як визначає В.Головченко, «правова соціалізація – це процес засвоєння індивідом взірців правової поведінки, правових норм та цінностей, необхідних для успішного функціонування людини у даному суспільстві» [100, с.235].

Залежно від засобів впливу на процес формування особи в теорії держави і права виділяють два види правової соціалізації особи: цілеспрямовану та стихійну.

Цілеспрямована правова соціалізація – це спеціально створена система засобів впливу суспільства на особу задля формування її відповідно до цілей та інтересів конкретного суспільства.

Цілеспрямовані, соціально-контрольовальні процеси впливу на особу реалізуються, насамперед, зусиллями сім'ї, школи, інших виховних та навчальних закладів, а також зусиллями різноманітних громадських організацій шляхом правового виховання [603, с.42]. Завданням правової держави є забезпечити для

майбутнього покоління належний плацдарм, основу для сприйняття правових приписів та їх належної реалізації. Це основне завдання цілеспрямованої правової соціалізації.

Правова соціалізація залежить також від самої особистості, від зовнішніх стихійних чинників. Стихійна правова соціалізація відбувається за допомогою комунікації в середовищі неповнолітнього, шляхом зіткнення безпосередньо з правовими ситуаціями або через досвід інших осіб, свідками чого стали неповнолітні. Саме в процесі такої постійної взаємодії з іншими людьми особа зазнає впливу безпосереднього соціального середовища, у межах якого вона одержує певну правову інформацію, частину якої засвоює у вигляді імперативів поведінки. Тому варто погодитися з Л. Сінцовою, яка виділяє зовнішню і внутрішню соціалізацію, а процес сприйняття індивідуумом суспільних норм і цінностей, засвоєння ним соціального досвіду – це і є внутрішня соціалізація. В її процесі активним суб'єктом є індивід. Під зовнішньою соціалізацією варто розуміти саме передачу соціального досвіду від суспільства до індивіда, де, навпаки, активним суб'єктом стає суспільство, а не індивід [493, с.9].

Морально-психологічні та індивідуально-вікові особливості неповнолітніх як соціальних індивідів первинно впливають на їх правову соціалізацію. Тут варто вказати, що несприятливий вплив соціально-правових детермінант на неповнолітнього емоційно та психологічно важчий, ніж для зрілої особистості. «Соціальна дезорганізація, характерна для нашого суспільства, зачіпає підлітків сильніше, ніж дорослих» [482, с.230].

Автори у сферу правової соціалізації інтегрують таке поняття, як правовий досвід. Із цим варто погодитися, адже адекватна правова соціалізація породжує належний рівень правової культури і настає внаслідок не тільки набутих знань, але й їх реалізації, багаторазового повторення соціально активним індивідом. У неповнолітньому віці соціалізація тільки розпочинається, супроводжуючи людину впродовж усієї життєдіяльності, тому характерно те, що неповнолітні формують «фундамент» правової соціалізації в цьому віці та в майбутньому здійснюють подальшу надбудову, однак зазвичай на тих засадах і нормах соціального та

правового простору, що сформувався первинно.

Фахівці визначають вагому роль соціалізації для сучасного члена суспільства. У сучасних умовах розвитку правової системи правова соціалізація повинна позиціонуватися як процес, що не обмежений чіткими рамками і є гнучким та динамічним. Статичні елементи в тандемі з інтенсифікацією суспільно-правових процесів уможливають розвиток особистості в межах правових норм та допомагають закласти в основу не конформістську чи певну інертну, а саме активну правову поведінку неповнолітнього.

Фахівці виділяють такі періоди процесу соціалізації:

- стадія первинної соціалізації, або стадія від народження до підліткового віку, коли дитина засвоює соціальний досвід некритично, пристосовується, адаптується, копіює, наслідує;
- стадія індивідуалізації, упродовж якої в дитини з'являється бажання виділитися з-поміж інших;
- стадія інтеграції, що характеризується виникненням в особі нагальної потреби знайти своє місце в системі суспільного розподілу праці. Цю стадію доцільно поділити на два етапи: трудової соціалізації (охоплює період зрілості людини, коли вона є суб'єктом суспільних відносин, активно відтворюючи соціальний досвід шляхом активної реорганізації та розвитку природного і соціального середовища) та посттрудоваї соціалізації (охоплює період життя людини, коли вона за своїми фізичними можливостями не здатна брати активної участі у виробничому процесі, спрямовує свою енергію на відтворення соціального досвіду, передаючи його молодим поколінням) [324, с.75-76].

Правова соціалізація неповнолітніх охоплює черговий (постпервинний) процес розвитку правової природи людини, процес правової адаптації. «В дитинстві людина починає формуватись як суспільна істота, у неї починає розвиватися інтелект, здатність передбачати можливі наслідки своїх вчинків, уміння аналізувати й узагальнювати навколишні явища. Також починають вироблятися такі вольові якості, як цілеспрямованість, наполегливість, самоконтроль, ініціатива, активність, формуються самосвідомість, прагнення до

самостійності, почуття власної гідності. Все це тісно пов'язано з подальшою поведінкою особистості неповнолітнього» [558, с.75-76]. Неповнолітні мають певні соціальні і правові знання, деякий досвід соціальної та правової адаптації, проте ще не повною мірою сформували власний соціальний статус. Вони перебувають в періоді соціальної індивідуалізації.

Проте чи може неповнолітній здійснювати процес набуття соціальних якостей самостійно? Науковці зазначають, що «соціалізація – це двосторонній процес, який передбачає, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, а з іншого – процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків завдяки його активній діяльності, активному включенню в соціальне середовище» [17, с.276]. Можна стверджувати про три системи правової соціалізації: цілеспрямована (з боку держави, характеризується впливовими цілеспрямованими діями); стихійна (під впливом різних інституцій та груп суспільства); особиста соціалізація.

В аспекті соціалізації неповнолітнього вагомими є суб'єктивні та об'єктивні чинники. Проаналізуємо їх.

Суб'єктивні чинники проявляються через індивідуальні навички, правові знання, вміння й уявлення неповнолітнього. Вагомими є його внутрішні прагнення і бажання. Неповнолітній вік характеризується зростанням самокритичності. Такі особистості набули достатньої соціальної компетенції, тому свідомо аналізують і власні дії, і дії оточення.

Окрім спілкування, до провідних видів діяльності старшого підлітка належить навчання. Пізнавальні потреби в підлітковому віці набувають стійкого інтересу в певній галузі знань, переростаючи в серйозне захоплення. При цьому зберігається посередній рівень зацікавленості навчанням загалом. Залежно від наявності чи відсутності захоплення певною предметною діяльністю можна судити про процес формування соціальної компетентності підлітка.

Зазначимо, що відсутність у підлітка життєвого досвіду та опосередкованість особистісного досвіду призводять до необхідності співпраці

підлітка й авторитетної дорослої людини в процесі навчання, що сприяє формуванню соціальної компетентності.

Сучасний дослідник Д. Єрмоленко визначає, що свідомість молодшої людини, починаючи навіть з нижньої межі молодіжного віку (14 років), вже готова до сприйняття складних феноменологічних правових явищ, до адекватного їх відображення, до формування соціально-правових установок та орієнтацій як внутрішніх регуляторів поведінки. Більше того, орієнтації й установки, що виникають у людини саме в молодому віці, визначають її поведінку впродовж усього життя. Головною ж особливістю правової ідеології молоді є її постійна трансформація, яка відбувається паралельно з розвитком самої особистості молодшої людини [165, с.160].

Не заперечуючи тези про те, що формуються правові якості особи, починаючи з дитячого віку, все ж таки обстоюємо позицію, що неповнолітня особа не має чітко сформованих морально-правових поглядів для того, щоб домінувала система правової соціалізації. Суб'єктами правової соціалізації є центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, навчальні та виховні заклади, інші державні і громадські інституції, до функцій яких прямо чи опосередковано належить здійснення соціалізації неповнолітніх. Робота державних інституцій та громадськості особливо важлива для формування зрілої високої правової соціальності. Для цього потрібний комплекс заходів щодо належних умов життя й виховання, розвитку неповнолітніх, знешкодження джерел антисоціального впливу на них; корекція особи неповнолітнього, яка має некримінальні відхилення в поведінці, аби не дати можливості їм перейти до вчинення злочинів; належне економічне забезпечення тощо. Тому попри те, що правова соціалізація неповнолітнього – це двосторонній процес, паритетним його назвати важко, оскільки основні функції в ньому покладаються на державні та громадські інституції, а не на неповнолітнього.

Правова соціалізація неповнолітнього може виражатися і в негативних показниках. Неповнолітні особливо схильні підпадати під вплив оточення. Антисоціальне середовище негативно впливає на особу, при цьому спричинюючи

девіантні і злочинні прояви в поведінці неповнолітнього. Вчинення протиправного діяння О. Татаранцева визначає як активне протиставлення себе суспільству, властиве людям егоїстичного складу, тобто таким, які не здатні враховувати інтереси інших, співчувати, співпереживати. Крайнім вираженням такої нездатності стає жорстокість. Своєю чергою, емоційна тупість – це ґрунт, без якого не «протриматися» егоїзму. Егоїзм агресивний, і його агресивність, як свідчить аналіз протиправних діянь, – одна з основних рушійних сил неправомірної поведінки. Це твердження стосується не тільки до злочинів насильницького характеру, але й багатьох інших правопорушень, де егоїзм проявляється в менш помітній формі [539, с.9]. Це можна пояснити так.

По-перше, діти, підлітки, молодь страждають не тільки від незрозумілості, занедбаності, репресивних заходів «виховання», а й від нерівності становища, нерівності шансів, порівняно з дорослими, отримати житло, роботу, винагороду за неї, захистити свої інтереси. Підлітки вирізняються не тільки підвищеною девіантністю, але й підвищеною віктимністю (здатністю стати жертвою).

По-друге, суперечності між номінальними (і постійно зростаючими) потребами людей та нерівними можливостями їх задоволення набувають особливо гострого характеру у підлітків та молоді. Бурхливий розвиток їхніх фізичних, інтелектуальних, емоційних сил, бажання самоствердитися у світі дорослих протистоїть недостатній соціальній зрілості, відсутності професійного та життєвого досвіду, невисокій кваліфікації (або відсутності такої), а отже, і невисокому (невизначеному, маргінальному) статусу.

По-третє, для підлітків гостро стоїть проблема «каналізування» енергії, соціальної активності в суспільно схвальному або бодай допустимому напрямі, бо молодість особливо потребує соціального визнання, самоствердження знов-таки при недостатніх можливостях. Незадоволена потреба в самоствердженні призводить до спроб реалізуватися не тільки у творчості (що досить складно), але і в негативних формах активності («комплекс Герострата») – насильстві, злочинах (що «простіше») або ж призводить до ретриту (усамітнення для роботи над собою), алкоголізму, наркоманії [98, с.84-85].

Проблеми соціалізації, тобто те, як індивід стає особою і суб'єктом в процесі взаємодії з навколишніми, ставлять перед суспільством питання про його майбутнє, що визначає не тільки спосіб входження людини в суспільство, але й згуртованість, здатність до оновлення і розвитку, нарешті, виживання саме цього суспільства.

Цільовий зміст процесу правової соціалізації виражається в залученні правових норм, цінностей правової культури до формування особи. Варто враховувати, що процес правової соціалізації безпосередньо залежить від національно-історичних умов, а також ідеологічних і духовних переваг суспільства. Соціалізація припускає певну спадкоємність, яка має на увазі сталу процедуру засвоєння суб'єктом цінностей, переваг і норм.

Мета соціалізації – допомогти особистості вижити в суспільному потоці криз і революцій: політичній, екологічній, енергетичній, інформаційній, оволодіти досвідом старших, зрозуміти своє покликання, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в суспільстві [280, с.54].

Попередньо правову соціалізацію неповнолітньої особи можна визначити як стан, у якому людина перебуває в кожен конкретний момент, тобто і в момент ухвалення рішення щодо того, як вчинити в тих чи інших обставинах. Це, безумовно, і стан його правосвідомості, і рівень правової культури, і, отже, готовність до правомірної або протиправної поведінки.

Правову соціалізацію неповнолітнього потрібно розглядати як багатoelementне явище, що передбачає багато складників, серед яких засвоєння необхідних правових знань, формування правоповажного ставлення та практичних навичок реалізації правових знань, необхідних для позитивної поведінки. Оскільки дітьми вважаються особи в різному віковому діапазоні – від 0 до 18 років, то говорити про загальний рівень правових знань не можемо. Зрозуміло, що для дитини, скажімо, віком 7 років, він інший, ніж у підлітків 17-18 років. Але характерною ознакою правових знань неповнолітніх є те, що вони поверхові, фрагментарні, несформовані, мають абстрактну форму, одержані зазвичай з непрофесійних буденно-соціальних джерел.

Ставлення – це особистісні переконання, інтенції, стереотипи, мотиви, погляди, суб'єктивні оцінки до правової реальності неповнолітнього, що ґрунтуються на індивідуальній правосвідомості особи. Фільтром для якості ставлення (яким воно буде правоповажним чи нігілістичним) виступають, на нашу думку, правові цінності й соціально-моральні норми, те, що вважає ціннісним для себе неповнолітній. Неповнолітній не володіє повною мірою навичками, соціальним досвідом реалізації правових норм, не може повністю реалізовувати правові знання самостійно. Сучасні неповнолітні не сприймають права як цінність, тож можна стверджувати про високий рівень правового нігілізму.

Правові навички в контексті соціалізації можна трактувати як вміння практикувати конкретні моделі поведінки. Ці вміння в неповнолітніх є слабкорозвиненими. Вміння передбачає безпосередній дотик до правової реальності. У зв'язку з віковими характеристиками ця комунікація відбувається тільки в особливих сферах, що зазвичай прямо пов'язана з інтересами підлітка, з-поміж яких освіта, молодіжна діяльність, сімейні стосунки тощо. У правовій соціалізації домінує опосередковане сприйняття правової інформації, норм та цінностей. Реалізація правових інтенцій відбувається через батьків чи осіб, що їх замінюють. Безпосередній зв'язок з правовою реальністю відбувається рідше, ніж у дорослих суб'єктів права.

Правова соціалізація підлітків не становить цілісної системи. Оскільки соціалізація – це й активна поведінка щодо реалізації небагатого правового соціально-правового досвіду, то говорити про повний процес соціалізації для такої категорії суб'єктів права є неправильно. Правова соціалізація для неповнолітніх є домінантним процесом, а не досконалим доконаним результатом. Не можна визначити наслідків правової соціалізації та її рівень у неповнолітніх. Вона є нестійкою, хиткою, змінною.

Отож, характерні ознаки правової соціалізації неповнолітніх такі: морально-психологічні та індивідуально-вікові ідентитети неповнолітніх як соціальних індивідів є первинними чинниками їхньої правової соціалізації; правова

соціалізація виступає як необхідний, первинний процес розвитку правової природи людини, первинний процес правової адаптації; двосторонній непаритетний процес, де домінантну роль відіграють інституційні органи держави й суспільства, а не індивідуально неповнолітній; правові знання неповнолітніх як елемент правової соціалізації є поверхові, фрагментарні, несформовані, мають абстрактну форму, одержані зазвичай з непрофесійних буденно-соціальних джерел; відсутність володіння повною мірою навичками, соціальним досвідом реалізації правових норм, відсутність можливості повною мірою реалізовувати правові знання самотійно; правова соціалізація підлітків не становить цілісної системи та домінантно виступає процесом, а не досконалим доконаним результатом; сім'я є основним інститутом соціалізації неповнолітніх; існує опосередковане сприйняття правової інформації, норм та цінностей, а безпосередній зв'язок з правовою реальністю відбувається рідше, ніж у дорослих суб'єктів права; для цієї категорії правова соціалізація є нестійкою, хиткою, змінною.

Правова політика держави і діяльність громадянського суспільства мають бути спрямовані на гармонійний адекватний розвиток майбутнього покоління, тому вже сьогодні потрібно створити належні умови для майбутнього високого рівня правової культури неповнолітніх та їхнього гармонійного розвитку, адаптованості в соціумі. У суспільстві виникає своєрідна колізія між напрямками розвитку правової системи і, відповідно, соціалізації. З одного боку, простежується домінування міжнародних норм. Сьогодні, як відзначає М. Ентін, міжнародне і регіональне право становлять постійно зростаючу частину національного права, втручання у сфери, регулювання яких раніше вважалося прерогативою національних урядів, вказуючи останнім, що можна і чого не варто робити і на міжнародній арені, і у своїй країні [618, с.16].

З іншого ж боку, національно-ментальний чинник завжди матиме вагоме місце у правовій реальності окремого народу. У широкому контексті норми права відображають, так би мовити, природжені риси тієї чи іншої ментальності – стереотипів світосприйняття, звичаїв, традицій, системи цінностей та способів

інтелектуальної діяльності, що може спричинити неоднозначні тлумачення однакових правових текстів, а то й конфлікт інтерпретацій. Право не може бути ідентичним навіть єдності та всій сукупності писаних законів, які внаслідок цього є принципово відкритими для оцінювання і тлумачення [110, с.35].

Ми обстоюємо позицію, що соціалізація неповнолітніх має відбуватися у сфері гармонійного поєднання міжнародних та національних цінностей, адже молодь схильна активно пізнавати навколишній простір, комунікувати між собою, подорожувати, тому саме загальнолюдські цінності та їх імплементація у правову систему виступають вищим рівнем формування індивідуальних та колективно-групових цінностей.

5.3.2 Роль агентів правової соціалізації у формуванні особистості неповнолітнього та удосконалення правової політики України щодо правового статусу неповнолітніх

Підтримуючи поширену сьогодні в юриспруденції інтегративну методологію пізнання явищ, звернемо увагу на деякі соціальні чинники, які безпосередньо впливають на правову соціалізацію неповнолітньої особи. За результатами опитування, яке ми проводили серед представників органів публічної влади, виділимо таких агентів правової соціалізації за рівнем впливу: 1) друзі й оточення – 42%, 2) сім'я – 38%, школа та інший освітній заклад – 19%. Інші агенти, на думку респондентів, не мають істотного впливу (див. Додаток В.10).

Соціолог І. Кон виділяє серед механізмів соціалізації сім'ю, школу, дитячі установи тощо [217, с.121]. На нашу думку, тут варто говорити не про механізм, а про агентів правової соціалізації, якими може бути сім'я (родина), навчальні, виховні заклади, друзі, молодіжний чи трудовий колектив та безліч інших. Сім'я є найближчим оточенням неповнолітнього, що перебуває з ним від народження, тому саме сім'я закладає підвалини соціально-правової орієнтації особи. За даними нашого опитування неповнолітніх, саме батьки є тією першою інстанцією,

до яких звертаються неповнолітні по захист своїх прав (70%) (див. Додаток А.19), а рівень довіри до батьків сягає 85% (див. Додаток А.20). Дещо нижчий рівень довіри до родичів (57%) (див. Додаток А.20) та братів/сестер (58%) (див. Додаток А.21). Виховна функція родини спрямована на формування і розвиток особистості дитини, її соціалізацію, підготовку до широкого людського спілкування і співпраці в різноманітних колективах [624, с.50]. Сімейний простір є унікальним засобом соціалізації, оскільки має безтерміновий систематичний характер впливу. Взаємовідносини дітей та інших членів сім'ї мають чуттєво-емоційний характер, тому соціалізація відбувається не силовими інородними примусовими засобами, а шляхом створення відповідного родинного середовища, особливих моральних, релігійних, правових та інших соціальних правил поведінки. Саме в родинному колі відбувається акумуляція правових інтенцій, передача їх від старшого до молодшого покоління, взаємообмін та синтез. «Неналежне сімейне виховання, нехтування батьками своїх обов'язків значною мірою впливає на формування у дитини асоціальних поглядів, неприпустимої у правовому суспільстві протиправної поведінки, є причиною вчинення правопорушень» [304, с.50].

Сім'я на дитину впливає по-різному. При цьому не варто ані недооцінювати, ані переоцінювати роль батьківського впливу, оскільки існують чинники, що обмежують ефективність цього впливу. На думку І. Кона, це такі фактори: - вік дитини; - стать дитини; - існування інших агентів соціалізації; - ступінь відмінності в умовах життя, ціннісних орієнтаціях між поколінням батьків та поколінням дітей; - амбівалентність батьківських почуттів та їх соціально-психологічних наслідків; - компенсаційні механізми соціалізації, які урівноважують або зводять нанівець виховні зусилля батьків [217].

Існує думка, що сім'я в більшості випадків не переймається проблемами виховання. Досить часто батьки не знають і не хочуть знати теоретичних основ та основних закономірностей процесу виховання, не задумуються над проблемами виховання дітей, не обговорюють між собою цих проблем та навіть не ставлять за мету узгодити між собою виховні заходи [409, с.212]. Спробуймо дещо

переосмислити акценти. Категорично стверджувати, що сім'я не займається вихованням неповнолітніх не можна. Навіть якщо виховання не є усвідомленою цілеспрямованою активною діяльністю батьків, неповнолітні на прикладі найближчого оточення, поведінки рідних, набувають досвід правової поведінки і ставлення до правових норм.

Сім'я в житті дитини виконує такі функції: захист, задоволення насущних потреб, турбота про здоров'я. Сім'я знайомить дитину з правилами поведінки в суспільстві і спілкування з іншими людьми. У сім'ї дитина вперше знайомиться зі статевими рольовими стереотипами і проходить процес статевої ідентифікації. Одночасно сім'я – це той «інститут», який найбільше здатний завдати шкоди в процесі соціалізації. Низький соціальний стан батьків, алкоголізм, конфлікти і чвари, їхнє підлегле становище на роботі, соціальне відчуження, неповна сім'я (відсутність одного з батьків), девіації в поведінці батьків, жорстоке поводження з дітьми – все це негативно позначається на характері, світогляді і соціальній поведінці дитини.

Залежно від вектора морально-правової поведінки в сім'ї можливі два напрями правової соціалізації неповнолітнього – позитивна і негативна.

За умови належного рівня правоповаги членів сім'ї, законності їхньої поведінки, прийнятного морального середовища, належного виховання діти перебувають в середовищі, яке не викликає передумов для антисоціальної поведінки й девіантних проявів у правосвідомості особистості. У сім'ї починається залучення дітей до культури, цінностей та норм суспільства. Для всебічного й гармонійного розвитку особистості діти повинні рости в сімейних умовах, в атмосфері щастя, любові та розуміння. Відповідно, всі установи суспільства мають поважати і підтримувати зусилля батьків та інших опікунів у тому, що стосується забезпечення дітей харчуванням, і проявляти турботу до них в умовах сім'ї [88].

Антисоціальні сімейні відносини дають поштовх до негативних проявів у поведінці неповнолітнього. І це не означає, що такі особи беззаперечно в майбутньому вчинять злочин. Однак вони, на відміну від попередньої групи осіб,

схильні до насильства, агресії, девіантної поведінки, депресивності, самогубства тощо. Розвиток негативних процесів і явищ, що інтенсивно виявляються у сфері сімейно-побутових відносин, був приречений на попередніх етапах розвитку суспільства і держави, передусім через великі прорахунки у формуванні й реалізації політики сім'ї, побутової сфери. Ці прорахунки, своєю чергою, послужили базою відтворювання негативних процесів і явищ для інших сфер. Це виявилось, насамперед, в тому, що багато років пріоритетними вважались обов'язки сім'ї і громадянина перед державою, нерідко навіть на шкоду обов'язкам і правам держави перед ними; виробничі відносини часто протиставлялися сімейним і побутовим; виховання в сім'ї вважалося менш значущим й ефективним, ніж виховання в навчальних закладах (школах, вишах). При цьому поступово знижувався рівень сімейного виховання й неформального контролю в сімейно-побутовій сфері, руйнувалися почуття сімейного обов'язку, репродуктивні установки, ослаблювалися сімейні, родинні, побутові відносини за місцем проживання. Ці процеси, нарівні з прогресуванням алкоголізації населення, зокрема жінок, підлітків і молоді, мали руйнівні наслідки, що сприяло формуванню так званих неблагополучних сімей, протиправних побутових установок, негативної поведінки неповнолітніх і молоді [257, с.7].

На теоретичному рівні – проблема соціалізації пов'язана з розробленням і впровадженням у практику нової концепції освіти й виховання. У ній обов'язково має бути передбачено дослідження ролі свідомості, взагалі ідеального, духовного чинника в процесі соціалізації індивіда й суспільства. Досягнути цього можливо за наявності свободи та творчості і того, кого вчать, і того, хто вчить. Спрямованість освіти й виховання на розвиток самостійного мислення дозволяє розкрити в тому, кого вчать, щораз нові суб'єктивні його можливості. Крім того, дуже важливо враховувати не тільки роль свідомості й самосвідомості загалом, а й національної самосвідомості, національної мови і традицій, звичаїв народів зокрема, тобто йдеться про створення національної системи освіти і виховання, в яких в повному обсязі враховувалися б досягнення світової і вітчизняної культури [24, с.65].

Інститут сім'ї як агент правової соціалізації потребує вдосконалення:

- відродити моральні і духовні цінності родини, традиції українських сімейних взаємин, як, скажімо, повага до старшого покоління, опіка членів родини;
- дитину потрібно сприймати як окрему повноцінну особистість, поважати її гідність, домогтися демократизації взаємин між батьками й дітьми в контексті надання неповнолітнім можливості здійснювати власний вибір, особливо це стосується вибору майбутньої професії;
- удосконалити виховний процес у співпраці з іншими агентами соціалізації.

Агентом соціалізації неповнолітніх є також їхнє підліткове середовище, колектив друзів та знайомих. Що ближче дитина до підліткового віку, то слабкішим є вплив на неї батьків і вчителів та сильнішим вплив однолітків. Вагому роль у соціалізації відіграють однолітки, оскільки вони мають схожий соціальний статус та забезпечують членство в групі як складовій частині соціуму. Внаслідок пошуку ідентичності інформаційно-репродуктивне перевантаження призводить до кризи ідентичності формування своєї самототожності, визнання себе як особистості, індивідуальності.

Розглядаючи правову соціалізацію особи, варто відзначити, що вона відбувається в конкретній соціальній групі, що належить до певного середовища і має відповідну систему цінностей та норм. Соціальна група передає неповнолітнім систему своїх норм і цінностей, виражених мовою, деколи схожою з юридичною (наприклад, ставлення до правосуддя, до податкового права, рівності перед законом тощо).

Поряд із загальнонаціональною правовою культурою в державі завжди існують різноманітні субкультури, характерні для етнічних, регіональних, конфесійних та інших соціальних груп. Підставою для їхнього формування є соціально-етнічні, культурні відмінності, наявні в більшості країн сучасності. «Правову субкультуру слід розглядати як частину загальної правової культури суспільства, яка в певних аспектах (цінностях, елементах, позиціях тощо)

відрізняється від неї, але в головних своїх рисах узгоджується і продовжує розвивати культуру даного суспільства» [409, с.60]. Отож, через правову культуру правова соціалізація не може зводитися лише до навколишніх агентів, її сфера поширення є істотно більшою.

У старшому підлітковому віці активно розвивається міжособистісне спілкування, яке є основою формування нових особистісних якостей та школою соціальних відносин. Варто зазначити, що спілкування є одним з провідних видів діяльності. Центральне місце в житті підлітка займає спілкування з однолітками, в колі яких він прагне мати те становище, яке відповідало б його прагненням. Спілкування з товаришами набуває такої цінності, що нерідко відсуває на другий план і навчання, і взаємини з рідними, дедалі більше виходить за межі шкільного життя, охоплюючи нові інтереси, види діяльності, стосунки, та виділяється в окрему самостійну сферу життя [280, с.128]. Спілкування відбувається стихійно або в межах сформованих груп. Як слушно зазначає С. Боботов, індивід діє не у вакуумі, а в межах формальних і неформальних груп та зіставляє з ними свої правові уявлення [50, с.109].

У процесі дослідження правової соціалізації такий поділ соціальних груп є цікавим з погляду контрольованості їхнього впливу на особу. Неформальні соціальні групи виникають стихійно і проконтролювати, а тим паче спрогнозувати їхній вплив на особу неможливо. Водночас формальні групи є більш постійними, структурованими, їхній вплив на особу можна передбачити та внести відповідні корективи.

Кожен неправомірний вчинок не тільки закріплює антигромадські установки в того, хто його вчинив, але нерідко сприяє виробленню протиправних установок в інших суб'єктів права – у невизначеного кола осіб. І в усіх процесах правової протиправної соціалізації бере участь один і той самий психологічний механізм наслідування, зараження, навіювання, що особливо активно проявляється в підлітковому віці.

Антиподом правової культури є правова контркультура, яка складається із сукупності поглядів, уявлень, теорій, установок, вчинків, діянь, цінностей певних

угруповань або організацій, що відкрито протистоять домінантній у суспільстві правовій культурі. Характерною рисою правової контркультури є те, що вона не здатна забезпечити права і свободи людини, громадський мир і злагоду, законність і правопорядок, становлення і розвиток демократичної, правової державності і громадянського суспільства, а навпаки, сприяє порушенню прав і свобод особи, послабленню або навіть руйнації держави, її політичної, правової й економічної систем. Усе це ще раз засвідчує, наскільки важливою для функціонування і розвитку держави і її правової системи є наявність у суспільстві високого рівня правової культури [409, с.89].

Проблемою для ефективної правової соціалізації неповнолітніх є існування підліткових асоціальних утворень. Будучи незрозумілими дорослим, підлітки об'єднуються в групи, утворюють підліткову субкультуру зі своїми цінностями, нормами, інтересами, мовою (сленгом), символами, яка далеко не завжди характеризується законослухняністю.

Субкультура формується в результаті інтеграції неповнолітніх, чий погляд, діяльність і спосіб життя протистоять (не відповідають) панівним чи прийнятим у суспільстві, тобто суспільство їх відкидає (засуджує). Соціально-економічними передумовами утворення субкультур є соціальна неоднорідність, нерівність, несправедливість, «соціальна невлаштованість» індивідів. Соціально-психологічні чинники формування субкультурних спільнот – це потреба людей в об'єднанні, психологічному захисті, потреба бути «зрозумілим», самоствердження серед собі подібних. Тому вагомою є цілеспрямована державна політика в аспекті недопущення девіантних проявів у молодіжному середовищі, проведення освітньо-виховних заходів для протидії втягування неповнолітніх в асоціальне середовище.

Ще одним агентом соціалізації є освітні заклади та установи. Соціальні інститути освіти спеціалізуються на передачі інформації про статус громадянина в державі, про організації правової системи. Вони мають найважливіше значення для передачі загальних цінностей домінантної в суспільстві правової культури. У підсумку суб'єкт швидко розуміє, що він повинен робити і думати про ту або

іншу правову установу чи подію, якщо хоче вписатися в прийняту систему мислення і досягнути успіху.

Освіта – основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства [428, с.11]. Інститут освіти має сприяти утвердженню людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкриттю її здібностей, задоволенню різноманітних освітніх потреб, забезпеченню пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії відносин людини і навколишнього середовища, суспільства і природи. У підготовці такої людини особливу роль виконує загальноосвітня школа, де інтегруються науково-методичні засади формування особистості. Загальнотеоретичною основою сучасного етапу реформування української школи визнають парадигму особистісно орієнтованої освіти.

Формування сучасної людини, її загальної культури відбувається в процесі власне виховання, освіти (навчання) та просвіти. Ці три обов'язкові складники єдиного виховного процесу мають бути взаємопов'язані, взаємоузгоджені та взаємодоповнювальні. Але, на жаль, насправді такими вони ще не стали. Вагому роль тут відіграє правове виховання як цілеспрямована система заходів, просвітницьких, освітніх та інших, що формує установки поваги й дотримання права, цивілізованих способів вирішення суперечок, профілактики правопорушень.

Інститут освіти має сприяти утвердженню людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкриттю її здібностей, задоволенню різноманітних освітніх потреб, забезпеченню пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії відносин людини і навколишнього середовища, суспільства і природи. У підготовці такої людини особливу роль виконує загальноосвітня школа, де інтегруються науково-методичні засади формування особистості. Однак на сучасному етапі про повний рівень довіри до вчителів заявили тільки 15%

опитаних неповнолітніх (див. Додаток А.24).

Школа як агент соціалізації принципово відрізняється від сім'ї тим, що це емоційно нейтральне середовище, де до дитини ставляться не як до єдиної й улюбленої, а об'єктивно, відповідно до її реальних якостей. У школі дитина дізнається на практиці, що таке змагання, успіх і невдача. Вона навчається долати труднощі або звикає здаватися перед ними. Саме шкільний період соціалізації формує в дитини самооцінку, яка в багатьох випадках залишається з нею на все життя. Так, люди, котрі добре вчилися в школі, переважно зберігають високу самооцінку і ступінь самоповаги. Невдачі в навчанні часто формують комплекс неповноцінності. Оскільки школа є частиною більш великої соціальної системи, вона зазвичай відображає панівну культуру з її цінностями і забобонами.

Школа, ліцей, професійно-технічні заклади як освітні установи виступають вагомим й ефективним агентом правової соціалізації. Саме цей інститут, будучи елементом державної структури, найбільше піддається адміністративному впливу. У школі відбувається цілеспрямована правова соціалізація за допомогою освітніх та виховних заходів. І тут йдеться не тільки про уроки «Правознавства» у дев'ятому класі. Школа володіє значно ширшим арсеналом, серед яких наочні матеріали, виховні заходи, лекції, профілактичні бесіди, виховні години, політико-правові диспути тощо.

Одним з найважливіших завдань правового виховання є виправлення деформацій правосвідомості окремих осіб, що може поширитися на оточення підлітків, оскільки, як вже було зауважено, оточення має надзвичайно вагоме значення для неповнолітніх. Деформація правосвідомості прямо не пов'язана зі злочинною діяльністю, однак спричиняє негативне ставлення до права, до державно-юридичних явищ, що в майбутньому матиме тяжкі наслідки для свідомості особи. Від того, наскільки вдасться школі протидіяти девіантним інтенціям у правосвідомості неповнолітнього, багато в чому залежить розвиток суспільних відносин та держави в майбутньому.

У контексті правової соціалізації також варто говорити про національно-патріотичне виховання неповнолітніх. В Україні формується нова державницька

ідеологія, яка повинна ґрунтуватися на чітко усвідомленій та викристалізованій правовій культурі. Це зумовлено тією обставиною, що етнонаціональна ідентифікація в сучасних умовах передбачає одночасну національно-державну ідентифікацію. Своєю чергою, побудова й розвиток соціальних та державних форм передбачає наявність правового елемента. З цього випливає, що питання практичного укорінення в суспільній свідомості ідеї права пов'язане з майбутнім нашої держави та соціуму [226, с.8].

Втім, попри вагомий роль школи та наявний у неї потенціал, фахівці стверджують про його неповне використання на сучасному етапі розвитку суспільних відносин. «Шкільне виховання також є малоефективним. Адже шкільні програми настільки перевантажені, що власне для виховання майже не залишається часу» [409, с.13].

Далі цитовані автори зазначають про малоефективність співпраці між школою та сім'єю. «Можна навіть говорити про відсутність реального і ефективного виховного впливу на дітей як з боку сім'ї, так і з боку школи. Це породжує бездуховність, відсутність чітких життєвих орієнтирів та слабкість позитивних і моральних установок, сприяє поширенню серед неповнолітніх правового нігілізму, безпричинної, як на перший погляд, агресивності, жорстокості, аморальності, безпритульності, лихослів'я, надмірного вживання алкогольних напоїв, наркоманії та інших негативних стереотипів поведінки, що інколи призводить до вчинення правопорушень та навіть злочинів. Необхідно розпочинати цілеспрямоване правове виховання учнів уже в молодших класах загальноосвітньої школи з поступовим його розширенням. При цьому варто виходити з того, що правове виховання, як і виховання в цілому, здійснюється поетапно. Правове виховання необхідно розглядати як елемент комплексного підходу» [409, с.213].

Отже, необхідність модернізації освітньо-виховної сфери визначається, на наше переконання, такими обставинами: новими соціально-економічними умовами, які привели до кардинальної зміни всієї правової бази в нашій державі; новими нормативними актами, що стосуються сфери педагогіки й освіти;

руйнуванням традицій суспільства; зростанням правопорушень серед молоді.

Одним з найважливіших напрямів правовиховної роботи в межах ефективної правової соціалізації є формування шанобливого ставлення до прав і свобод особи. Більшість неповнолітніх оцінюють знання своїх прав на середньому рівні (за даними опитування, 41% оцінюють знання власних прав на трійку за п'ятибальною шкалою, проте рівень знань своїх обов'язків – на четвірку за тією ж шкалою) (див. Додаток А.34, А.35). Захист суб'єктивних прав людини і її самої видається злободенною проблемою сучасної української дійсності, без вирішення якої неможливо досягнути значних успіхів у побудові демократичного суспільства. Виховання в людині почуття самоповаги, особистої гідності має стати вагомим моментом правового виховання. Правове виховання покликане забезпечувати поведінку, яка узгоджується з потребами, інтересами і цінностями гуманного суспільства, котрі повинні бути втілені в нашій правовій системі.

У школах та прирівняних до них освітніх закладах задля підвищення ефективності правової соціалізації неповнолітніх потрібно:

- удосконалити навчальні програми, переорієнтувати їх на відмову від надмірних теоретичних знань, на формування вмінь неповнолітніми реалізовувати правові норми й орієнтуватися в чинному законодавстві;
- розглянути типові казуси, з якими гіпотетично найчастіше стикаються неповнолітні (угоди, які можуть здійснювати неповнолітні, питання громадянства, спадщини, управління транспортними засобами, боротьби з правопорушеннями, антидискримінаційним законодавством тощо);
- ввести спеціальний курс щодо прав і свобод особи;
- сприяти толерантному спілкуванню й повазі до прав людини;
- створити єдині типові програми з дисциплін юридичного спрямування;
- підвищити рівень національно-патріотичного виховання;
- підвищити рівень професіоналізму вчителів та викладачів, створити новітні освітні ресурси тощо [410, с.118].

Важливим є й вивчення норм Конституції України, їх пояснення на

прикладах, вирішення казусів, пов'язаних з нормами Основного Закону України. Ті принципи, які зазначені в Конституції, мають стати для неповнолітнього нормами поведінки, імплементуватися в його правосвідомість.

Для підлітків вагомим є наочний приклад, тому негайне реагування на порушення чинного законодавства з боку державних органів та суспільства приводить до розуміння молодою особою цінності права та невідворотності покарання за його недотримання.

Співпраця державних утворень і громадських формувань дасть змогу здолати однобічність правового виховання, відчутти рівність перед законом, використовувати потенціал самодіяльних громадян, що добровільно об'єдналися, для подолання правового нігілізму. У зв'язку із цим доцільною видається правова регламентація діяльності громадських організацій для раціонального використання правовиховного потенціалу цих організацій.

Серед агентів соціалізації варто виділити засоби масової інформації, насамперед, телебачення. Їхній вплив на всі групи населення, а особливо на дітей і підлітків – величезний. Телебачення та Інтернет останнім часом стали основним джерелом одержання інформації про державу й суспільство. Тому актуальним сьогодні є проведення правової пропаганди через ці агенти соціалізації шляхом висвітлення правових питань та аналізу у вигляді прикладів конкретних життєвих ситуацій, з якими стикаються неповнолітні. У такому разі не лише одержуються правові знання, але й має місце правова практика співпраці з органами державної влади та місцевого самоврядування. Проблема в тому, що правова інформація, яку одержуємо з телебачення, преси, а тим паче з Інтернету, не завжди має достатньо професійний рівень, не завжди нова. Рівень довіри неповнолітніх до ЗМІ є дуже низьким. Так, повністю їм довіряють тільки 2% опитаних нами підлітків (див. Додаток А.30), а мережі Інтернет – 10% (див. Додаток А.31).

Агенти правової соціалізації повинні прагнути до підвищення рівня правової культури неповнолітніх, оскільки вона є визначальним фактором у формуванні громадянського суспільства і правової держави. На сьогодні доводиться констатувати деяку правову байдужість, нігілізм молодого покоління.

Так, серед опитаних підлітків 32% вказали на нейтральне ставлення до осіб, які систематично порушують закон, оскільки це їх не стосується, більше того – майже 35% вказали, що в деяких ситуаціях їх можна зрозуміти (див. Додаток А.36).

Високий рівень правової культури суспільства сприяє формуванню належної основи для розвитку правової культури молодого покоління. Правова культура передбачає належний рівень захисту прав і свобод особи, демократизацію держави й суспільства, правову активність громадян, побудову адекватної моделі розвитку державної влади й судочинства.

Належний рівень правової соціалізації є засобом для подолання правового нігілізму. Вагомим у контексті правового регулювання сфери неповнолітніх є визначення та забезпечення державних програм щодо подолання негативних впливів соціального середовища. Державні програми повинні мати не номінальний, а практично-реальний характер. ТанDEM співпраці органів державної влади, громадських організацій та всього суспільства може забезпечити позитивні результати для подолання негативних трансформаційних характеристик реальності у сфері охорони й захисту прав і свобод неповнолітніх.

Потрібно також стимулювати зворотний процес. Внутрішній світ кожного суб'єкта права має власну історію розвитку і тому ніколи не може бути тотожний іншому такому світу. Його називають духовним світом. Правова соціалізація ґрунтується не тільки на правових, але й на морально-етичних, ментальних цінностях суспільства, з якими стикається неповнолітній. Отже, можна погодитись з Ю. Вишневським та В. Шапком, що соціалізація багатогранна, вона не зводиться лише до пристосування, адаптації молоді до суспільства дорослих. Не менш важлива й інша її сторона – індивідуалізація, міра прояву та розвитку кожною молодою людиною своїх здібностей, реалізація своїх потреб та інтересів. Багато в чому індивідуальним вже є розуміння молодою людиною тих чи інших дорослих ролей, які їй належить освоїти. Ще сильніше молоді люди різняться за готовністю і бажанням ці ролі освоювати, за рівнем і тривалістю їх освоєння [79, с.29].

Основним завданням агентів правової соціалізації є формування високого рівня правової культури, правосвідомості та правової активності. Варто зазначити, що ефективна правова соціалізація має забезпечуватися за дотримання сукупності таких умов: створення якості навколишнього правового середовища, що має бути потужним визначальним чинником правової вихованості суб'єкта; розроблення та реалізація структурно-функціональної моделі формування правової культури; кадрове забезпечення навчально-виховного процесу в навчальних закладах; організація суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «учень – вчитель»; постійне вдосконалення змісту, форм і методів правової освіти та виховання.

Висновки до розділу 5

Проаналізувавши правовий статус неповнолітніх в Україні в ретроспекції глобалізованого суспільства ми прийшли до таких висновків.

1. Особливо динамічно вплив глобалізаційних змін відчують неповнолітні, оскільки належать до вікової категорії, яка має сформоване інтелектуальне поле, проте відсутні стійкі морально-правові уявлення та переконання. Неповнолітні є особами, які починають своє життя. Захист їхніх прав та законних інтересів є основною вимогою часу. Освітній простір для неповнолітніх є сферою, в якій вони домінантно соціалізуються та набувають індивідуальності. Глобалізація впливає на всі сфери життя, особливо помітною є глобалізація освітнього простору.

Отож, основний вплив на правовий стан неповнолітнього має соціальне середовище, в якому він перебуває. Глобалізація домінантно впливає на зміни всієї соціальної реальності в усіх сферах життєдіяльності. Тому потрібно вказувати, що сьогодні правовий статус неповнолітнього потребує вдосконалення відповідно до вимог модифікованої реальності.

2. Сім'я створює найкращі умови для розвитку неповнолітнього, його соціалізації та розвитку свідомості і творчості. Вона є природним, дружнім

середовищем для неповнолітнього. Глобалізаційні зміни торкнулися і всього суспільства, і окремих його елементів, таких як сім'я. Це спричинило певну кризу традиційної сім'ї та кризу сімейних цінностей. Виділено такі види змінних характеристик сімейних відносин, що особливо впливають на правовий статус неповнолітнього: дисбаланс сімейних ролей; неповні сім'ї; трудове сирітство дітей заробітчани; зловживання з боку батьків алкоголем, наркотиками, ведення аморального способу життя; одностатеві шлюби. Неповнолітні в таких сім'ях набувають аналогічного негативного соціального досвіду, що в майбутньому проявляється в прогалинах виховання, протиправній поведінці, агресивності, проблемах у комунікації з протилежною статтю, реалізації власної позиції, творчому та особистісному розвитку. Водночас цей негативний соціальний досвід подвоюється, якщо підлітки у власному оточенні піддаються насмішкам, приниженню, зухвалому ставленню. Такі неповнолітні або виділяються гіперагресивністю, або, навпаки, є дуже замкненими.

3. Виокремлено такі прояви глобалізації освіти, що трансформують правовий статус неповнолітніх: нерівномірність доступу до якісних освітніх послуг; відкритість освітнього середовища; демонополізація державної освіти; тенденції до створення міжнародної освітньої системи; синергетичність освіти; глобально-ціннісне спрямування розвитку неповнолітніх; принцип індивідуалізації освітніх підходів до неповнолітнього; інформатизація освіти та комп'ютерна грамотність учасників освітнього процесу; дисонанс у принципах побудови освітнього простору.

4. Виділено такі фактори впливу інформаційного суспільства на правовий статус неповнолітнього: 1) доступ до загальносвітового інформаційного поля надає можливість швидкого і доступного одержання інформації, яка не обмежена державними кордонами, тому неповнолітній отримує більше можливостей для реалізації своїх прав, а також доступу до новітніх знань; 2) відсутність позиціонування людини як цінності в інформаційному суспільстві, де створено чималий психологічний пресинг на свідомість особистості, що трансформує якості користувачів мережі; 3) зростання ролі соціально-комунікативних практик

Інтернету (блоги, соціальні мережі, мережеві групи та інтернет-товариства) для реалізації прав неповнолітніх та їхній значний вплив на правомірність і протиправність поведінки цієї категорії осіб; 4) впровадження інформаційних державних послуг, що сприяє забезпеченню прав і свобод неповнолітніх.

Також на державному рівні необхідна програма для одержання неповнолітніми належного виховання в інформаційній сфері та забезпечення їх високої інформаційної культури, а ще потрібні комплексні дії щодо підвищення знання мов міжнародного спілкування.

5. Медіапростір є одним із чинників, які впливають на агресивну поведінку. І для неповнолітніх він є одним з найвагоміших, оскільки сучасна молодь більшість вільного часу проводить біля екранів телевізора чи комп'ютера, тому тісно стикається з негативними аспектами медіапростору. Підлітковий вік посилює можливість впливу медіаконтенту на формування свідомості, оскільки неповнолітній не має стійких моральних та соціальних позицій, не має повного ціннісного уявлення.

6. Правова природа агресії виявляється в тому, що вона є фактором, який стимулює протиправність діяння, чинником, що сприяє деформації правосвідомості та, як наслідок, неправомірній поведінці особи. Для підлітків характерна групова агресія, що спричиняє в майбутньому групові правопорушення. Формуючись у своєрідний колектив, неповнолітні за підтримки групи переступають межу, яка веде до злочинних дій. Виникненню агресії сприяє, зокрема, медіапростір, який сьогодні займає вагоме місце в суспільному житті неповнолітніх. Сучасний медіапростір містить чимало сцен насильства, не здійснює градації між дорослим і дитячим телевізійним продуктом та подає девіантну поведінку як соціальну норму, не вказуючи на негативні прояви агресивних дій. Такий продукт є одним з основних соціальних факторів стимулювання агресивної поведінки неповнолітніх, яка зростає швидкими темпами в сучасному суспільстві та стає проблемою для всього світового співтовариства. Такий стан вимагає комплексного психологічного, педагогічного і правового вирішення. Зокрема, держава має реалізовувати такі заходи, як:

активізація діяльності компетентних органів державної влади у галузі телерадіомовлення щодо усунення з медіапростору особливо небезпечних телевізійних продуктів; виховання телевізійної освіченості неповнолітніх, розвиток вмінь розуміти телевізійну комунікацію та відмежовувати реальність від творчої видумки; комплексна робота педагогічних працівників, батьків, учнів, громади, релігійних та громадських організацій щодо усунення проявів агресії неповнолітніх, антисоціальної поведінки підлітків, булінгу тощо, опитування учнів про поширеність антисоціальних проявів агресії, обговорення проблем агресії на всіх рівнях, посилення спостереження вчителів за неповнолітніми; навчання неповнолітніх соціальних правил взаємодії, комунікації, тренінги щодо підвищення рівня свідомості неповнолітніх, їхньої правової культури способів придушення агресії, самодисципліни і саморегуляції та правових можливостей реакції на протиправний казус загалом; підвищення рівня профілактичної роботи щодо виявлення загрозливих факторів в оточенні неповнолітніх; активізація позашкільної зайнятості підлітків, особливо шляхом залучення їх до спорту, громадської роботи (рухома активність сприяє концентрації адреналіну в крові і, як наслідок, зменшенню нервового напруження); пропаганда правових знань підлітків, створення медіапродукту, спрямованого на патріотичне, соціально-правове, моральне виховання неповнолітніх, повагу прав і свободи вибору іншого, толерантності і гуманізму.

7. Визначено особливі ознаки правової соціалізації неповнолітніх, серед яких: морально-психологічні та індивідуально-вікові ідентитети неповнолітніх як соціальних індивідів є первинними чинниками їхньої правової соціалізації; правова соціалізація виступає як необхідний, первинний процес розвитку правової природи людини, первинний процес правової адаптації; двосторонній непаритетний процес, в якому домінують роль відіграють інституційні органи держави й суспільства, а не індивідуально неповнолітній; правові знання неповнолітніх як елемент правової соціалізації є поверхові, фрагментарні, несформовані, мають абстрактну форму, одержані зазвичай з непрофесійних буденно-соціальних джерел; відсутність володіння повною мірою навичками,

соціальним досвідом реалізації правових норм, відсутність можливості повною мірою реалізовувати правові знання самостійно; правова соціалізація підлітків не становить цілісної системи та домінантно виступає процесом, а не досконалим доконаним результатом; сім'я є основним інститутом соціалізації неповнолітніх; існує опосередковане сприйняття правової інформації, норм та цінностей, а безпосередній зв'язок з правовою реальністю відбувається рідше, ніж у дорослих суб'єктів права; для цієї категорії правова соціалізація є нестійкою, хисткою, змінною.

8. Встановлено важливу роль агентів правової соціалізації для неповнолітніх, серед яких особливо вагоме місце посідають сім'я, підліткове середовище, колектив друзів та знайомих. Агенти правової соціалізації повинні прагнути до підвищення рівня правової культури неповнолітніх, оскільки вона є визначальним чинником формування громадянського суспільства і правової держави.

9. Сім'я – найближче оточення неповнолітнього, що є поруч з ним від народження, тому саме вона закладає підвалини соціально-правової орієнтації особи. Сімейний простір – це унікальний засіб соціалізації, оскільки має безтерміновий систематичний характер впливу. Взаємовідносини дітей та інших членів сім'ї мають чуттєво-емоційний характер, тому соціалізація відбувається не силовими інородними примусовими засобами, а шляхом створення відповідного родинного середовища, особливих моральних, релігійних, правових та інших соціальних правил поведінки. Саме в родинному колі відбувається акумуляція правових інтенцій, їхня передача від старшого до молодшого покоління, взаємообмін та синтез.

10. Залежно від вектора морально-правової поведінки в сім'ї у неповнолітнього виникають два напрями правової соціалізації – позитивна і негативна. Інститут сім'ї як агент правової соціалізації потрібно вдосконалити, а саме: відродити моральні і духовні цінності родини, традиції українських сімейних взаємин, як повага до старшого покоління, опіка членів родини; дитину потрібно сприймати як окрему повноцінну особистість, поважати її гідність,

домогтися демократизації взаємин між батьками та дітьми в контексті надання неповнолітнім можливості здійснювати власний вибір, особливо це стосується вибору майбутньої професії; удосконалити виховний процес у співпраці з іншими агентами соціалізації.

11. Мотивовано, що вагому роль у соціалізації відіграють однолітки, оскільки вони мають схожий соціальний статус та забезпечують членство в групі. Групи в підлітковому середовищі поділено на формальні і неформальні. Неформальні соціальні групи виникають стихійно і проконтролювати, а тим паче спрогнозувати, їхній вплив на особу неможливо. Водночас формальні групи є більш постійними, структурованими і їхній вплив на особу можна передбачити і внести відповідні корективи. Проблемою для ефективної правової соціалізації неповнолітніх є існування підліткових асоціальних утворень та контркультур. Субкультура формується в результаті інтеграції неповнолітніх, чий погляд, діяльність і спосіб життя протистоять (не відповідають) панівним або прийнятим у суспільстві, зазвичай здійснюють протиправну поведінку, нехтують правові норми.

12. Освітні заклади й установи як агенти правової соціалізації мають найважливіше значення для передачі загальних цінностей домінантної в суспільстві правової культури. Як наслідок, неповнолітній швидко розуміє, що він повинен робити і думати про ту або іншу правову установу чи подію, якщо хоче вписатися в прийняту систему мислення і досягнути успіху.

Аргументовано, що інститут освіти має сприяти утвердженню людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкриттю її здібностей, задоволенню різноманітних освітніх потреб, забезпеченню пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії відносин людини і навколишнього середовища, суспільства і природи. У підготовці такої людини особливу роль виконує загальноосвітня школа, де інтегруються науково-методичні засади формування особистості. Загальнотеоретичною основою сучасного етапу реформування української школи визнається парадигма особистісно орієнтованої освіти.

Встановлено, що необхідність модернізації освітньо-виховної сфери визначається такими обставинами: новими соціально-економічними умовами, які привели до кардинальної зміни всієї правової бази в нашій державі; новими нормативними актами, що стосуються сфери педагогіки й освіти; руйнуванням традицій суспільства; зростанням правопорушень серед молоді.

13. У школах і прирівняних до них освітніх закладах для підвищення ефективності правової соціалізації неповнолітніх потрібно: удосконалити навчальні програми, переорієнтувати їх задля відмови від надмірних теоретичних знань, формування вмінь неповнолітніх реалізовувати правові норми та орієнтуватися в чинному законодавстві; розглянути типові казуси, з якими гіпотетично найчастіше стикаються неповнолітні (угоди, які можуть здійснювати неповнолітні, питання громадянства, спадщини, управління транспортними засобами, боротьби з правопорушеннями, антидискримінаційним законодавством тощо); ввести спеціальний курс щодо прав і свобод особи; сприяти толерантному спілкуванню та повазі до прав людини; створити єдині типові програми з дисциплін юридичного спрямування; підвищити рівень національно-патріотичного виховання; підвищити рівень професіоналізму вчителів та викладачів, створити новітні освітні ресурси тощо.

Серед агентів соціалізації виділено, зокрема, засоби масової інформації, насамперед телебачення. Їхній вплив на всі групи населення, а особливо на дітей і підлітків, величезний. Телебачення та Інтернет останнім часом стали основним джерелом одержання інформації про державу й суспільство, і не завжди об'єктивної.

ВИСНОВКИ

У дисертації комплексно досліджено правовий статус неповнолітніх у просторово-темпоральній площині, зокрема в умовах транзитивного та глобалізованого суспільства. Для цього розкрито правову природу забезпечувальних, основних та допоміжних елементів правового статусу неповнолітніх. Основні наукові і практичні результати роботи є такими:

1. Констатовано, що однією з найістотніших прогалин у правознавстві є відсутність чіткого розуміння категорії «правовий статус». Наявні наукові позиції щодо тлумачення цього поняття згруповано за наступними підходами: правовий статус узагальнюють з роллю і значенням людини в державі й суспільстві; правовий статус вважається нормативно визначеною системою прав та обов'язків особи; правовий статус розуміється як система прав та обов'язків, а також інших правових елементів, що сприяють механізму захисту й охорони особи в державі. Аргументовано наукову цінність останнього підходу.

Авторська позиція полягає в тому, що до складу правового статусу неповнолітнього віднесені такі елементи: 1) права та обов'язки – основні, центральні, базові елементи правового статусу; 2) елементи, що створюють передумови для реалізації повною мірою цих прав та обов'язків: громадянство як стійкий правовий зв'язок між особою і державою, оскільки саме остання визначає повноту прав особи, механізми реалізації, засоби захисту і контролю за виконанням обов'язків; правосуб'єктність як системоутворювальний елемент щодо інших складових правового статусу особистості; принципи правового статусу, що визначають загальні засади, основні його положення; 3) додаткові елементи: гарантії прав неповнолітнього як засіб правореалізуючого механізму прав та свобод; відповідальність неповнолітнього за правопорушення, що в демократичній державі не зводилась до покарання особи, її значення набагато ширше – оцінка з боку держави й суспільства діяльності суб'єкта, превентивна функція та засіб забезпечення прав і свобод інших осіб.

2. Доведено, що методологічний підхід до правової політики у сфері

неповнолітніх базується на розумінні статусу неповнолітніх, як обов'язкового та особливо значущого компонента у структурі людського потенціалу. Саме теперішні неповнолітні уможливають раціоналізацію соціальної поведінки - від них залежатиме поступ людської цивілізації. На сучасному етапі розвитку держави і права визначаються типові нерозв'язані проблеми, серед яких питання комплексності, єдиноначальності, уможливлення прогностичності та проектування аксіологічності в підходах до методологування правового статусу неповнолітніх. Проблеми комплексного підходу до інституту правового статусу неповнолітніх ґрунтуються на міждисциплінарній парадигмі. Аксіологічний підхід визначає цінність особистості неповнолітнього у праві, на рівні якого він сприймається не тільки як об'єкт захисту, але як повноцінний суб'єкт правової реальності.

3. Акцентовано на проблемі понятійно-категорійного апарату у сфері правового статусу неповнолітніх, оскільки саме теоретична невизначеність призводить до колізій та прогалин у практичній сфері реалізації правового статусу. Зокрема, відсутнє чітке розмежування категорій, які стосуються диференціювання споріднених понять: «діти», «малолітні», «молодь», «підлітки», «особи юного віку» і, власне, саме поняття «неповнолітні».

Дискусійними є й вікові межі досліджуваної категорії. На підставі аналізу міжнародних ювенальних еталонів доведено, що верхню вікову межу неповноліття варто встановити на рівні 18 років, якщо інше не передбачено внутрішнім законодавством окремих держав. Повноліття утверджене як віковий статус особи, яка досягає необхідної фізичної і психічної зрілості, стає здатною адекватно оцінювати навколишню дійсність і керувати своєю поведінкою, реалізуючи свій вибір і, відповідно до закону, певні права й обов'язки. Ювенальні стандарти дозволяють зменшити верхній віковий ценз, хоча лише на розсуд окремих держав, дозволяють також збільшити визначену верхню межу, особливо у сфері покарання і здійснення правосуддя (зазвичай, до 21 року). Аргументовано, що нижньою віковою межею неповноліття є 14-тирічний вік.

Піддається критиці наявне синонімічне тлумачення термінів «дитина» і

«неповнолітній». Пропонується розв'язання цієї проблеми шляхом застосування наступної формули «діти = малолітні (від 0 до 14 років) + неповнолітні (від 14 до 18 < років)». Стверджується, що така ж позиція має бути прийнята в законодавчій системі усіх галузей права.

4. Починаючи з додержавного суспільства і донині правовий статус неповнолітнього пройшов тривалий період становлення. Зміст поняття правового статусу неповнолітніх змінювався залежно від соціально-економічних, морально-етичних, релігійних та наукових поглядів.

Додержавне суспільство сприймало неповнолітніх як челядь та рабів, які позбавлені правового статусу. Рабовласницька та ранньофеодальна держава встановлювала такі риси правового статусу неповнолітніх: відносини в суспільстві будувалися на багатовіковому звичаї; неповнолітній не повною мірою володів правоздатністю; батьківська влада мала незаперечний авторитет; застосовувалися фізичні методи виховання; вплив церкви на державні відносини дещо поліпшив становище неповнолітніх, однак неістотно; згодом було здійснено диференціацію прав неповнолітніх залежно від стану, до якого вони належали, і походження, де в найгіршому становищі були незаконнонароджені особи; зароджується світське правове закріплення прав неповнолітніх; зароджується інститут пом'якшення відповідальності та заборони смертної кари неповнолітніх.

XVIII–XIX століття ознаменувалися деяким прогресом у становленні прав неповнолітніх. У той час уже діє чітка заборона насильства стосовно цієї категорії осіб, розвиваються гуманістичні доктрини у філософській думці, підвищується рівень правової культури суспільства. До XX сторіччя формуються концепції захисту прав дітей та основні принципи щодо законодавчого забезпечення інтересів різних категорій дітей: законних, позашлюбних, дітей-сиріт, оформляються форми захисту прав неповнолітніх та обмеження авторитарного впливу батьківської волі.

Вагомим поштовхом щодо гуманізації становища неповнолітніх стало створення перших міжнародних норм, спеціальних судів щодо неповнолітніх та окремих громадських об'єднань і рухів, які захищають їхні права. Зокрема,

розробляють стандарти праці неповнолітніх, їхні фізичні та особисті права, декларується принцип рівності незалежно від походження й соціального стану, особливу увагу приділено освітнім правам неповнолітнього. Міжнародне законодавство та більшість внутрішньодержавних правових норм з післявоєнних часів не тільки декларують, а реально забезпечують спеціальний статус неповнолітніх.

5. Виокремлено такі особливості правового статусу неповнолітніх у сучасному транзитивному суспільстві: 1) відсутність повної дієздатності; 2) ширша сфера нормативно закріплених прав, ніж у повнолітніх суб'єктів права; 3) сфера суб'єктивних обов'язків є вужчою, ніж в інших суб'єктів права, оскільки держава, враховуючи їхню незрілість, відсутність повної соціалізації, досвіду і знань, кваліфікує неповнолітніх як таких, що здатні нести відповідальність за окремі категорії правопорушень, зазвичай важкі та особливо важкі злочини, окрім того, визначено особливості у видах покарання; 4) зовнішня відокремленість як повноцінного суб'єкта правового життя, здатність виробляти, виражати та виконувати персоніфіковану волю, що повною мірою не властиві неповнолітнім через те, що вказану діяльність вони здійснюють не самотійно, а через імперативну волю повнолітнього суб'єкта або держави; 5) наявність видових розбіжностей у відносинах, у які неповнолітні можуть вступати самотійно на рівні з дорослими суб'єктами права, та особливі відносини, які не визнають неповнолітнього повноцінним суб'єктом права; 6) врахування емоційної і розумової незрілості неповнолітніх, які потребують особливої уваги і піклування з боку держави й соціуму.

6. Правосуб'єктність неповнолітніх визначає межі їхніх правових можливостей, встановлює потенційний обсяг прав та обов'язків, охоплює правоздатність, дієздатність та деліктоздатність цих суб'єктів права.

Правоздатність неповнолітніх позначається загальними характеристиками для всіх суб'єктів права. Дієздатність зумовлена, з одного боку, суб'єктивними характеристиками, тобто незрілістю особи, з іншого – державною правовою політикою, оскільки, не визнаючи повної дієздатності неповнолітніх, держава

захищає суспільні відносини від нестійкості, забезпечує належну правову поведінку суб'єктів права і захищає неповнолітніх від можливих правопорушень, в яких вони можуть виступати і суб'єктом, і потерпілим.

Встановлено, що тільки для досліджуваної вікової категорії характерний такий правовий процес, як емансипація. Виокремлено підстави емансипації: цивільні (праця за трудовим договором, бажання вести підприємницьку діяльність) та сімейні особливості неповнолітнього. Акцентовано увагу, що емансипація має галузевий характер і не поширюється на повний обсяг дієздатності фізичної особи, доведено, що така позиція нормотворця не відповідає єдності в підходах: з одного боку- неповнолітньому надається право бути активним учасником фінансово-господарської сфери, вільно розпоряджатися економічними ресурсами, створювати сім'ю, виховувати дітей, також передбачається комплекс обов'язків, пов'язаних із цими правами; з іншого - особа позбавляється права на повноцінну участь в управлінні державними справами, тобто впливу на політику, яка забезпечує, зокрема, її підприємницькі, економічні та сімейно-побутові інтереси. Мотивовано необхідність надання інституту емансипації зворотної дії, тобто за наявності достатніх підстав варто було б надати суду таке право, якщо підліток зловживає або явно нерозумно розпоряджається своїми доходами.

Деліктоздатність є елементом, що забезпечує відповідальнісну складову у правовому статусі неповнолітнього. Констатовано, що в різних галузях права деліктоздатність неповнолітніх настає з різного віку.

7. Вагомим елементом правового статусу є громадянство, оскільки від держави залежить обсяг правосуб'єктності неповнолітнього. Останній наділений такими особливостями громадянства: вагома потреба в піклуванні й охороні з боку держави; неповний обсяг політичних прав, зокрема у сфері виборчого права, державної служби та активної участі в політичних партіях; підстави набуття і зміни громадянства такі ж, як у всіх дітей, але за умови їх добровільної згоди; особлива актуальність застосування в державній політиці принципу нероз'єднання сім'ї.

Встановлено, що множинне громадянство породжує додаткові проблемні аспекти у правовому статусі неповнолітніх. Колізія цих складових може призводити до труднощів реалізації первинних елементів статусу неповнолітнього, проте дає змогу для правової охорони і захисту прав та інтересів з боку не однієї, а кількох держав. Самостійно здійснити оптацію неповнолітній не може, тому свій правовий статус визначає за допомогою інших осіб чи органів.

Вагомими міжнародними проблемами в забезпеченні правового статусу неповнолітніх біженців, які потребують вирішення, є: забезпечення життєво важливих потреб неповнолітніх (харчування, медична допомога); запобігання сексуальному насильству над неповнолітніми та їхній експлуатації; недопущення мобілізації неповнолітніх, недопущення залучення до збройних формувань; організація освіти та вирішення проблем осіб, які не набули повноліття, проблеми возз'єднання із сім'єю. Визначено, що міжнародне правове регулювання інституту біженців, зокрема неповнолітніх, потребує удосконалення в аспекті ширшого правового регулювання їхніх прав і свобод.

8. Правові принципи відображають соціальні відносини, на яких ґрунтується людське буття, і встановлюють напрям розвитку права й людського існування в майбутньому. Юридична природа і специфічні риси принципів (загальних та спеціальних) статусу особистості забезпечують їм здатність бути особливими регуляторами суспільних відносин неповнолітніх. Загальні (базові) принципи правового статусу – це ті основоположні засади, які властиві будь-якій особі відповідно до закономірностей розвитку суспільства. Їхнє значення полягає в задоволенні основоположних потреб особистості й суспільства в утвердженні гуманізму, свободи, рівності і відповідальності в життєво важливих сферах життєдіяльності - у суспільних і державницьких відносинах.

Спеціальні принципи правового статусу неповнолітніх – це ті, що властиві саме цій категорії суб'єктів права і слугують чинником розмежування неповнолітніх від інших категорій суб'єктів права. Передовсім це: принцип цінності неповнолітнього віку; принцип державної турботи, підтримки й захисту неповнолітніх як особливого фізичного, фізіологічного, психологічного,

соціального і правового становища особи; принцип загальної міжнародної й посиленої охорони та захисту прав і законних інтересів неповнолітніх; пріоритет прав та законних інтересів неповнолітніх перед інтересами дорослих і державними інтересами; принцип пріоритету сімейного виховання неповнолітніх; комплексність правового регулювання питань правового статусу неповнолітніх.

9. Обґрунтовано авторську дефініцію щодо розуміння прав неповнолітньої особи як загальноцивілізаційних цінностей, що виражають можливості особи у проміжку від чотирнадцятиліття до повноліття гармонійного її розвитку і зростання, реалізацію особистості в інтересах суспільства відповідно до законодавства, традицій народу, досягнень національної та світової культури в певних історико-соціальних умовах.

Визначено такі ознаки прав неповнолітніх: 1) перевага прав неповнолітнього над його обов'язками; 2) наявність мінімальних міжнародних стандартів прав неповнолітнього та передбачення органічної сполуки в національному законодавстві універсальних і загальнолюдських цінностей світової цивілізації, що дозволяють дати оцінку правам і свободам людини, які характеризують правовий статус неповнолітнього; 3) наявність додаткових прав, порівняно з іншими загальними суб'єктами права, як-от: право жити в сім'ї, право на піклування з боку батьків тощо; 4) строковий характер системи прав, що зумовлений віковими характеристиками суб'єкта та його динамічністю і здатністю до зростання та набуття повноліття; 5) вікова незрілість впливає на звуженість обсягу прав; 6) відсутня можливість повної самостійної, автономної реалізації своїх прав, внаслідок чого на батьків і органи державної влади покладено обов'язок сприяти реалізації прав неповнолітнього.

10. Запропоновано доповнити загальну класифікацію прав неповнолітніх: за територіальним критерієм – міжнародні, регіональні внутрішньодержавні права; за родовою характеристикою – загальні права неповнолітнього як людської істоти; права неповнолітнього як дитини; спеціальні права неповнолітнього (вікові характеристики неповнолітніх, їхній розвиток та соціальні характеристики дозволяють їм мати ширший, порівняно з малолітніми дітьми, обсяг прав, що

відповідають їхнім потребам, як-от: право на працю, право на підприємницьку діяльність, право створювати дитячі і молодіжні організації, право на судовий захист від зловживань з боку батьків, процесуальні права, пов'язані зі здійсненням провадження щодо неповнолітніх); права неповнолітніх зі спеціальним правовим статусом.

Пропонується в Законі України «Про охорону дитинства» створити окремий розділ IV-I «Неповнолітні». У ньому, вважаємо, потрібно чітко зазначити віковий ценз неповнолітніх, їхні спеціальні права та обов'язки, свободи та охоронювані законом інтереси, гарантії їхньої реалізації.

11. Здійснено характеристику окремих прав неповнолітнього:

– фізичних, що виступають основою існування його як біологічної істоти та охоплюють права на життя, фізичну недоторканність, безпечне довкілля, житло, соціальний захист та інші права, необхідні людині для належного існування. Зпоміж іншого встановлено, що право на життя неповнолітнього додатково забезпечується правовим імунітетом від законного позбавлення волі та призначення покарання у вигляді смертної кари. Доведено необхідність негайної зміни міжнародних підходів до статусу неповнолітнього як комбатанта у міжнародному праві та вказано на необхідність збільшення цієї вікової межі до рівня повноліття;

– особистісних прав як можливості збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності, її світогляду та духовності, що охоплюють право на ім'я, право на захист честі й гідності, право на особисте життя, право на доступ до інформації. Мотивовано, що право неповнолітнього на свободу совісті і віросповідання потребує законодавчого удосконалення шляхом нормативного закріплення можливості неповнолітнього із 16-річного віку брати участь у релігійних обрядах та релігійному навчанні самостійно, за відсутності згоди батьків;

– соціально-економічні права, що забезпечують життєдіяльність неповнолітнього і становлять основу його розвитку та забезпечують можливості функціонування як людської істоти. Констатовано, що на міжнародному рівні

найширше закріплено трудові права та гарантії неповнолітнього, але додаткової конкретизації потребує право неповнолітнього на соціальний захист і достатній життєвий рівень;

Політичні права – мотивовано, що сучасне суспільство детермінує розширення політичних прав неповнолітніх шляхом імплементації норми про зменшення віку виборців на місцевих виборах та на референдумі до 16 років.

12. Обов'язки неповнолітнього згруповано: загальні конституційні обов'язки; особливі – властиві неповнолітньому відповідно до його вікових характеристик та соціального статусу. До останніх віднесено ті, які передбачені законодавством як обов'язкову поведінку, котру визначає держава для неповнолітнього як суб'єкта спеціального правового статусу: обов'язок вчитися і здобувати середню освіту; необхідні дії, які має здійснити неповнолітня особа, пов'язані з майбутнім проходженням військової служби; обов'язки, пов'язані із взаємовідносинами з батьками, у сім'ї; обов'язки неповнолітніх, котрі є засновниками і членами дитячих та молодіжних організацій.

13. Гарантії прав і свобод неповнолітнього розуміються як спеціальні гарантії його прав, система норм, принципів, засобів та умов, що сукупно забезпечують здійснення прав, свобод і законних інтересів особи неповнолітнього віку.

Визначено таку систему гарантій прав неповнолітнього: політичні (особливості побудови і функціонування всієї політичної системи суспільства, її принципи, суб'єкти й особливості їх взаємодії, оскільки на гарантованість прав неповнолітнього безпосередньо впливає вся сукупність політичних чинників суспільного і державного життя), соціально-економічні (охоплюють сукупність економічних чинників, які сприяють повній і безперешкодній реалізації прав та забезпечують соціальний захист вказаної демографічної групи), ідеологічні (сукупність ідеологічних і світоглядних принципів, що обумовлюють першочергові цінності й непорушності прав, їх повну і безперешкодну реалізацію), юридичні (засоби матеріально-правового і процесуального (організаційного) характеру, які призначені для реалізації та захисту закріплених

у конституції і законодавстві прав неповнолітніх). Комплекс юридичних прав неповнолітніх містить нормативно-правові (міжнародні та національні) й організаційно-правові гарантії.

Констатовано необхідні правові заходи удосконалення гарантій прав неповнолітніх в Україні: впровадження дієвої системи ювенальної юстиції, оскільки важливим завданням є переорієнтування діяльності у цій сфері з репресивного на відновн-виховний характер відповідальності неповнолітніх; підвищення рівня соціальної захищеності громадян, загальне підвищення рівня життя населення, подолання проблем безробіття батьків; удосконалення правового регулювання сфери освіти, фінансування навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, культури, соціального захисту; затвердження соціальних стандартів діяльності служб, що працюють з дітьми; оновлення застарілої системи опіки та піклування про неповнолітніх.

14. Згруповано наступні причини злочинної поведінки неповнолітніх: соціально-економічні (низький рівень сімейного достатку, економічна криза, зростання кількості ранніх шлюбів); соціально-виховні (недосконалість освітніх і виховних програм, організаційні недоліки шкільної освіти); наркоманія; алкоголізм; інформаційно-моральні девіації сучасного суспільства. Вказане вимагає комплексної стратегії держави щодо оновлення підходів у сфері освітньої, сімейної, культурної, інформаційної, соціальної політики держави.

Констатовано доцільність передбачення на законодавчому рівні можливості позбавлення відповідальності неповнолітніх, які вперше вчинили злочинне діяння, мають значне відставання у психічному розвитку, внаслідок чого були позбавлені можливості критично поставитися до скоєного, якщо це підтверджено висновком комплексної медико-психологічної експертизи. За рішенням суду такі особи мають бути примусово поміщені в навчально-психологічні заклади соціальної реабілітації для подолання проблем агресивності та відставання у психічному розвитку.

Комплексний аналіз відповідальності неповнолітнього в національному праві і законодавстві інших країн та норм міжнародного права дав підстави

виокремити такі особливості відповідальності: чітка співзалежність відповідальності від віку неповнолітнього; застосування виховних заходів, а не каральних; обмеження застосування певних видів покарань та спеціальні умови відбування покарання; відповідальність неповнолітніх перебуває у тісному зв'язку з відповідальністю батьків чи осіб, які їх замінюють; неповноліття є обставиною, що пом'якшує відповідальність; особливий процесуальний статус неповнолітнього.

Констатовано нагальну потребу трансформації підходів до відповідальності неповнолітніх. Серед можливих змін важливою є програма відновного правосуддя, основною метою якої є відновлення справедливості та збалансування потреб потерпілого, правопорушника та суспільства (громади). Визначено такі ознаки відновного правосуддя неповнолітніх: є альтернативою каральному спрямуванню кримінального процесу; створює морально-психологічну та організаційно-правову основу для примирення потерпілого і неповнолітнього правопорушника; дозволяє потерпілій особі одержати вибачення та відчувати щире каяття правопорушника; застосовується стосовно осіб, які вчинили злочин невеликої тяжкості; сприяє ресоціалізації неповнолітнього правопорушника; ґрунтується на принципі гуманності та забезпечення прав і свобод неповнолітнього; сприяє створенню позитивного навколишнього соціального середовища та вихованню свідомого молодого покоління.

Переваги медіації перед заходами виховного характеру чи кримінальним покаранням полягають в тому, що вона надає можливість: примиритися потерпілому і правопорушникові; ширше зрозуміти сутність конфлікту та усунути його основні причини; зрозуміти почуття потерпілого та відчувати щире каяття правопорушника; конфіденційно вирішити спір; узгодити суспільно-правові позиції не тільки учасникам злочину, але й тим, хто психологічно має відношення до нього – батькам, опікунам, родичам, освітянам тощо; вирішити ситуацію без складних процесуальних процедур та в незначних часових проміжках; не зазнати значних судових витрат, зокрема витрат на захисника, експертизи тощо; усунути всі можливі негативні наслідки перебування неповнолітнього в місцях

позбавлення волі; уникнути рецидиву правопорушень та адекватно соціалізувати правопорушника.

15. Сучасні зміни у правовому регулюванні статусу неповнолітніх зумовлені зміною соціального середовища. Правова політика має відповідати об'єктивним умовам існування суспільства. Динаміка людських взаємин спричиняє трансформацію правової реальності. Саме вона викликає зміни у правовому статусі членів суспільства. Неповнолітні із властивим цій категорії не повною мірою сформованим, але незаангажованим правовим мисленням та правовою свідомістю є тим елементом, що досить швидко сприймає та акумулює новітні інтенції життя, швидко відповідає на виклики глобалізованого середовища. Особливий динамічний вплив глобалізаційних змін відчувають неповнолітні, оскільки належать до вікової категорії, яка має сформоване інтелектуальне поле, проте відсутні стійкі морально-правові уявлення та переконання. Правовий статус неповнолітнього потребує вдосконалення відповідно до вимог модифікованої реальності.

16. Виділено наступні основні проблеми, що впливають на правовий статус неповнолітнього:

- проблеми змінних характеристик сімейних відносин, оскільки їхня артикуляція неповнолітніми формує матрицю негативу для їхнього правового статусу та проявляється через дисбаланс сімейних ролей; неповні сім'ї; трудове сирітство дітей заробітчан; зловживання з боку батьків алкоголем, наркотиками, ведення аморального способу життя; одностатеві шлюби. Неповнолітні в таких сім'ях набувають аналогічного негативного соціального досвіду, що в майбутньому проявляється в девіаціях пов'язаних із прогалинами виховання, протиправною поведінкою, агресивністю, проблемами у комунікації, реалізацією власної позиції, неповноцінному творчому та особистісному розвитку.

- проблеми глобалізації освіти, що трансформують правовий статус неповнолітніх: нерівномірність доступу до якісних освітніх послуг; відкритість освітнього середовища; демонополізація державної освіти; тенденції до створення міжнародної освітньої системи; синергетичність освіти; глобально-ціннісне

спрямування розвитку неповнолітніх; принцип індивідуалізації освітніх підходів до неповнолітнього; інформатизація освіти та комп'ютерна грамотність учасників освітнього процесу; дисонанс у принципах побудови освітнього простору.

– фактори впливу інформаційного суспільства на правовий статус неповнолітнього: 1) доступ до загальносвітового інформаційного поля надає можливість швидкого і доступного одержання інформації, яка не обмежена державними кордонами, тому неповнолітній отримує більше можливостей для реалізації своїх прав, а також доступу до новітніх знань; 2) відсутність позиціонування людини як цінності в інформаційному суспільстві, де створено чималий психологічний пресинг на свідомість особистості, що трансформує якості користувачів мережі; 3) зростання ролі соціально-комунікативних практик Інтернету (блоги, соціальні мережі, мережеві групи та інтернет-товариства) для реалізації прав неповнолітніх та їхній значний вплив на правомірність і протиправність поведінки цієї категорії осіб; 4) впровадження інформаційних державних послуг, що сприяє забезпеченню прав і свобод неповнолітніх. Також на державному рівні необхідна програма для одержання неповнолітніми належного виховання в інформаційній сфері та забезпечення їх високої інформаційної культури, актуалізуються комплексні дії щодо зацікавленості знанням мов міжнародного спілкування.

– проблема негативного впливу медіапростору оскільки неповнолітній не має стійких моральних та соціальних позицій, не має повного ціннісного уявлення. Зокрема, держава має реалізовувати такі заходи, як: активізація діяльності компетентних органів державної влади у галузі телерадіомовлення щодо усунення з медіапростору особливо небезпечного телевізійного продукту; виховання телевізійної освіченості неповнолітніх; комплексна робота суспільства щодо усунення проявів агресії неповнолітніх, антисоціальної поведінки підлітків, булінгу тощо; моніторинг антисоціальних проявів агресії; навчання неповнолітніх соціальних правил взаємодії, комунікації, саморегуляції та правових можливостей реакції на протиправний казус загалом; підвищення рівня профілактичної роботи щодо виявлення загрозливих факторів в оточенні

неповнолітніх; активізація позашкільної зайнятості підлітків, особливо шляхом залучення їх до спорту, громадської роботи; пропаганда правових знань підлітків, створення медіапродукту, спрямованого на патріотичне, соціально-правове, моральне виховання неповнолітніх, повагу прав і свободи вибору іншого, толерантності і гуманізму.

17. Визначено особливі ознаки правової соціалізації неповнолітніх в Україні, серед яких: морально-психологічні та індивідуально-вікові ідентитети неповнолітніх як соціальних індивідів є первинними чинниками їхньої правової соціалізації; правова соціалізація виступає як необхідний, первинний процес розвитку правової природи людини, первинний процес правової адаптації; двосторонній непаритетний процес, в якому домінантну роль відіграють інституційні органи держави й суспільства, а не індивідуально неповнолітній; правові знання неповнолітніх як елемент правової соціалізації є поверхові, фрагментарні, несформовані, мають абстрактну форму, одержані зазвичай з непрофесійних буденно-соціальних джерел; відсутність володіння повною мірою навичками, соціальним досвідом реалізації правових норм, відсутність можливості повною мірою реалізовувати правові знання самотійно; правова соціалізація підлітків не становить цілісної системи та домінантно виступає процесом, а не досконалим доконаним результатом; сім'я є основним інститутом соціалізації неповнолітніх; існує опосередковане сприйняття правової інформації, норм та цінностей, а безпосередній зв'язок з правовою реальністю відбувається рідше, ніж у дорослих суб'єктів права; для цієї категорії правова соціалізація є нестійкою, хитскою, змінною.

Встановлено важливу роль агентів правової соціалізації для неповнолітніх, серед яких особливо вагоме місце посідають: сім'я, підліткове середовище, колектив друзів та знайомих, освітній простір та засоби масової комунікації.

Інститут сім'ї як агент правової соціалізації в Україні потрібно вдосконалювати у наступному: відродити моральні і духовні цінності родини; сприймати неповнолітнього як окрему повноцінну особистість, поважати її гідність, домогтися демократизації взаємин між батьками та дітьми в контексті

надання неповнолітнім можливості здійснювати власний вибір, особливо це стосується вибору майбутньої професії; удосконалити виховний процес у співпраці з іншими агентами соціалізації. Мотивовано, що вагому роль у соціалізації відіграють однолітки. Групи в підлітковому середовищі поділено на формальні і неформальні. Доведено, що проблемою для ефективної правової соціалізації неповнолітніх є існування підліткових асоціальних утворень та контркультур. Освітні заклади й установи як агенти правової соціалізації мають найважливіше значення для передачі загальних цінностей домінантної в суспільстві правової культури. Встановлено, що необхідність модернізації освітньо-виховної сфери визначається такими обставинами: новими соціально-економічними умовами, які привели до кардинальної зміни всієї правової бази; новими нормативними актами, що стосуються сфери педагогіки й освіти; руйнуванням традицій суспільства; зростанням правопорушень серед молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России: общетеоретический анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В. И. Абрамов. – Саратов, 2007. – 56 с.
2. Авдеенкова М. А. Понятие основ правового статуса человека и гражданина / М. А. Авдеенкова, Ю. А. Дмитриев // Право и жизнь. – 2004. – № 2. – С. 14-19.
3. Автухов К. А. Законний інтерес у структурі правового статусу засуджених / К. А. Автухов // Питання боротьби зі злочинністю. – 2013. – Вип. 25. – С. 160–173.
4. Агресивна дитина: як їй допомогти / [упоряд. О. А. Атемасова]. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
5. Акуленко В. Культурні права людини, громадянина і народу / В. Акуленко // Пам'ятки України. – К. : М-ство культури і мистецтв України, 2003. – № 3. – С. 2–11.
6. Алексеев И. Ю. Возникновение идеологии информационного общества / И. Ю. Алексеев // Информационное общество. – 1999. – № 1. – С. 7–15.
7. Алексеев С. С. Линия права / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2006. – 461 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М.: Издательство БЕК, 1995. — 320 с.
9. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев.— М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2.- 360 с.
10. Алексеєва Т. В. Психологія підліткової злочинності : навч. посіб. / Т. В. Алексеєва, Н. І. Ковальчишина. – Донецьк : Ноулідж, 2010. – 335 с.
11. Алексеєва О. В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративної відповідальності за правопорушення неповнолітніх / О. В. Алексеєва // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2015. – Вип. 14 (1). – С. 93–96.

12. Альбертіні Л. М. Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.02 / Л. М. Альбертіні. – К., 1998. – 214 с.
13. Амератунга М. Невидимое поколение / М. Амератунга // Беженцы. – 1988. – № 3. – С. 21–28.
14. Аналітичний звіт: Опитування молоді U-Report за лютий-березень 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_28861.html.
15. Ананьев Б. Г. Социальные ситуации развития личности и ее статус / Б. Г. Ананьев // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Нигер, 2002. – С. 134–140.
16. Андреева А. Д. Как помочь ребенку пережить горе: психол. консультация / А. Д. Андреева // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 87–96.
17. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 376 с.
18. Андреев Ю. С. Неблагополучна сім'я як чинник розвитку агресивної поведінки у підлітків / Ю. С. Андреев // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2013. – № 13 (4). – С. 74–81.
19. Андрущенко В. П. Загальноуніверситетський проект «Електронна педагогіка»: третій етап [Електронний ресурс] / В. П. Андрущенко, А. П. Кудін, О. С. Падалка та ін. // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2011. – № 1 (21). – Режим доступу : <http://www.journal.iitta.gov.ua>.
20. Андрущенко Т. В. Ціннісний дискурс цивілізацій : моногр. / Т. В. Андрущенко. – К. : Університет «Україна», 2011. – 440 с.
21. Архипова Н. О. Теоретико-правовые аспекты формирования ювенальной юстиции в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. О. Архипова. – М., 2011. – 26 с.
22. Архипова Н. О. Теоретико-правовые аспекты формирования ювенальной юстиции в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01

/ Архипова Н. О. – М., 2011. – 170 с.

23. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Ф. Арьес. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 419 с.

24. Афионов А. П. Социализация индивида как субъективно-объективный процесс : моногр. / А. П. Афионов. – Донецк : ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2001. – 232 с.

25. Бабенко А. Н. Проблемы обоснования ценностных критериев в праве // А. Н. Бабенко / Государство и право. – 2002. – № 12. – С. 93–98.

26. Бабенко С. В. Правовой статус личности в правовом государстве: вопросы теории : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бабенко С. В. – Краснодар, 2008. – 195 с.

27. Багато країн залишаться без молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://shpolavisti.com.ua/suspilstvo/molod/5150-bahato-krain-zalyshatsia-bez-molodi>.

28. Баграх Д. Н. Система субъектов советского административного права / Д. Н. Баграх // Советское государство и право. – 1986. – № 2. – С. 5–6.

29. Бандурка І. О. Діти, сім'я, злочинність неповнолітніх: взаємозалежність : моногр. / І. О. Бандурка. – Х. : Золота миля, 2014. – 280 с.

30. Бандурка І. Об'єкт посягання в злочинах проти прав та свобод людини / І. Бандурка // Публічне право. – 2015. – № 3. – С. 180–185.

31. Баранівський В. Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства / В. Ф. Баранівський // Науковий вісник. Сер. : Філософія. – Х. : ХНПУ, 2014. – Вип. 43. – С. 39–52.

32. Басик В. П. Эволюция правового статуса личности и его отражение в российской правовой науке / В. П. Басик // Правоведение. – 2005. – № 1. – С. 21–35.

33. Басовська К. О. Право людини на життя: юридична природа та зміст / К. О. Басовська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 60. – С. 564–571.

34. Бега М. Сучасна українська сім'я: причини змін її моделі / М. Бега //

Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Філософія. Політологія. – К. : КНУ, 2009. – Вип. 91–93. – С. 12–15.

35. Безуглов А. А. Правовой статус советского депутата / А. А. Безуглов. – М. : Знание, 1974. – 64 с.

36. Безусий В. В. Окремі питання правового статусу людини в державі / В. В. Безусий // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 44–49.

37. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – М. : Соц. здоровье России, 1994. – 224 с.

38. Бережнов А. Г. Личность в социалистическом правовом государстве / А. Г. Бережнов. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 142 с.

39. Бережнов А. Г. Политика и права человека / А. Г. Бережнов // Политология : курс лекций / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 225 с.

40. Бережнов А. Г. Права личности. Некоторые вопросы теории / А. Г. Бережнов. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 142 с.

41. Березовська Н. Л. Покарання неповнолітніх і виправно-трудоий вплив : моногр. / Н. Л. Березовська. – Одеса : Фенікс, 2011. – 250 с.

42. Биков В. Ю. Відкрита освіта в Єдиному інформаційному освітньому просторі / В. Ю. Биков // Педагогічний дискурс. – 2010. – Вип. 7. – С. 30–35.

43. Бисага Ю. М. Конституційно-процесуальне право України : [підручник для студентів вищих навчальних закладів України] / Ю.М. Бисага, В.В. Гомонай, В.І. Чечерський ; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ "Ужгородський національний університет", Інститут держави і права країн Європи, Юридичний факультет, Кафедра конституційного права та порівняльного правознавства. - Вид. 6-е, доп. та вдоск. - Ужгород : Ліра, 2011. – 358 с.

44. Бисага Ю. Ю. Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. Ю. Бисага. – К., 2011. – 18 с.

45. Білоскурська О. В. Взаємозв'язок конституційних обов'язків людини і

громадянина з окремими категоріями конституційного права / О. В. Білоскурська // Правова держава. – 2015. – № 20. – С. 22–28.

46. Білоскурська О. Щодо поняття конституційних обов'язків / О. Білоскурська // Право України. – 2004. – № 10. – С. 85–88.

47. Білоус В. Т. Координація управління правоохоронними органами України по боротьбі з економічною злочинністю (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / В. Т. Білоус. – Ірпінь, 2004. – 444 с.

48. Блискун О. О. Корекція агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет [Електронний ресурс] / О. О. Блискун // Науковий вісник Донбасу. – 2012. – № 4. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2012_4_22.

49. Блудова Ю. О. Формування художньо-естетичного смаку в молодших школярів засобами регіональної культурно-історичної спадщини / Ю. О. Блудова // Наукові записки кафедри педагогіки. – 2015. – Вип. 38. – С. 66–72.

50. Боботов С. В. Буржуазная социология права / С. В. Боботов. – М. : Юрид. лит., 1978. – 224 с.

51. Богданцева І. П. Рівень сформованості емоційної сфери молодших школярів із затримкою психічного розвитку / І. П. Богданцева // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Педагогіка. – 2009. – Т. 112, вип. 99. – С. 154–159.

52. Богомазова О. И. Правовой статус женщин и его особенности в современном российском обществе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Б. О. Ивановна; Владимир. юрид. ин-т Федер. службы исполнения наказаний – М., 2008. – 142 с.

53. Большой юридический словарь / авт. сост. : В. Н. Додонов и др. ; под ред. А. Я. Сухарева и др. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 790 с.

54. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Емансипація неповнолітніх: цивільно-процесуальний аспект / Н. Л. Бондаренко-Зелінська // Університетські наукові записки. – 2008. – № 4. – С. 109–113.

55. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та

його забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. О. Боняк. – К., 2005. – 205 с.

56. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави : проблеми історії, теорії, практики : моногр. / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т, 2005. – 539 с.

57. Боярин Л. В. Державна політика у сфері захисту прав дітей / Л. В. Боярин // Ефективність державного управління. – 2013. – № 31. – С. 187–195.

58. Боярин Л. В. Причини проявів девіантної поведінки підлітків із сімей трудових мігрантів / Л. В. Боярин // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2013. – № 2. – С. 68–75.

59. Бояринцева М. А. Адміністративно-правовий статус громадянина України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право та процес; фінансове право; інформаційне право» / М. А. Бояринцева ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2005. – 213 с.

60. Братасюк В. М. Людина-особистість як суб'єкт права: методологічні засади дослідження / В. М. Братасюк // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 1 (1). – С. 64–70.

61. Братусь С. Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав / С. Н. Братусь // Советское государство и право. – 1949. – № 8. – С. 30–37

62. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве / С. Н. Братусь. – М. : Юриздат, 1947. – 363 с.

63. Бурлакова В. Любов на відстані. Трудова міграція змінює підходи українців до формування сім'ї. Покинуті діти [Електронний ресурс] / В. Бурлакова // Тиждень.ua. – 2012. – 27 серп. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/57977>.

64. Бутько О. В. Правовой статус ребенка: теоретико-правовой анализ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Бутько. – Краснодар, 2004. – 241 с.

65. В Германии приняли закон против социальных сетей // Електронний

ресурс – Режим доступу <https://economistua.com/V-GERMANII-PRINYALI-ZAKON-PROTIV-SOTSIALNYH-SETEJ/>

66. В Україні знижується рівень поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства охорони здоров'я України. – Режим доступу : http://moz.gov.ua/ua/portal/pre_20120612_a.html.

67. Ван Б'юрен Дж. Міжнародне право в галузі прав дитини / Джеральдіна Ван Б'юрен ; науч. ред. Н. А. Баймуратов. – Одесса, 2006. – 524 с.

68. Васильківська І. Сімейне виховання в Україні: шляхи вдосконалення в аспекті запобігання злочинності неповнолітніх / І. Васильківська // Право України. – 2000. – № 4. – С. 99–102.

69. Васинцева Л. М. Исторический путь ювенальной юстиции / Л. М. Васинцева // Вестник МГТУ. – 2006. – Т. 9, № 4. – С. 541–546.

70. Вдовичин І. Я. Філософсько-історичний аналіз дослідження інституту прав людини / І. Я. Вдовичин // Інтегральний вимір інституту прав людини / І. Я. Вдовичин, Ю. О. Фігель, І. М. Жаровська ; передм. В. С. Канцір. – Львів : Сполом, 2013. – С. 6–80.

71. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – К., 2005. – 1728 с.

72. Вентцель К. Н. Освобождение ребенка / К. Н. Вентцель. – М.: Земля и фабрика, 1923. – 20 с.

73. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку / В. Веселуха // Право України. – 1999. – № 7. – С. 93–97.

74. Ветошкин С. А. Ювенальное право : учеб. пособие / С. А. Ветошкин. – Екатеринбург : Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2008. – 170 с.

75. Виг Й. Соотношение прав и обязанностей человека и проблемы преступности / Й. Виг // Государство и право. – 1983. – № 7. – С. 44–49.

76. Винокуров А. А. Развитие института гражданства: современные тенденции и конституционно-правовой опыт России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право» / А. А. Винокуров. – М., 2006. –

31 с.

77. Висоцька О. Є. Формування єдиного інформаційно-освітнього простору як чинник випереджаючої освіти для сталого розвитку / О. Є. Висоцька, М. Г. Ватковська // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2012. – № 6. – С. 48–50.

78. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 228 с.

79. Вишневский Ю. Р. Системные качества молодежи: социализация и адаптация / Ю. Р. Вишневский, В. Т. Шапко // Актуальные проблемы социологии молодежи / под общ. ред. Ю. Р. Вишневого. – Екатеринбург : УрФУ, 2010. – С. 21–34.

80. Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Вінгловська Олена Іванівна ; Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 18 с.

81. Вітковський В. Подвійна національна ідентифікація: до постановки проблеми / В. Вітковський, П. Рабінович // Республіканець. – 1994. – № 3–4. – С. 134–135.

82. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / Владимирский- М. Ф. Буданов. – Киев ; СПб. : Оглоблин, 1905. – 706 с.

83. Власенко Ф.П. Особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Ф.П. Власенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2008. — 18 с.

84. Воеводин Л. Д. Индивидуальное и коллективное в конституционном статусе личности / Л. Д. Воеводин // Вестник Московского университета. Сер. 11 : Право. – 1997. – № 5. – С. 3–20.

85. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособие / Л. Д. Воеводин. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1997. – 304 с.

86. Войцеховська Ю. А. Права дитини в контексті прав людини / Ю. А. Войцеховська // Стан, проблеми, перспективи : зб. наук. пр.

/ ред. М. Л. Головка. – К. : АПСВ, 1998. – Ч. 2. – 130 с.

87. Воробйова Л. С. Світоглядний вимір освітніх змін у добу глобалізації / Л. С. Воробйова // Гілея : науковий вісник. – 2014. – Вип. 83. – С. 182–186.

88. Всемирная Декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей. План действий по осуществлению Всемирной Декларации об обеспечении выживания, защиты и развития детей в 90-е годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/1901902>.

89. Всемирная конференция по политике в области культуры (Мехико, 26 июля – 6 августа 1982 г.). Заключительный доклад. – Париж : ЮНЕСКО, 1982. – 240 с.

90. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей : міжнар. док. ООН від 30.09.1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_075.

91. Всесвітня конференція з вищої освіти - 2009: "Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку" : Міжнадний документ ЮНЕСКО від 08.07.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/952_011

92. Всеукраїнська експертна мережа. Сьогодні – Всесвітній день боротьби з дитячою працею [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/inform/news/detail.php?ID=97743>.

93. Гавриш О. В. Участь неповнолітніх у відновленні промислового потенціалу УРСР у повоєнний період (1945 – початок 1950-х рр.) / О. В. Гавриш // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 173-176.

94. Гайдай-Бандурка І. О. Міжнародні акти з питань кримінально-правового захисту прав дітей / І. О. Гайдай-Бандурка // Право і Безпека. – 2014. – № 1. – С. 6–10.

95. Галустян Ю. М. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації : моногр. / Ю. М. Галустян, І. А. Шваб, Т. О. Дорошок, К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна ; Міжнар. жіноч. правозахис. центр «Ла Страда-Україна»,

Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, Кіровогр. юрид. ін-т Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – К., 2006. – 64 с.

96. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини : філософсько-правовий вимір : моногр. / Т. Гарасимів ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 419 с.

97. Генкин М. Д. История советского гражданского права / М. Д. Генкин, И. Б. Новицкий, Н. В. Рабинович. – М.: Юриздат, 1944. – 578 с.

98. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. Гишинский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 520 с.

99. Головін А. С. Права людини: інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України / А. С. Головін. – К. : Логос, 2012. – 369 с.

100. Головченко В. В. Право в житті людини (статті) / В. В. Головченко. – К. : Оріони, 2005. – 336 с.

101. Гомьен Д. Путеводитель по Европейской конвенции о защите прав человека / Д. Гомьен. – Страсбург, 1994. – 162 с.

102. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Т. О. Гончар. – Одеса, 2005. – 17 с.

103. Горбань О. П. Правовий та соціальний статус іноземця та особи без громадянства / О. П. Горбань // Форум права. – 2007. – № 1. – С. 26–33.

104. Горбач О. В. Адміністративна відповідальність неповнолітніх, батьків або осіб, які їх замінюють : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. В. Горбач ; КНУВС. – К., 2006. – 16 с.

105. Горбунова Л. Н. Освоение информационных и коммуникационных технологий педагогами в контексте ориентации на профессионально-личностное развитие / Л. Н. Горбунова, А. М. Семибратов // Информатика и образование : науч.-метод. журн. – 2004. – № 7. – С. 91–95.

106. Горшенев В. М. Структура правового статуса гражданина в свете Конституции СССР 1977 года / В. М. Горшенев // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 года. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 278 с.

107. Государственная служба: теория и организация : курс лекций / под общ. ред. Е. В. Охотского, В. Г. Игнатова. – Ростов-на/Д. : Феникс, 1998. – 640 с.

108. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 г. № 218-3 // Электронный ресурс – Режим доступа: <http://kodeksy.by>.

109. Гражданский кодекс Российской Федерации 21 октября 1994 года № 51-ФЗ // Электронный ресурс – Режим доступа: <http://rulaws.ru/gk-rf-chast-1/>

110. Грасфор К. Принцип верховенства права у конституційному судочинстві / К. Грасфор // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 33–38.

111. Груздев В. В. Человек и право: исторические, общетеоретические и цивилистические очерки : моногр. / В. В. Груздев. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – 463 с.

112. Губаль Ю. В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні та Угорщині: порівняльно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук / Ю. В. Губаль– Ужгород, 2015.

113. Гудана Ю. В. Активность российских избирателей: теоретические модели и практика / Ю. В. Гудана // Полис. – 2003. – № 1. – С. 112 – 123.

114. Гумін О. М. Адміністративно-правовий статус особи: поняття та структура / О. М. Гумін, Є. В. Пряхін // Наше право. – 2014. – № 5. – С. 32–37.

115. Гуревич А. Я. Представления о времени в средневековой Европе / А. Я. Гуревич. – СПб., 2002. – С. 9.

116. Гусарев С. Д. Юридична діяльність : методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. - К. : Знання, 2005. – 375 с.

117. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств : учеб. / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – М. : Зерцало-М, 2001. – 480 с.

118. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер ;

[пер. з англ.]. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.

119. Д'ячкова Н. А. Емансипація неповнолітніх за цивільним законодавством України / Н. А. Д'ячкова, Є. С. Кугот // Право і Безпека. – 2012. – № 3. – С. 297–301.

120. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид ; пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1988. – 496 с.

121. Данил'ян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук: 09.00.03. – Харків, 1998. – 42 с.

122. Дані про виконання завдань і заходів Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 роки [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної пенітенціарної служби України. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/category/656435>.

123. Декларація прав дитини: Міжнародний документ ООН від 20.11.1959 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384

124. Демиденко К. Є. Шляхи імплементації міжнародних стандартів стосовно дитини до національного законодавства / К. Є. Демиденко // Юридична наука. – 2011. – № 3. – С. 29–35.

125. Демчіхіна Є. С. Проблемні питання кримінологічної характеристики та детермінації злочинної поведінки неповнолітніх / Є. С. Демчіхіна // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 95–102.

126. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2010 р. / М-ство соц. політики України ; Держ. інст. сімейної та молодіжної політики. – К. : ДІСМП, 2011. – С. 84, 85.

127. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_ap_bl.htm.

128. Державна служба статистики. Статистичні дані [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

129. Дзвінчук Д. І. Глобальні виклики та освіта: криза ідентифікації чи розвій етнічної самобутності / Д. І. Дзвінчук // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 86. – С. 284–288.

130. Дзугкоева Е. Г. Общение как условие социальной адаптации подростков с задержкой психического развития и без отклонений в развитии / Е. Г. Дзугкоева // Дефектология. – 1999. – № 2. – С. 19–25.

131. Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройного конфлікту на сході України : наукове видання / О. А. Біда, А. Б. Блага, О. А. Мартиненко та ін. ; за заг. ред. А. П. Буценка ; Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К. : КИТ, 2016. – 82 с.

132. Дідківська Г. Кримінологічні теорії зарубіжних країн у боротьбі із злочинністю неповнолітніх / Г. Дідківська // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 123–126.

133. Діти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unicef.org/ukraine/ukr/children.html>.

134. Дмитришина Т. І. Шляхи гуманізації кримінальної політики України відносно неповнолітніх / Т. І. Дмитришина // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 51. – С. 383–388.

135. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів : міжнар. док. ООН від 08.06.1977 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_199.

136. Донченко О. П. Аксіологічний зміст категорії свободи у праві: взаємозв'язок принципів свободи, рівності й справедливості / О. П. Донченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 40. – С. 69–74.

137. Доповіді «Дотримання прав дитини в Україні 2012–2015», що підготовлена коаліцією «Права дитини в Україні». – К., 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.childrights.in.ua/>.

138. Дослідження молоді України «Молодь України – 2015» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf.

139. Дроздова А. Ю. «Агрессивное» телевидение: социально-психологический анализ феномена / А. Ю. Дроздова // Социс. – 2001. – № 8. – С. 62–67.

140. Дубовик К. Є. Вплив факторів сімейного неблагополуччя на формування девіантної поведінки у неповнолітньої особистості / К. Є. Дубовик // Державне будівництво. – 2007. – № 1 (1). – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_1\(1\)__20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_1(1)__20).

141. Дубовик О. Розвиток відновної юстиції в романо-германській правовій системі / О. Дубовик // *Evropsky politicky a pravni diskurz*. – 2015. – Vol. 2, Iss. 2. – С. 299–304.

142. Дуркалевич І. Емоційні риси підлітків, які зростають у заробітчанських сім'ях / І. Дуркалевич // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2014. – № 1. – С. 125–134.

143. Дурняк Л. Шкільна медіація як засіб вирішення конфліктів серед підлітків / Л. Дурняк // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – № 5. – С. 191–200.

144. Духовна культура особистості : навч. посіб. / [Д. В. Чернілевський, П. М. Таланчук, М. Б. Євтух та ін. ; за ред. Д. В. Чернілевського]. – [3-тє вид., допов.]. – Вінниця : АМСКП, 2013. – 416 с.

145. Духовно-моральне виховання дітей: історія і сучасні тенденції : навч. посіб. / В. В. Ворожбіт, С. Джриштоф, А. О. Поляков. – Х. : Основа, 2011. – 328 с.

146. Духовно-нравственные ценности в формировании современного человека / О. А. Павловская [и др.] ; под ред. О. А. Павловской ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т философии. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 451 с.

147. Дюринг Е. Ценность жизни / Е. Дюринг ; пер. с 4-го нем. изд. Ю. М. Антоновского. – СПб. : Типолитограф. Вольфа, 1894. – 222 с.

148. Дятлова І. В. До проблеми пошуку концептуального підходу до формування особистості в умовах становлення інформаційного суспільства

/ І. В. Дятлова // Наукові записки Харківського університету повітряних сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2008. – Вип. 1 (30). – С. 167–175.

149. Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/22671>.

150. Еллинек Г. Обще еучение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Юрист центр-прес, 2004. – 750 с.

151. Еперйешши Е. Традиційна культура національних меншин і питання глобалізації / Е. Еперйешши // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 5. – С. 55–58.

152. Європейська конвенція про громадянство : міжнар. док. Ради Європи від 06.11.1997 № ETS № 166 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_004.

153. Європейська конвенція про здійснення прав дітей : міжнар. док. Ради Європи від 25.01.1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_135.

154. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: Міжнародний документ Ради Європи від 25.01.1996 // Офіційний вісник України від 10.12.2007. – № 91.

155. Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом : Міжнародний документ від 15.10.1975 № ETS85 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_568

156. Європейська соціальна хартія (переглянута) : міжнар. док. Ради Європи від 03.05.1996 № ETSN 163 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_062.

157. Європейській конвенції про контакт з дітьми: Міжнародний документ від 15.05.2003 № ETSN192 // Офіційний вісник України від 10.12.2007. – № 91.

158. Єгорова О. Б. Особливості прояву ворожості у хлопців і дівчатпідліткового віку / О. Б. Єгорова // Проблеми сучасної психології. – 2013. – Вип. 22. – С. 133–146.

159. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua>.

160. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за жовтень 2015 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820&c=edit&_c=fo.

161. Ємець Ю. І. Вчинення злочину неповнолітніми як обставина, що пом'якшує покарання: психолого-юридична сутність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Ю. І. Ємець ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 18 с.

162. Єремій Г. О. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності : моногр. / Г. О. Єремій, П. В. Хряпінський. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2012. – 176 с.

163. Єрмолаєв В. Деякі питання становлення вітчизняного парламентаризму в новітню добу] / В. Єрмолаєв // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 2. – С. 52–60.

164. Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Д. О. Єрмоленко ; Нац. ун-т внутр. справ МВС України. – Х., 2002. – 175 с.

165. Єрмоленко Д. О. Правосвідомість молоді: теоретико-правові засади : моногр. / Д. О. Єрмоленко. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – 292 с.

166. Єрмоленко Г. Про проект закону «Про медіацію» в Україні / Г. Єрмоленко, А. Комбікова // Право України. – 2011. – № 11–12. – С. 217–220.

167. Жаровська І. М. Міжнародне гуманітарне право : навч. посіб. / І. М. Жаровська. – К. : Атака, 2010. – 280 с.

168. Женевская декларация прав ребенка 1924 г. [Электронный ресурс] // Wikipedia. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Женевская_декларация_прав_ребёнка.

169. Жертвами агрессии РФ на Донбассе стали почти 500 украинок и свыше 60 детей: виступу І. Геращенко на Радбезі ООН // Електронний ресурс –

Режим доступу: <http://interfax.com.ua/news/political/379024.html>

170. Жертвами агресії РФ на Донбасі стали почти 500 українок и свыше 60 детей // Електронний ресурс – Режим доступу: <http://interfax.com.ua/news/political/379024.html>

171. Заворотченко Т. характеристика суб'єктивних політичних прав і свобод людини та громадянина в Україні / Т. М. Заворотченко // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 312–317.

172. Загальна декларація прав людини : міжнар. док. ООН від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

173. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. – К., 1997. – 320 с.

174. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. освіти / М. В. Цвік [та ін.] ; ред. М. В. Цвік [та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2002. – 432 с.

175. Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков: анамнез, этиология и патогенез / А. И. Захаров. – Ленинград : Медицина, 1988. – 246 с.

176. Заширинская О. В. Психология детей с задержкой психологического развития / О. В. Заширинская. – СПб. : Речь, 2007. – 168 с.

177. Зверева І. Д. Соціальна педагогіка: теорія і технології : підруч. / за ред. І. Д. Звереві. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 316 с.

178. Звіт РЄ: Кожна п'ята дитина стає об'єктом сексуального насильства, є зауваження до України [Електронний ресурс] // Європейська правда. – 2015. – Груд. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/12/7/7041876/>.

179. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание / Х. Зер ; пер. с англ. М. М. Стерник [и др.] ; общ. ред. Л. М. Карнозовой. – М., 2002. – 302 с.

180. Зозуля Є. В. Міжнародне співробітництво органів внутрішніх справ України: історико-правове дослідження : моногр. / Є. В. Зозуля ; М-ство внутр.

справ України, Дон. юрид. ін-т. – Х. : НікаНова, 2014. – 781 с.

181. Ибрагимова А. М. Проблемы назначения наказания несовершеннолетним (по материалам Республики Дагестан) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А. М. Ибрагимова. – Махачкала, 2000. – 18 с.

182. Иларионова Т. И. Структура гражданской правосубъектности / Т. И. Иларионова // Правовые проблемы гражданской правосубъектности : межвузов. сб. науч. тр. – Свердловск, 1978. – Вып. 62. – С. 45–53.

183. Информационный портал Newsyou.info [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://newsyou.info/>.

184. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М., 1961. – 380 с.

185. Исмаилов Б. И. Правовые основы системы ювенальной юстиции : учеб. пособие. [Электронный ресурс] / Б. И. Исмаилов. – Ташкент, 2002. – Режим доступа :

http://library.by/portalus/modules/politics/readme.php?start_from=10&archive=&subaction=showfull&id=1166817483&.

186. Ільченко І. М. Імплементация Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентного права Європейського суду з прав людини: міжнародно-правовий аналіз практики держав / І. М. Ільченко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 311–318.

187. Інформація про стан додержання прав дітей та вжиті органами прокуратури заходи щодо їх захисту, подані Генеральною прокуратурою України на Парламентських слуханнях на тему «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://komsport.rada.gov.ua/documents/sluhannja/73484.html>.

188. Іншин М. І. Правове регулювання службово-трудових відносин в Україні : моногр. / М. І. Іншин. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 337 с.

189. Казарян К. А. Визначення поняття «сім'ї» як правової категорії

/ К. А. Казарян // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Право. – 2014. – № 1106, вип. 17. – С. 223-226.

190. Каминский Б. Б. Индивидуальный правовой статус личности : дис. ... канд. юрид. наук / Б. Б. Каминский. – Свердловск, 1986. – 180 с.

191. Каролина: Уголовно-судебное уложение Карла V. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 151 с.

192. Карташкин В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве / В. А. Карташкин ; отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : [б.в.], 1995. – 135 с.

193. Кашанина Т. В. Основы российского права / Т. В. Кашанина, А. В. Кашанин. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА • М), 2000. – 800 с.

194. Квас О. В. Звичаєве право і становище української дитини (кінець XIX – початок XX століття) / О. В. Квас // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2013. – Вип. 31. – С. 48.

195. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології / М. С. Кельман. – Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф», 2011. – 492 с.

196. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Ріядські керівні принципи): Міжнародний документ ООН від 14.12.1990 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_861

197. Керівні принципи Комітету Міністрів щодо судочинства, дружнього дитині: Міжнародний документ Комітету Міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 р. // Електронний ресурс – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/recommendations/>

198. Кичак О. Бабуся та дідусь у сім'ях закарпатських заробітчан на початку XXI століття (вплив на онуків та взаємодопомога дітям) / О. Кичак // Народознавчі зошити. – 2013. – № 6. – С. 1014–1025.

199. Кідіна Н. В. Законодавство країн Європи про кримінальну відповідальність неповнолітніх / Н. В. Кідіна // Право України. – 2000. – № 2. –

С. 97–99.

200. Кількість загиблих від теракту на весіллі у Туреччині зросла до 50 осіб [Електронний ресурс] // Еспreso. – Режим доступу : http://espreso.tv/news/2016/08/21/kilkist_zagyblykh_vid_teraktu_na-vesilli_u_turechchyni_zroslo_do_50_osib.

201. Клименко А. Л. Щодо питання про конституційні гарантії права людини на соціальне забезпечення / А. Л. Клименко // Прикарпатський юридичний вісник. – 2015. – Вип. 2. – С. 16–20.

202. Князев В. Поняття та елементи конституційного статусу людини і громадянина в Україні / В. Князев // Право України. – 1998. – № 12. – С. 29–33.

203. Ковалевский М. М. Учение о личных правах / М. М. Ковалевский. – М., 1905. – 42 с.

204. Коваленко В. В. Гарантії прав і свобод людини в Україні та шляхи їх удосконалення в контексті модернізації Конституції України / В. В. Коваленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 7. – С. 57–65.

205. Ковальчук В. Б. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації : моногра. / В. Б. Ковальчук, С. І. Іщук ; НУ «Острозька акад.». – Острог : Вид-во НУ «Острозька акад.», 2013. – 267 с.

206. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.

207. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

208. Козюбра М Юридичне тлумачення: проблеми методології [Електронний ресурс] / М Козюбра, І. І. // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. - 2014. - Т. 155. - С. 3-8.

209. Колісніченко Р. М. Методологія дослідження глобалістичної свідомості / Р. М. Колісніченко // Політикус. – 2016. – Вип. 4. – С. 78–82.

210. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. /

А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

211. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підруч. / М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Правова єдність, 2008. – 350 с.

212. Колосовський Є. Ю. Адміністративна відповідальність неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Є. Ю. Колосовський ; Нац. ун-т держ. подат. служби України. – Ірпінь, 2014. – 20 с.

213. Коляда Н. Дитинство – об'єктивна передумова зародження дитячого руху (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. Коляда // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – Вип. 1. – С. 14.

214. Кольчугина М. Международная интеграция в сфере высшего образования / М. Кольчугина // Мировые экономические и международные отношения. – 2005. – № 11. – С. 55–64.

215. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – М. : Юрайт, 1998. – 357 с.

216. Кон И. Меняющиеся мужчины в изменившемся мире / И. Кон // Этнографическая мозаика. – 2010. – № 6. – С. 99–114.

217. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М.: Политиздат., 1967. – 383 с.

218. Конвенція ООН про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989 // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1.

219. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Міжнародний документ від 18.12.1979 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

220. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці N 18: Міжнародний документ Міжнародної організації праці від 17.06.1999 № N 182 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_166

221. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. Ради Європи від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

222. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950 // Урядовий кур'єр від 17.11.2010. – № 215.

223. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : угода від 12.08.1949 // Офіційний вісник України. – 2013. – 16 квіт. – № 27. – Ст. 942. – С. 370.

224. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) 11 травня 2011 р. та пояснювальна доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680093d9e>.

225. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : міжнар. док. від 25.10.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_927.

226. Конверський А. Є. Філософія права як чинник формування правової культури / А. Є. Конверський // Правова культура – основа державотворення в Україні : зб. наук. пр. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2005. – С. 7–12.

227. Конода И. Политическая социализация в современном российском обществе / И. Конода // Власть. – 2007. – № 4. – С. 98.

228. Конституция Испании [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.domeuropa.eu/leys/23-fales/50-konstitucziya-ispanii>.

229. Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.constitution.ru>.

230. Конституційне право України : підруч. / за ред. В. Ф. Погорілка. – К., 1999. – 735 с.

231. Конституційне право України : підруч. / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – 544 с.

232. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в

Україні / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2008. – 252 с.

233. Конституція Литовської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm.

234. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

235. Копиленко О. Л. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення : у 2 ч. : моногр. / О. Л. Копиленко, О. В. Богачова. – К. : Реферат, 2010. – 692 с.

236. Корнієнко І. Є. Учнівська молодь і соціально-психологічні аспекти політичної діяльності / І. Є. Корнієнко // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 1. – С. 35–37.

237. Корнієнко І. Особистісні риси старшокласників із повних і неповних сімей / І. Корнієнко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – № 6. – С. 181–189.

238. Короед С. О. Набуття неповнолітньою особою повної цивільної дієздатності та її вплив на сімейно-правовий статус дитини: питання охорони житлових прав емансипованої неповнолітньої особи / С. О. Короед // Судова апеляція: наук.-практ. журн. – 2015. – С. 96–103.

239. Коротких А. Ю. Відповідальність як один із елементів правового статусу особи / А. Ю. Коротких // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – Вип. 4. – С. 110–119.

240. Корпач Н. І. Особливості участі дітей та молоді в суспільних перетвореннях [Електронний ресурс] / Н. І. Корпач. – Режим доступу : http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2008/ped_2008_1/2008-26-06/korpach.pdf.

241. Корчак Я. Право ребенка на уважение / Я. Корчак. – М. : Изд. дом Шалвы Амонашвили, 1999. – С. 15–39.

242. Коршунова О. Н. Защита прав человека в современном демократическом государстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Коршунова Ольга Николаевна. – Москва, 2008. – 170 с.

243. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські та методологічні проблеми права. – 2012. – № 1. – С. 3–17.

244. Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Коталейчук; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 214 с.

245. Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один з основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. П. Коталейчук. – К., 2004. – 17 с.

246. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій : навч. посіб. [для юрид. фак. вуз.] / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.

247. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – Вид. 3, виправ. та допов. – К. : Атіка, 2004. – 512 с.

248. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й допов. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 247 с.

249. Красавчиков О. А. Гражданская правосубъектность как правовая форма / О. А. Красавчиков // Правовые проблемы гражданской правосубъектности : межвузов. сб. науч. тр. – Свердловск, 1978. – Вып. 62. – С. 17–18.

250. Красицкая Л. В. Классификация личных неимущественных прав ребенка / Л. В. Красицкая // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Право. – 2010. – № 929. – Спецвип. – С. 333–337.

251. Красовська О. Ю. Роль освіти в сучасних глобальних умовах / О. Ю. Красовська // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – Дніпропетровськ : Роял Принт, 2011. – № 1 (4). – С. 182–188.

252. Краткий психологический словарь / ред.-сост. Л. А. Карпенко. – [2-е изд.] – Ростов на/Д. : «Феникс», 1998. – 512 с.

253. Крестовська Н. М. Дитинство як правова цінність / Н. М. Крестовська

// Актуальні проблеми держави і права. – Одеса : Юрид. л-ра, 2008. – Вип. 40. – С. 122–126.

254. Крестовська Н. М. Ювенальне право України : історико-теоретичне дослідження : монографія / Н.М. Крестовська. – Одеса : Фенікс, 2008. – 329 с.

255. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Крестовська. – Одеса, 2008. – 40 с.

256. Кривачук Л. Ф. Державна молодіжна політика з питань неповнолітніх в Україні (державно-управлінський аспект) : моногр. / Кривачук Людмила Федорівна ; Львів. держ. фін. акад. – Львів : ЛДФА, 2009. – 240 с.

257. Крижна Л. В. Попередження злочинів, що вчинюються у сфері сімейно-побутових відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л. В. Крижна ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2000. – 16 с.

258. Кримінальний кодекс Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=243877>.

259. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

260. Кримінальний кодекс Фінляндії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1889/en18890039.pdf>.

261. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України.- 2013.- № 9-10, № 11-12.

262. Крэйхи Б. Социальная психология агрессии / Б. Крэйхи. – СПб. : Питер, 2003. – 206 с.

263. Кузнецова В. Ф. Правовий статус депутата / В. Ф. Кузнецова. – К. : Політвидав України, 1978. – 65 с.

264. Кузьменко В. У. Особливості інтернет-консультування з питань прояву агресивності підлітків / В. У. Кузьменко, О. П. Гнетецька // Міжнародний

науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 9. – С. 245–252.

265. Кулапов В. В. Правосуб'єктність ребенка в Российской Федерации / В. В. Кулапов // Вопросы теории государства и права. – 2003. – Вып. 4 (13). – С. 149–155.

266. Куцепал С. В. Homo virtualis – людина ХХІ століття? / С. В. Куцепал // Гуманістичний вимір інформаційного суспільства : матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. [Філософські семінари. Вип. 7] / Мін-во освіти і науки, Полтав. нац. тех. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава : ПолтНТУ, 2008. – С. 23–27.

267. Кучинский В. А. Личность, свобода, право / В. А. Кучинский. – М.: Юрид. лит., 1978. – 208 с.

268. Кучинский В. А. Правовой статус и субъективные права граждан / В. А. Кучинский // Правоведение. – 1965. – № 4. – С. 43–55.

269. Кушніренко В. О. Проблема суверенітету та громадянства в контексті осучаснення історичної шариатської політико-правової доктрини [Електронний ресурс] / В. О. Кушніренко // Магістеріум. Політичні студії. – 2012. – Вип. 46. – С. 34–37. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_p_2012_46_9.

270. Лаврентьев С. В. Основные принципы конституционного статуса личности (теоретико-конституционный анализ) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Лаврентьев Сергей Валерьевич. – Волгоград, 2005. – 157 с.

271. Лебединская К. С. Основные вопросы клиники и систематики задержки психического развития / К. С. Лебединская. – М. : Педагогика, 1982. – 128 с.

272. Лейбо Ю. И. Научно-практический комментарий к главе 2 Конституции РФ «Права и свободы человека и гражданина» / Ю. И. Лейбо, Г. П. Толстопятенко, К. А. Экштайн. – М: Эком, 2000. – 448 с.

273. Леко Б. Медіація : підруч. / Б. Леко, Г. Чуйко. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. – 464 с.

274. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Современный социоанализ :

сборник статей. – М., 1998. – С. 15–17.

275. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2002. – 211 с.

276. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків (осіб, які їх замінюють) за правопорушення, вчинені неповнолітніми : моногр. / М. В. Логвінова. – Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2009. – 206 с.

277. Лукашева Е. А. Правовой статус человека и гражданина / Е. А. Лукашева // Права человека : учеб. для вуз. / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 91–102.

278. Лунева Е. Н. Правовые последствия эмансипации несовершеннолетних [Электронный ресурс] / Е. Н. Лунева // Эффективные инструменты современных наук – 2009 : матер. II Междунар. науч.-практ. конф. (Чешская Республика, г. Прага, 27.04 – 05.05.2009) / М-ство освіти і науки України, Дон. нац. техн. ун-т. – Прага, 2009. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/13_EISN_2009/Pravo/45368.doc.htm.

279. Лушпай Л. І. Шкільний буллінг як різновид суспільної агресії / Л. І. Лушпай // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. – 2013. – Вип. 33. – С. 85–89. – (Сер. філологічна).

280. Любарська О. М. Основи соціалізації особистості : навч. посіб. / М. Любарська. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Ленвіт, 2012. – 238 с.

281. Магновський І. Конституційно-правовий статус особи (її громадянські права і свободи) / І. Магновський // Право України. – 2002. – № 7 – С. 18–22.

282. Макбурни Г. Глобализация как политическая парадигма высшего образования сегодня / Г. Макбурни // Высшее образование сегодня. – 2001. – № 1. – С. 46–55.

283. Максудов Р. Ювенальная юстиция: направления развития в мире и замысел создания в России / Р. Максудов, М. Фляймер // Кентавр. – 2000. – № 23. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://circleplus.ru/circle/kentavr/n/23/023FLM1/print>

284. Малеин И. С. О понятии, ограничении и защите правосубъектности граждан / И. С. Малеин // Теоретические вопросы гражданского права : сб. науч. ст. – М. : Госюриздат, 1980. – С. 115–123.

285. Малеина М. Н. Защита личных неимущественных прав советскими гражданами / М. Н. Малеина. – М. : Знание, 1991. – 128 с.

286. Марковичева Е. В. Правовое обеспечение прав несовершеннолетних в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. В. Марковичева. – Волгоград, 2003. – 28 с.

287. Марценюк Т. О. ЛГБТ сім'ї в Україні: відтворення патріархату чи альтернатива владному дискурсу? / Т. О. Марценюк // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2012. – Т. 135. – С. 50–58.

288. Марчак В. Я. Обмежена осудність: актуальні питання практичного застосування [Електронний ресурс] / В. Я. Марчак // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2009. – Вип. 21. – С. 190–195. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2009_21_30.

289. Марчак В. Я. Особливості розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх і застосування до них примусових заходів виховного характеру : навч.-метод. посіб. / В. Я. Марчак, В. І. Руляков ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2008. – 135 с.

290. Матвеев Г. К. Советское семейное право / Г. К. Матвеев. – М. : Юрид. лит., 1978. – 240 с.

291. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / П. С. Матишевський. – К. : А.С.К., 2001. – 271 с.

292. Матросов С. П. Роль державних органів у попередженні злочинності неповнолітніх / С. П. Матросов // Боротьба з правопорушеннями у молодіжному середовищі: вітчизняний та міжнародний досвід : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 2 червня 2010 р.). – Донецьк, 2010. – С. 338.

293. Матузов Н. И. Общая теория государства и права / Н. И. Матузов ; под общ. ред. Н. И. Матузова, Л. В. Малько. – 2-е изд., перераб. – М. : Юрист, 2004. –

512 с.

294. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.

295. Матузов Н. И. Правовой статус личности: понятие, структура, виды / Н. И. Матузов // Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2000. – С. 263–269.

296. Матузов Н. И. Юридические обязанности и ответственность как элементы правового статуса личности / Н. И. Матузов // Конституция СССР и правовое положение личности. – М. : Ин-т гос. и права, 1979. – 174 с.

297. Международное право : учеб. / [под ред. Ф. И. Кожевникова]. – М. : Междунар. отнош., 1981. – 456 с.

298. Мельник Л. П. Психолого-педагогічні чинники агресивної поведінки девіантних підлітків / Л. П. Мельник, О. М. Чайковська // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер. соціально-педагогічна. – 2012. – Вип. 18. – С. 146–153.

299. Мельникова З. Б. Ювенальная юстиция : учеб. пособие [для студ. юрид. высших образ. учрежд.] / З. Б. Мельникова. – М. : Фонд НАН, 2000. – 176 с.

300. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция. Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2000. – 272 с.

301. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») от 29.11.1985 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

302. Минькович-Слободяник О. В. Правова і політична культура як невід'ємні складові громадянського суспільства [Електронний ресурс] / О. В. Минькович-Слободяник // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – Вип. 63. – С. 29–34. – Режим доступу:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2014_63_7.

303. Мироненко В. П. Межі здійснення батьківських прав / В. П. Мироненко // Юридична наука. – 2012. – № 5. – С. 59–65.

304. Мироненко В. П. Сім'я як головний інститут соціалізації дитини / В. П. Мироненко // Юридична наука. – 2013. – № 2. – С. 49–54.

305. Миронова С. П. Основи колекційної педагогіки / С. П. Миронова, О. В. Гаврилов, М. П. Матвеева. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – 264 с.

306. Михайлова И. А. Гражданская правосубъектность физических лиц: проблемы законодательства, теории и практики : автореф. ... дис. д-ра юрид. наук / И. А. Михайлова. – М., 2007. – 50 с.

307. Мицкевич А. В. Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. – М. : Госюриздат, 1962. – 213 с.

308. Михайлишин У. Б. Особливості проявів тривожності неповнолітніх делінквентів [Електронний ресурс] / У. Б. Михайлишин // Проблеми екстремальної та кризової психології. - 2013. - Вип. 13. - С. 186-196.

309. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ ООН від 16.12.1966 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

310. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : міжнар. док. ООН від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

311. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх: Міжнародний документ ООН від 29.11.1985 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211

312. Мінченко Р. М. Еволюція державної влади в сучасній Україні (теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Р. М. Мінченко. – К., 2009. – 444 с.

313. Місцеві вибори у світі: голосують іноземці та ті, кому 16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.oporaua.org/analitika/>.

314. Міхневич Л. В. Конституційне право зарубіжних країн (загальна частина) : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. / Л. В. Міхневич. – К. : КНЕУ, 2005. – 164 с.

315. Мойсеєва О. Є. Мотиваційні детермінанти агресивної поведінки / О. Є. Мойсеєва // Проблеми сучасної психології. – 2013. – Вип. 21. – С. 459–468.

316. Молодіжний рух «Голосувати у 16» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.votesat16.org/about/>.

317. Молодіжні субкультури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://subcultures1.blogspot.com/2012/12/blog-post.html>.

318. Моткова О. Право на життя у рішеннях Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини / О. Моткова // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 1. – С. 49–59.

319. Музикант К. А. Специфікація обов'язків неповнолітніх осіб як елемент спеціального адміністративного-правового статусу даної категорії населення / К. А. Музикант // Європейські перспективи. – 2014. – № 9. – С. 58–63.

320. Музичук О. М. Уточнення сутності категорії «правовий статус» суб'єкта адміністративно-правових відносин та його елементного складу [Електронний ресурс] / О. М. Музичук // Форум права. – 2008. – № 1. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

321. Надьон В. В. Елементи правосуб'єктності в цивільному праві / В. В. Надьон // Проблеми законності. – 2014. – Вип. 125. – С. 100–109.

322. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз бродяжництва як фонового для злочинності явища / Д. О. Назаренко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2013. – № 4. – С. 40–43.

323. Найдьонова Л. А. Агресивний кібер-простір чи агресивні користувачі? – психологічні засади долаття кібер-булінгу / Л. А. Найдьонова // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск. Проблеми кіберагресії / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – 2012. – Т. 2. – С. 83–92.

324. Настасяк І. Ю. Соціологія права : навч. посіб. / І. Ю. Настасяк. – Львів, 2008. – 196 с.
325. Негоденко В. К. Відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність / В. К. Негоденко. – К. : Наук. думка, 1971. – 72 с.
326. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 511 с.
327. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для вуз. / В. С. Нерсисянц. – М. : Норма, 1999. – 552 с.
328. Нерсисянц В. С. Философия права : учеб. для вуз. / В. С. Нерсисянц. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1997. – 652 с.
329. Нестор Н. В. Медіація у кримінальному процесі Сполученого Королівства Великої Британії [Електронний ресурс] / Н. В. Нестор // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 12. – С. 144–148.
330. Нестор Н. В. Поняття, принципи та форми відновного правосуддя / Н. В. Нестор // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 330–333.
331. Нечаева А. М. Россия и ее дети (ребенок, закон, государство) / А. М. Нечаева. – М., 2000. – С. 104.
332. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні / С. В. Ничипоренко. – Умань : Вид. «Сочінський», 2011. – 217 с.
333. Німецька хвиля / Deutsche Welle [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk>.
334. Новак-Каляєва Л. М. Права людини в державному управлінні: теоретико-методологічний аспект : моногр. / Л. М. Новак-Каляєва. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2013. – 396 с.
335. Новини. Новий регіон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nr2.com.ua/News/politics_and_society.
336. Об образовании : Закон Российской Федерации от 10.07.1992 № 3266-1 (ред. от 12.11.2012) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1888/.
337. Об опыте работы и основных направлениях взаимодействия

Общественных Советов при территориальных органах ФСИН России с администрациями исправительных учреждений : круглый стол (г. Ростов-на-Дону, 1 июня 2007 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%d0%ae%d0%b2%d0%b5%d0%bd%d0%b0%d0%bbf>.

338. Общая теория государства и права / отв. ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2000. – 416 с.

339. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Азъ, 1994. – 955 с.

340. Окіна́вська хартія глобального інформаційного суспільства : міжнар. док. від 22.07.2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_163.

341. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : моногр. / Л. А. Ольховик. – Одеса : Вид. Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 173 с.

342. Оніщенко Н. М. До питання про дослідження сутності інституту юридичної відповідальності / Н. М. Оніщенко, С. О. Сунегін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – Вип. 65. – С. 3–9.

343. Оніщенко Н. М. Моральна складова державної політики у сфері охорони і захисту прав та інтересів дитини: необхідність забезпечення / Н. М. Оніщенко, С. В. Стоєцький, С. О. Сунегін // Публічне право. – 2013. – № 4. – С. 178–187.

344. Оніщенко Н. М. Права і свободи дитини в умовах конвергенції правових систем: українські реалії та перспективи їх удосконалення / Н. М. Оніщенко, С. О. Сунегін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 12. – С. 83–89.

345. Оніщенко Н. М. Права і свободи дитини: вступ до проблеми / Н. М. Оніщенко, О. Л. Львова, С. О. Сунегін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 13–17.

346. Оніщенко Н. Невідкладність завдань по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів особи (теоретичні моделі та практика реалізації) / Н. Оніщенко

// Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2 (73). – С. 17–25.

347. Опацький Р. М. Ювенальна політика в Україні: теорія, правова основа, інституалізація : моногр. / за наук. ред. д-ра юрид. наук, засл. юриста України С. М. Алфьорова. – Запоріжжя : Дике поле, 2013. – 464 с.

348. Оржеховська В. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. / В. Оржеховська. – К. : ВіАН, 1996. – 351 с.

349. Ортинська Н. В. Види прав неповнолітніх: теоретико-правовий пошук / Н. В. Ортинська // Публічне право. – 2014. – № 4. – С. 221–226.

350. Ортинська Н. В. Генезис правового статусу неповнолітніх від 18 ст. до сьогодні / Н. В. Ортинська // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. : Право. – 2015. – № 34. – С. 28–31.

351. Ортинська Н. В. Особливості правового статусу неповнолітніх у сучасних умовах розвитку державності / Н. В. Ортинська // Часопис Київського університету права – 2016 – №3 – С. 100-104.

352. Ортинська Н. В. Історико-правовий аналіз розвитку правового статусу неповнолітніх (від додержавного суспільства до 18 ст.) / Н. В. Ортинська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2015. – № 15. – С. 23–26.

353. Ортинська Н. В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх з відставанням у психічному розвитку / Н. В. Ортинська // Публічне право. – 2016. – № 1. – С. 180–184.

354. Ортинська Н. В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх: оновлення методологічних підходів / Н. В. Ортинська // Форум права – 2015. – № 5. – С. 166–170.

355. Ортинська Н. В. Національні проблеми правового регулювання прав неповнолітніх / Н. В. Ортинська // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2015. – № 2 (2). – С. 28–33.

356. Ортинська Н. В. Правова глобалізація / Н. В. Ортинська, І. М. Жаровська, Р. Я. Шай. – Львів : Сполом, 2016. – 187 с.

357. Орти́нська Н. В. Правова соціалізація / Н. В. Орти́нська, І. М. Жаровська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. – Львів: Сполом, 2015. – 252 с.
358. Орти́нська Н.В. Правова глобалізація : моногр. / І. М. Жаровська., Н.В.Орти́нська, Р.Я Шай – Львів: СПОЛОМ – 2016 – С. 65–139.
359. Орти́нська Н. В. Процедура медіації як форма відновного правосуддя для неповнолітніх / Н. В. Орти́нська // Право і безпека. – 2016. – № 1. – С. 121–125.
360. Орти́нська Н. В. Соціальні проблеми злочинності: проблеми подолання / Н. В. Орти́нська // The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. – 2015. – № 21. – С. 86–91.
361. Орти́нська Н. В. Співвідношення правового та соціального статусу неповнолітніх / Н. В. Орти́нська // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – № 1. – С. 153–156.
362. Орти́нська Н. В. Фактори впливу інформаційного суспільства на правовий статус неповнолітнього / Н. В. Орти́нська // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2016. – № 1. – С. 112–116.
363. Освіта в структурі цивілізаційних змін : Постанова Загальних зборів Національної академії педагогічних наук України від 18.11.2010 № 1-6/3-5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nau.kiev.ua/index.php?page=hotline&file=348715-18112010-0.txt&code=v1-6_601-10.
364. Освітологія: витоки наукового напрямку : моногр. / [за ред. В. О. Огнев'юка ; авт. кол. : В. О. Огнев'юк, С. О. Сисоєва, Л. Л. Хоружа та ін.]. – К. : ВП «Едельвейс», 2012. – 336 с.
365. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
366. Основы специальной психологии / под ред. Л. В. Кузнецовой. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 480 с.
367. Особливості свободи як принципу конституційного ладу / О. Члевик //

Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 2. – С. 55–65.

368. Павко А. Методологія модерну і постмодерну: проблеми синтезу протилежних підходів / А. Павко // Вісник Національної академії наук України. – 2011. – № 3. – С. 34-39.

369. Пам'ятай про Крути. Молодіжна компанія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kruty.org.ua/spysok-poleglyh>.

370. Панасенко Н. М. Теоретично-експериментальні дослідження образу «Я» у підлітків із межовими рисами характеру / Н. М. Панасенко // Актуальні проблеми психології. Т. V : Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 155–161.

371. Панасюк В. В. Конституційно-правовий статус особи. Український вимір / В. В. Панасюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 10. – С. 131–138.

372. Панчишин А. В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус» / А. В. Панчишин // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 95–98.

373. Парасюк В. М. Філософія права: словник слідчого / В. М. Парасюк. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 172 с.

374. ПАРЄ закликає знизити вік для голосування до 16 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eunews.unian.ua/510880>.

375. Патюлин В. А. Государство и личность в СССР (правовые аспекты взаимоотношений) / В. А. Патюлин. – М. : Наука, 1974. – 246 с.

376. Паулу Сержіу Пінейру Доповідь про насильство щодо дітей у світі [Електронний ресурс] / Паулу Сержіу Пінейру. – Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/world-report_Ukr.indd.pdf. С. XVIII.

377. Пенітенціарний кодекс Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1_01.05.2015.pdf.

378. Пергамент А. Родительские права / А. Пергамент // Советская юстиция. – 1962. – № 21. – С. 6–8.

379. Петрунько О. В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі : моногр. / О. В. Петрунько. – 2-ге вид. – Ніжин : Вид-во «Аспект–Поліграф», 2011. – 480 с.

380. Пиголкин А. С. Общая теория права : учеб. / А. С. Пиголкин. – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 384 с.

381. Пиголкин А. С. Пути оптимизации работы над правовой терминологией / А. С. Пиголкин, С. Н. Юсупов // Советское государство и право. – 1983. – № 12. – С. 45–52.

382. Письменицкий А. А. Теорія держави і права / А. А. Письменицкий, Д. В. Слинько, А. С. Спаський. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – 244 с.

383. Пищуліна О. Щодо зміни підходів до формування соціальних стандартів в Україні [Електронний ресурс] / О. Пищуліна. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Desember/13.htm>.

384. Підготовлено законопроект щодо посилення соціального захисту дітей та сімей з дітьми із зони АТО – Уповноважені Президента [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Президента України. – 2015. – 4 берез. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/pidgotovleno-zakonoproekt-shodo-posilennya-socialnogo-zahist-34873>.

385. Підлісний М. М. Молодь як об'єкт соціологічного аналізу : моногр. / М. М. Підлісний, В.І. Шубін. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2011. – 270 с.

386. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sociology.kharkov.ua/socio/index.php?option=com_content&task=view&id=120&Itemid=48.

387. Пінчук І. Я. Динаміка психічного здоров'я населення України в період 2008–2012 рр. та перспективи розвитку психіатричної допомоги країни / І. Я. Пінчук, Р. М. Богачев, М. К. Хобзей, О. О. Петриченко // Архів психіатрії. – 2013. – Т. 19, № 1. – С. 11–17.

388. Повар О. В. Права дитини у філософській думці доби Ренесансу / О. В. Повар // Митна справа. – 2013. – № 6 (2.1). – С. 3–9.

389. Поволоцька С. Г. Деякі аспекти профілактики злочинів та інших правопорушень серед неповнолітніх [Електронний ресурс] / С. Г. Поволоцька. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 22. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2003_22_7.

390. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підруч. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка ; Президент, 2006. – 344 с.

391. Погребняк С. Загальні принципи права як джерело права / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 1 (64). – С. 14–25.

392. Полежай П. Т. Сущность права / П. Т. Полежай. – Х. : Юрид. ин-т, 1964. – 73 с.

393. Політичний енциклопедичний словник / за ред. Ю. М. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К. : Генеза, 1997. – 628 с.

394. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. VII. – № 4406.

395. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 4022.

396. Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини : затверджено Указом Президента України від 11.08.2011 № 811 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/811/2011/para14#n14>.

397. Полховська І. К. Поняття і принципи конституційно-правового статусу особи в Україні [Електронний ресурс] / І. К. Полховська // Право і суспільство. – 2012. – № 4. – С. 19–23. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_4_7.

398. Полянский Н. Н. О терминологии советского закона / Н. Н. Полянский // Проблемы социалистического права. – 1988. – № 5. – С. 132–136.

399. Порядок денний асоціації Україна – ЄС як частина підготовки Угоди про асоціацію: результати громадянського моніторингу у 2010–2011 рр. / за заг. ред. Юлії Тищенко ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. (УНЦПД), Ін-т екон. дослідж. та політ. консультацій, Центр політ.-прав. реформ. – К. : Агентство «Україна», 2012. – 108 с.

400. Посикалюк О. О. Особисті немайнові права фізичних осіб в романській, германській, англо-американській системах приватного права : моногр. / О. О. Посикалюк. – К. : Наук.-дослід. ін-т приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – 323 с.

401. Послание Международной организации труда (МОТ) по вопросам детского труда. Глобальный доклад «Будущее без детского труда» от 6.05.2002 года [Электронный ресурс] // Права детей в Российской Федерации: законодательство и практика // Аналитический вестник СФ. – 2003. – № 3 (196). – Режим доступа : <http://www.council.gov.ru>.

402. Постмодерн в философии, науке, культуре. Хрестоматия / В.И. Штанько, И.З. Цехмистро, В.Н. Сумятин. – Харьков, 2000. – 480 с.

403. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх» : від 09.11.2006 [Електронний ресурс] – Режим доступу : [w1.c1.rada.gov.ua>pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511).

404. Права дитини [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/>.

405. Права людини в Україні – 2013. Доповідь правозахисних організацій / за ред. Є. Ю. Захарова ; Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Х. : Права людини, 2014. – 456 с.

406. Права людини в Україні – 2016. Доповідь правозахисних організацій / За заг. ред.: А. П. Бущенко, О. А. Мартиненка/ Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К, КИТ, 2017. – 230 с.

407. Права по которым судится малороссийский народ 1743 года / состав. К. А. Вислоков, А. П. Ткач, И. Б. Усенко, В. А. Чехович. – Киев : Наук. думка, 1993. – 54 с.

408. Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі: Міжнародний документ ООН від 14.12.1990 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_205

409. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : моногр. / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – 248 с.

410. Правова соціалізація : моногр. / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. – Львів, 2015. – 252 с.

411. Православная газета [Электронный ресурс]. – Екатеринбург, 2003. – 27 июля. – Режим доступа : <http://rusk.ru/st.php?idar=4300>.

412. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.11.2011 № 4061-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 10–11. – Ст. 73. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.

413. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України– 2006. – № 30. – Ст. 260. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

414. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.

415. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.

416. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13.

417. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України – 1993. – № 5. – Ст. 21.

418. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: Закон України від 16.11.2000 № 2109-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 1. – Ст. 2.

419. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : лист Вищого спеціалізованого суду від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13 // Закон і Бізнес. – 2013. – № 31.

420. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6. – Ст. 147.

421. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради – 2015. – № 1. – Ст. 1.

422. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року : Закон України від 05.03.2009 № 1065-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 29. – Ст. 395.

423. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 № 148 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/148-2016-%D0%BF>.

424. Про затвердження Положення про Міністерство молоді та спорту України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 220 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/220-2014-%D0%BF>.

425. Про затвердження Положення про судових вихователів : Наказ Верховного Суду України, Міністерства юстиції України, Міністерства освіти України від 15.11.1995 № 478/63/7/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0113-96>.

426. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.

427. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 01.12.1998 № 281-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/281-14>.

428. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 16.

429. Про нові підходи до злочинності серед неповнолітніх і про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація N Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам від 24.09.2003 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_865

430. Про оголошення 2016 року Роком англійської мови в Україні : Указ Президента України від 16.11.2015 № 641/2015 // Урядовий кур'єр. – 2015. – 18 листоп. – № 215.

431. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 9.02. 2005 № 20/95-ВР //Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35

432. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України від 02.06.2005 № 2623-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 26. – Ст. 354.

433. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України – 2001. – № 30. – Ст. 142.

434. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001 № 2789-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10.

435. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05>.

436. Про практику застосування судами України законодавства у справах

про злочини неповнолітніх : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04. 2004 № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04>.

437. Про проведення парламентських слухань на тему: «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист» : Постанова Верховної Ради України від 06.09.2016 № 1482-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2016. – № 39. – Ст. 601.

438. Про професійно-технічну освіту : Закон України від 10.02.1998 № 103/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 32. – Ст. 215.

439. Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді»: Постанова Верховної Ради України від 23.02.2017 № 1908-VIII // Голос України від 11.03.2017 № 4

440. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987–XII з подальшими змінами // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.

441. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 № 2558-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 42. – Ст.213.

442. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 05.02.1993 № 2998-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16.

443. Про стан організації роботи з неповнолітніми правопорушниками, які перебувають на обліку в підрозділах кримінально-виконавчої інспекції [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державної пенітенціарної служби України. – Режим доступу : http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/printable_article/783961;jsessionid=05A50C40F3740364063EFA603BFA591A.

444. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.

445. Промова у справі закону про celibat, виголошена на соборі

Станіславом Оріховським Русиним [Електронний ресурс] // Українські гуманісти епохи Відродження. – К. : Наук. думка, 1995. – Ч. 1–2. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/human/hum08.htm>.

446. Просвирнин Ю. Г. Гарантии депутатской деятельности в развитом социалистическом обществе / Ю. Г. Просвирнин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. – 144 с.

447. Протидія дискримінації і расизму: міжнародні угоди / Харківська правозахисна група. – Х. : Права людини, 2009. – 356 с.

448. Психология семьи: хрестоматия для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики / [науч. ред. и сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ – М», 2002. – 752 с.

449. Психологічний словник / [ред. В. І. Войтко]. – К. : Вища шк., 1982. – 216 с.

450. Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Пушкіна. – Х., 2008. – 48 с.

451. Рабец А. М. Ювенальное право Российской Федерации : учеб. для магистров / А. М. Рабец. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт, 2015. – 447 с.

452. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація / П. М. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України. – 2016. – № 1 (84). – С. 19–29.

453. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 5, зі змін. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

454. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10, допов. – Львів : Край, 2008. – 224 с.

455. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атака, 2004. – 464 с.

456. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабінович. – Х. : Право, 1997. – 64 с.

457. Рабінович П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення (основи загальної теорії держави та права) / П. М. Рабінович. – К. : НМК ВО, 1992. – 100 с.
458. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста/ Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 656 с.
459. Райт М. Восстановительное правосудие – путь к справедливости / М. Райт ; пер. с англ. – Киев : Изд. Захаренко В. А., 2007. – 304 с.
460. Революция на граните: фоторепортаж 25 лет спустя [Электронный ресурс] // MIGNEWS. – 2015. – 10 окт. – Режим доступа : <http://mignews.com.ua/sobitiya/inukraine/6999397.html>.
461. Рекомендації парламентських слухань на тему «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://komsport.rada.gov.ua/documents/sluhannja/73484.html>.
462. Рекомендація Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» від 17.09.1987 № R(87)20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=9867987>.
463. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 № 18-рп/2004.
464. Рішення у справі «Мазурек проти Франції» (Judgment in the case of Mazurek v. France) [Електронний ресурс] // Український портал практики Європейського суду з прав людини. – Режим доступу : <http://www.eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=141>.
465. Рождественский А. А. Теория субъективных публичных прав / А. А. Рождественский. – М.: Печ. А. И. Снегиревой, 1913. – 294 с.
466. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України є взірцем ушляхетнення законодавчого регулювання сімейних відносин / З. В. Ромовська // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – Число 3. – С. 241–243.
467. Российское гражданство: [учеб. пособие для вуз. / под ред. В. Я. Кикотя]. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, Закон и право, 2003. – 272 с.

468. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1984–1994. – Т. 1. Законодательство Древней Руси. – 1984. – С. 72.

469. Руденко Л. М. Система корекції та профілактики агресивної поведінки дітей з розумовою відсталістю / Л. М. Руденко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Психологічні науки. – 2015. – № 1. – С. 41–46.

470. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Наука, 1969. – 348 с.

471. Рясенцев В. А. Советское семейное право / В. А. Рясенцев. – М. : Юрид. лит., 1982. – 256 с.

472. Сабат В. Н. Особливості агресивної поведінки підлітків [Електронний ресурс] / В. Н. Сабат, О. В. Кінах // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер. соціально-педагогічна. – 2012. – Вип. 21 (1). – С. 309–317.

473. Саблук С. А. Окремі аспекти правового статусу дитини / С. А. Саблук // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3. – С. 143–147.

474. Саблук С. А. Правосуб'єктність як елемент правового статусу дитини / С. А. Саблук // Університетські наукові записки. – 2008. – № 2. – С. 101–105.

475. Саблук С. А. Історичні передумови формування правового статусу дитини в Україні / С. А. Саблук // Університетські наукові записки. – 2006. – № 3/4. – С. 259..

476. Савельєв Ю. Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? / Ю. Б. Савельєв, Т. М. Салата // Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота / НУ «Києво-Могилян. акад.». – К. : Аграр Медіа Груп, 2009. – Т. 97. – С. 71–75.

477. Савостьянова В. Б. Роль государства в реализации конституционных прав граждан на пенсионное обеспечение и социальные льготы / В. Б. Савостьянова // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 78–85.

478. Садина О. В. Правовой статус несовершеннолетнего в российском

законодательстве: теоретико-правовой анализ : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.В. Садина; Рос. ун-т кооп. – Саранск, 2009. – 205 с.

479. Сайт загальноосвітньої середньої школи № 77 (Львів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://school77.blogspot.com/p/blog-page_06.html.

480. Сайт львівської гімназії «Євшан» (Львів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yevshan.com.ua/normatyvni-dokumenty>.

481. Сайт середньої загальноосвітньої школи № 65 (Львів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://65school.at.ua/>.

482. Сальникова А. Е. Психологічні особливості цінностей у неповнолітніх правопорушників / А. Е. Сальникова, Л. О. Шевченко // Право і безпека. – 2012. – № 2 (44). – С. 229–231.

483. Самойлов А. М. Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків / А. М. Самойлов // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39 (4). – С. 177–183.

484. Самченко М. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. Ю. Самченко. – Львів, 2011. – С. 30–31.

485. Свод законов Российской империи. Законы гражданские. – СПб., 1916. – Т. 10.

486. Селиверстов В. И. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание : моногр. / В. И. Селиверстов. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – 151 с.

487. Селюков В. С. Право дитини на освіту: забезпечення реалізації можливостей та автономності / В. С. Селюков // Право і Безпека. – 2015. – № 2. – С. 38–45.

488. Семейный кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.consultant.ru/popular/family>.

489. Семчук Н. О. Суб'єкт та суб'єктивна сторона залучення неповнолітніх до заняття жебрацтвом за законодавством України та деяких зарубіжних країн / Н. О. Семчук // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – Число 2. –

С. 113–118.

490. Середін В. На часі імплементація відновних процедур у кримінальний процес України / В. Середін // Відновне правосуддя в Україні. – 2007. – № 1 (5). – С. 6–8.

491. Сивов В. А. Статус советского депутата / В. А. Сивов. – Ленинград : Лениздат, 1973. – 127 с.

492. Синегубов О. В. Здійснення особистого немайнового права дитини на належне батьківське виховання та його захист / О. В. Синегубов // Наше право. – 2014. – № 1. – С. 127–136.

493. Синцова Л. К. Социализация личности и ее правые формы : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Л. К. Синцова. – Ленинград, 1986. – 21 с.

494. Сирота Д. І. Обов'язки громадян як один з центральних елементів їх правового статусу / Д. І. Сирота // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 389–393.

495. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21/22. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

496. Сірант М. М. Міжнародне публічне право: схеми та дефініції / М. М. Сірант. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2013. – 216 с.

497. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, 2000. – 704 с.

498. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

499. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.

500. Скворцова С. Я. Фінансування соціальних гарантій як чинник мінімізації соціальних ризиків українського суспільства / С. Я. Скворцова // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – № 5 (1). – С. 185–191.

501. Сливка С. С. Професійна культура працівника міліції : моногр. / С. С. Сливка. – Львів, 1995. – 94 с.

502. Слінченко Л. В. Державна політика формування громадянської

компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір / Л. В. Сліпченко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 856–861.

503. Сліпченко С. О. Щодо абсолютності права на ім'я фізичної особи / С. О. Сліпченко // Юрист України. – 2012. – № 1–2 (18–19). – С. 41–45.

504. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР. Ін-т мовознавства. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2. – 338 с.

505. Словник-довідник з ювенальної юстиції : наук.-практ. посіб. / В. С. Зеленецький, Н. В. Сібільова, Л. М. Кривоченко та ін. ; за заг. ред. В. С. Зеленецький, Н. В. Сібільова ; Акад. правових наук України. Ін-т вивчення проблем злочинності. – Х. : Страйд, 2006. – 784 с.

506. Смоліна О. С. Медико-біологічні та соціально-педагогічні аспекти затримки психічного розвитку / О. С. Смоліна // Актуальні питання корекційної освіти. – 2011. – Вип. 2. – С. 222–230.

507. Соборное Уложение 1649 г. // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1984–1994. – Т. 3. – Гл. XXII. – Ст. 6. – С. 248, 433.

508. Сорос Дж. Кризис глобального капитализма / Дж. Сорос. – К. : Основы, 1999. – 259 с.

509. Социология : [учеб.] / [Ю. Г. Волков, В. И. Добренев, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попова]. – [Изд. 2, испр. и доп.]. – М. : Гардарики, 2003. – 512 с.

510. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх : моногр. / [І. І. Ковальова, А. О. Смоктій, В. В. Вітвіцька та ін.]. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Дідоренка, 2008. – 188 с.

511. Соціологічне опитування [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=115.

512. Соціологічне опитування [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1117.

513. Справа «М.С. проти Болгарії» (Case of M.C. v. Bulgaria) (Заява № 39272/98) : рішення, Страсбург, 04.12.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIIdx=629>.

514. Справа «Гарнага проти України» (Case of Garnaga v. Ukraine) (Заява № 20390/07) : рішення, Страсбург, 16.05.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_960.

515. Справа «Свершов проти України» (Заява № 35231/02) : Рішення Європейського суду з прав людини від 27.11.2008 // Офіційний вісник України. – 2009. – 5 черв. – № 39.

516. Статистика [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/applicant/statistics/>.

517. Статистика укладання-розірвання шлюбів [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.drsu.gov.ua>.

518. Статус Женевських конвенцій 1949 року і Додаткових протоколів до них 1977 року : міжнар. док. ООН від 19.11.1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_.

519. Статут Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Батьківщина молода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://batkivschina.com/statut_moloda.html.

520. Статут молодіжної громадської організації «Всі рівні» (м. Хмельницький) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prev.novadoba.org.ua/citizen/content.php?dep=4&id=111>.

521. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: Міжнародний документ ООН від 26.06.1945 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010

522. Статут Харківської обласної молодіжної громадської організації «Аніме клуб «Ранкове Небо» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://anime.kharkov.ua/statut/>.

523. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття,

зміст, система, особливості здійснення та захист) : моногр. / Р. О. Стефанчук ; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К. : КНТ, 2008. – 626 с.

524. Стояковий С. Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом // Полис. – 1996. – №1. – С. 50 -53.

525. Стратегія Ради Європи щодо прав дитини на 2012–2015 роки від 15.02.2012 [Електронний ресурс] // Документи Комітету міністрів. – Режим доступу : <http://www.mlsp.kmu.gov.ua/document/145246/St.rtf>.

526. Стратій О. В. Європейський досвід інституту «медіації» у кримінальних провадженнях / О. В. Стратій // Наше право. – 2014. – № 10. – С. 196–202.

527. Стрельнікова Н. М. Виховні проблеми сучасної неповної сім'ї [Електронний ресурс] / Н. М. Стрельнікова // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. – 2012. – № 6. – (Сер. : Психолого-педагогічні науки). – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2012_6_13.

528. Строган А. Ю. Культурні права особи в національних та міжнародних нормативно-правових актах: порівняльний аналіз / А. Ю. Строган // Економіка та держава. – 2008. – № 8. – С. 95–97.

529. Строгович М. С. Основные вопросы советской социалистической законности / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1966. – 189 с.

530. Строгович М. С. Правовое положение личности. Конституция общественного государства. Вопросы теории / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1979. – 448 с.

531. Судова влада України : офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sudova_statystyka/sjdfsdkjdsjdk/.

532. Сулейманова С. А. Правоспособность граждан (физических лиц) по российскому гражданскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. А. Сулейманова ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2002. – 31 с.

533. Суржинський М. І. Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект / М. І. Суржинський. – К. : Наук. думка, 2011. – 215 с.

534. Суслова О. І. Захист прав жінок та дітей судовими та

правоохоронними органами в Україні / О. І. Суслова, О. О. Лазаренко, Н. О. Ахтирська ; за заг. ред. Г. О. Христової. – К. : Тютюкін, 2010. – 336 с.

535. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Д. Крупчан, В. С. Ковальський [та ін.] ; за заг. ред. О. В. Зайчука ; НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, НДІ інтелектуальної власності НПрН України. – 3-тє вид., перероб. і до- пов. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 408 с.

536. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1: Общая часть / Н. С. Таганцев. – СПб., 1902. – 815 с.

537. Тарасишина О. М. Толерантність у сучасній політичній і правовій культурі / О. М. Тарасишина // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 25. – С. 93–99.

538. Тарнавська А. Н. До питання про юридичний статус особи / А. Н. Тарнавська // Адвокат. – 2009. – № 3 (102). – С. 26–29.

539. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание (методология и методика) : метод. пособие / Е. В. Татаринцева. – М. : Высшая шк., 1990. – 175 с.

540. Тацій В. Я. Історія держави і права України : [підруч.] [у 2 т.] / В. Я. Тацій, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000. – Т. 1. – С. 371–372.

541. Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 742 с.

542. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд. – М. : Юрист, 2001. – 776 с.

543. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристь, 1997. – 672 с.

544. Теория государства и права : учеб. [для вуз.] / под ред. С. С. Алексеева. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 2000. – 595 с.

545. Теория государства и права : учеб. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 1997. – 616 с.

546. Теорія держави і права : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінформ, 1995. – 321 с.

547. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред.

О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

548. Теорія держави та права : [підруч.] / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 416 с.

549. Терепищий С. О. Національна держава та освітні реформи в контексті глобалізаційних викликів / С. О. Терепищий // Гілея : науковий вісник. – 2015. – Вип. 93. – С. 283–288.

550. Тиндик Н. П. Біженці: невід’ємний елемент сучасного світового міграційного процесу : моногр. / Н. П. Тиндик. – Львів : ЛьвДУВС, 2007. – 608 с.

551. Тихомиров О. Просторовий вимір права: проблеми методологічного осмислення / О. Тихомиров // Порівняльне правознавство. – 2013. – № 1–2. – С. 215–221.

552. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. / Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 382 с.

553. Тодика Ю. М. Конституційний суд України і прокуратура в конституційно-правому механізмі забезпечення основних прав громадян / Ю. М. Тодика, О. В. Марцелж. – Х. : Одисей, 1996. – 78 с.

554. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. – Киев, 2004. – 368 с.

555. Томенко М. В. Виступ головуєчого на парламентських слуханнях / М. В. Томенко // Парламентські слухання на тему «Законодавче забезпечення та реальний стан дотримання прав дитини в Україні». – К. : Парламент. вид-во, 2011. – 100 с.

556. Трамбле Р. Развитие агрессивного поведения в детском возрасте: Чему мы научились в прошлом веке? / Р. Трамбле // Международный журнал развития поведения. – 2000. – № 24 (2). – С. 129–141.

557. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – СПб.: Лунь, 1999. – 224 с.

558. Туз Н. Д. Вплив соціального середовища на формування особистості неповнолітнього злочинця / Н. Д. Туз // Митна справа. – 2013. – № 5 (89), ч. 2, кн. 2. – С. 41–76.

559. Уварова О. О. Принципи права як загальнотеоретична категорія / О. О. Уварова // Юрист України. – 2011. – № 4 (17). – С. 5–10.

560. Угоду про співробітництво міністерств внутрішніх справ з питань повернення неповнолітніх до держав їх проживання: Міжнародний документ від 07.10.2002 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_614

561. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть : учеб. пособие / [под ред. И. Д. Козочкина]. – М. : Омега-Л, Ин-т междунар. права и экономики А. С. Грибоедова, 2003. – 576 с.

562. Уголовное Уложение от 22 марта 1903 г. – СПб. : Изд-во Гос. канцелярии, 1903. – С. 162.

563. Уголовный кодекс Болгарии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ugolovnykodeks.ru/2011/11/ugolovnyj-kodeks-bolgarii/10/>.

564. Уголовный кодекс Голландии / [науч. ред. Б. В. Волженкин]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 510 с.

565. Уголовный кодекс Латвийской Республики : принят 8 июля 1998 г. ; введен в действие с 1 апреля 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243424>.

566. Уголовный кодекс Литовской Республики : утвержден 26 сентября 2000 г. законом № VIII-1968 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243877&subID=100107735,100107738,100107761,100107845#text>.

567. Уголовный кодекс Республики Армения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gproxx.com/http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus>.

568. Уголовный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.kulichki.com/vip/uk/00000013.htm#g21>.

569. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года № 574 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан.- 1998.- №9.- ст. 68 //

Електронний ресурс – Режим доступу:

http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=237375

570. Уголовный кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.uk-rf.com/glava20.html>.

571. Уголовный кодекс Швейцарии / [науч. ред. Н. Ф. Кузнецова]. – М. : Зерцало, 2000. – 138 с.

572. Уголовный кодекс Эстонии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.crime.vl.ru/index.php?p=1332&more=1>.

573. Удосконалення системи пільг в Україні шляхом посилення адресності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gutszn.kr-admin.gov.ua/arh/analiz.pdf>.

574. Умови прийому на навчання до вищих навчальних закладів України в 2016 році : затв. Наказом Міністерства освіти і науки України 15.10.2015 № 1085 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/9990/.

575. Умови прийому на навчання до вищих навчальних закладів України в 2017 році : затв. Наказом Міністерства освіти і науки України від 13.10.2016 № 1236 [Електронний ресурс]. – <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1515-16>.

576. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії: Міжнародний документ ООН від 01.01.2000 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_b09

577. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах: Міжнародний документ ООН від 01.01.2000 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_795

578. Федеральна конституція Швейцарської конфедерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ditext.com/swiss/constitution.html>.

579. Федоров А. В. Влияние телеэкранного насилия на детскую аудиторию в США / А. В. Фёдоров // США – Канада: экономика, политика, культура. –

2004. – № 1. – С. 77–93.

580. Федорченко В. К. Стратегія розвитку освіти на порозі ХХІ століття (міжнародний аналітичний огляд) / В. К. Федорченко // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. / [ред. кол. : В. О. Зайчук (гол. ред.), О. Я. Савченко та ін.]. – К. : НМЦ ВО, 2002. – Вип. 32. – С. 205–212.

581. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.

582. Философский энциклопедический словарь / сост. С. С. Аверинцев, Л. Ф. Ильичев, С. М. Ковалев, Н. М. Ланда. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.

583. Філіпішина А. Дії щодо залучення дітей до збройних конфліктів мають бути криміналізовані [Електронний ресурс] / Аксана Філіпішина // Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – 2015. – 15 черв. – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/15615-jc-aksana-filipishina-diii-schodo-zaluchennya-ditej-do-zbrojnih-konflikti/>.

584. Філіпішина А. Реалії, у яких сьогодні опинилася країна, потребують від держави створення цілісної системи сімейної політики [Електронний ресурс] / Аксана Філіпішина // Офіційний веб-сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – 2015. – 17 черв. – Режим доступу : <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/17615-ng-aksana-filipishina-realiii-u-yakix-sogodni-opinilasya-kraiina-potrebuy/>.

585. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голов. ред.). – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

586. Флоря Е. К. Личность преступника: криминологическое и уголовно-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Е. К. Флоря. – М., 2003. – 23 с.

587. Форманюк В. І. Вік як умова правосуб'єктності особи / Форманюк В. І. // Часопис цивілістики. – 2012. – Вип. 14. – С. 55–58.

588. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч.

/ О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 536 с.

589. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма ; [пер. з англ. В. Дмитрика]. – Львів : Кальварія, 2005. – 380 с.

590. Хабибулин А. Г. Государственная идентичность как элемент правового статуса личности / А. Г. Хабибулин, Р. А. Рахимов // Государство и право. – 2000. – № 5. – С. 5–11.

591. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 340 с.

592. Хижняк Л. М. Державна освітня політика в умовах глобалізації: пошуки оптимальної моделі [Електронний ресурс] / Л. М. Хижняк // Державне будівництво. – 2007. – № 1 (2). – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_1\(2\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_1(2)_4).

593. Христова Г. Доктрина «R2P»: зобов'язання держави та міжнародної спільноти щодо захисту прав людини / Г. Христова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 42–52.

594. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40–44. – Ст. 356. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

595. Чарнецька Р. Т. Психологічні особливості емансипації підлітків [Електронний ресурс] / Р. Т. Чарнецька // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Психологічні науки. – 2013. – Вип. 2. – С. 71–75. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkh_p_2013_2_21.

596. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.

597. Чернецький О. Л. Правове регулювання адміністративної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. Л. Чернецький. – Х. : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2008. – 22 с.

598. Черниченко С. В. Личность и международное право / С. В. Черниченко. – М. : Международные отношения, 1974. – 164 с.

599. Чернілевська О. І. Відшкодування шкоди, завданої кількома особами з різними обсягами деліктоздатності / О. І. Чернілевська // Право і суспільство. – 2015. – № 5 (2). – С. 74–79.

600. Шайкенов Н. А. Правовое обеспечение интересов личности / Н. А. Шайкенов. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 200 с.

601. Шайкенов Н. А. Правовое обеспечение интересов личности : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Н. А. Шайкенов. – Алма-Ата, 1992. – 46 с.

602. Шамба Т. М. Советская демократия и правопорядок / Т. М. Шамба. – М. : Мысль, 1985. – 160 с.

603. Швачка В. Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Швачка В. Ю.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 200 с.

604. Швець І. В. Поняття та класифікація прав дитини в Україні / І. В. Швець // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 12. – С. 145–151.

605. Шевченко О. К. Осуществление власти в условиях трансформационных процессов современной Украины : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / О. К. Шевченко ; Таврич. нац. ун-т им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2006. – 197 с.

606. Шевченко Я. М. Проблеми нового Сімейного кодексу України / Я. М. Шевченко // Проблеми законності : республік. міжвідомч. наук. зб. – Х. : НЮАУ ім. Я. Мудрого. – 2003. – Вип. 63. – С. 5–6.

607. Шедяков В. Є. Здійснення бажаних трансформацій соціально-інформаційних систем: постсучасні методологія та онтологія / В. Є. Шедяков // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – 2013. – № 1. – С. 97–100.

608. Шестак В. С. Впорядкування понятійного апарату в сфері охорони культурної спадщини як напрямок удосконалення реалізації обов'язків держави з її охорони / В. С. Шестак // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 953–959.

609. Шиян О. І. Освітня політика з питань забезпечення здорового способу

життя молоді : моногр. / О. І. Шиян. – Львів, 2010. – 296 с.

610. Шкільна служба порозуміння: програма формування безпеки в навчальному закладі. – К. : УЦП, 2009. – 15 с.

611. Шляхтун П. П. Конституційне право України : підруч. / П. П. Шляхтун. – К. : Освіта України, КНТ, 2008. – 592 с.

612. Шльонська О. О. Вплив стилю сімейного виховання на адаптивні можливості підлітка [Електронний ресурс] / О. О. Шльонська. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2011. – Вип. 5. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_5_47.

613. Шпіц-Чечота І. А. Освітній простір України в контексті глобалізації / І. А. Шпіц-Чечота // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 11. – С. 117–124.

614. Шульга А. М. Правовий статус особистості, його види / А. М. Шульга // Право і Безпека. – 2012. – № 2. – С. 19–22.

615. Що в ЄС вважається бідністю? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/126006-scho_v_es_vvazhaetsya_bidnistyu.html.

616. Щодо спрощеного кримінального правосуддя: Рекомендація № R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи від 17.09.1987 // Електронний ресурс – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_339

617. Эбзеев Б. С. Конституция. Демократия. Права человека / Б. С. Эбзеев. – М., 1992. – С. 118–120.

618. Энтин М. Л. Современные императивы гармонизации законодательства и правовых систем / М. Л. Энтин. – М. : РЕЦЭП, 2005. – 16 с.

619. Юзікова Н. С. Формування у неповнолітніх мотивації до застосування жорстокості та агресії при вчиненні злочинів / Н. С. Юзікова // Вісник Академії митної служби України. – 2011. – № 2. – С. 150–155.

620. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – 672 с.; Т. 4 : Н–П. – 2002. – 720 с.

621. Юхта О. Г. Теоретико-правовий аналіз концептуального поняття

«правовий статус дитини» / О. Г. Юхта // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 12. – С. 71–76.

622. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 288 с.

623. Якимов Г. А. Правовой статус личности: проблемы природы и элементного состава // Российский юридический журнал. – 2008. – № 2. – С. 62–67.

624. Якубова Ю. М. Проблемні сім'ї: діти і батьки / Ю. М. Якубова, О. Г. Антонова-Турченко, Г. В. Святненко та ін. – К. : Студцентр, 1998. – 138 с.

625. Ямкова О. О. Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ямкова Оксана Олександрівна. – Одеса, 2003. – 251 с.

626. Ямпольская Ц. А. О субъективных правах советских граждан и их гарантиях / Ц. А. Ямпольская // Вопросы советского государственного права. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 159–166.

627. Янковський С. А. Правова сутність інституту громадянства ЄС / С. А. Янковський // Право і Безпека. – 2011. – № 4 (41). – С. 28–32.

628. Ярматов А. Я. Гарантии депутатской деятельности / А. Я. Ярматов. – М. : Юрид. лит., 1978. – 53 с.

629. Assenov and Othes v Bulgaria (Ассенов и другие против Болгарии) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.srji.org/resources/search/33/>.

630. Bakke O. M. When Children Become People: The Birth of Childhood in Early Christianity / Odd Magne Bakke. – Augsburg Fortress Press, 2005. – P. 57–64.

631. Balcerek M. Prawa dziecka / Marian Balcerek. – Warszawa : PWN, 1986. – 583 s.

632. Carnoy M. Globalization and educational reform: what planners need to know / M. Carnoy. – Paris : Unesco, 1999. – 99 p.

633. Case of A. v. The United Kingdom [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58232>.

634. Coontz S. The way we really are: Coming to terms with America's

changing families / S. Coontz. – New York : Basic Books, 1997. – 375 p.

635. Dancanson N. Sexual Bullying: Gender Conflict and Pupil Culture in Secondary Schools / N. Dancanson. – Routledge, 1999. – 177 p.

636. Davis K. The Child and Social Structure / K. Davis // Journal of Educational Sociology. – 1996. – Vol. 14. – No. 4 - The Sociology of Childhood (Dec., 1940) - P. 217-229

637. De Schutter O. International Human Rights Law : Cases, Materials, Commentary / O. De Schutter // Olivier De Schutter. – Oxford : Oxford University Press, 2010. – P. 64–87.

638. Ewunetie N. African human rights law / N. Ewunetie, A. Alemayehu // Ethiopian legal brief. – 2012. – P. 97–98.

639. Fazlur R. Islam / Rahman Fazlur. – Chicago : University of Chicago Press, 1979. – 397 p.

640. Following a steady decline since 2006, the juvenile Violent Crime Index arrest rate reached a new historic low-point in 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.ojjdp.gov/ojstatbb/crime/JAR_Display.asp?ID=qa05201.

641. Freedom in the World [Electronic resource]. – Mode of access : <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2016>.

642. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland [Elektronische Ressource]. – Zugang : <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf>.

643. Hockenberry S. Juvenile Court Statistics 2013 [Electronic resource] / Sarah Hockenberry. – Charles, 2015. – Mode of access : <http://www.ojjdp.gov/ojstatbb/njcda/pdf/jcs2013.pdf>.

644. Human Rights Education in the School Systems of Europe, Central Asia and North America: A Compendium of Good Practice Council of Europe [Electronic resource]. – Mode of access : http://tandis.odihr.pl/documents/hreompendium/rus/CD%20SEC%202%20ENV/II_28_1_RU.pdf.

645. Juveniles in Adult Jails and Prisons [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ojjdp.gov/ojstatbb/corrections/qa08700.asp?qaDate=2014>.

646. Kowalski R. M. Cyber bullying: bullying in the digital age / Robin M. Kowalski, Susan P. Limber, Patricia W. Agatston. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd, 2008. – 218 p.

647. Ortynska N. Individual approach to minors as requirements of the Global Education Transformation / N. Ortynska // Oxford Review of Education and Science. «Oxford University Press». – 2016. – № 1 (11). – P. 11–17.

648. Ortynska N. Minors as subject of law: aspects of general theoretical jurisprudence / N. Ortynska // Evropsky politicky a pravni diskurz. – 2015. – № 3. – P. 112–117.

649. Ortynska N. Family crisis and its impact on the minor legal status / N. Ortynska // International Journal of Scientific & Engineering Research – 2017–Volume 8, (issue 2) – P. 465-470.

650. Oxford Learner's Dictionaries [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.oxfordadvancedlearnersdictionary.com/dictionary/bullying>.

651. Pakhare J. History of Child Labor [Electronic resource] / Jayashree Pakhare. – Mode of access : <http://www.buzzle.com/articles/history-of-child-labor.html>.

652. Position Paper on Education Post – 2015 [Electronic resource] // Official Portal of the UNESCO Organisation. – Mode of access : <http://en.unesco.org/post2015/sites/post2015/files/UNESCO%20Position%20Paper%20ED%202015.pdf>. – P. 2.

653. Pretty V. The United Kingdom: Judgment of 29 April 2002 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60448>.

654. Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity [Electronic resource] / Council of European, the Committee of Ministers. – Mode of access : <https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?id=160>.

655. Sebald H. Adolescence / H. Sebald. – New Jersey, 1984. – P. 3.

656. Suárez-Orozco C. Making Up For Lost Time: The Experience of Separation and Reunification Among Immigrant Families / C. Suárez-Orozco,

I. L. G. Todorova, J. Louie // Family Process. – 2002. – № 41. – P. 625–643.

657. UNICEF/Ukraine – Mode of access :
http://www.unicef.org/ukraine/ukr/children_26266.html.

658. Voter Turnout by Age Group [Electronic resource]. – Mode of access :
<http://www.elections.ca/content.aspx?section=res&dir=rec/eval/pes2015/vtsa&document=table1&lang=e>.

659. Youth Voting in the 2016 Primaries [Electronic resource]. – Mode of access :
<http://civicyouth.org/wp-content/uploads/2016/07/Youth-Voting-in-2016-Primaries.pdf>.

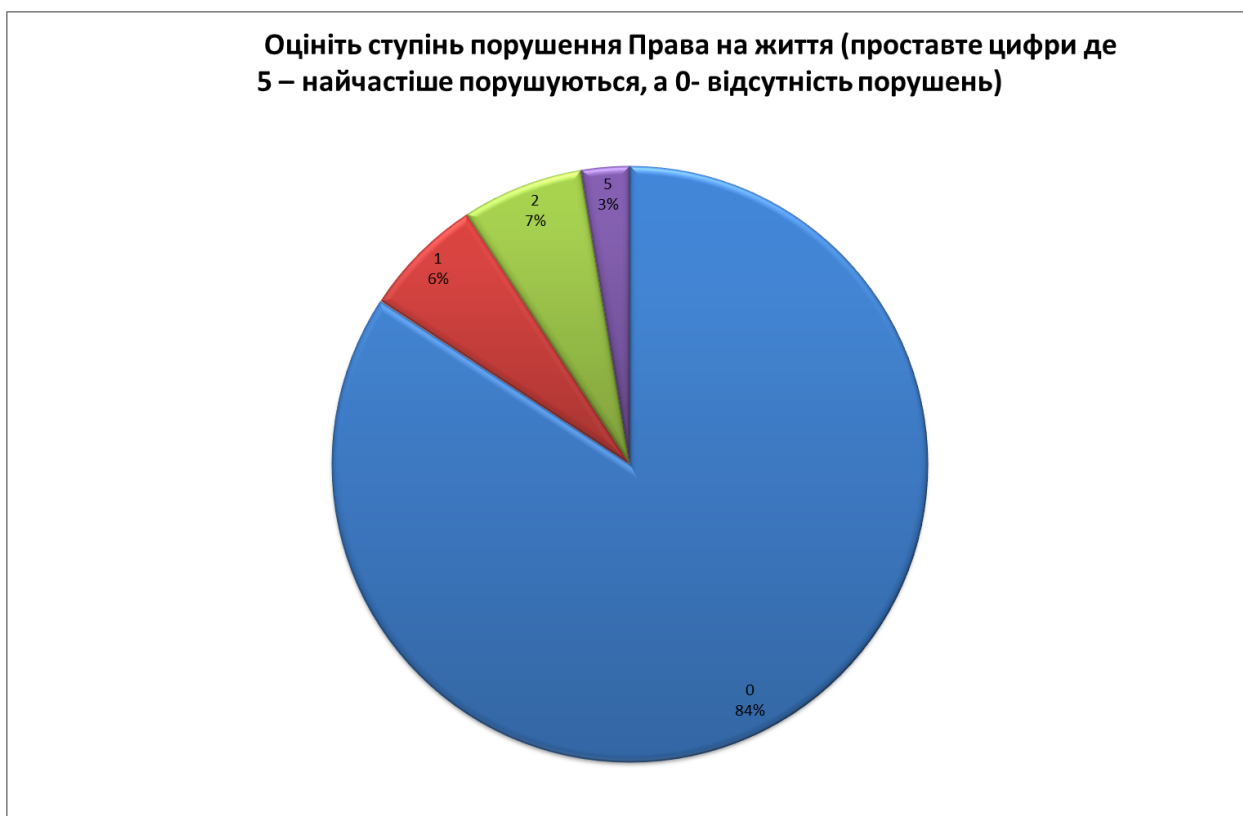
660. Archer M. Sociology for One World: Unity and Diversity / M. Archer // International Sociology. – 1991. – Vol. 6. – № 2.

ДОДАТКИ

Додаток А

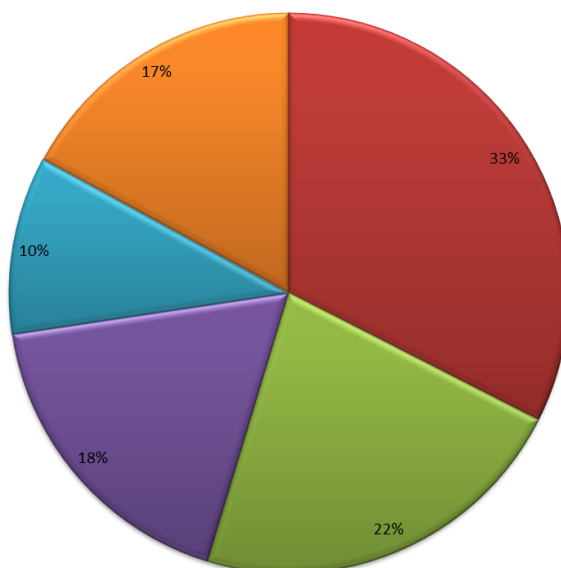
Опитування проведено серед 300 неповнолітніх (14-17 років), що здобувають загальну та професійно-технічну освіту в Київській, Львівській, Івано-Франківській та Хмельницькій областях

Додаток А.1

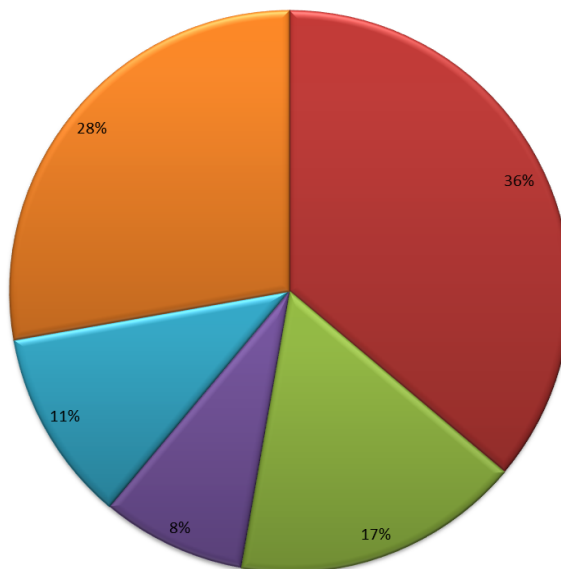
Оцініть ступінь порушення Права на особисту гідність (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5

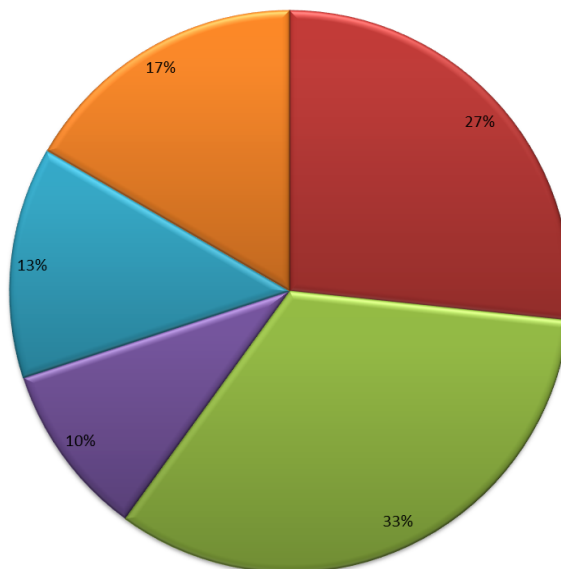
Оцініть ступінь порушення Права на громадянство (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5

Оцініть ступінь порушення Права на відсутність дискримінації (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

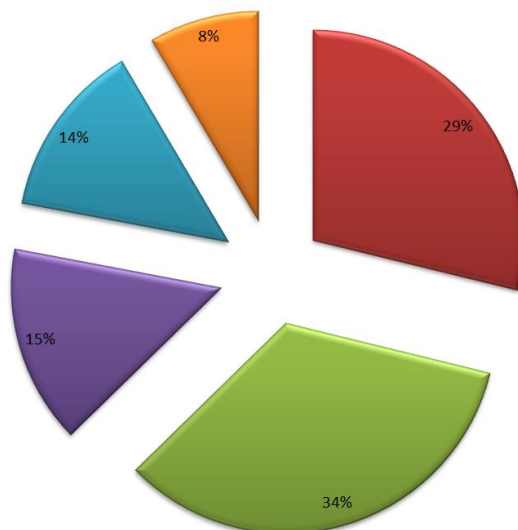
■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5

Додаток А.5

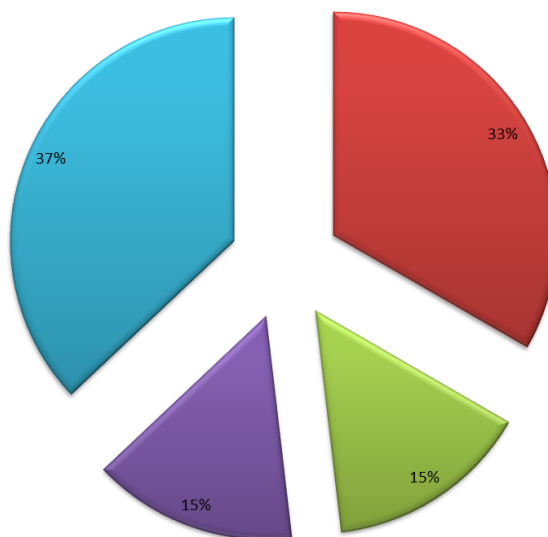
Оцініть ступінь порушення Права на свободу совісті і релігійних переконань (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5

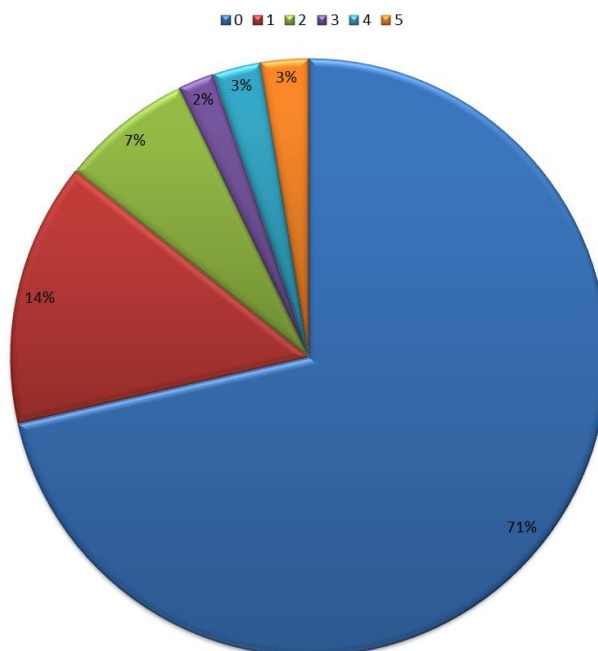
Оцініть ступінь порушення Права на життя з батьками (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

■ 1 ■ 2 ■ 4 ■ 5

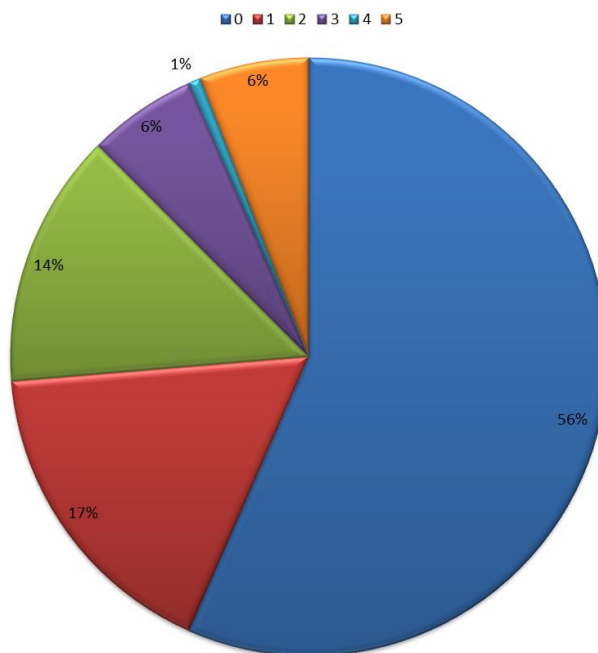

Додаток А.7

Оцініть ступінь порушення Права на працю (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

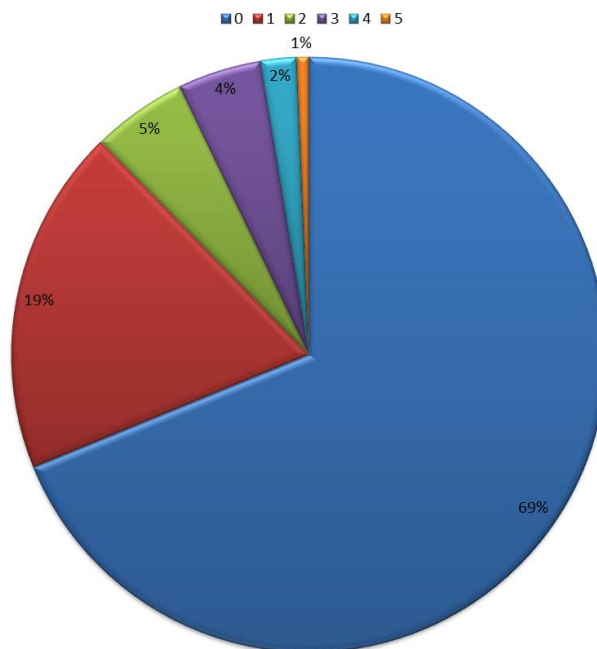

Оцініть ступінь порушення Права на відпочинок (проставте цифри де 5 –
найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

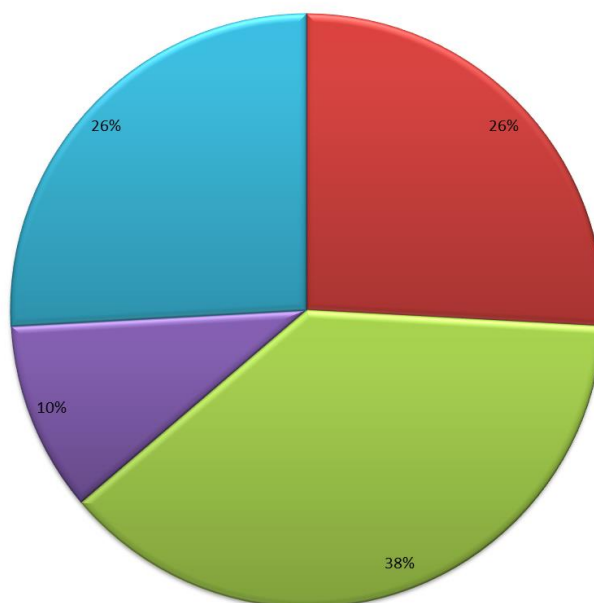
Додаток А.9

Оцініть ступінь порушення Права на охорону здоров'я (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

Оцініть ступінь порушення Права на освіту (проставте цифри де 5 –
найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

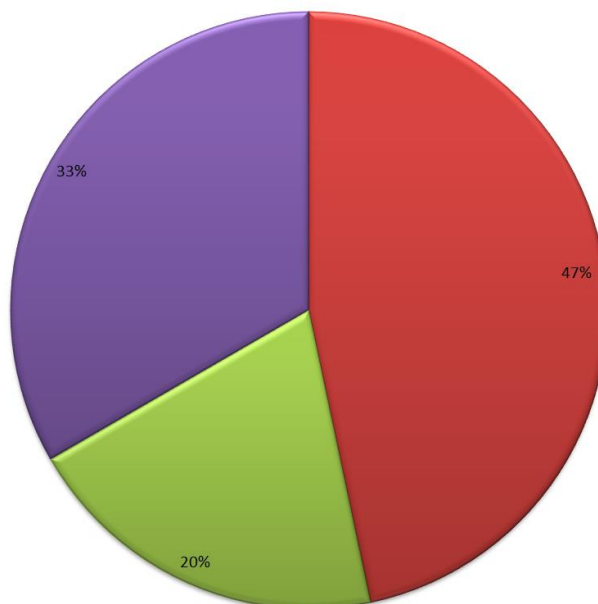
■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 5

Додаток А.11

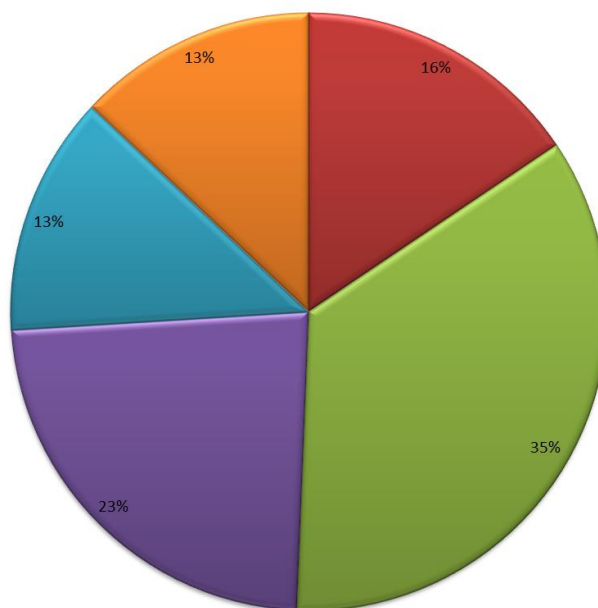
**Оцініть ступінь порушення Права на житло (проставте цифри де 5 –
найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)**

■ 1 ■ 3 ■ 5

Оцініть ступінь порушення Права на свободу слова (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

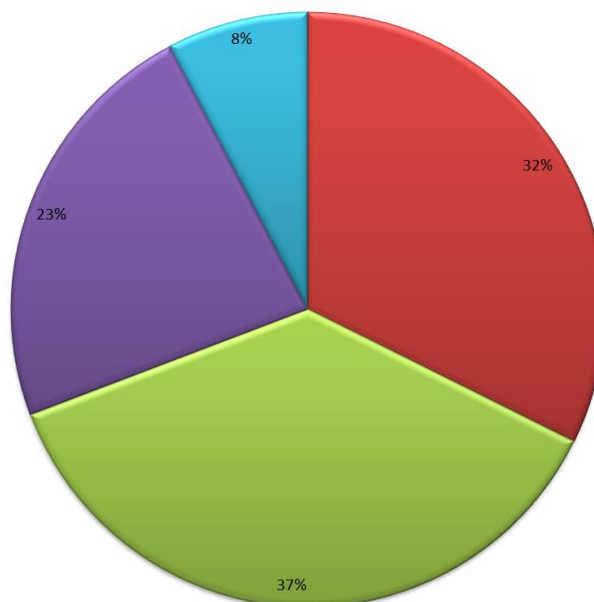
■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5

Додаток А.13

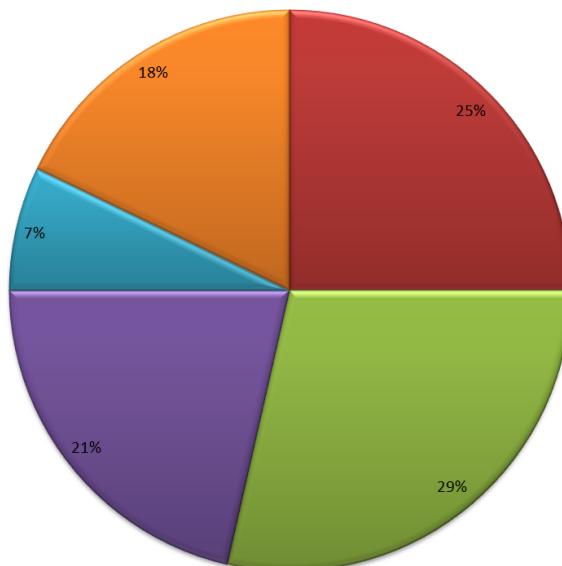
Оцініть ступінь порушення Права на отримання інформації (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

1 2 3 5

**Оцініть ступінь порушення Права користування досягненнями культури
(проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність
порушень)**

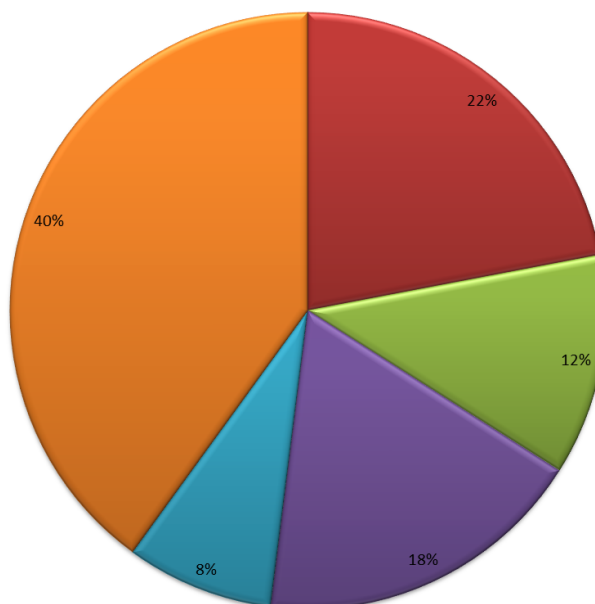
■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5

Додаток А.15

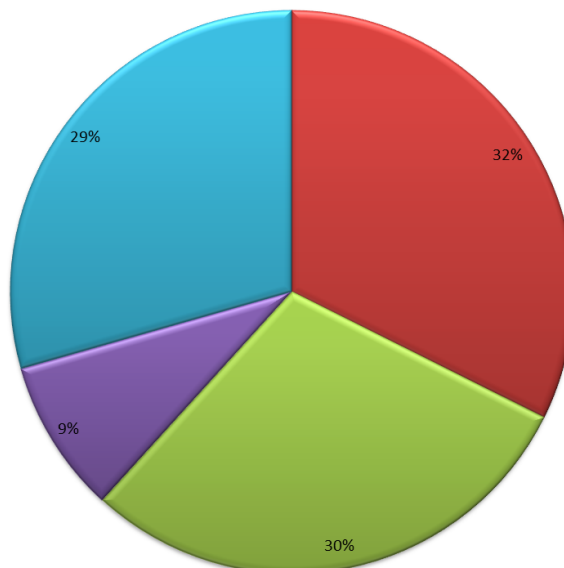
Оцініть ступінь порушення Права створювати сім'ю (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5

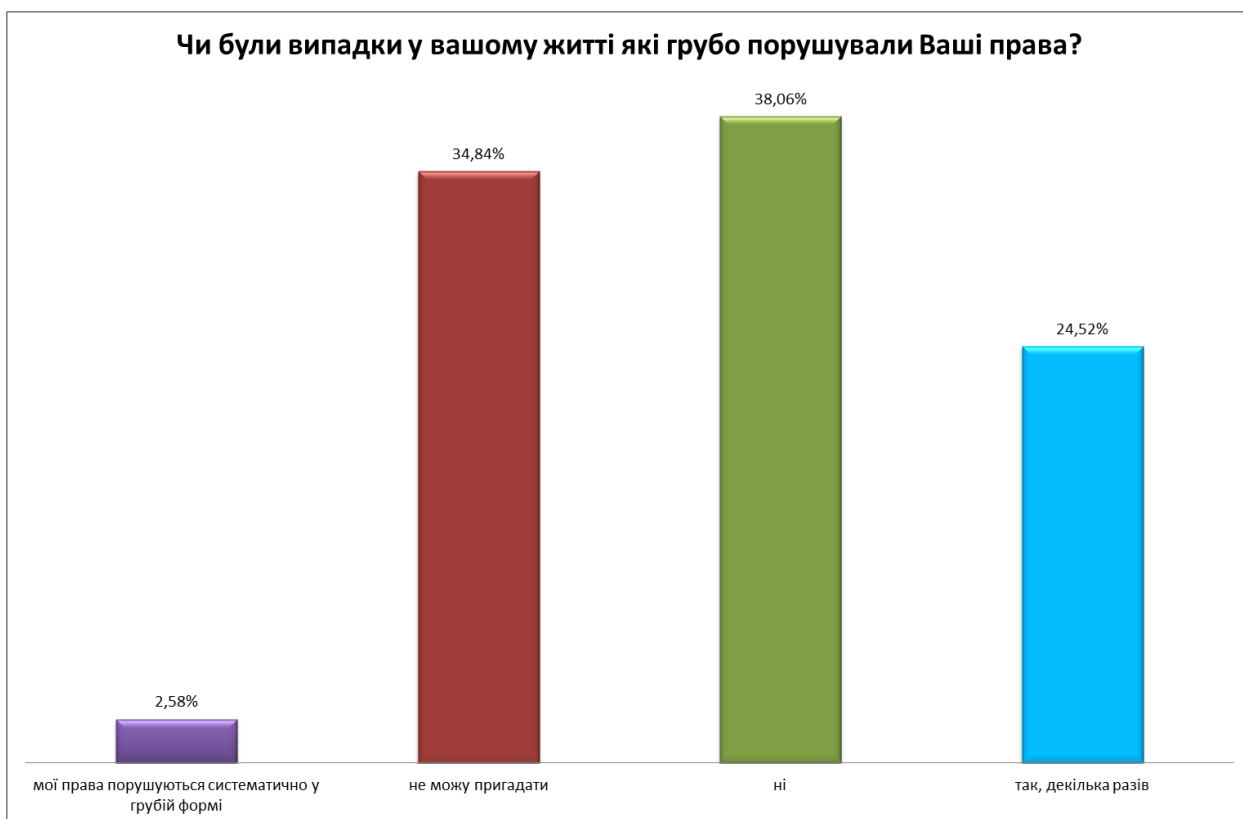

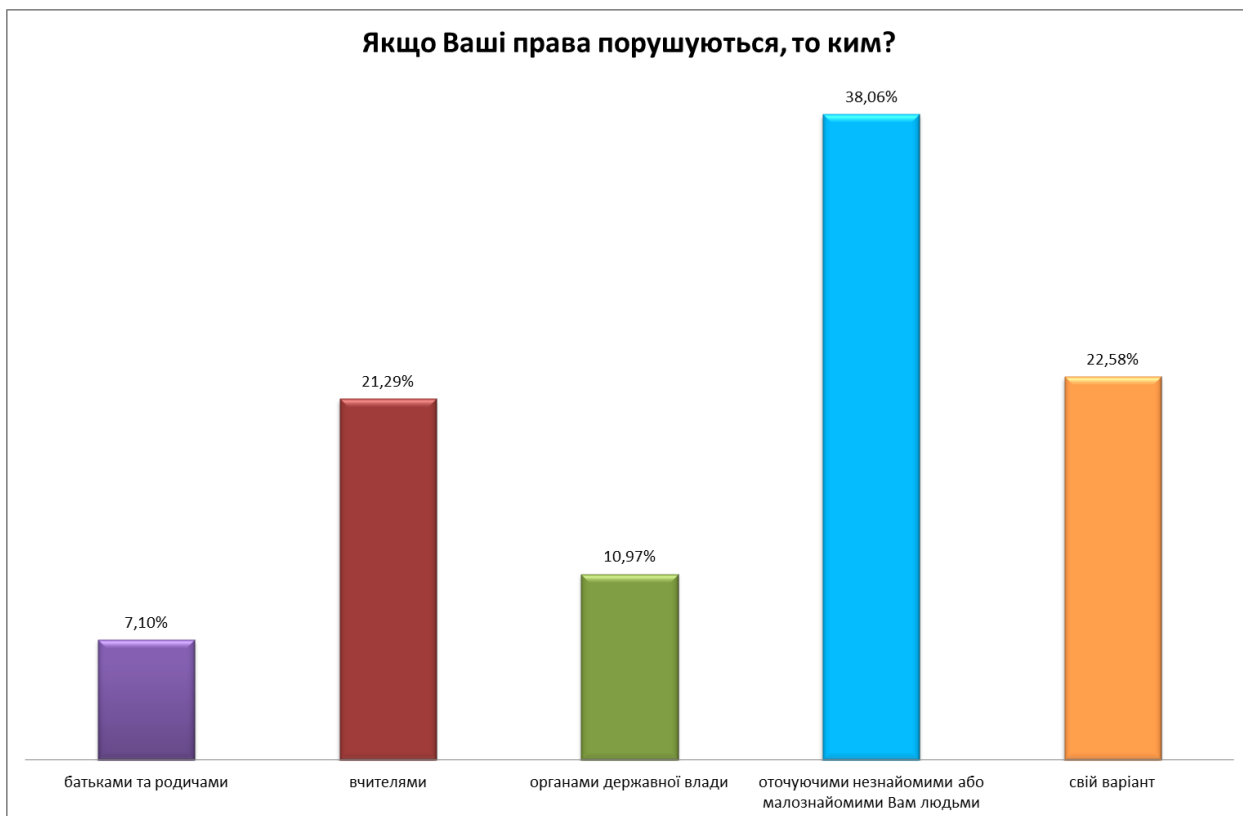
Оцініть ступінь порушення Права участі у науково-технічній та художній творчості (проставте цифри де 5 – найчастіше порушуються, а 0- відсутність порушень)

■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 5

Додаток А.17

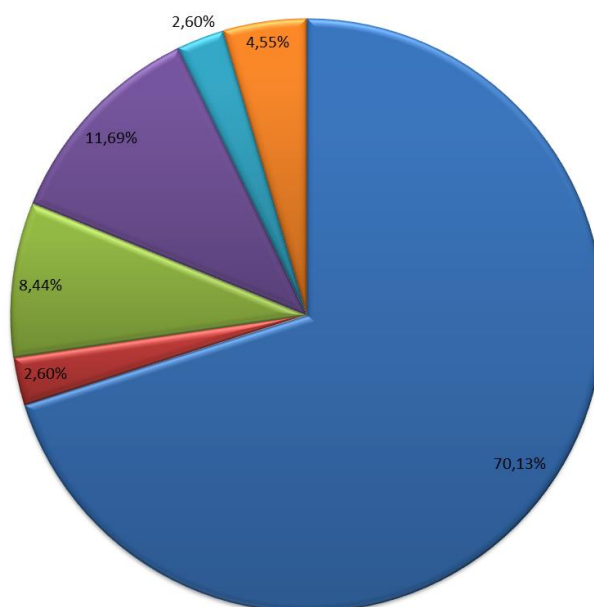

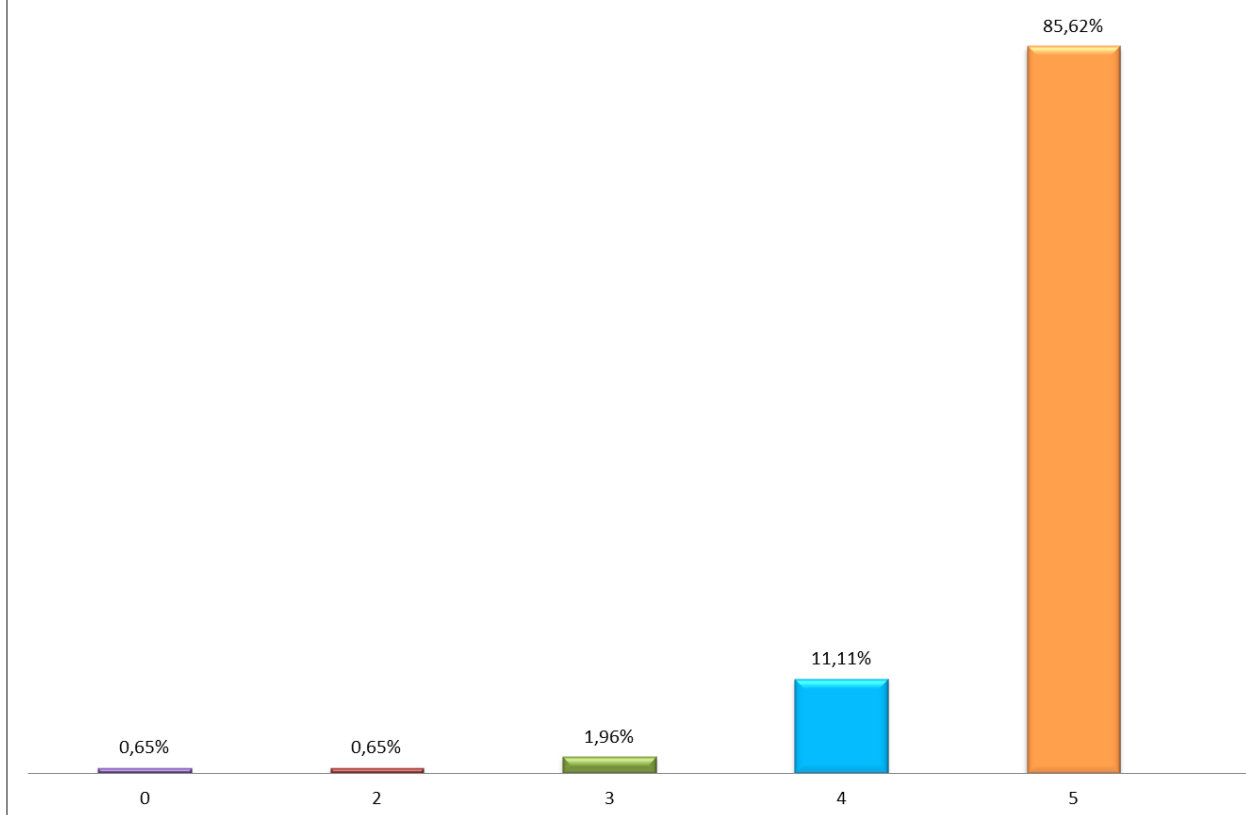
Додаток А.19

До кого Ви найперше звернетесь за захистом своїх прав?

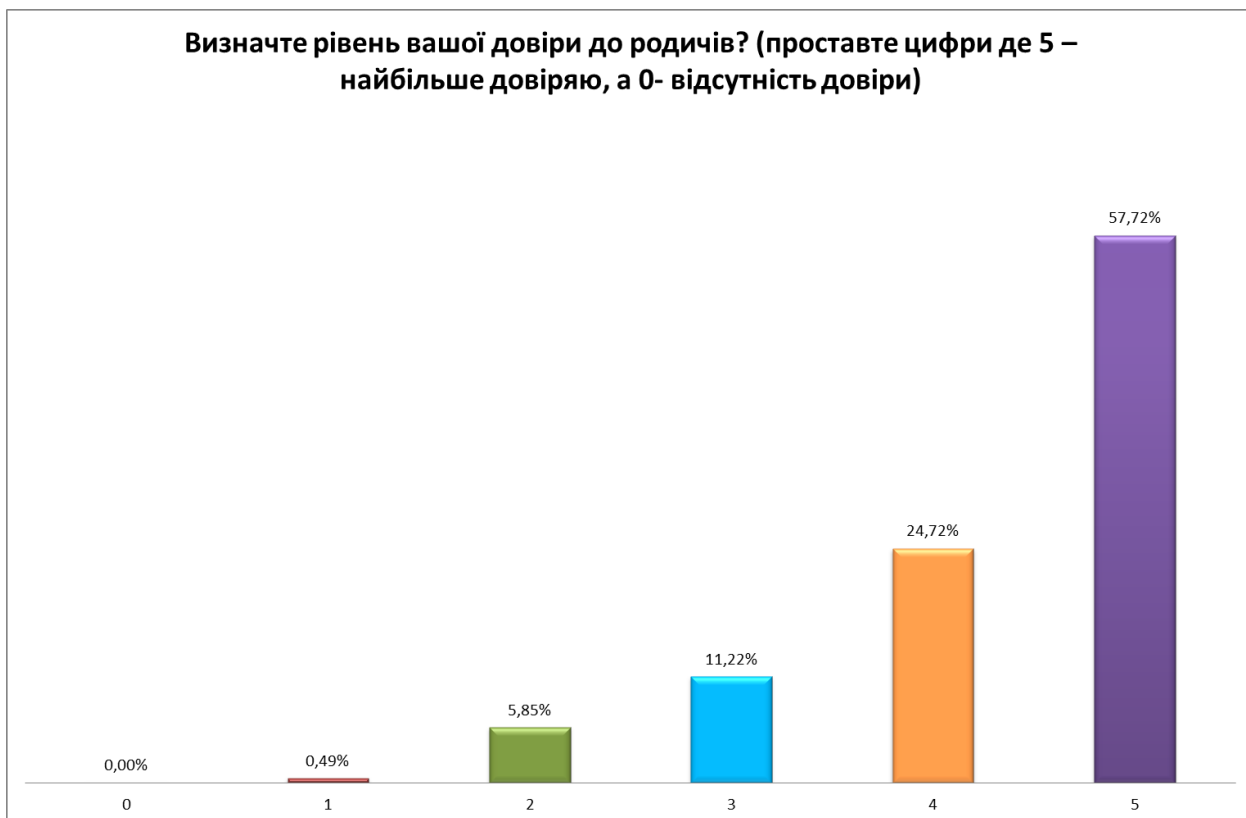
■ батьків ■ вчителів ■ друзів та колег ■ органів державної влади (соціальні органи, суд, міліція тощо) ■ родичів та знайомих ■ свій варіант

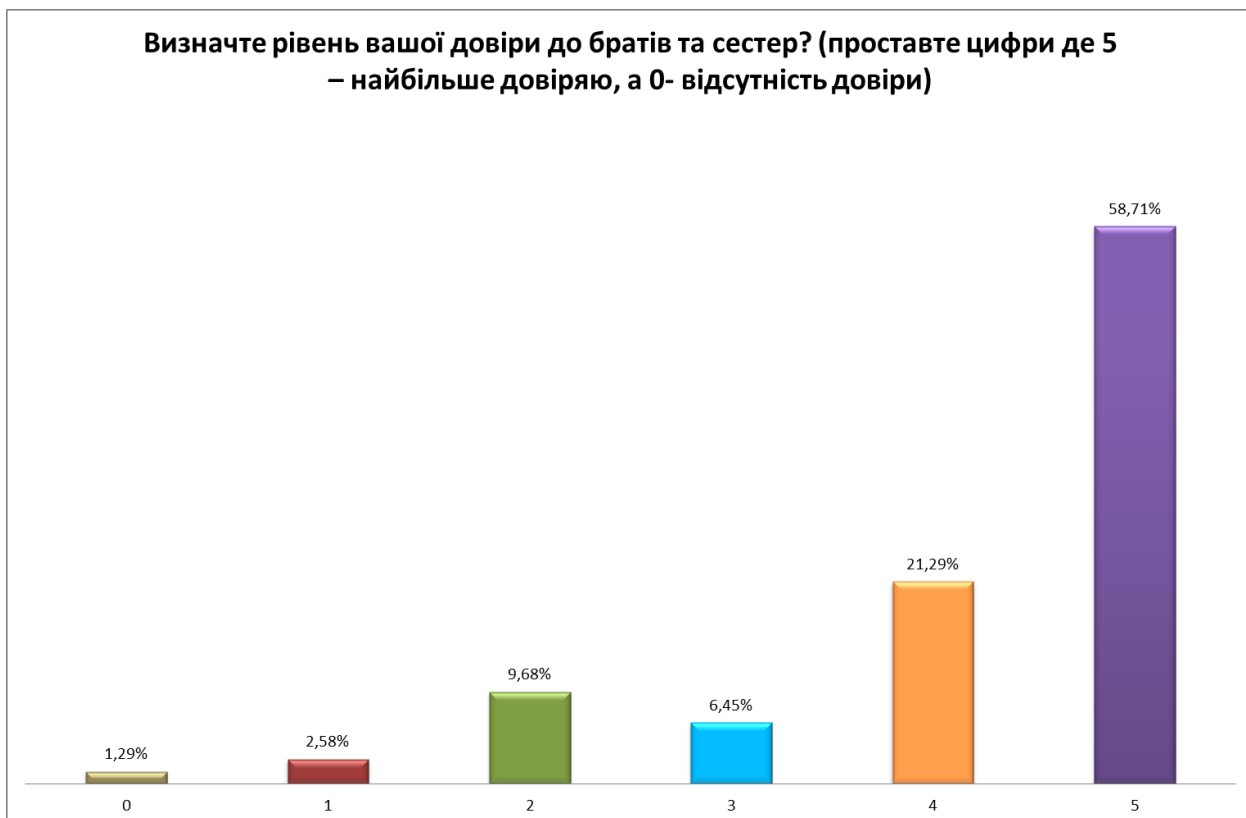

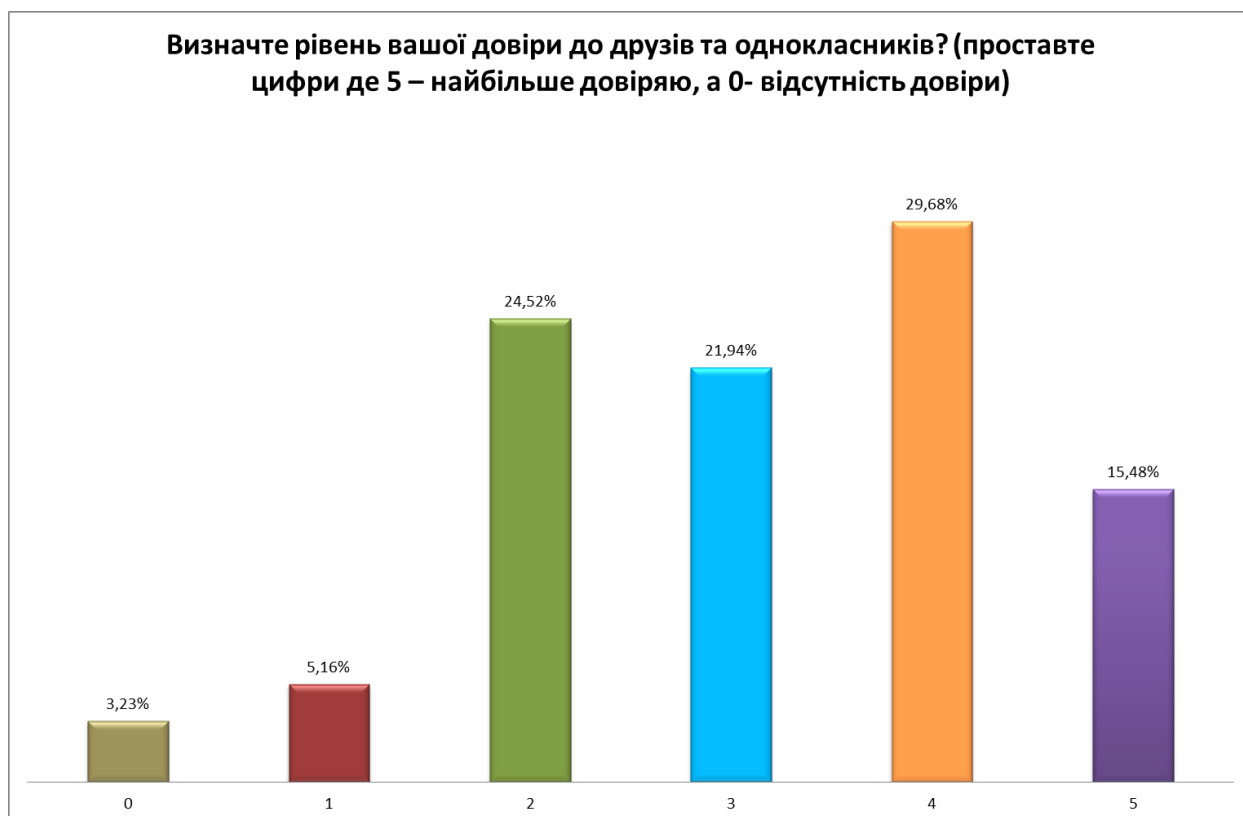
Визначте рівень вашої довіри до батьків? (проставте цифри де 5 – найбільше довіряю, а 0- відсутність довіри)

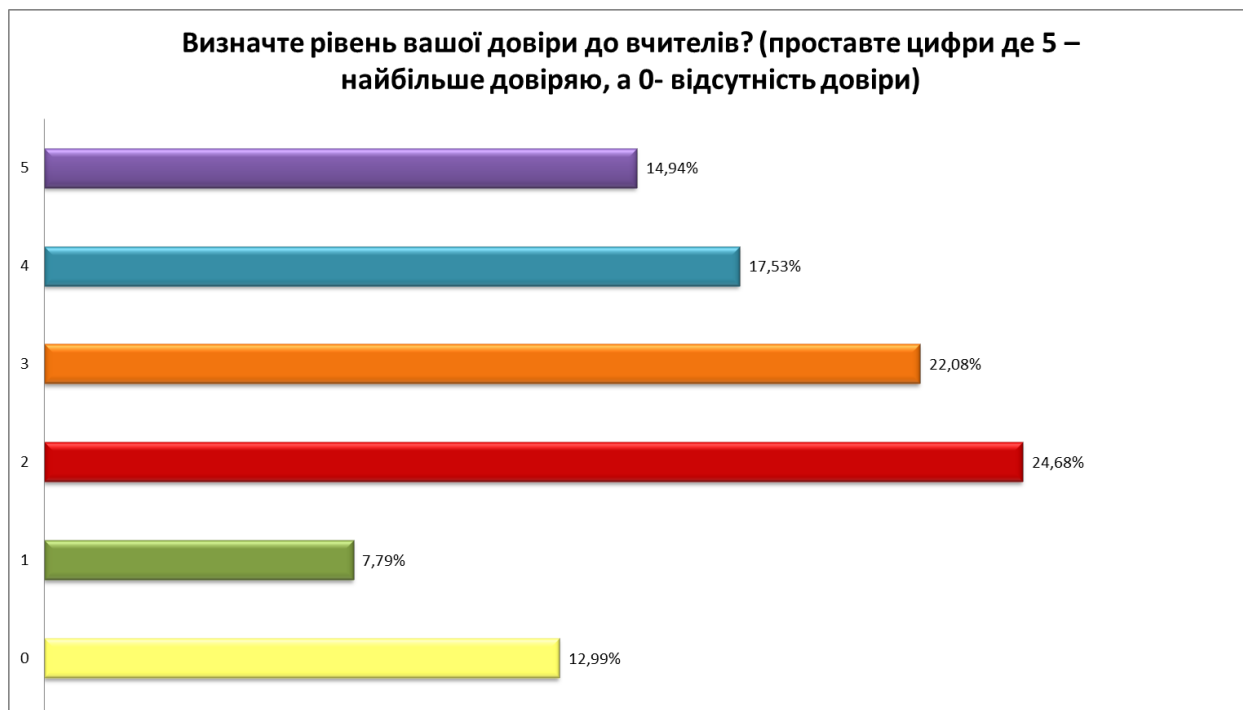

Додаток А.21

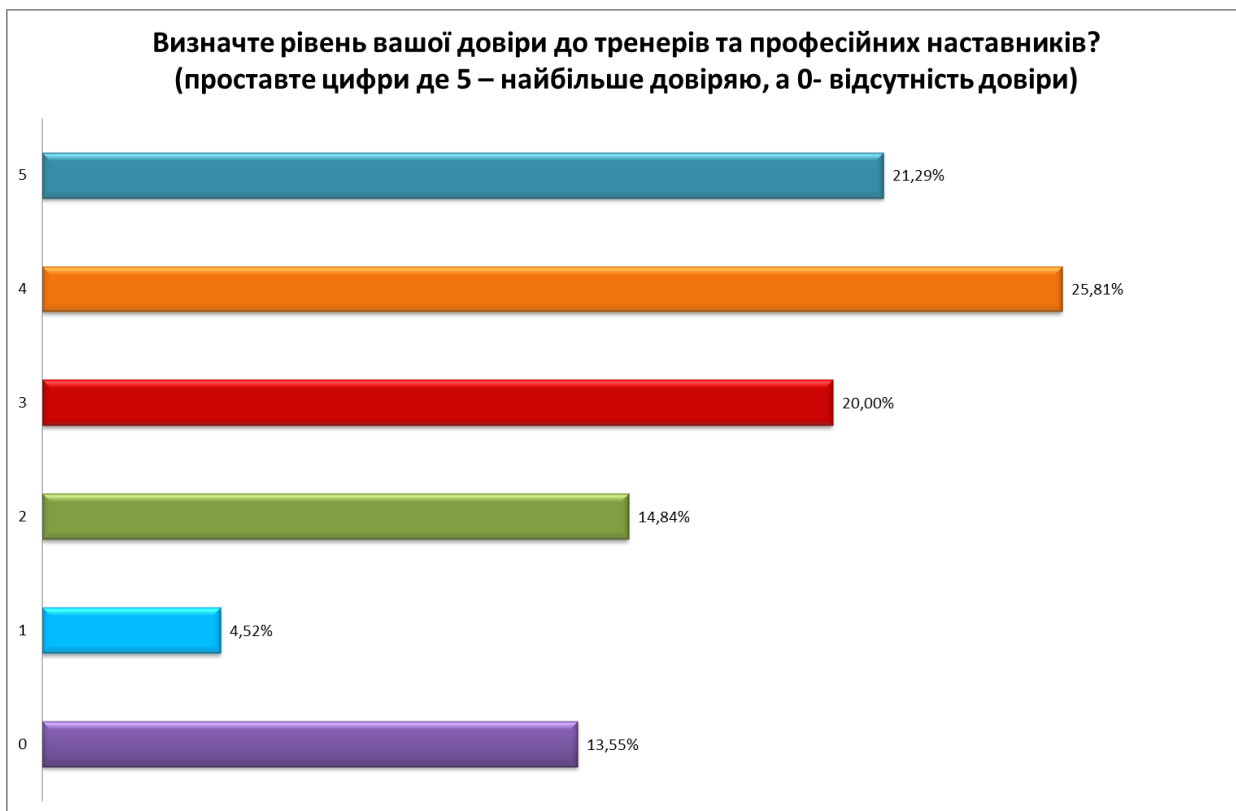

Додаток А.23

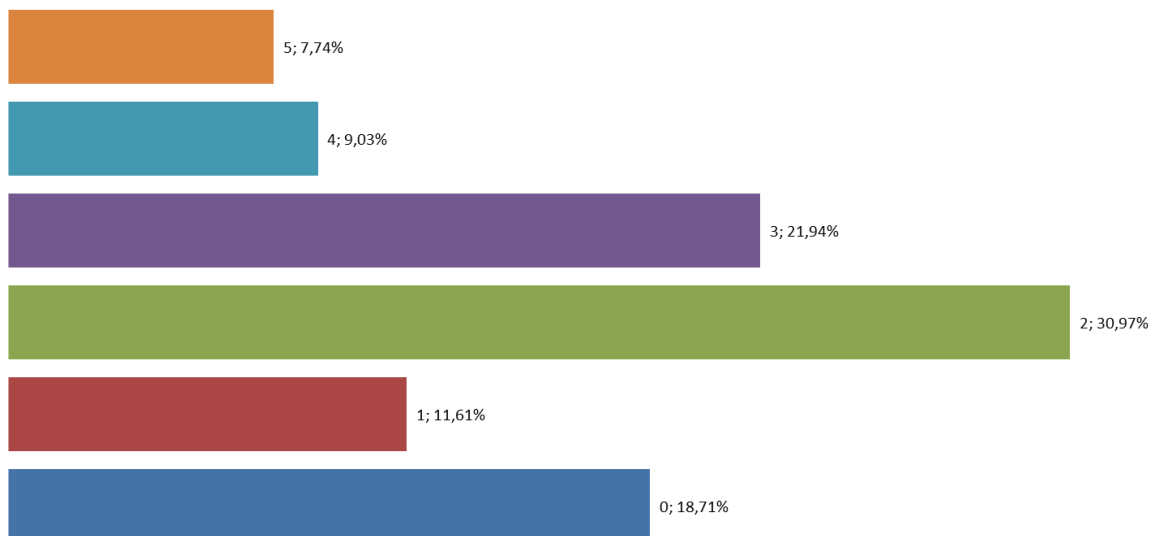

Додаток А.25

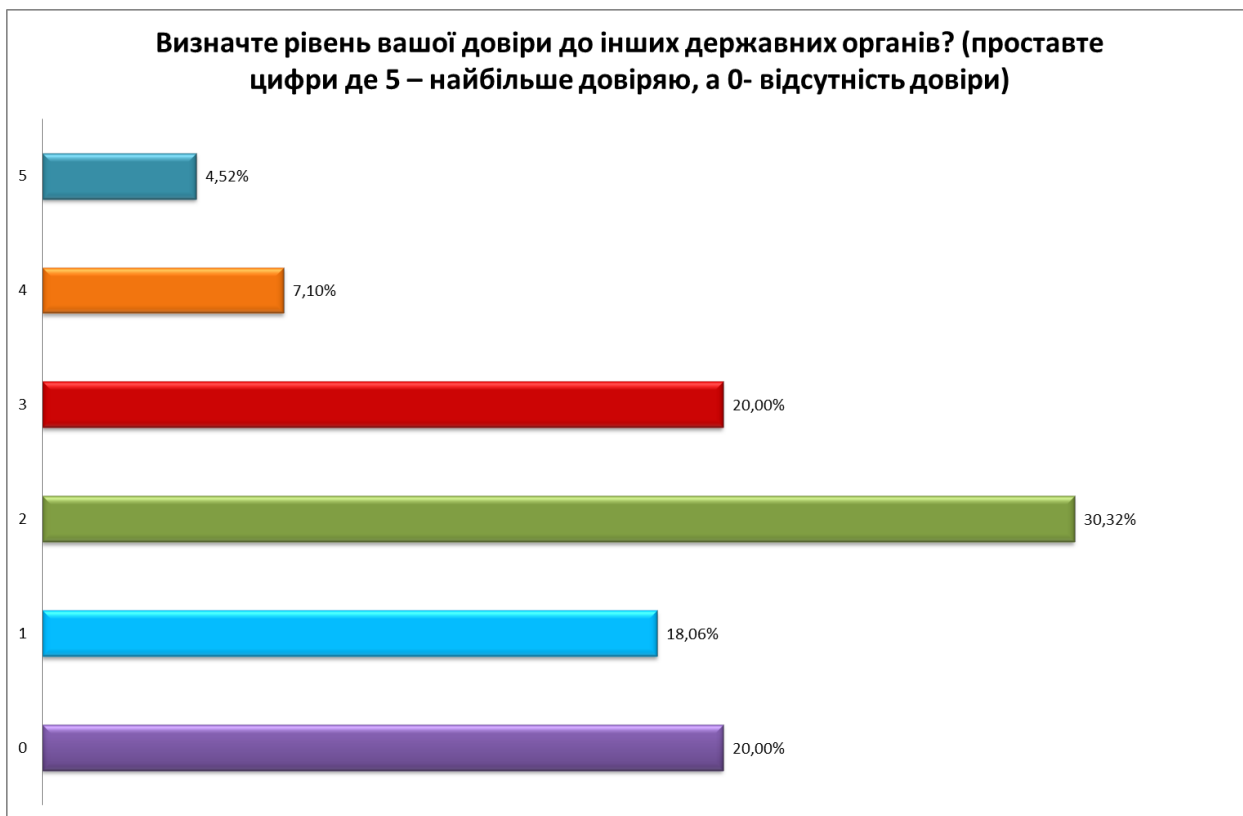
Визначте рівень вашої довіри до поліції (міліції)? (проставте цифри де 5 – найбільше довіряю, а 0- відсутність довіри)

5 4 3 2 1 0

Додаток А.27

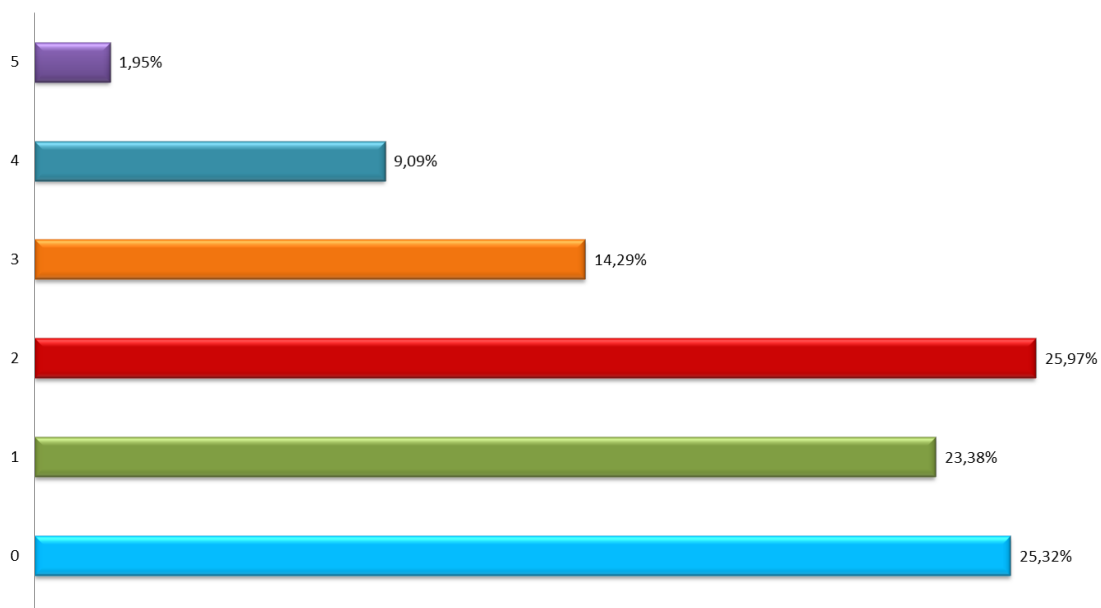

Додаток А.29

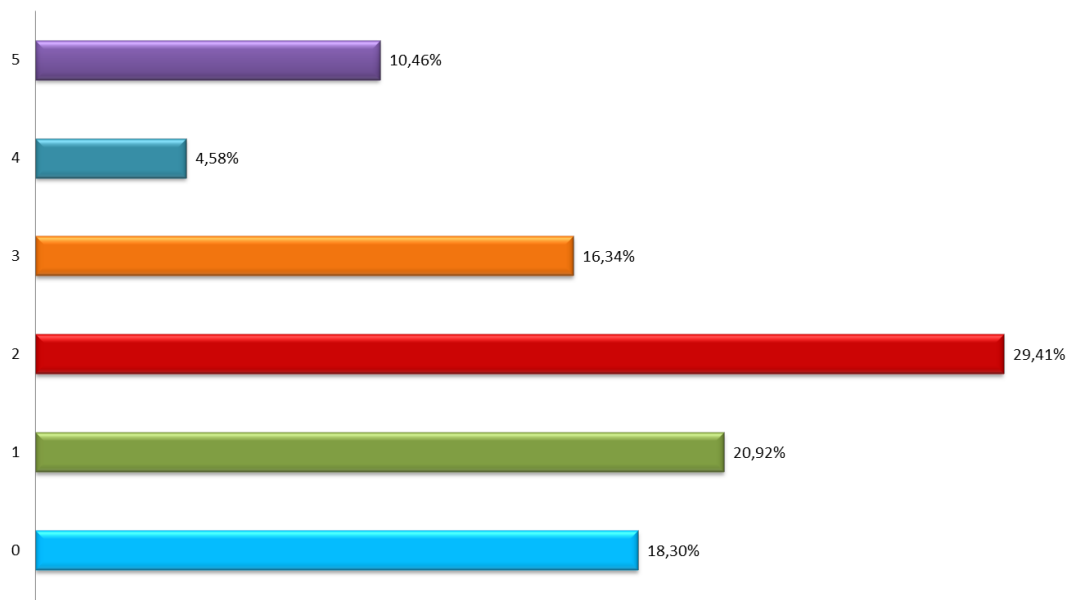

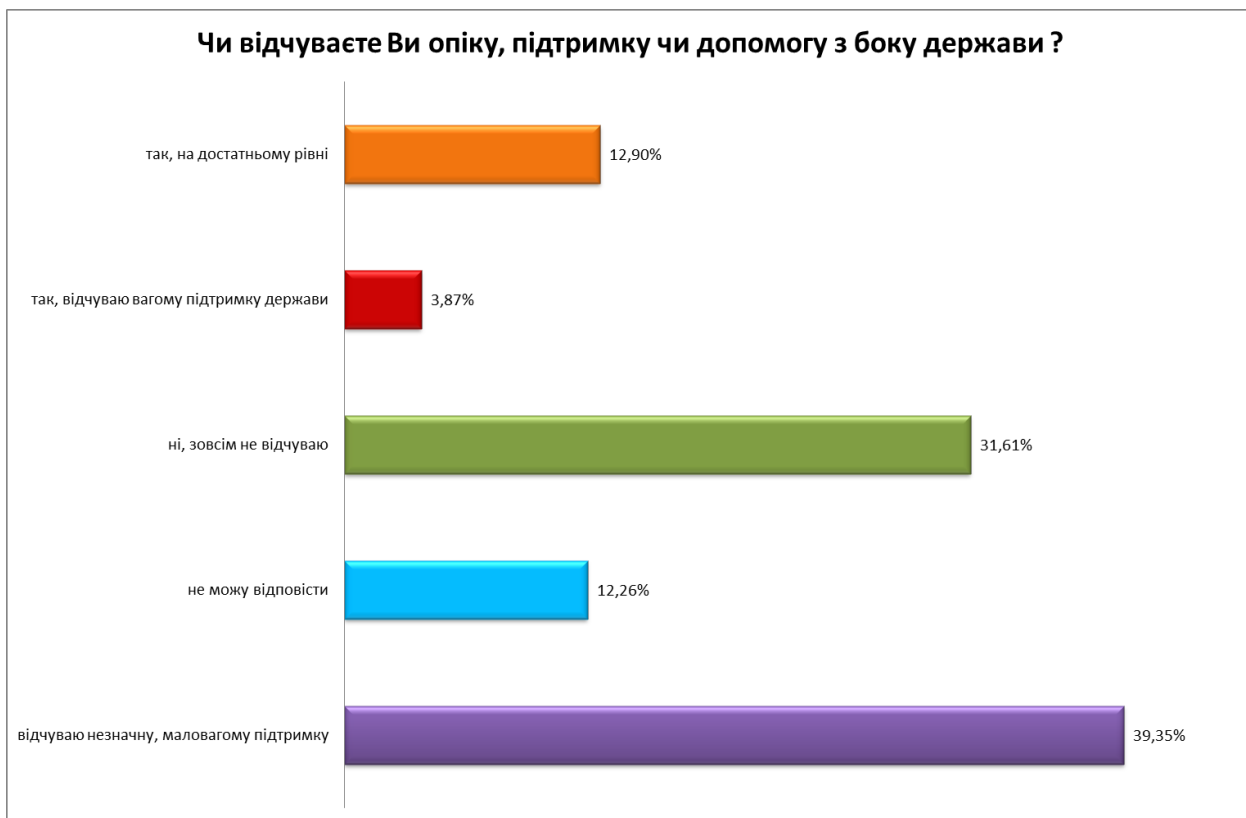
Визначте рівень вашої довіри до ЗМІ (проставте цифри де 5 – найбільше довіряю, а 0- відсутність довіри)

Додаток А.31

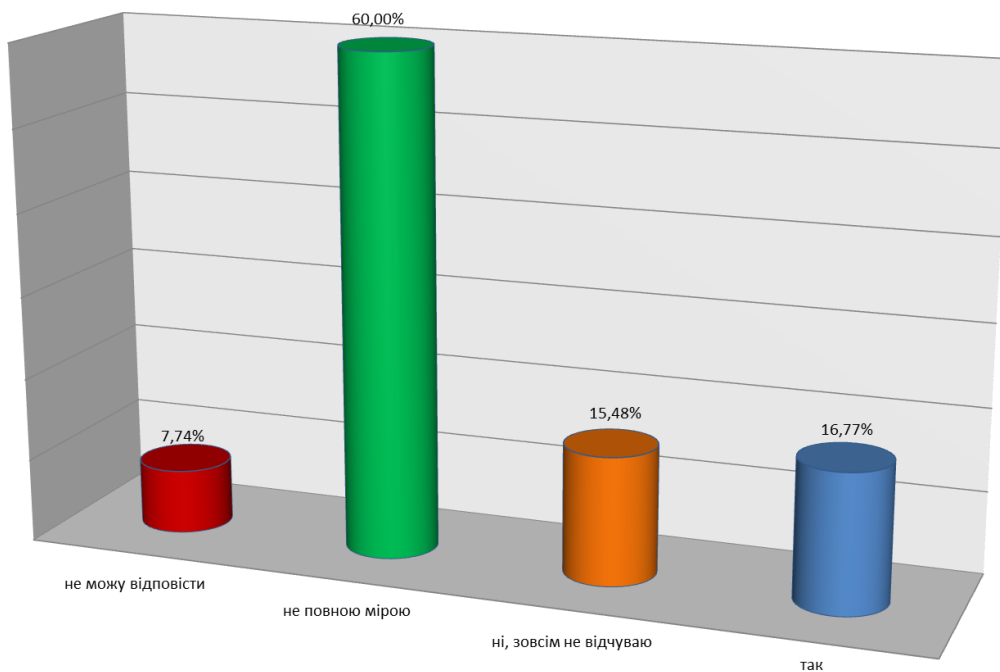
Визначте рівень вашої довіри до Мережі Інтернет (проставте цифри де 5 – найбільше довіряю, а 0- відсутність довіри)

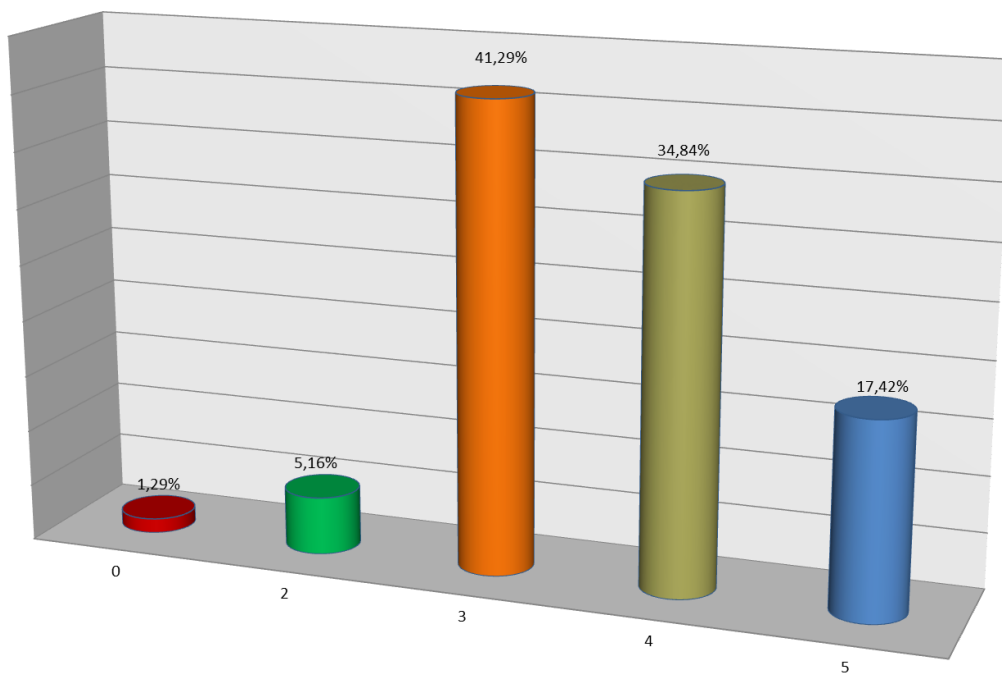

Додаток А.33

Чи відчуваєте Ви на сьогодні можливість особисто захищати свої права та законні інтереси?

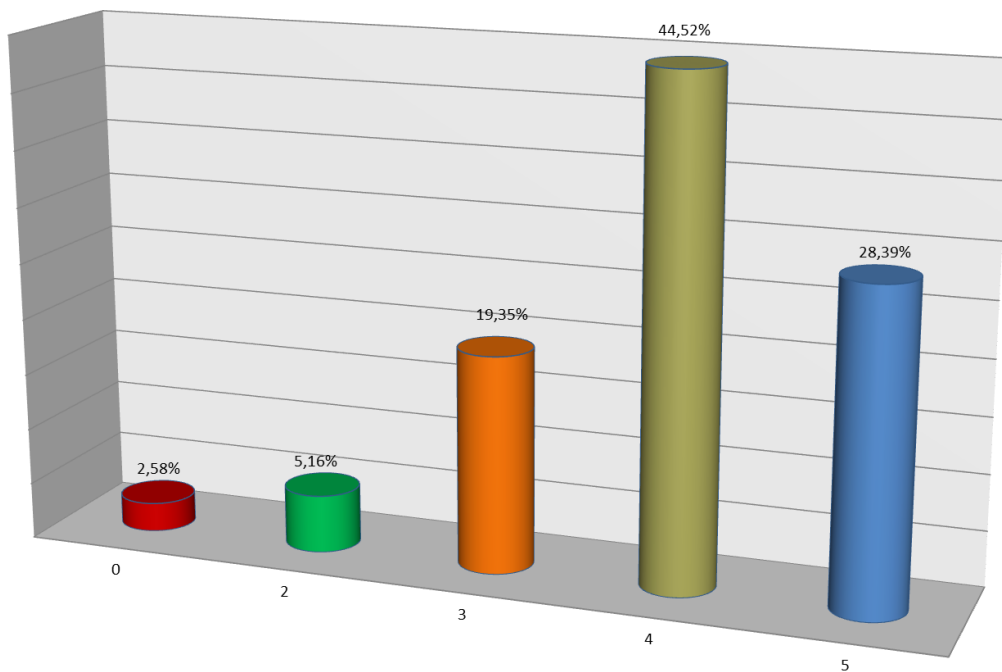

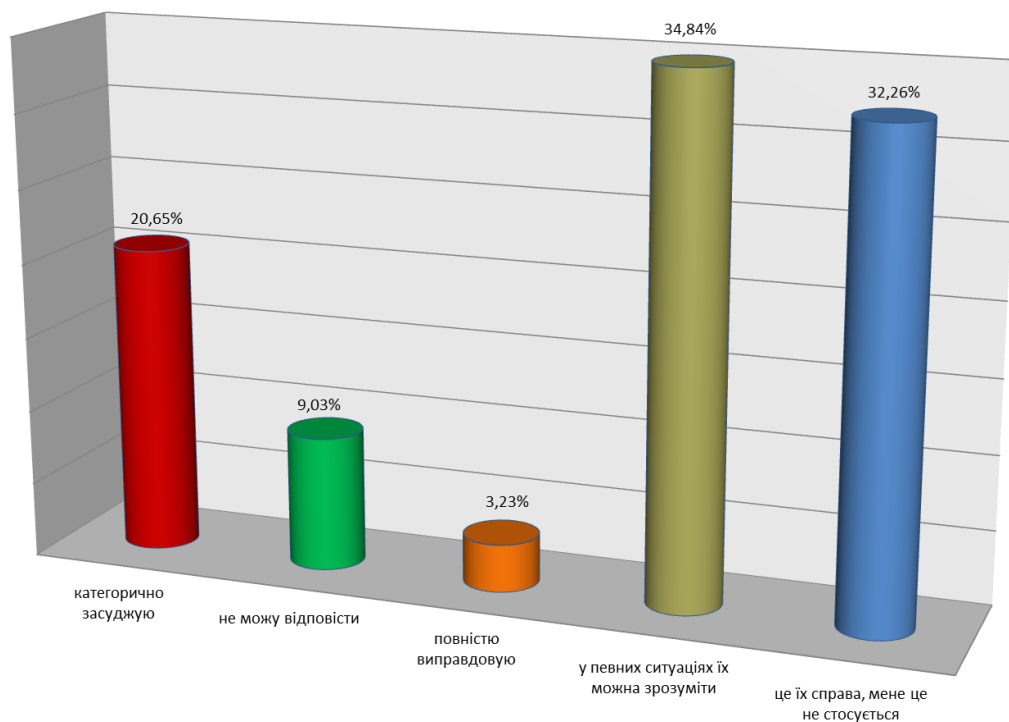
За п'ятибальною шкалою оцініть свій рівень знань Ваших прав (повною мірою знаю свої права – 5; не знаю їх зовсім -0)

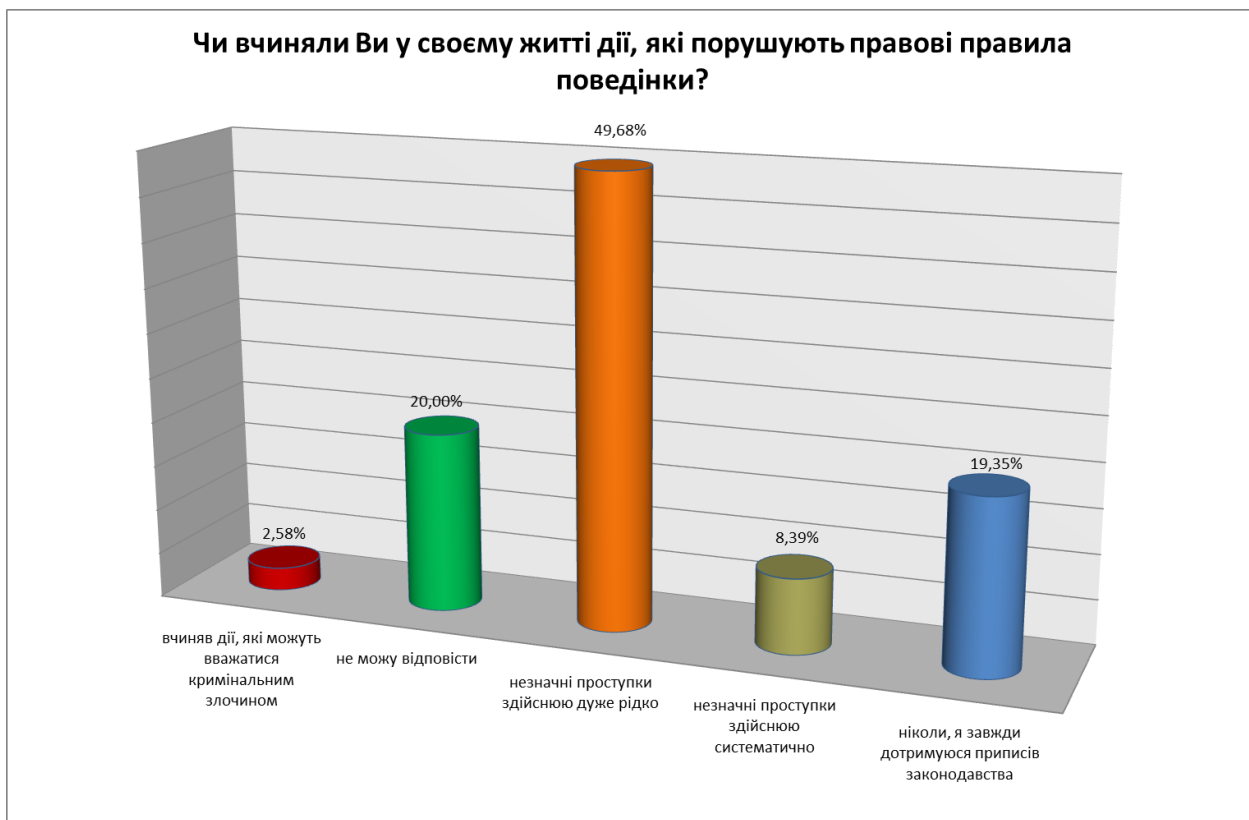
Додаток А.35

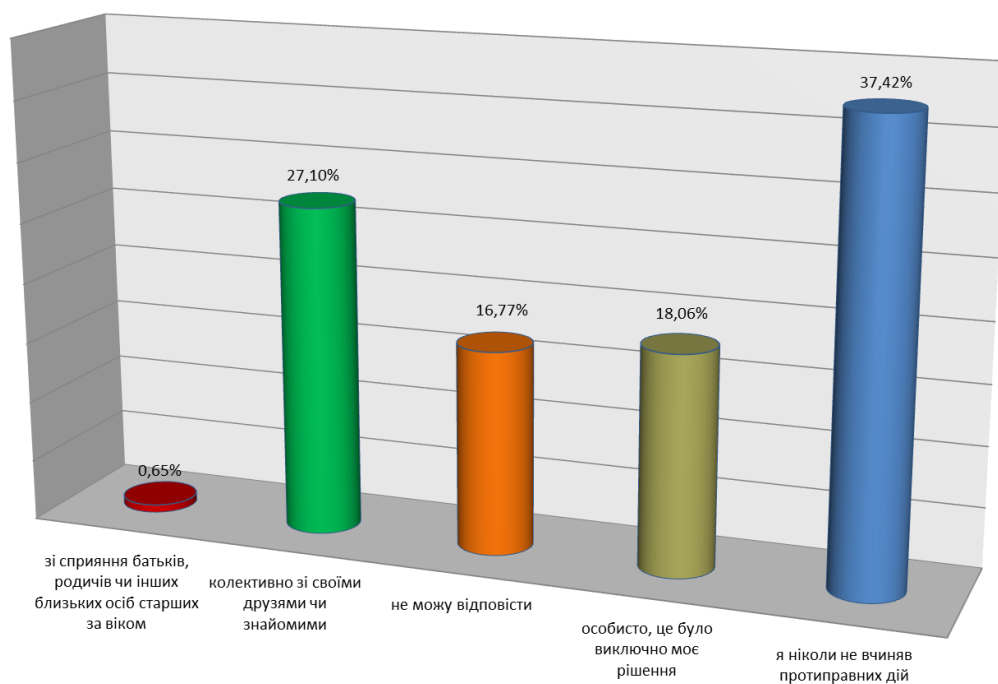
За п'ятибальною шкалою оцініть свій рівень знань Ваших обов'язків
(повною мірою знаю свої права – 5; не знаю їх зовсім -0)

Як Ви ставитесь до людей які постійно порушують правові норми?

Додаток А.37

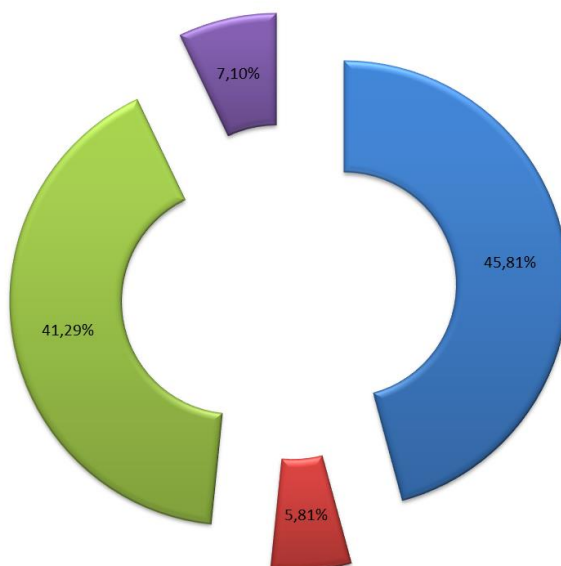

Яким чином Ви вчиняли протиправне діяння?

Додаток А.39

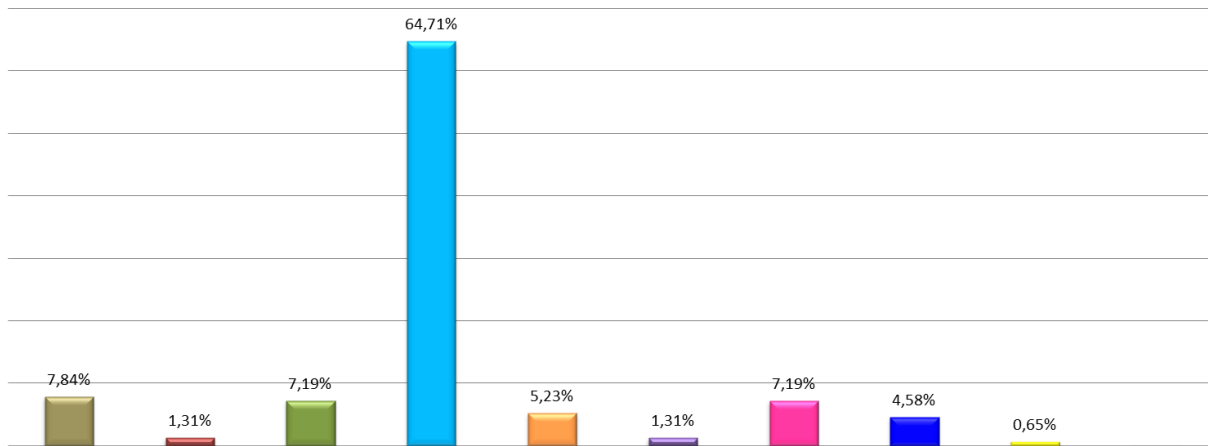
Чи були випадки коли Ваше оточення підбурювало Вас до протиправної поведінки?

■ дуже рідко ■ не можу відповісти ■ ніколи ■ систематично

В яких випадках Ви б могли вчинити заборонену законом діяльність?

- в жодному, я завжди дотримуюся приписів законодавства
- для значного збагачення себе та близьких для мене людей
- не можу відповісти
- якщо б щось загрожувало моєму життю чи життю моїх близьких
- якщо б щось загрожувало моєму життю чи життю моїх близьких, в жодному, я завжди дотримуюся приписів законодавства
- якщо б щось загрожувало моєму життю чи життю моїх близьких, для значного збагачення себе та близьких для мене людей
- якщо б щось загрожувало моєму життю чи життю моїх близьких, якщо б я знав, що не буду нести жодної відповідальності
- якщо б я знав, що не буду нести жодної відповідальності
- якщо б я знав, що не буду нести жодної відповідальності, в жодному, я завжди дотримуюся приписів законодавства

Додаток А.41

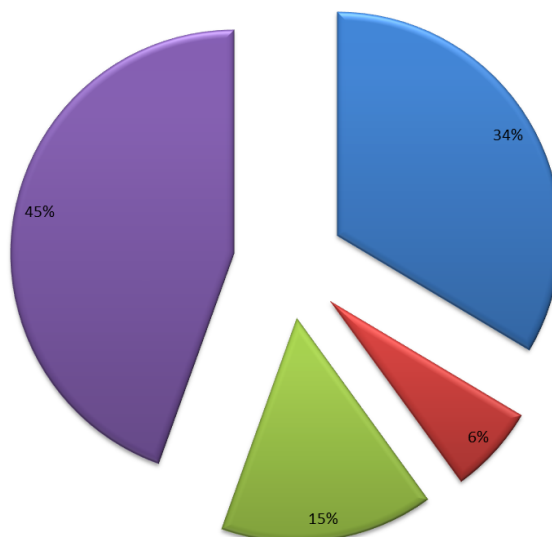

Додаток А.43

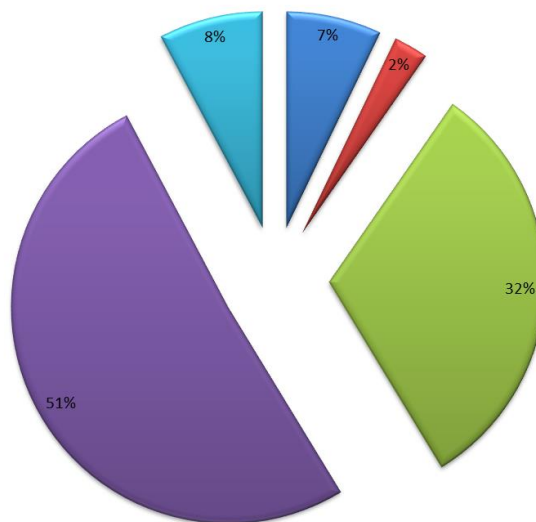
**Якщо б зараз вам було надано право голосувати, чи змогли б Ви
самостійно обрати кандидата за якого віддали свій голос?**

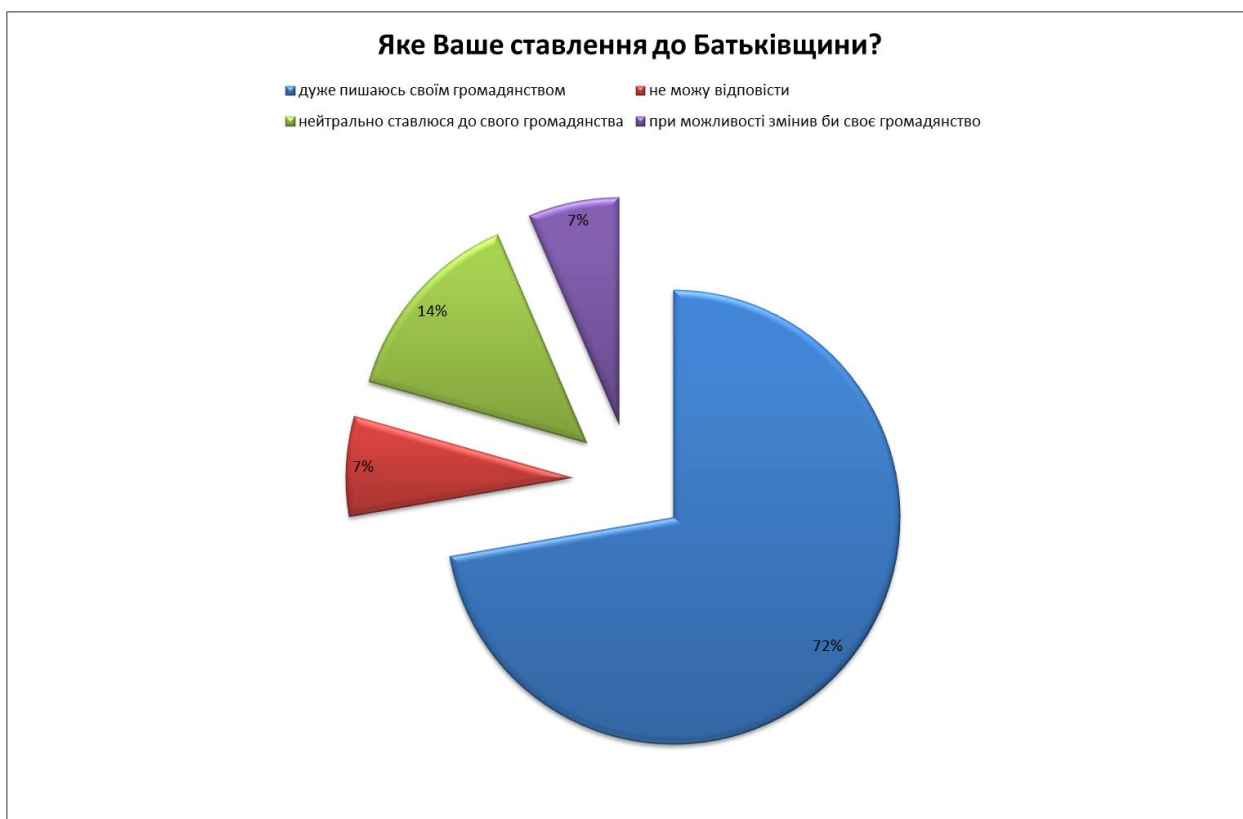
■ можливо ■ не можу відповісти ■ ні ■ так

Чи цікавитеся Ви політичним життям своєї країни?

- мене це не цікавить
- не можу відповісти
- так, я зазвичай переглядаю новини
- так, я інколи переглядаю новини
- я дещо чув від батьків та оточуючих і цього мені достатньо

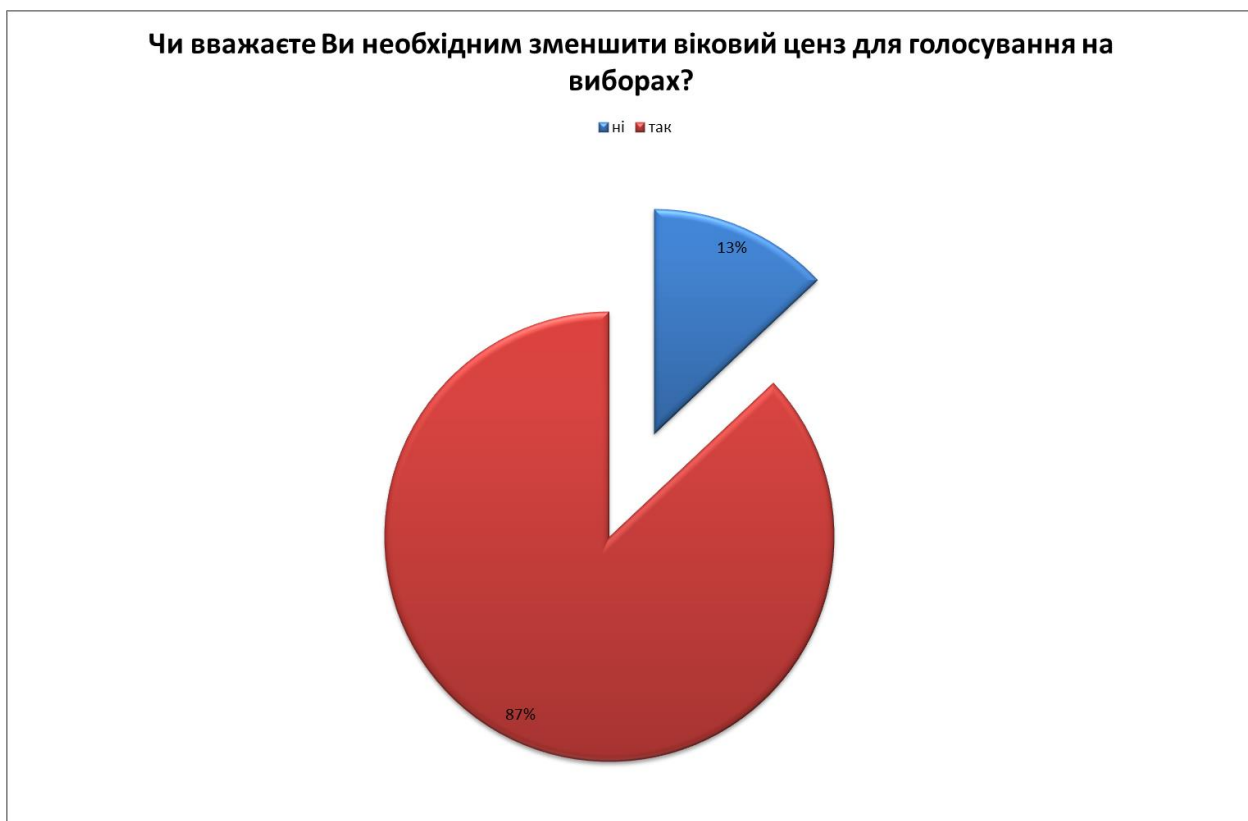

ДОДАТОК Б

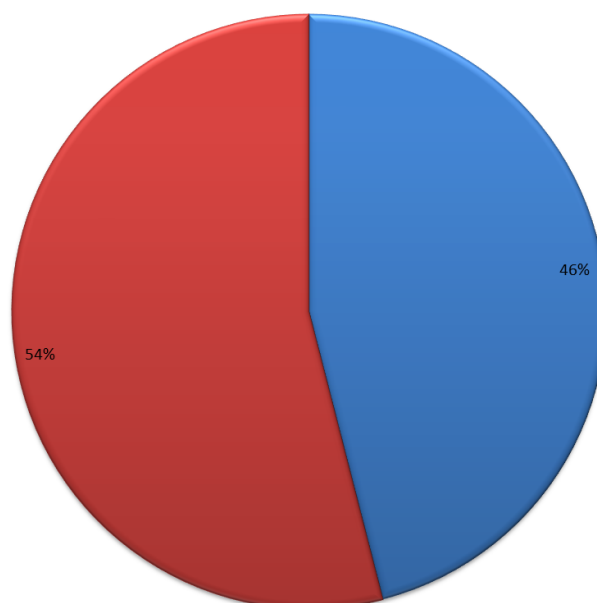
Опитування (вересень 2014 – 2017 рр.) серед студентів (щорічно 100 осіб)
Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету
«Львівська політехніка», що навчаються за напрямом «Право»

Додаток Б.1

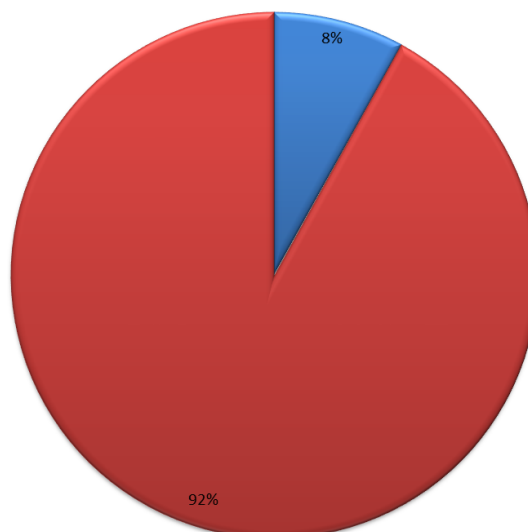
Чи цікавитись Ви політикою держави?

■ ні ■ так

Якщо б Ваші політичні погляди чи симпатія за кандидата відрізнялась від поглядів вашої сім'ї та оточення, чи проголосували б Ви за обраного саме Вами кандидата чи партію, політичну позицію?

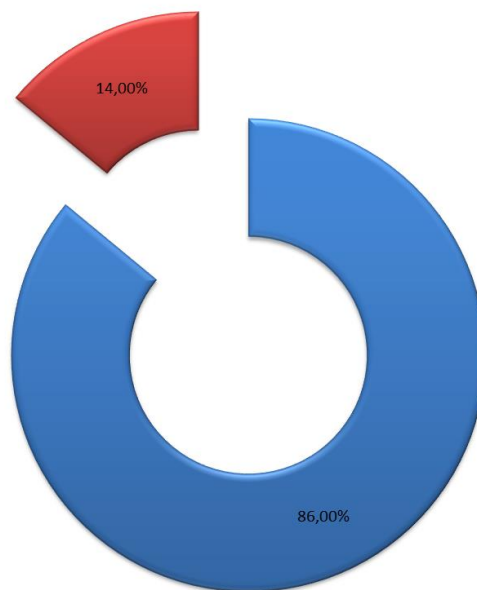
■ ні ■ так

Як відбувався Ваш вибір освітнього закладу та майбутнього фаху?

■ свідомо позиція

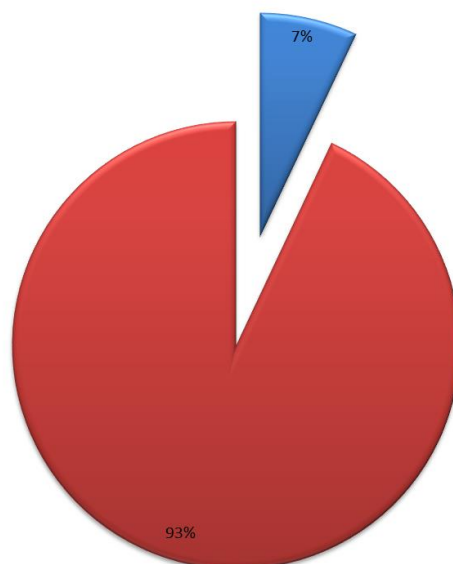
■ щоб не сперечатися з батьками, отримувати і в подальшому їх матеріальну підтримку

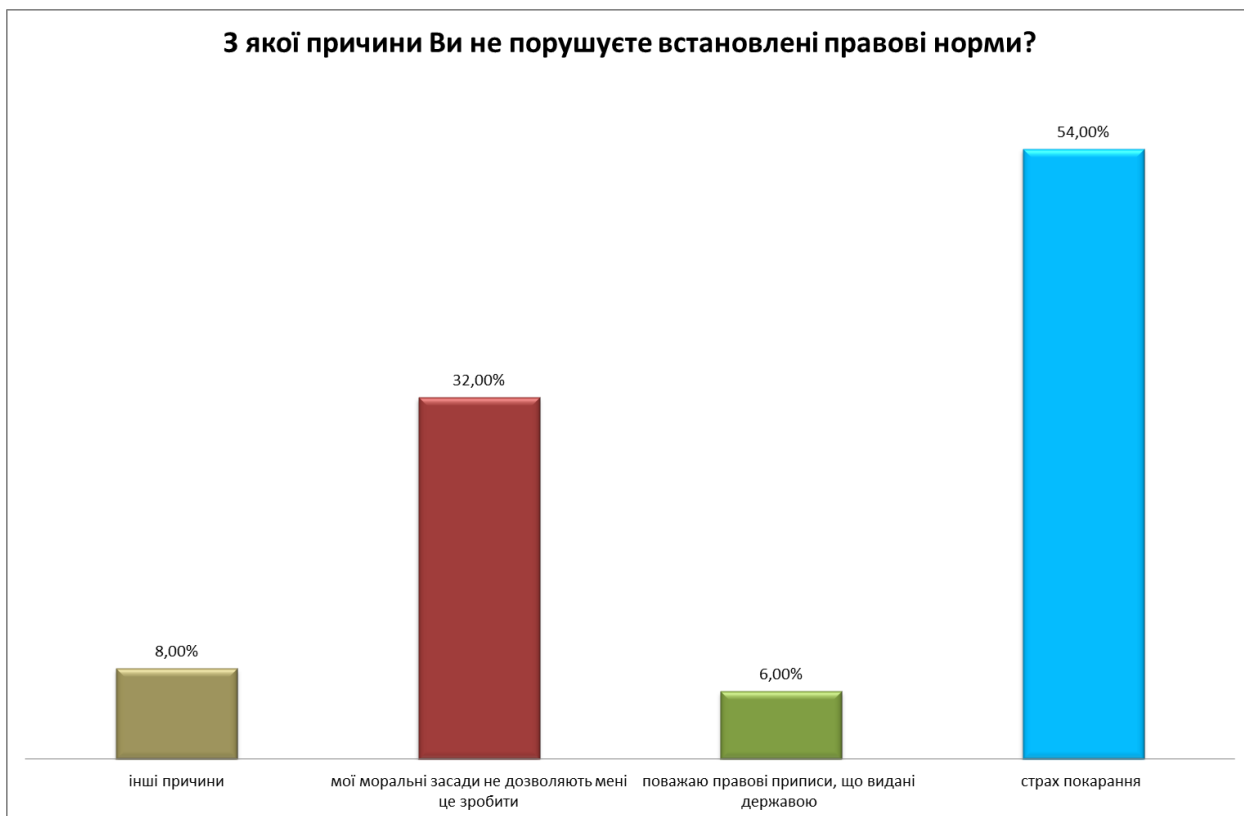

Додаток Б.5

Чи радилися Ви з батьками, в сім'ї, з родиною про вибір майбутньої спеціальності?

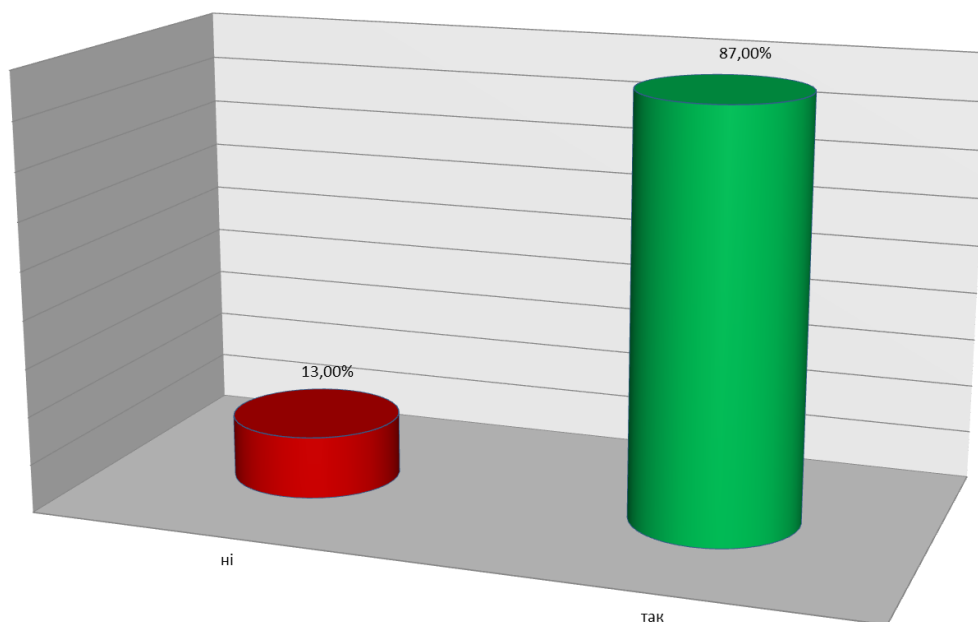
■ ні ■ так

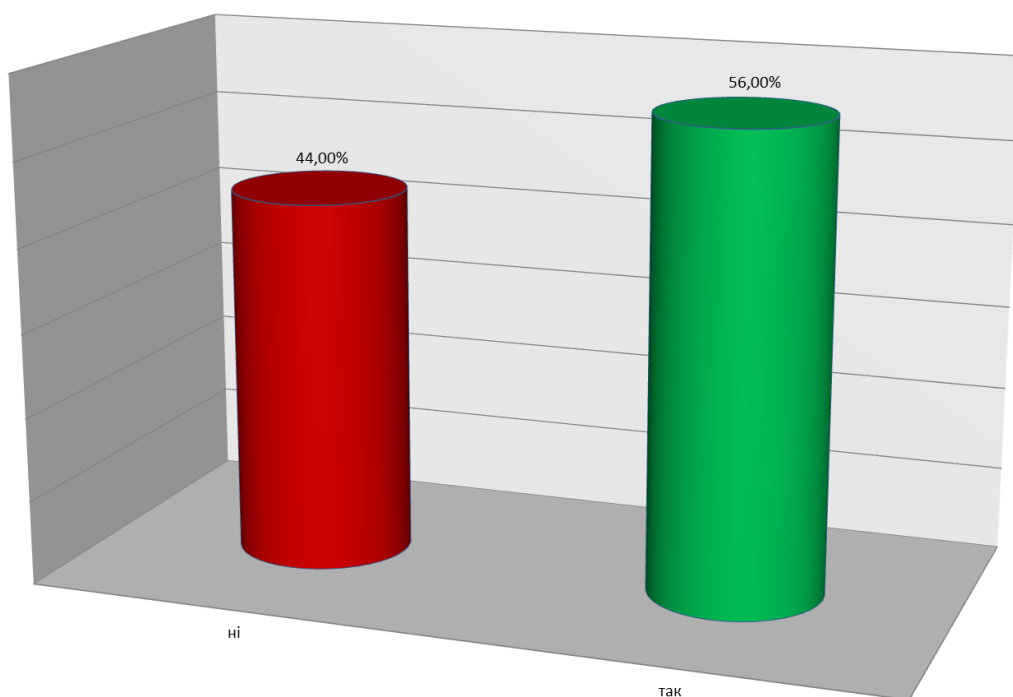

Додаток Б.7

Чи порушили б Ви норми права, якщо б точно знали що Вам за це нічого не буде, але при умові що таке діяння не зашкодить іншим та Ви зможете отримати значну особисту вигоду?

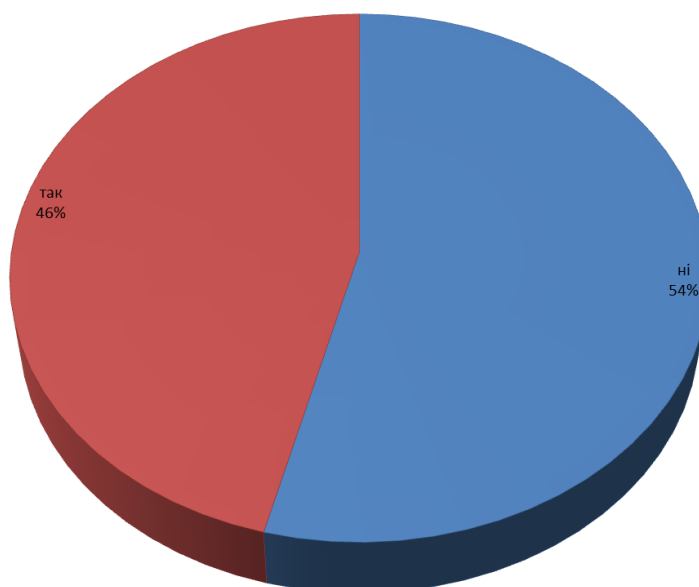

Чи знаєте Ви рік заснування Львова чи Ваших рідних міст і селищ?

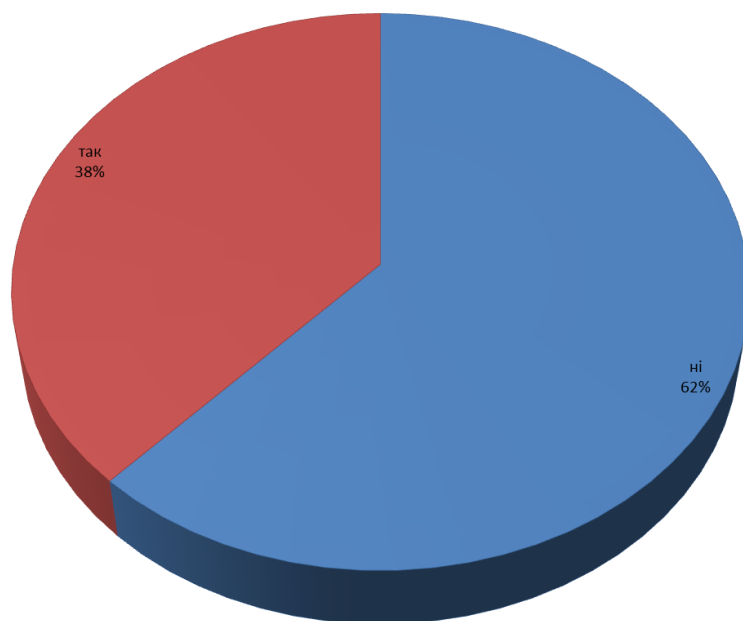

Додаток Б.9

Чи знаєте Ви що входить в список об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні?

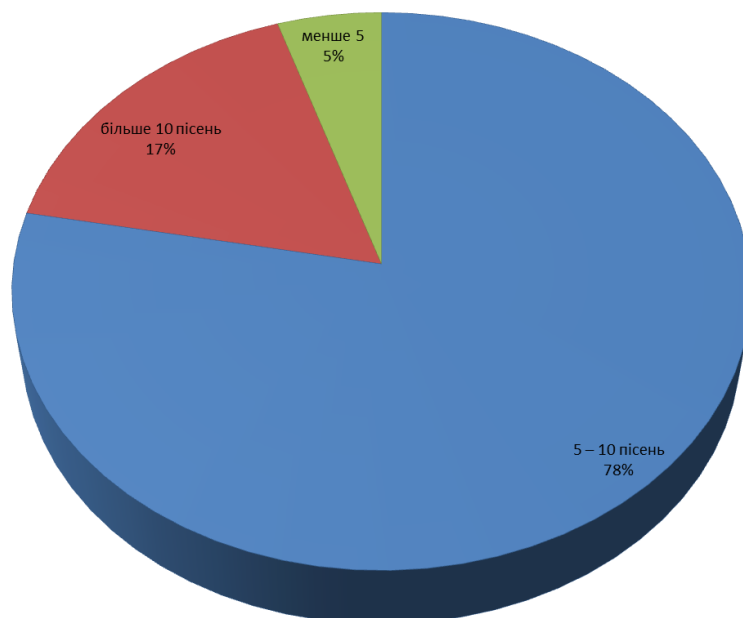

Чи відвідували Ви національно-патріотичні молодіжні організації?

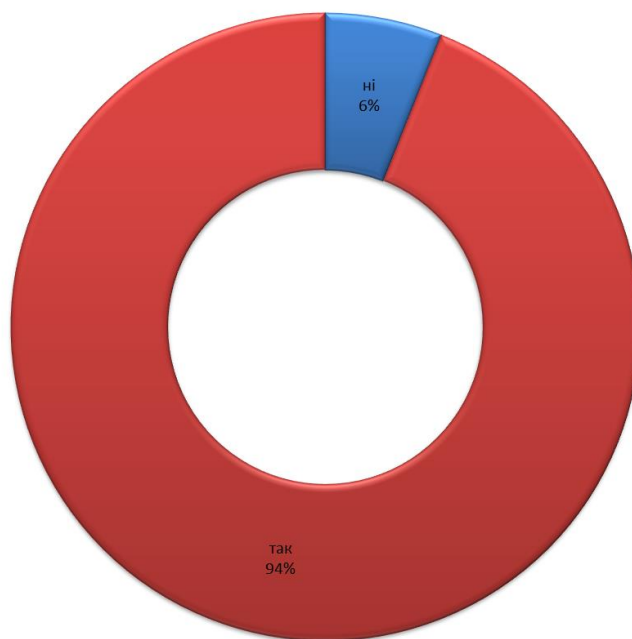

Додаток Б.11

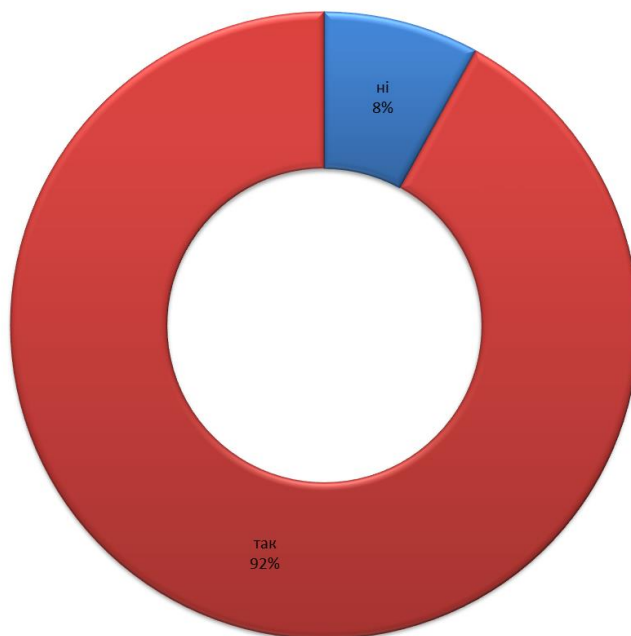
Скільки українських чи інших народних пісень Ви знаєте?

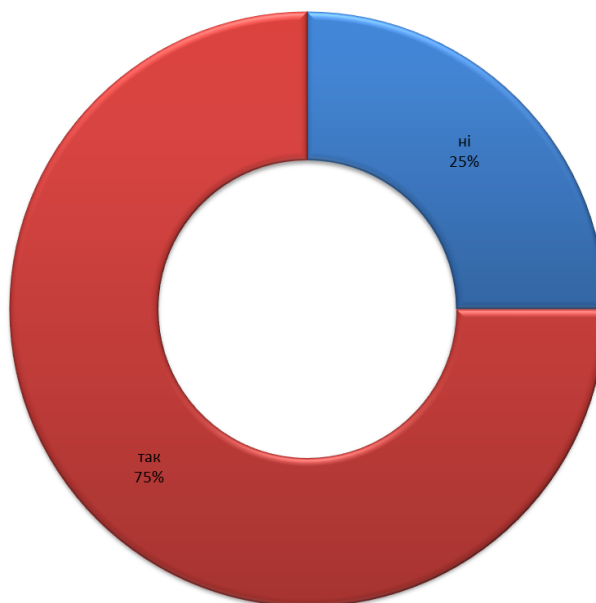
Чи знаєте Ви колядки та щедрівки?

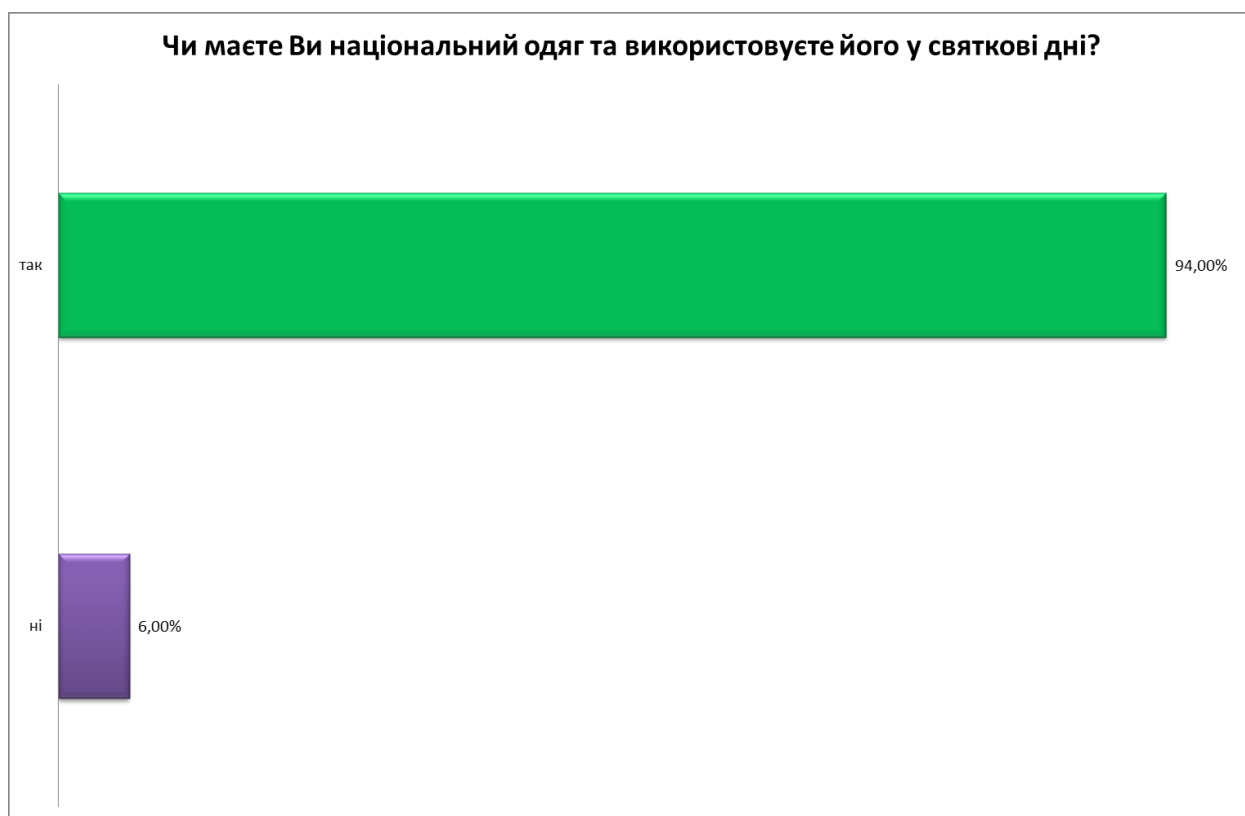
Чи знаєте Ви державний гімн України?

Чи вмієте Ви вишивати національні рушники, сорочки і самі це здійснювали? (опитували тільки дівчат)

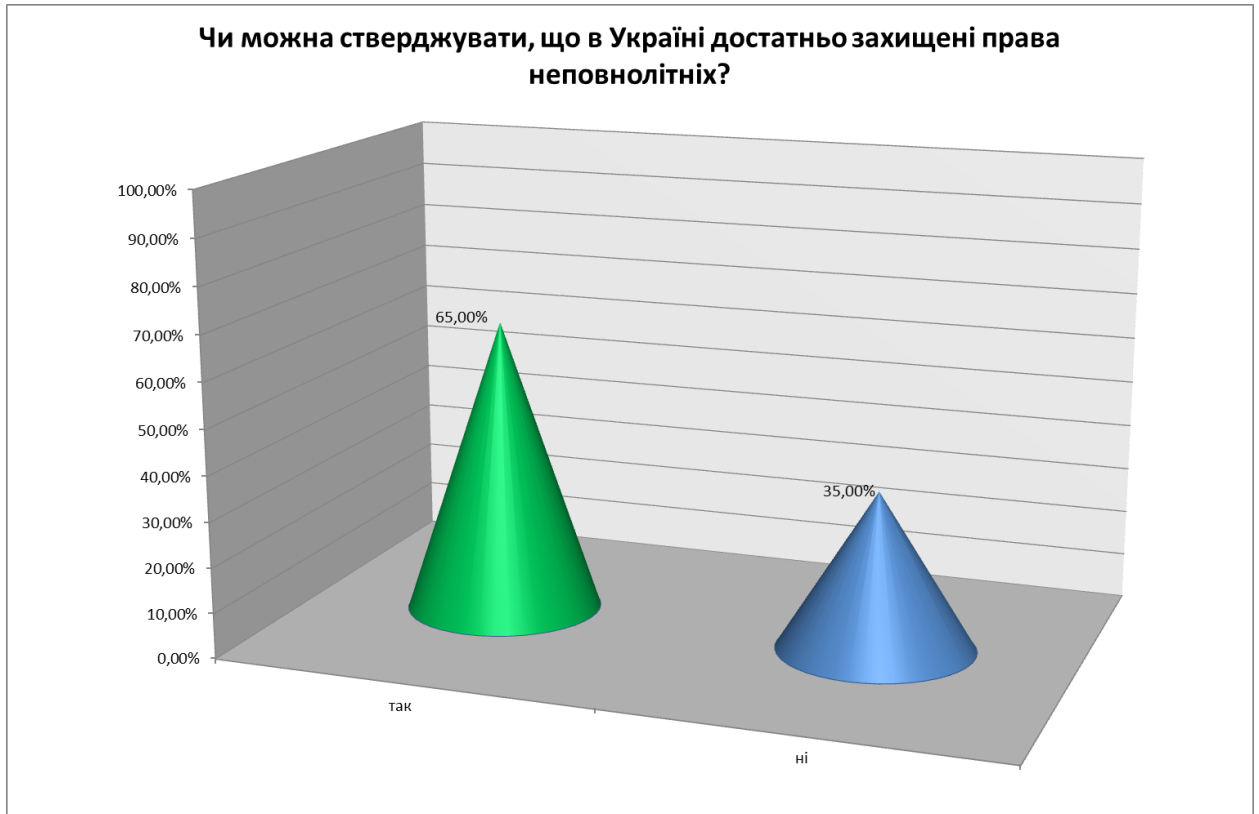
Додаток Б.15

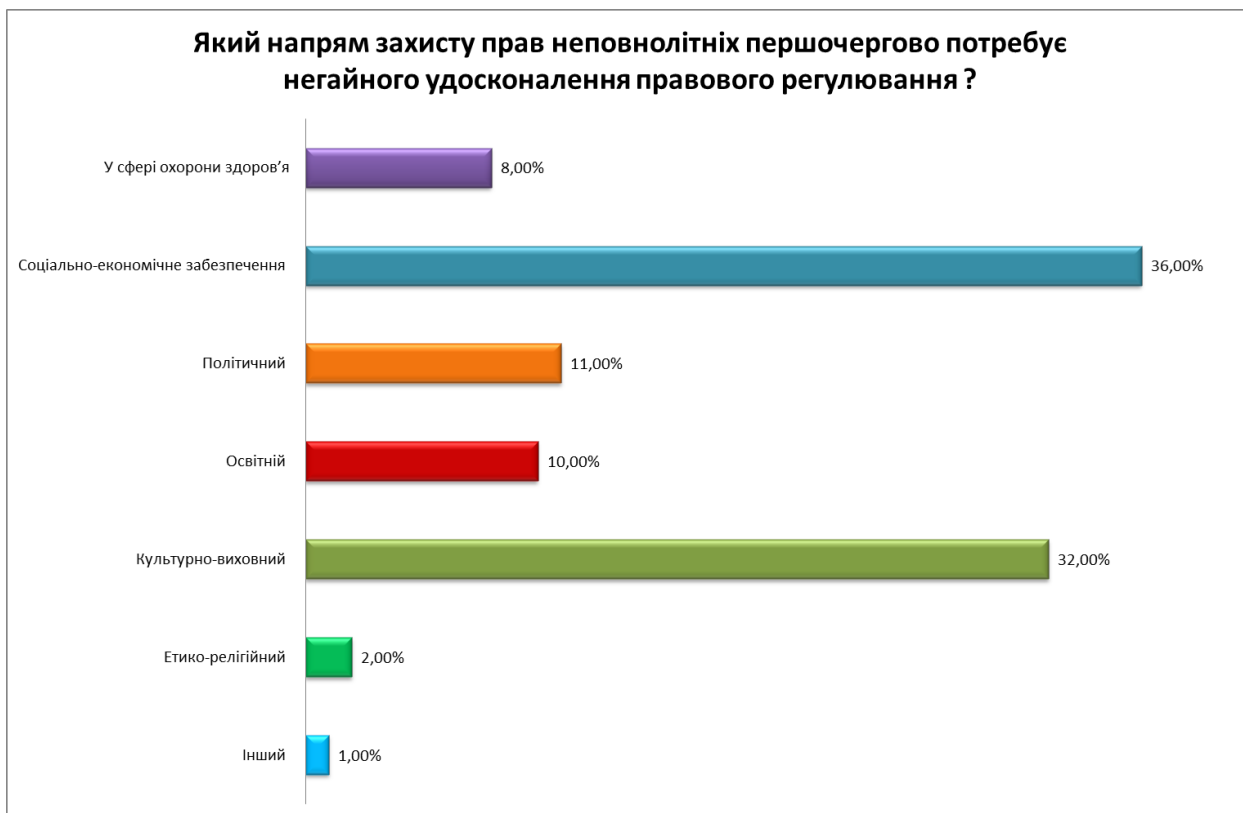

Опитано 100 представників органів публічної влади,
котрі працюють з неповнолітніми

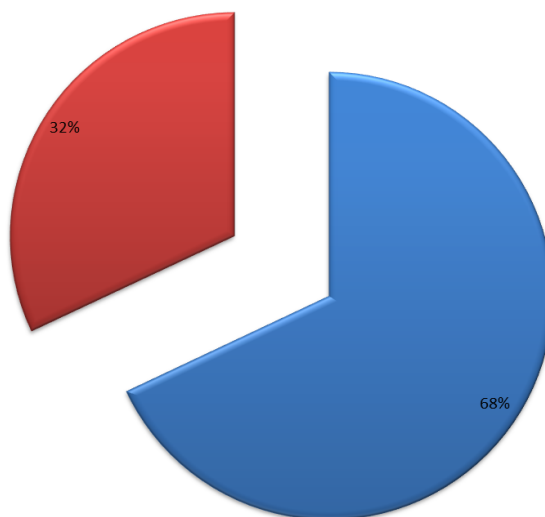
Додаток В.1

**Чи необхідний окремий нормативний акт, що комплексно закріплює
специфічні обов'язки неповнолітніх?**

■ так ■ ні

Як Ви ставитеся до створення та функціонування в Україні спеціальних судів у справах неповнолітніх?

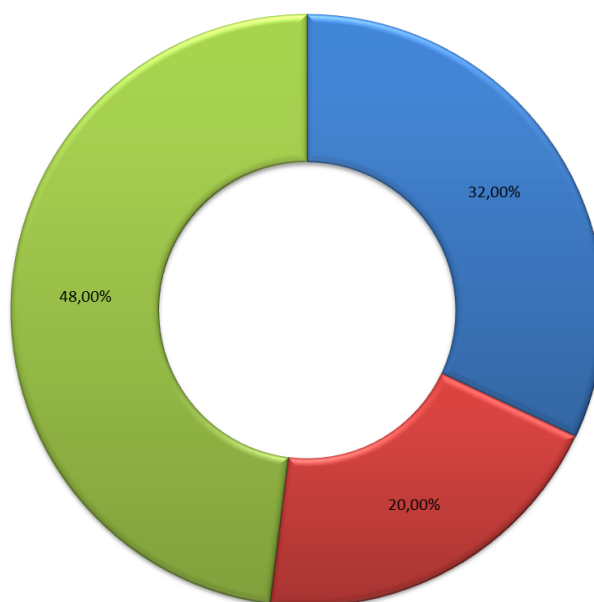
■ Позитивно ■ Негативно

Додаток В.5

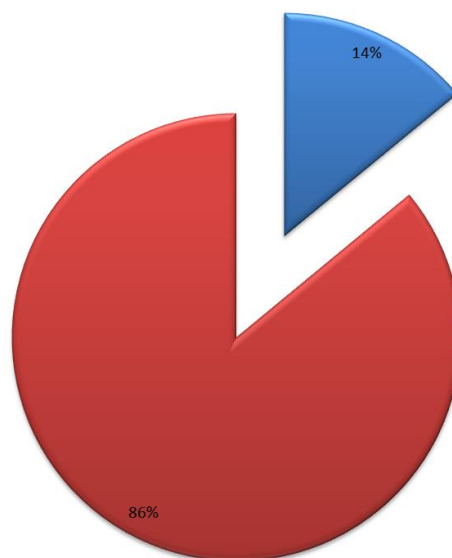
Чи застосовуєте Ви медіаційну практику в своїй практичній діяльності?

■ так ■ ні ■ Сфера моєї діяльності не передбачає таку можливість

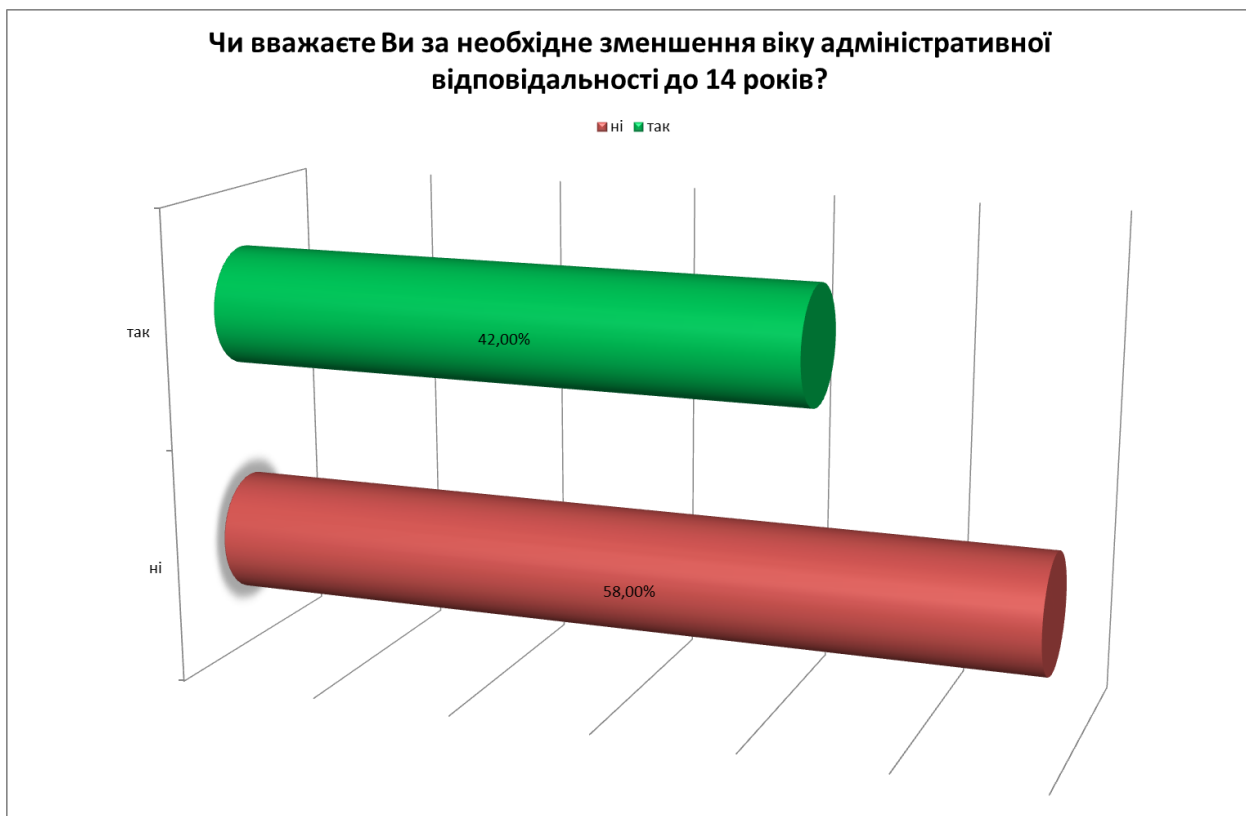

Чи вважаєте Ви можливим зменшити вік активного виборчого права до 16 років?

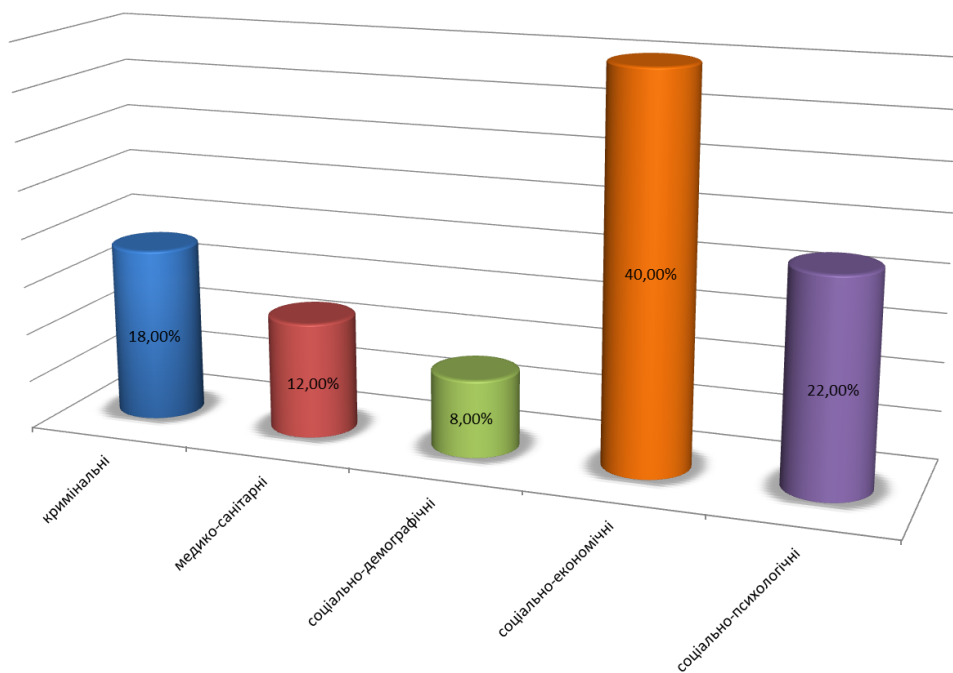
■ так ■ ні

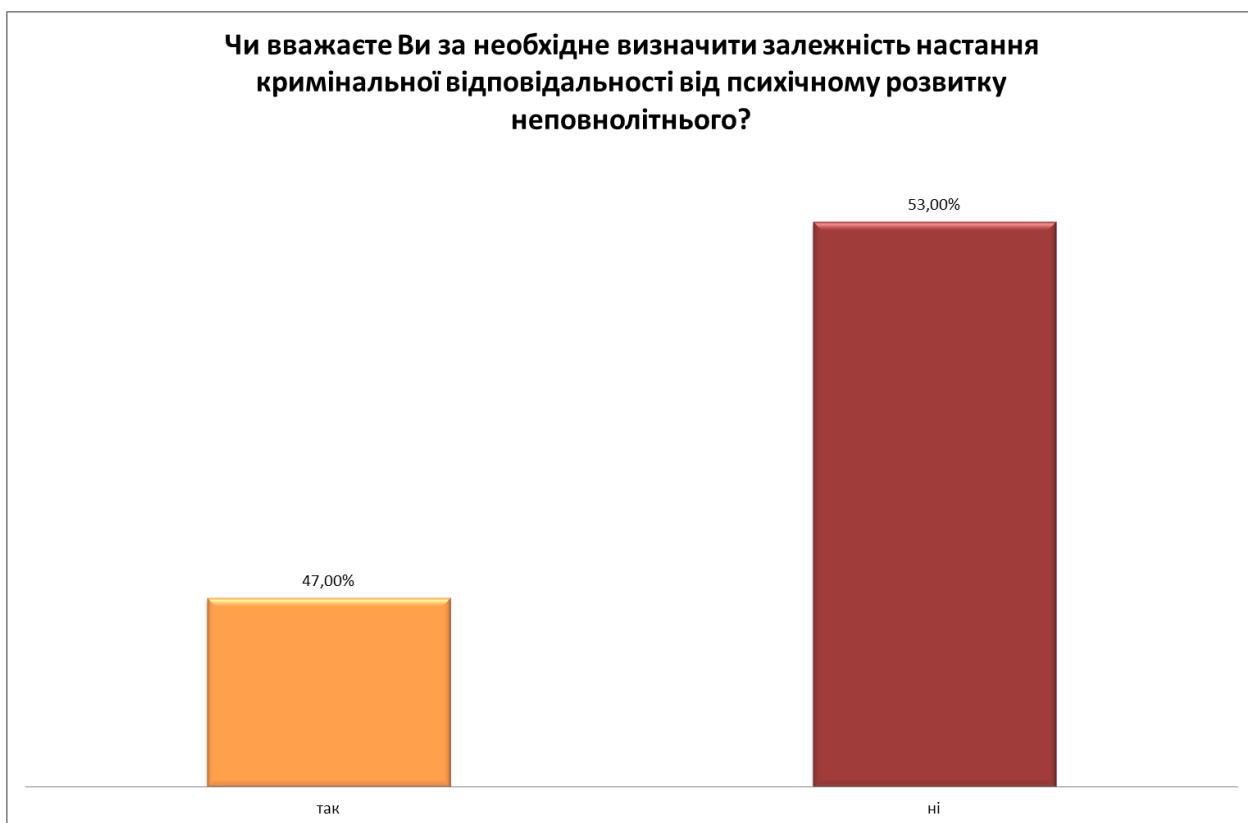
Додаток В.7

Для ефективної профілактики правопорушень першочергово необхідно удосконалити наступні заходи:

Додаток В.9

**Який суб'єкт правової соціалізації найбільше впливовий для осіб у віці
14-18 років?**

